

अभिज्ञानशकुन्तलम् ।

या दृष्टिः स्रष्टुं राधा वहति विधिञ्जतं या हवि र्था च होत्री
ये हे कालं विधत्त श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।

नमो गणेशाय ।

इशोऽनीशोऽपि नेत्रत्रितयपरिलसन्नत्रिनेलोद्भवश्री-
भोगसक्तैर्दुरापोऽप्यनमतिस्तुत्तमो दृश्यते भोगिभिर्यथै ।
पुष्पेषु प्रीतिक्राण्टा दधदपि नितरां यद्य शुद्धेऽपु रोषो
मात्वाश्च स्वयम्भूरपि हरत हर सोऽगुभ सञ्चित न ॥
यस्याध्यापनमहिमा सञ्चारयति विदुषे तरुण धियम् ।
सोऽखिलशास्त्रविचाराचष्टानभ्रान्ति शुं र्ज यति ॥
सम्यग्दर्शनधर्मशास्त्रनिपुणो व्युत्पत्तिसम्पत्तिमान्
नानागोलविचारणैकचतुर सिद्धान्तसिद्धे पथि ।
काव्यान्तङ्कृतिनाटकेषु च मति लीलाययत्तयजो
प्राताकीर्त्तिशलाघर्षस्तुकी रत्नावनीद्वोतक ॥
यदुनुद्धि लयतालरागनिचये गीतेषु न व्याहृता
मध्यस्थो नृपपूरुषप्रतिनिधि वां देषु यथाभवत् ।
य सत्यं प्रियमप्युवाच सतत आत्मैरनेकैर्हृतो
येनादौ च विमुच्य लोकमनुजन्ने हेन रामो जित ॥
तस्यामुज कैयवचन्द्रसूतं विदेहजन्माव्युर्नमिन्नव र्य ।
टीकामभिज्ञानशकुन्तलय श्रीकृष्णनाथ कुवतेऽप्यनन्दा ॥
येपामितद् दिदृच्छूपां च प्रथमोऽस्ति नाटकम् ।
अपि प्रवेशदेतानेषा टीका प्रवेशिका ॥
व्याख्यावते प्रमाणेन सर्व्वं भागोपमादित ।
पूर्वं व्याख्याविषवाद् जलव्यक्तत प्रपश्यता ॥
याचे साञ्जलिधर्मोऽह यो यो दोषोऽप्य वर्त्तते ।
तत्संस्कारभ्रमभिया सर्व्वं भोपेक्षता दुषे ॥

यामाहुः सव्यवैजप्रकृतिरिति यथा प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रसन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरटाभिरौशः ॥ (१)

(१) यद्यपि नटाभिनीतमेव कर्म नटकर्मत्वेन नाटकशब्देनाभिधीयते तथापि तदास्यानसम्बन्धाद् अन्योऽपि नाटकपदेन लक्षणीय । तदिदानीं अन्यात्मक किमपि नाटकं प्रणेष्यन् कवीश्वरो अन्यसमाप्तिप्रतिबन्धकविप्लव्यहेतुमूढमङ्गल प्रसङ्गादसुतिहास्य भिन्नेप्रथमक्रिया भान्दीमेव निर्दिशति या स्वरिति । या ततुः स्रष्टु परमात्मनः आद्या स्रष्टि आदी स्रष्टा । स्रष्टमिहितो भावो इत्यस्य प्रकाशत इति न्यायात् । जडमयो । तथा च मनु । सोऽभिध्याय शरीरात् स्नात् सिष्टु विविधा प्रजा । अथ एव समञ्जोऽौ तात् वीजमवाच्छ्रजत् । तद्वत्समभवद्भैम सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे ध्ययं अह्ना सर्वलोकपितामह इति । या ततु विधिभूतं विधानेन भूतं कृषि कृष्यं वहति अर्द्धदेवता प्रापयति अग्निमयीत्यर्थः । जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहति इति श्रुतेः । या ततु ह्रींशो यजमानरूपा यजमानस्यैव होमसम्बन्धौ विद्यात् । तथा च दृष्ट । ध्ययं होमे फलं यत् तदभ्येन न जायते इति । अतएव कविनापि धूमोवदइदिकृष्यो वि जलमाणश्च पावथया ज्ञेव सुष्ठे आहुदी णिवदितेति वक्ष्यता यजमानस्यैव होमत्वं स्पष्टमङ्गीकृतम् । यत्तु आदेटा त्वध्वरे मतो यदा च यजमानश्चेत्यपरोक्षं तद् बहुविधव्ययायाससाध्यकर्मणि व्याष्टतया 'स्यय' होमा-
साभ्याम् शोके प्रतिनिधेरेण प्रायेणादरण्यदर्शनात् । ये ह्ये तन् अहोरात्रण तिघे च

नान्द्यन्ते सूत्रधारः ॥ अलमतिविस्तारेण । नेपथ्याभिसुखमनोक्त्य ॥ आर्यैत्र
यदि नेपथ्यविधानमवसितं तदिहागम्यताम् । (२)

नटी प्रविश्य ॥ अञ्ज इच्छति । प्राणवेदु अञ्जो को षिञ्जोत्रो
अनुचिद्ग्रीवदुत्ति । (३)

सूत्र ॥ आर्यैत्र इयं हि रसभावविशेषदीक्षागुरो विंकमादित्यस्य

रसतु । तथाच त्रिष्णुपुराणं सूत्र्यो जन्मं मञ्जी वङ्गि वायुराकाशमेव च । दीक्षितो
ब्राह्मणं सोम इत्येतास्तनयः सृता इति । इदं सूत्रधरा नाम वृत्तम् । तदङ्कं पत्वारो
यत्र षण्णाः प्रथममनवधः षष्ठः सप्तमोऽपि द्वौ तद्वत् षोडशादौ सृगमदसृदिने षोडशान्यौ
तथान्यौ । रम्भास्तम्भोरुकान्ते सुनिमुनिमुनिभिर्दृश्यन्ते चेत् विराभो नाने वृद्धैः कवीन्द्रैः
सुतनु निगदिता सूत्रधरा सा प्रसिद्धा इति ॥

(२) नान्द्यन्त इति । नाटकीयविद्वज्जिज्ञासायादौ क्रियमाणाशी नान्दी सा चात्र
या सृष्टिरित्यादिश्लोकमयी । यदाह भरतः । यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्वैरङ्गस्य नाटके ।
तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विद्वज्जिज्ञानये । देवद्विजन्तपादीनामाशौर्षादपरायणा ।
नन्दनि देवता यस्मात् तस्माद्नान्दीति कीर्त्तितेति । तदन्ते तन्माठान्ते तां पठित्वेत्त्वर्थः ।
तदङ्कं मानतोभाषवटीकायाम् । सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमखरमाश्रित इति । सूत्रधारो
नाटकीयकथासूत्रसूत्रको नटपधानभूतः पुमान् व्याहेति शेषः । एवमुत्तरत्वापि सर्वत्र
कर्त्तृपदमाहेति क्रियया व्यध्याकर्त्तव्यया योजनीयम् । उक्तं हि नाटकीयकथासूत्रं
प्रथमं येन सूच्यते । इदंभूमिं समाकृत्य सूत्रधारः स उच्यते इति । तद्वचनमाह
अत्रमिति । अतिविस्तरेण वाविस्तरेण अत्रं स वारणीय इत्यर्थः । वारणार्थेन
स्तीया । विस्तारो विपद्दो व्यासः स च शब्दस्य विस्तर इति अत्रं भूयप्यपर्याप्ति-
गतिवारणवाचकमिति वामरः । नेपथ्यं वेगरचना । आकल्पवेगो नेपथ्यमित्यमरः । अत्र तु
तदर्थं व्यवधानवत्त्वान् उच्यते । तदभिसुखं यथा स्यात् तयावनोक्त्य वृद्धा स एव पुनराह
आर्यै इति । आर्यै श्रेष्ठे वा चात्र नटी बोध्या उत्तरत्र मटीप्रवेगात् । नेपथ्यविधानं
वेगरचनं अवसितं अवसानं ततः समाप्तमिति यावत् । तन् तदा ॥

(३) नटीति । प्रविश्य इदंभूमिमिति शेषः । अञ्जोत्यादि । आर्यै इयमपि ।
आप्रापयत्वार्थः को निदोगोऽनुधीयतामिति । इयमपि अङ्गमिति शेषः । को निदोगो
निदेशो अनुधीयतां मवेति शेषः । इति व्याप्रापयत् आर्यैः ॥

(४) सूत्रेति । रसाः शब्दारादयः । भावयन्ति रसान् जनयन्तीति भावा रवावङ्-
ङ्घ्राः । यदाह भरतः । नानाभिन्नदहस्यञ्चान् भावयन्ति रसाद्विज्ञान । टच्चात् प्रकृतीत् ।

अभिरूपभूयिष्ठा परिपत् । अस्याञ्च कालिदासग्रथितवस्तुना नवेना-
भिज्ञानशकुन्तलनामधेयेन नाटकेनोपस्थातव्यमस्माभिस्तत् प्रतिपात्त-
माधीयता यत् । (४)

नटी ॥ सुविदिदम्प्रोत्रदाए अज्जस्स ण किम्पि परिहाइस्सदि । (५)

सूत्र ॥ सफितम् ॥ आर्यत्र कथयामि ते भूतार्थम् । (६)

•मापरितोपाद् विदुषा न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

०२ बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेत ॥ (७)

भावो विज्ञेया नाटकोक्तिविति । तथा पुराणे नाट्यशास्त्रे च द्वयोस्तु रतिभावयो ।
समानार्थं तथा चात्र द्वयभेदेन लक्ष्यत इति । तद्विषयेषु तत्प्रभेदेषु रीचागुरोरुपदेश-
विंक्रमादित्यस्य उज्जयिनीनाट्यस्य हि यस्मादियं अभिरूपभूयिष्ठा पण्डितवस्तुना ।
प्राप्ररूपसुरूपभिरूपा नभषमनोत्तयोरित्यमर परिपत् सभा । तथा व्यस्यो परिपदि
कालिदासेन प्रथितं प्रथं वस्तु पदार्थो यत् तत् तेन । भाव पदार्थो धर्मं स्यात्
सत्यं तत्पञ्च वस्तु चेति त्रिकाण्डशेषे । नवेनाविरभूतेन अभिज्ञान शकुन्तलाया
यत् तदभिज्ञानशकुन्तलम् तस्मान्मधेयेन तदाख्येन नाटकेनापभिरूपस्थातव्यमुपस्थितव्यञ्च
तत् तस्मात् प्रतिपात्तं प्रतिष्यन्ति यत् आधीयतासत्यादप्रताम् । अत्र शकुन्तलावित्य
सुप्रत्यया शकुन्तलापदं तानव्यादि न तु कुन्तलप्रयक्तिमतीति व्युत्पत्त्या दन्त्यादि ।
तदाह महाभारते । (निर्जने तु पने यस्मात् शकुन्ते परिरक्षिता । शकुन्तलेति नामास्या
स्तस्मापि ततो मयेति ॥)

(५) नटीति । सुविदिदेत्यादि । सुविदितप्रयोगतया आर्यत्रस्य न किमपि
परिहास्यते । आर्यस्य भवत सुविदितप्रयोगतया सुविदितप्रयोगतया किमपि नाट्यादिकं
न परिहास्यते चेयं स्यात् ॥

(६) सूत्रेति । सफितं मन्दहाससहितं । ते इति सम्बन्धमात्रविज्ञाया
पठो । भूतार्थं भूचितार्थं । भूत् स्यादौ प्रियापादौ जलौ लीव त्रिपूषिते इति चेदिनी ॥

(७) तमेवार्थं भाह अपरितोपादिति । विदुषां धीमतामापरितोपात् सन्नोपपर्याप्त
प्रयोगविज्ञान अभिनयभेदेषु व्याकृतं इति शेष । साधु उक्तं न मन्ये । शिक्षितानां
विज्ञानां । प्रतीकं निदुष्पाभिन्नविन्ननिष्पातगणितं इत्यमर । बलवत् शक्याभिरवेति
प्रौढ्या लननिश्चयमपि चेतयित्वात्मनि ह्यसमीपे अमत्यय अविश्वसनीयम् यदा मन्यं
शिक्षितानामपि शिक्षितानामपि चेत आत्मनि अमत्ययं विहासवत् । अत्र सामानेयं
विशेषमर्थं नादपान्तरस्यासोऽलङ्कार । तदुक्तं काव्यप्रकाशे । सामान्यं वा विशेषो वा

नटी ॥ सविनयम् ॥ एवखेदं । अनन्तरकरणीज्जं दाणीं अज्जो
आणवेदु । (८)

सूत्र ॥ आर्यत्र किमन्यदस्याः परिपदः श्रुतिप्रमोदहेतोर्गीतात्,
करणीयमस्ति । (९)

नटी ॥ अध कदमं उण उदुं अधिकरिण गाइस्सुं । (१०)

तद्नेत्रं समर्थं प्रते । यत्वं सोऽर्घान्तरन्यासः साधनेऽङ्गोत्तरेण वेति । इयंमार्यां नाम
जातिः । यदुक्तं । पद्यं चतुष्पदी तच्च दृप्तं जातिरिति द्विधा । दृप्तमक्षरसंख्यानं
जातिर्मात्राकृता भवेदिति । यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीये चतुर्-
व्यष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या इति च । अत्र गणनियमो यथा लक्ष्मणतत्
सप्त गणाः गोमेता भवति नेह विषमे ज् । पठो जच्च न लघु वा प्रथमाङ्गे नियतमार्यायाः ॥
पठे द्वितीयजात् परके नचे सुखलाच्च स्यतिपदनियमः । अक्षरेऽङ्गे पञ्चमके तस्मादिह
भवति पठो लः ॥ आर्यायाः पूर्वाङ्गे सप्त गणाः सप्तान्ते सुखवर्ण एकः । तुल्य विषमे
प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमरूपे मध्यगुरु गणो न स्यात् । पठो गणो मध्यगुरु लघुचतु-
ष्टयात्मको वा स्यात् । तत्र पठे नचे लघुचतुष्टयात्मके सति द्वितीयलघुवर्णादारभ्य
स्यति पदं प्रवर्त्तते । परके सप्तमे लघुचतुष्टयात्मके सति प्रथमलघुवर्णादारभ्य पदं
प्रवर्त्तते । तथा पराङ्गे पञ्चमगणे लघुचतुष्टयात्मके सति तत्रापि तस्मात् प्रथमाक्षरा-
दारभ्य पदमदिति स्यात् । तथा चरमाङ्गे पठो गण एकलघुवर्णात्मक एव स्यात् न पूर्वाङ्गं
मध्यगुरुः सर्वे लघु वा स्यादित्यर्थः । एतेषु विद्वलाचार्यैश्चलितो हलायुधः ।
अतो व्याख्यानान्तरमनुपादेयम् । गणस्तु चतुर्मात्रात्मकः पञ्चविधः । श्रेयाः सर्वान्त-
मध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः । गणाश्चतुर्लघुमेताः पञ्चास्यादिषु विवृता इत्युक्तेः । सर्वगुरु-
गुरुवर्णद्वयम् । अन्तगुरु गुरुवर्णान्तं लघुवर्णद्वयम् । मध्यगुरु लघुवर्णद्वयपठितो
गुरुवर्णः । आदिगुरु गुरुवर्णपूर्वकं लघुवर्णद्वयम् । तथा लघुवर्णचतुष्टयात्मकः ।
गकारादिषु तः पयाद् वक्ष्यते । एषा रीतिरन्यत्राप्यनुसन्धातव्या ॥

(८) नटीति । सविनयं विनीतभाषणवत्त्वेति भावः । एवखेदमित्यादि । एवभिदं ।
अनन्तरकरणीयमिदानीमार्यं आज्ञापयतु । एवभिदमिति सूत्रधारोक्तिस्वीकारः । अनन्तर-
करणीयसत्तरकालकर्त्तव्यम् ॥

(९) सूत्रेति । अस्याः परिपदः श्रुतिप्रमोदहेतोः अत्रापानन्दहेतोर्गीतादन्यत् किं
करणीयमस्ति तदेव कर्त्तव्यमिति भावः ॥

(१०) नटीति । अधेत्यादि । अथ कतमं उण अङ्गमधिकृत्य गास्यामि । अथपठः प्रथ-
मोऽङ्कः । अङ्गान्तरान्तरमन्तरकान्तरेण्यथो अथ इत्यमरः । कतमं कं निर्द्धारणे कतमः ॥

सूत्र ॥ शार्थे^१ नन्विममेव तावदचिरप्रवृत्तमुपभोगक्षमं गीष्म
समयमधिकृत्य गीयताम् । सम्प्रति हि । (११)

सुभगसलिलावगाहा, पाटलसंसर्गसुरभिवनवाता ।

प्रच्छाद्यसुलभनिद्रा दिवसा परिणामरमणीयाः ॥ (१२)

नटी ॥ तह ॥ इति गायति । (१३)

• सुणसुम्बिआइ भमरेहिं उह सुउमारकेसरसिहाइ ।

• ओदंसअन्ति दअमाणा पमदाओ सिरीसकुसुमाइ ॥ (१४)

(११) सूत्रेति । नसुरसुभगार्थ । प्रथावधारणात्तुज्ञानुनयामन्त्रणे नन्वित्यमर ।
अचिरप्रवृत्त सम्पुत्यापतितम उपभोगक्षममुपभोगार्हंमिम श्रीष्मसमयमेव तावदधिकृत्य
गीयताम् । श्रीष्मप्रवृत्ति दर्शयति सम्प्रति हीति । हि यस्मात् समतीदानीं दिवसा
एवमेवमिति स्त्रीकीयेनान्वय ॥

(१२) सुभगेति । सुभगोऽतिप्रिय सुललेषु जसेष्ववगाहो मञ्जन येषु ते तथा
पाटलस्य तत्कुसुमस्य स संर्गेण सुरभि सुगन्धि वनवातो येषु ते तथोक्ता तथा प्रकृष्टा
छाया यत्र तत्र प्रच्छाद्य तत्र सुलभा अयत्नागमा निद्रा येषु ते तथाभूता । तथा परिणामे
परिपाके शेषदशायामिति यावत् रमणीया मनोरमा दिवसा मत्तन्म इति शेष ।
इयमार्या जाति । अत्र पूर्वाह्ने पक्षगणस्य लघुवर्ष पक्षद्वयत्प्रकृताद् द्वितीयलघु
वर्षादारभ्य पदान्तरप्रवृत्ति । प्रथमलघुवर्षस्तु पदान्तरयो निवसित । तत्प्रमाणं तु
ध्याय्यालक्षणे प्राग इदम्यम ॥

(१३) नटीति । तह तथा । स्त्रीकारार्थ ॥

(१४) गानमाह अथेति । सुणसुम्बितानि भमरे पश्य सुकुमारकेसरसिधानि ।
अथत सयन्ति दयमाना प्रमदा शिरीषकुसुमानि ॥ अथ अथे अथे अथेन
निर्व्यापारस्वित्या भमरैः सुम्बितानि अथलीदानि । निर्व्यापारस्वितौ कालविषयोऽस्योऽस्यो
अथ इत्यमर । तथा सुकुमार कोमला केसरारणा विद्वेषकानां शिषा येषां तानि ।
सुकुमारान्तु कोमलमित्यमर । शिरीषकुसुमानि प्रमदा युवतयो इयमाना सदया अन्य ।
श्रीकुमार्यादनतिवन्नयोगेनेयथ । अथत सयन्ति कर्षं प्रीतिर्वन्ति पश्य । सु उपासता
वत् सौ हो कर्षं प्रीतिर्वन्ति शिषर इत्यमर । इयसुहाया नाम गीति । उक्ता सा विद्वेहे ।
पुष्ये उक्तं मत्ता तीरति सुभगस भणिया । सो उक्ताहो तुतो विद्वेषकरदि
मद्विमतहो ॥ पूर्वाह्ने उक्तराहो मातास्ति महिति सुभगस भणिया । सा उक्ताया उक्ता
विद्वेषकरदिदपदिमाताहो इत्यर्थः ॥

छत्र ॥ आर्यैत्र साधु गीतम् । अहो रागापहृतचित्तवृत्ति
रालिखित इव विभाति सर्वतो रङ्गः । तदिदानी कतमं प्रयोग-
माश्रितैत्रनमाराधयामः । (१५)

नटी ॥ षं पदमं ज्ज्वे अज्जेण आसुत्तं अहिस्साणसउत्तल
णाम अउव्व षाडअं अहिष्णीअदु त्ति । (१६)

छत्र ॥ आर्यैत्र सस्यगनुबोधितोऽस्मि । अस्मिन् क्षणे खलु विस्मृतं
मयैतत् कुतः (१७)

तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभ हृतः ।

एष राजेव दुष्मन्त, शारङ्गेणातिरं हसा ॥ (१८)

इति निष्कान्तौ ।

प्रस्तावना । (१९)

(१५) इत्येति । अहो विषये रङ्गो नादासमा रागेण स्वरविशेषेषापहृता
चित्तवृत्तिर्भनोद्यति रंश्व स तद्योक्तं सन् आलिखितचित्तवृत्ति इव सर्वतः सर्वत्र विभाति
प्रकाशते । तत् तावत् कतमं क प्रयोग नाटकाभिनयमाश्रित एव रङ्ग आराधयाम
अनुरञ्जयाम वयमिति शेष ॥

(१६) नटीति । षमित्यादि । ननु प्रथममेवायं षाडप्रसम अभिज्ञानशकुन्तल नाम
अथ नाटकमभिनयतामिति । ननु रत्नप्रभे । ननु गङ्गे विनियजे अतुप्रभे इति मेदिनी ।
अपूर्वं नव । इति व्यासप्रमित्यन्वय ॥

(१७) इत्येति । सस्यगनुबोधितं सस्यकुप्यारित । त्वयेति शेष । अस्मिन् क्षणे
खलु अस्मिन् क्षणे एव हेतुमाह कुत इति ॥

(१८) तथेति । अतिरं हसा वेगातिशयिना शारङ्गेण हृत्मेव । पातके हरिणे ऽपि
शारङ्गं गच्छे त्रिभ्रित्यमर । एष राजा दुष्मन्त इव हारिणा मनोहारिणा तव
गीतरागेण गीतस्वरैषाह प्रसभ बलात् हृतोऽपहृतचित्तवृत्तिरस्मि । राजपथे हृत
सदूरं प्रापित इत्यर्थः । इदमासुप्तं नाम वृत्तम् । तदुक्तं पञ्चम लघु सर्वत्र सप्तम
द्विचतुर्थयो । पठ गुरु विजानीयादित्याहुः भलक्षणाति ॥

(१९) इतीति । निष्कान्तौ रङ्गभूमेरपगतौ नटीनटाविति शेष । प्रस्तावना
प्रस्तुतोद्गापनम् । तद्वक्ष्ये यथा । नटी विदूषको वापि पारिपाश्विक एव वा । छत्रधारेण
सङ्घिता सलाप यत् कुर्वते । पितृ वीर्यं स्वकार्योत्थं प्रस्तुताक्षेपिभिर्भिद्य ।
आसुप्तं तत्र विद्येयं नाम्ना प्रस्तावनापि चेति । सा पादावकगिताख्या । यदुक्तं यत्कैवल
समावेशान् कार्यमन्यन् प्रहाभ्यते । प्रयोगे खलु तज प्रेय नाम्नावकगितं कुर्भेति ।
अमनीशान् साङ्गोद्गापनान् ॥

तत प्रविशति रथाच्छट सशरचापहस्तो जगमनुसरन् राजा सूतथ ॥ (२०)

सूत ॥ राजान शृगञ्जावलोक्य ॥ आयुषान् । (२१)

कृष्णसारे दृढञ्जुस्त्वयि चाधिजाकामुक्ते ।

शृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम् ॥ (२२)

राजा ॥ सूत दूरममुना सारङ्गेण वयमाकृष्टाः । सोऽयमिदानी-
मपि (२३)

श्रीवाभङ्गाभिरामं मुञ्जरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः

पश्चाद्ध्वेन प्रविष्टः शरपतनभयाद् भूयसा पूर्वकायम् ।

शष्पै रर्हावलौढैः अमविवृतमुखञ्च शिभि कौर्णवर्मा

पश्योदग्रमुत्तवाद् वियति वज्रतर स्लोकमुर्व्यां प्रयाति ॥ (२४)

(२०) तत इति । अनुसरन् अनुगच्छन् । सूत सारथि । सूत चत्ता च
सारथिरित्यमर ॥

(२१) सूत इति । जनविद्यस्यैव सारथ्योचितत्वात् तदुक्तिं च श्रुतेनाह आयुष-
ञ्जिति । आयु प्रशक्तिरस्यास्तीति आयुषान् । अत्र मत्स्यपुराणम् । निमित्तमङ्गलज्ञानो
हयथिष्ठाविशारद । स्वामिभक्तो महीत्याह सर्वपापं प्रिय वद । शूरस्य जगविद्वय
सारथि परिकीर्तित इति ॥

(२२) कृष्णसारे इति । कृष्णसारे शृगविशेषे तथा जत्रां गुणमधिकतत्र वर्त्तमान
कामुक धनु र्यस्य स तथाभूते । मौर्वीं जत्रा शिञ्जिनी गुण इत्यमर । त्वयि च वज्र-
दृढं पातयन्नाह शृगानुसारिणं शृगमनुगच्छन् साक्षात् प्रत्यक्ष पिनाकिनं हरभिर
पश्यामि । साक्षात् प्रत्यक्षत्वयोरित्यामरः ॥

(२३) राजेति । अमुना सारङ्गेण शृगेण वयं दूरमाकृष्टा आनीता । सोऽयं शृग
ददानीमपि दूरमाकृष्ट्यापि एव प्रयातीति श्लोकीयनाम्यस्य ॥

(२४) शीवेति । अमुपतति पश्यात् पतति स्यन्दने रथे । जताङ्ग स्यन्दनो रथ
इत्यमर । शीवाया कन्दरायाः भङ्गेन परिहृता अभिराम रमणीय यथा ध्यात् तथा
शुद्ध पुन पुन र्हाता निविष्टा इति येन स । तथा शरस्य वाणस्य पतनभयात् भूयसा वृत्त
केन पचाङ्गेन देहस्य पचाद्भागमे करणेन महीवादिनात् तनोवनिपात । पूर्वकाय
देहपूर्वभाग मरिच । शृगमूखीनचरचहयाचक्षणे मर्वजितकङ्कालान्नापयस्य इति भाव ।
वर्हावलौढै रर्हा कर्त्तिते सतः श्रमेण विहतात् व्यासात्पुष्पात् श्रमिभिः पतङ्गिणस्य शीव
मर्षे । यत्र वानस्पृशमित्यमर । शीवे शीवीयं वस्त्रं पन्था मय्य स तपोऽहं कन् उपस्य

रथिकयम् ॥ कथमनुपतत एव मे प्रयत्नप्रेक्षणीय संवृत्तोऽयं स्वर्ग । (२५)

सूत ॥ उद्घातिनी भूमिरिति रश्मिसंयमनात् रथस्य मन्दी-
भूतो वेग तेनैष स्वर्गो विप्रकृतः संवृत्त । सम्प्रति हि समदेशवर्ती
न ते दुरासदो भविष्यति । (२६)

राजा ॥ तेन हि सुचप्रन्तामभीषव् । (२७)

सूत ॥ यथाज्ञापयत्यायुधान् ॥ इति भूयो रथवेगं सूचयित्वा ॥ आसुयान्
पश्य पश्य । एते हि (२८)

सुक्तेषु रश्मिषु निरायतपूर्वकायाः

४ स्वपामपि प्रसरता रणसामलङ्घनाः ।

नियक्त्वामरशिखाशुत्रतकर्णभङ्गा ।

धावन्ति वर्त्मनि तरन्ति तु वाजिनस्ते ॥ (२९)

उच्च सुत भ्रमरगति र्यस्य स तगामभूतत्वात् । उच्चमाशुचतोदपोच्छ्रितास्तुङ्गे इत्यमर ।
वियति आकाशे वज्रतर उर्व्या भुवि स्तोकमस्य प्रयाति गच्छति पश्य । इदं स्वर्गवरा
नाम वृत्तम् । अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कार । तदुक्तं दण्डिना । नानावस्य पदार्थाना
रूप साक्षाद् विद्वेषती । स्वभावोक्तिश्च जातिशैत्याद्या सालङ्कारितिरिति ॥

(२५) रथिकयमिति । विषयसहितभाहेत्यर्थ । प्रयत्नप्रेक्षणीयं कृच्छ्राच्चिरी-
क्षणीय । संवृत्तं सम्भूत ॥

(२६) सूत इति । उद्घातयति पादस्वल्पेन जनयतीत्याद्घातिनी निम्बोन्नता । उद्घात
कथ्यते पादस्वल्पेन इति विश्व । इति श्वेतो । रश्मिसंयमनात् प्रपञ्चाकर्षणार्थं किरण
प्रपञ्चो रश्मो इत्यमर । मन्दीभूतोऽल्पीभूत । मूढात्यापटुनिर्भाग्या मन्दा इत्यमर ।
विमलतो दूरवर्ती । सम्प्रति इदानीम् । समदेशवर्ती समतलभूमिवर्ती रथ इति शेष ।
दुरासदो दुष्पाप ॥

(२७) राजेति । अभीषव प्रपञ्चा । अभीषु प्रपञ्चे रश्मावित्यमर ॥

(२८) सूत इति । यद्येत्यादि तत् क्रियते इति शेष । इति उक्त्यर्थ । भूयो
रथवगमतिशयेन रथवेगम् । सूचयित्वा रूपयित्वा । एते इति श्लोकीयवाजिन इति
विशेषणम् ॥

(२९) सुक्तेषु रश्मिषु प्रपञ्चेषु सुक्तेषु गिरिशीलेषु ससु, निरायतो
अतिदीर्घं पूर्वकायो देहपूर्वभागो येषां ते तपोक्ता । तथा प्रसरता यीक्ष्यमवोषित

राजा ॥ सहर्षम् ॥ नूनमतौत्य हरिण हरयो वर्त्तन्ते । यतः (३०)
 यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद् विपुलता
 यद्वा विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत् ।
 प्रकृतया यद् वक्रं तदपि समरेखं नयनयो-
 र्न मे दूरे क्षिञ्चित् क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात् ॥ (३१)

दक्षिणवाताहितोत्तराभिमुखवेगपता स्वेषा स्वसुरोत्याना रजसा पाम्शूनामपि अलङ्घय
 क्षनतिक्रमणीया अश्वाभासत्तराभिमुखगमनादेतेन विधेयत्वेन वाताधिको वेगो दर्शित । तथा
 भिष्कम्भा वेगातिशयात् स्थिरीभूताश्चासराण्या शिरोगताना शिष्वा अप्यापि येषां ते । तथा
 चुपता अपगता कर्णाणां शङ्का अवनत्ययो येषां ते कर्णोक्तकर्णा इति यावत् । ते तव एते
 पाजिनसत्वारस्वरगा इति मार्गं धावन्ति तु किं तरन्ति भ्रवन्ते इति पश्य पश्येति पूर्वे-
 थान्वय । अत्र निष्कम्पवामशिष्वा निभृतोऽङ्गुली धावन्त्यमी मृगजवात्समेव रथ्या

सूत ॥ पश्येन व्यापाद्यम् । (३२)

राजा ॥ शरसञ्चान नाटयति ॥ (३३)

नेपथ्ये ॥ भो भो राजन् आश्रयसद्वर्गाऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः । (३४)

सूत ॥ आकर्ण्य अत्रलोक्य च ॥ आयुष्मन् अस्य खलु ते वाणपातपथ-
वर्त्तनं कृष्णसारखान्तरायौ तपस्विनौ संवृत्तौ । (३५)

राजा ॥ ससम्भ्रमम् ॥ प्रगृह्णान्तामभीषवः । (३६)

सूत ॥ यथाज्ञापयतत्रायुष्मान् ॥ इति तथा करोति ॥ (३७)

॥ ततः प्रविशति सशिष्यो वैश्वानस ॥ (३८)

वैश्व ॥ हस्तसुदाम्य ॥ भो भो राजन् आश्रयसद्वर्गाऽयं न हन्तव्यो न
हन्तव्यः (३९)

अत्र प्रथमपादात् पुरोवर्त्तिविषयं द्वितीयतृतीयपादादर्थं पश्चाद्वर्त्तिविषयाविति कश्चिद् ।
वस्तुतो द्वितीयतृतीयपादाभ्यां पार्श्वस्य वर्यते । इदं युक्तं रूपं व्युत्पद्यते । तदुक्तम् ।
एवमुच्यते कलितकमले मञ्जु गुरवस्तुभे सार्धभौम पुलमात्रुहि लभस्त । लन्दोभङ्ग
प्रसक्तो पुरुषन्दोऽत्र हस्तादि । तथाच विश्व । प्राज्यपरागयो । पुर स्तर्लोक्यपयो
रिति । अन्यत्र दीर्घादिरपि दृश्यते तथाच मत्स्यपुराणम् । तस्मादेव च राजर्षे शर्मिष्ठा
वर्षं पर्वणी । इह स्रष्टाणुश्च पूरुश्च त्रीन् कुमारानजोजनदिति । अतएव वक्ष्यति सेवपूरुम
वाप्तुसीति ॥

(४५) इतर इति । इतरो वैश्वानसशिष्य । सर्वथा वाढमन्यर्थ । सर्वथा हेतु
वाढयोरिति भेदिनी ॥

(४६) राजेति । प्रतिगृहीत लब्धम् ॥

(४७) वैश्वेति । समिधा अत्रियकाठानामाहुरणाय वयं प्रस्थिता गच्छाम । वर्त्त-
माने ज्ञ । अविद्ये पणस्याफद् इति वक्ष्यवचनम् । अतुमालिनीतीरं मालिन्या मदास्तीरस्य
समीपे । सामीप्यार्थेऽव्ययीभाव । यजुन्तलयैव साधिदैवत साधिष्ठातृजन । धान्येन धन
वानिति वत् यजुन्तलयेत्यभेदे तृतीया । एषोऽस्माकं गुरोःपाध्यायस्य कण्वस्य तदाख्यस्य
कुम्भपते र्षभृष्ठात्पाध्यायकस्य आश्रमो मठश्च दृश्यते । मङ्गलपर्यादिषु तस्मै मठादौ चान्नमो
ऽक्षिपामिति च्छ । चेद् यदि अन्यकार्यस्य कर्मान्तरस्थातिपातोऽतिक्रमो न स्यात्
तत् तदा अत्र आश्रमे मविश्य अतिघिसत्वारोऽतिघिसपर्या प्रतिगृह्णताम् । अत्राह
यिदमाह अपि चेति ॥

(४८) धर्मो इति । तप एव धर्मं देवा ते तपोधराभ्यपस्विनस्तेषां प्रतिगृह्णातु

राजा ॥ अपि सन्निहितोऽत्र कुलपतिः ॥ (४९)

वैशा ॥ इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलात्मनिसत्कारायादिश्य
 दैवमसत्राः प्रतिशूलं शमयितुं समोतीर्थं गतः (५०)

राजा ॥ भवतु तामेव द्रक्ष्यामि । सा खलु विदितभक्तिं मी नर्हये
 निवेदयिष्यति ॥ (५१)

वैशा ॥ साधयामस्तावत् ॥ इति सगिष्यो निष्कान्तः । (५२)

राजा ॥ स्रुतं चोदयाखान् पुण्याश्रमदर्शनेनात्मानं पुनोमहे । (५३)

स्रुतः ॥ यद्वाञ्छापयतप्रायुष्मान् ॥ इति भूयो रथवेगं रूपयति (५४)

गता विष्णा यापां तास्तथोक्ताः धर्म्यां धर्माद्मपेताः क्रियाविहितकर्माणि समन्तलोक्य सम्यग्
 दृष्ट्वा मौर्व्यां गुणस्य यः कृष्णस्तदापातजनितगुणव्रणः । घाटा इति यस्य प्रसिद्धिः ।
 सोऽद्भुच्चिह्नं यत्र स तथाभूतो मे भूजो बालुः कियद् रक्षति इति घ्रास्यसि यत्तुभविष्यसि ।
 कृष्णः गुणव्रणेऽपि चेति त्रिकारणद्वेषः । इत्यमोऽर्थः । अत्र द्वितीयचतुर्थादानगयो-
 र्त्वं घोरमि तर्षां यो ह्यं इत्यमहीकर्मव्यम् । तदाह । सातुसारथ्य दीर्घं च विमर्षी च सु-
 र्भवेत् । अर्थः संयोगपूर्व्यं च लघुः पादान्तगोऽपि वेति ॥

(४९) राजेति । अपि मन्त्रे । गार्हस्यस्यमन्त्रगङ्गापञ्चास्रधीत्यमरः । कुल-
 पतिः कल्पः । सन्निहितोऽवस्थितः । कुलपतिवत्त्वं यथा । सुनीनां दयसाहसं योऽञ्ज-
 दानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रिणः स वै कुलपतिः मृत इति ॥

(५०) वैशेति । दुहितरं शकुन्तलात्मनिसत्काराय अतिविषयार्थायै आदिश्य आया
 दुहितः प्रतिशूलमनिष्टदृष्ट्वा दैवं पौर्वदेहिज्जकर्मदोषं । तथाचोक्तम् । तत्र दैवमभिव्यक्तं
 पौरुषं पौर्वदेहिज्जकर्मिति । शमयितुं स्वल्पयनादिभिर्विहितं इदानीमेव समोतीर्थं गतः ।
 मत्स्यपुराणम् । प्रतिशूलं यदा दैवं पौरुषेण विहन्यते । मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यमुत्थान-
 योनिमामिति ॥

(५१) राजेति । भवतु तदिति शेषः । तां शकुन्तलां । सैव शकुन्तलैव । विदित-
 भक्तिरवगतभक्तिर्ममेति शेषः । मर्हये कृपयाय । अत्र भक्तिशब्दस्य भावप्रत्ययान्तत्वात् तस्मिन्
 पदे विदितशब्दस्य पुं बद्धावः श्रमः । कर्मावृत्तपक्षभक्तिशब्दविशेषणस्यैव तद्विधेयान् ॥

(५२) वैशेति । साधयामो गच्छामः । प्रायेण खलुकः साधिर्ममेः । स्थाने प्रयुज्यते
 इति दर्शनान् ॥

(५३) राजेति । चोदय मेरय । पुनोमहे पयित्रीकर्मः ॥

(५४) स्रुत इति । भूयः पुनः । भूयांसिषु बद्धतरे पुनरर्थे त्वदोऽव्ययमिति वेदिनी ॥

राजा ॥ समन्ताद्बलोक्य ॥ सूत अकथितोऽपि ज्ञायत एवायमाभोग-
स्तपोवनस्य । (५५)

सूत ॥ कथमिव । (५६)

राजा ॥ किं न पश्यति भवान् । इह हि । (५७)

नीवाराः शुककोटरार्भकमुखभ्रष्टास्तरुणानधः

प्रस्निग्धाः क्वचिद्दिद्गुदीफलभिदः सूचन्त एवोपलभः ।

विश्वामोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते ऋगा-

स्तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखा निष्यन्दरेखाङ्किताः (५८)

अपि च । (५९)

(५५) राज्ञेति । समन्तात् सर्वतः । अकथितोऽपि केनापि तपोवनमिदमित्यनुप
दिष्टोऽपि । ज्ञायतेऽनुमीयते । आभोग परिपूर्णता । आभोग परिपूर्णतैवमर ।
तपसे सुनिभिरान्वित वन तपोवन तस्य ॥

(५६) सूत इति । कथमिव किं रूपमिति प्रश्नः ।

(५७) राज्ञेति । न पश्यति तपोवनधर्मानिति शेषः । हि यस्मात् इह वने एते
एवमेवमिति श्लोकीयेताव्य ॥

(५८) नीवारा इति । तद्वत्पाटव्याणामध अधरस्निग्धनीवारास्तृणधान्यानि शुकाना
पक्षिविशेषाणां ये कोटरार्भका कोटरस्वभावकास्तेषां मुखेभ्यो भ्रष्टा विगलिता दृश्यन्त इति
शेषः । तपस्विभिरैवान्यासिकतया गोवारा उच्यन्ते । क्वचिद्गुणा प्रस्तरा इद्गुद्यास्तापसतरो
फलानि भिन्दन्तानि इद्गुनीफलभिद सूचन्ते अनुमीयन्ते यतः प्रस्निग्धास्तौल्यवत् । इद्गुदी
तापसाश्चित्तुक्तेरापोवनानुमानम् । विश्वामोपगमादभिन्नगतयः विश्वामनाभाः ऋगा अपि
विशेषमप्राप्ता यथापूर्वं विद्यायाम् इति यावत् मतयो येषां ते तथोक्ता सन्त शब्द रघुध्वनि
सहन्ते असम्भ्रम इहवन्ति । विश्वामोपगमात्तद्विदुः सातुमात्तु तपोवनानुमानम् । तथा
तोयाधाराणां ललाशयानां पन्थानश्च वल्कलाणां परिहिततरुत्वात् शिखानाञ्च निष्यन्देन
जलधारया रेखाङ्किता सरेखा दृश्यन्त इति शेषः । एतेन स्नातोत्तीर्णतापसगतिर्दर्शिता ।
इदं शार्दूलविक्रीडितं नाम हस्तम् । तदुक्तम् । आद्यायेद्गुदुत्सवस्तय प्रियतमे पक्षस्तथा
पाटम सन्त्येकादशतस्तयस्तदुत्सवेददादमाद्यौ ततः । मार्त्तयुद्धैर्मुनिभिश्च यत्न विरति
पूर्णं नृविभानने तद्दृष्टं प्रवदन्ति काव्यरसिका शार्दूलविक्रीडितमिति ॥

(५९) मन्त्रश्चोपपत्तिभिरित्यभिधानादन्यदपि दर्शयितुमाह अपिचेति । अन्यत्रैवार्थः ॥

कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूल
भिन्नो रागः किञ्चलयरूचामाजप्रधूमोद्गमेन ।
एते चार्घ्याणुपवनभुवि च्छिन्नदर्भाङ्कुरायां
नष्टाशङ्का हरिणशिशवो मन्दमन्दं चरन्ति ॥ (६०)

सूत ॥ सर्व्यं सुपपन्नम् । (६१)

राज ॥ स्तोकमन्तरं गत्वा ॥ आश्रमोपरोधो माभूत्, तदिदं रथं स्थापय
यावदतरामि । (६२)

सूतः ॥ धृताः प्रग्रहाः, अवतरत्यायुष्मान् । (६३)

राजा ॥ अथतीर्थं ध्यात्मानमवलोक्य च ॥ सूत ! विनीतवेशेन प्रवेष्टव्यानि
तपोवनानि तदिमानि तावद् गृह्यन्तामाभरणानि धनुश्च ॥ इति
सूतस्त्वार्ययति ॥ (६४)

(६०) कुल्याम्भोभिरिति । पवनचपलैः वायुना तरङ्गितैः कुल्यानां कृत्विमाल्यसरिता-
मम्भोभिः सलिलैः शाखिनसौरभूमीरूपा धौतमूलाः प्रवालितपादा भवन्तीति शेष ।
कुल्यात्या कृत्विमा सरिदित्यमरः । तथाविधजनप्रणाल्यस्तपोवन एव जलनिर्गमाय
कल्पन् इति भावः । तथा अर्घ्यस्य उतहविषो धूमोद्गमेन किञ्चलयरूचां पक्ष्मप्रभानां रागो
रक्तिमा भिन्नो भेदं गतः । रागः क्षेपादिके रक्ते मात्सर्यं लोहितदिष्विति शाश्वतः ।
तथा एते हरिणशिशवो मृगशायकाश्च नष्टाशङ्का व्याजन्तामपरोद्धनतया निर्भोकाः सन्तः
क्विस्रो सुनिभं लसो दर्भाङ्कुरं कुशाङ्कुरो यथां सा तद्योक्तायासुपवनभुवि चार्घ्याणुपानं
समीपे मन्दमन्दं खैरं खैरं चरन्ति । पूर्वत मृगाणामत्र त मृगशिशूनां यथापूर्वगत-
दर्शितेत्यपौरुषोक्तम् । इदं मन्दाक्रान्ता नाम वृक्षम् । तदुक्तम् । चत्वारः प्राक् सुतत सुखो
हो दशैकादशौ चैन्दुख्यौ वणौ तदनु कुक्षुमाभोदिनि हादयान्त्यौ । तद्वचान्त्यौ सुगरसह्यै-
र्यत्र कान्ते विरामो मन्दाक्रान्ता प्रबलकषयस्तन्वितां सङ्गिरन्ते ॥

(६१) सूत इति । उपपन्नं युक्तम् ॥

(६२) राजेति । स्तोकमन्तरम् । स्तोकाल्पशुक्लकाः सूक्ष्णमित्यमरः । अन्तरं
तपोवनाम्भ्यन्तरम् । आश्रमोपरोध आश्रमपीडा । यावदतरामि अथतरणपर्यन्तमित्यर्थः ॥

(६३) सूत इति । प्रग्रहा अवशरञ्जव । वाग्दोर इति प्रसिद्धाः । तुलासूत्रेऽन्वादि-
रस्यौ प्रपाहः प्रपाहोऽपि चेत्यमरः ॥

(६४) राजेति । विनीतवेशेन सम्यवेशेन अनुपवेशेनेति यावत् । प्रवेष्टव्यानि
गम्यानि । आभरणानि किरोटकुण्डलादीनि । सूतस्येति सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी ॥

सूतः ॥ गृह्णाति । (६५)

राजा ॥ यावदाश्रमवासिनः प्रत्यवेक्ष्य निवर्त्तिय्ये तावदाद्र्गृष्टाः
क्रियन्तां वाजिनः । (६६)

सूतः ॥ यथाज्ञापयत्याशुप्लान् ॥ इति निष्कान् । (६७)

राजा ॥ परिक्रम्यावलोक्य च ॥ इदमाश्रमपदं मायत् प्रविशामि । (६८)
प्रविश्य प्रवेष्टकेन निमित्तं सूचयित्वा ॥ अये (६९)

॥ ७ ॥ शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च वाङ्मनः कुतः फलमिहास्य ।
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥ (७०)

नेपथ्ये ॥ इदो इदो पित्रसहीनो । (७१)

राजा ॥ कर्षं दत्त्वा ॥ अये दक्षिणेन दक्षवाटिकामालाप इव अयूते
यावदत्र गच्छामि । (७२) परिक्रम्यावलोक्य च ॥ अये एतास्त्रापस्त्रिकन्यकाः

(६५) सूत इति । गृह्णाति आभरण्यादीणोति शेषः ॥

(६६) राजेति । यावत् यावता कावेन । प्रत्यवेक्ष्य तत्तावधारणेनावलोक्य ।
निवर्त्तिय्ये प्रत्यागमिष्यामि । तावत् त कालं व्याप्य । आद्र्गृष्टा आद्र्गृष्टां पृष्ठस्थवस्त्रप
सारथे नोप्रापगमात् शीतलानि पृष्ठानि येषां ते तद्योक्ता ॥

(६७) सूत इति । सुगमम् ॥

(६८) राजेति । परिक्रम्य इतस्ततः सञ्चर्य । आश्रमपदं आश्रमस्थानम् । पदं
व्यवहितत्वात्स्थानलक्षणाभिप्रेत्यन्वयः । तावत् तदा ॥

(६९) प्रविश्येति । प्रवेष्टकेन वाङ्मनः । भुजवाङ्मनः प्रवेष्टो दोरित्यमरः । निमित्तं
शुभलक्षणं सन्दनमिति यावत् । निमित्तं हेतुलक्षणधोरित्यमरः । सूचयित्वा रूप-
यित्वा । अये इति सम्भ्रमे । अये क्रोधे विपादे च सम्भ्रमे स्वरूपेऽपि चेति मेदिनी ॥

(७०) शान्तमिति । इदमाश्रमपदमाश्रमस्थानं शान्तं शान्तिरमास्यद् न त्वादिरमा
श्रितमिति भावः । वाङ्मनः दक्षिणे भुजव्यं स्फुरति सन्दते इह आश्रमे कुतो हेतोरस्य
दक्षिणवाङ्मनस्फुरणस्य फलं स्त्रीलाभरूपं स्यात् । तथाभोक्तमङ्गलभागरे । धामेतर-
भुजम्यन्दो वरस्त्रीलाभरूपक इति । सम्भावनामपि दर्शयति अथवेति । भवितव्यानामरस्य
सम्भावनामर्थानां सर्वत्र द्वाराणि आपतनोपाया भवन्ति सन्ति । भवतिरत्नास्तिमानार्थो
न लाक्षणिकः । इत्यमार्थो ज्ञातिः ॥

(७१) नेपथ्ये इति । इदं इत्यादि । इत इत प्रियसख्यौ । इत इत अस्माक्यां द्विज
वीक्षायां द्विर्जनम् । आगच्छतमिति शेषः ॥

• (७२) राजेति । कर्षं दत्त्वा योक्तुं कर्षं नियोज्य । अय इति सम्भ्रमे । दक्षिणराज

स्वप्रमाणासुरूपैः सेचनघटैर्वालपादपेभ्यः पयो दातुमिति एवाभिवर्तन्ते । (७३) निरूप्य ॥ अहो मधुरमासा दर्शनम् । (७४)

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।

दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥ (७५)

यावदेतान्च्छायामिमामाश्रित्य प्रतिपालयामि ॥ इति विलोकयन् स्थित । (७६)

॥ ततः प्रविशति यक्षेक्षव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला ॥ (७७)

यका ॥ इला सउन्तले तन्नो वि तादकणस्य अस्ममरुक्ष्वा पिअ-
दरा न्ति तक्षेमि, जेष णोमालिआ-कुसुम-परिपेलवा वि तुमं एदाणं
आलवालपरिक्करणे निउत्ता । (७८)

दिशोति दक्षिणेन । वैतोऽपीति दक्षिणशब्दात् सप्तम्या एन । उच्चवाटिकासुपवनम् ।
धिकृषमवेत्येनप्रत्ययान्तेन द्वितीया । अमात्यगणिकागोहोपवने उच्चवाटिका इत्यमरोक्त-
सुपलक्ष्यम् । आलाप व्याभाषणम् । सादाभाषणमालाप इत्यमर । यावद्वधारणे । यावत्
तावत् साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे इत्यमर । अत्र उच्चवाटिका दक्षिणेन ॥

(७३) परिक्रम्येति । परिक्रम्य सञ्चर्य । दर्शनोपजातसम्प्राप्तये इति । स्वप्रमाणस्य
स्वाकतोनामत्यालभास्य अत्ररूपै र्योग्यैरत्याल्य इति यावत् सेचनघटैस्तदस्यैकार्थकलसै ।
वालपादपेभ्य अत्रसूतस्य । इतोऽत्र । अभिवर्तन्ते आयान्ति ॥

(७४) निरूप्येति । निरूप्य सविशेषावलोकनाद् विचार्य । अहो विश्वमे । अहो
ही च विष्णवे इत्यमर । आसा कन्यकाना दर्शनं मधुरं प्रिय । रसवत्स्वादुमिश्रेण
मधुरोऽन्यत्रदिति विश्व ॥

(७५) शुद्धान्तेति । आश्रमवासिनो वनवासिनो जनस्य इदं वपु शरीरं यदि
शुद्धान्तेषु स्थाणामल पुरेण दुर्लभं दुर्लभोपमम् । अत्रउर्ध्वत्वादीदृगरूपस्येति भाव ।
स्वप्रमाणा मधुआमल पुरं सादवरोधनम् । शुद्धान्तयावतीधर्येत्यमर । तदा खलवश्य
मेव उद्यानस्य स्योपवनस्य जता यत्नतो वर्जिता इति भाव । उमानाक्रीड उद्यानं राघ
साधारण्य वनमित्यमर । वनलताभिरसम्भृताभि गुणै र्यौदर्यादिभि र्दूरीकृता
प्राजिता । अत्र निदर्शनार्थद्वार । लक्ष्यन्तु वक्ष्यते । इयमायां ॥

(७६) यावदिति । एतास्तपस्त्रिकन्यका । प्रतिपालयामि प्रतीक्षे ॥

(७७) तत इति । ततस्तस्मात् परम् । यद्योक्तव्यापारा सेचनघटं यङ्गन्ती ॥

(७८) एकेति । एका शकुन्तलास्योरिति शेष । इत्येत्यादि । अयि शकुन्तले

शकु ॥ हला अणस्त्रए ण केवलं तादस्य षिञ्चोश्चो ममात्रि एदेसु'
सहोअरसिणेहो ॥ इति एषसेपनं नाटयति । (७६)

द्वितीया ॥ सहि सञ्जन्तले उदअं लम्भिदा एदे गिह्णअलकुसुम-
दाइणो अस्समरक्खआ । दाणि अदिअन्तकुसुमसमए वि रक्खके
सिञ्चह्ण, तेन अणहिसन्विगुरुओ धम्मो भविस्सदि । (८०)

शकु ॥ हला पिअस्वदे रमणिज्जं मन्तेसि ॥ इति भूये हलनेवनं
नाटयति । (८१)

राजा ॥ निर्धंर्यं आत्मगतम् ॥ कथमियं सा कण्वदुहिता शकुन्तला ॥ (८२)

त्वसोऽपि तातरूपस्य आश्रमवृक्षा प्रियतरा इति तर्कयामि येन नवमालिकाकुसुम
परिपेलवापि त्वम् एतेषामालवालपरिपूर्णे नियुक्ता । त्वत्, इति युष्मच्छब्दात् पञ्चम्यास्तम्
एकत्वाय अहण्णात् त्वदादेश । त्वामपेक्ष्येत्यर्थः । येन तातरूपेण । नवेति । नवमालि
काया नवमल्लिकाया कुसुमवतपरिपेलवापि सुकुमारापि । मेलन कोमलमिति त्रिकाण्डशेषे ।
एतेषा पादधानाम् । आलवानाना मूलगतपरिष्ठाणाम् । परिपूर्णे तोयैरिति शेषः ।
हण्डे हण्डे हलाह्वान नीच चेटो सखीं प्रतीति नाटोक्तावमर ॥

(७६) शकु इति । हलेत्यादि अयि अणस्त्रये न केषल तातस्य नियोगो ममाप्येतेषु
सहोदरस्त्रेह । नियोग आदेशे सेकप्रवर्त्तक इति शेषः । एतेषु पादमेषु मम एकतपो
वनगर्भसम्भूतया सहोदरवत् स्त्री होऽपि सेकप्रवर्त्तक । नाटयति नाट्येन दर्शयति ॥

(८०) द्वितीयेति । द्वितीया सखीत्यर्थः । सहीतप्रादि । सखि शकुन्तले उदक
लम्भिता एते स्त्रीश्रकालकुसुमदायिन आश्रमवृक्षा ददानीमतिक्रान्तकुसुमसमयानपि वृक्षान्
सिञ्चामस्तो न अनभिसन्विगुरुको धम्मो भविष्यति । लम्भिता प्रापिता । अतीति । अति
क्रान्तोऽतिवाहित कुसुमाना पुष्पाणा समयो यैस्तान् । तेन सेकेन । अनभिसन्विगुरुक
अनभिसन्विना प्रयोजनोद्देशामावेन गुरु र्महान् । गुरु र्महति चान्यथइति विश्वः । धर्म
श्रेयः । यदाह हारीशु । यच्च सोपध ददाति अन्यथावितमल्पफलमिति । सोपध प्रतिलामे
च्छया ज्ञतम् । तथाच नारदः । पालेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् । केवल धर्म
युद्धा ह धर्मदानं तदुच्यते इति ॥

(८१) शकु इति । हलेत्यादि । अयि प्रियवदे रमणीय मन्त्रयसे । रमणीयमिति
प्रियाविशेषणः । मन्त्रयसे कार्यं भवधारयसि । भूय पुनः ॥

(८२) रानेति । निर्धंर्यं निरीक्ष्य । निर्धंर्यं नन्तु निर्ध्यानं दर्शनानोक्तनेत्रण
विमात्सर्यं । आत्मगतमनतिष्यद्यम् । सा तापसाभ्यमभिहित्वा ॥

सविद्यय ॥ गहो असाधुदर्शी खनु भगवान् वापुः । य इमान्मात्रमधर्मं
नियुङ्क्ते । (८३)

इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःकृतं साधयितुं य इच्छति ।

भ्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलता ह्येत्तुष्टपि व्यं वसप्रति ॥ (८४)

भवतु । पादपान्तरित एव विश्वस्ता तावदेनां पश्यामि ॥ इति तथा
करोति ॥ (८५)

शकु ॥ हला अनसूए शट्टिपिणञ्जेण वक्कलेण पिणम्बदाए दढ पीलि-
दात्थि ता सिडिलेहि दाव षं । (८६)

(८३) सविद्ययमिति । भगवान् साहात्मवान् । भग श्रीकाममाहात्म्यवीर्यं-
यत्पार्ककीर्त्तिं खिल्यमर । कण्वो सुनिरमाधुदर्शी चारुताहोपे व्ययवा वाईक्यात् साधु
सुष्ठु न पश्यतीति असाधुदर्शी । य कण्व इमा रमणीयाकृति वाला व्याश्रमधर्मं तापस-
ग्रते नियुङ्क्ते मेरयति ॥

(८४) इदमिति । अव्याजेन कृदाना विना अशुद्धेनेति यावत् मनो हरतीति अव्याज
मनोहरमहात्मिमयोभासम्प्रसमिति यावत् । कपटोऽस्त्वो व्याजइम्भोपधयश्चकैतवे इतरमर ।
इदं वपु शरीर कर्म तपःकृतं तपःकृतं साधयितुं सम्पादयितुं य ष्टपिरिच्छति
वाच्छति । स भ्रुवं निश्चितम् । भ्रुवो भभेदे क्लीवन्तु निश्चिते शाश्वते त्विधितप्रमर । नीलो-
त्पलपत्रस्य इन्द्रीवरदलस्य भारया निश्चितसुखेन । खङ्गादीनाञ्च निश्चितसुखे धारा प्रकीर्त्यते
इति विश्व । शमीलता शमीशाखाम् । शमे शाखालते इतरमर । यद्वा लताकारा शमीं
येषु व्यवस्थिति निश्चिनोति । अत्र ताहशयपुया तपःकृतसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलताच्छेदनेच्छेवति विस्वप्रतिविस्वभावपर्य्यं धरानात् निर्दश्यं नालङ्कार । सा चात्र सम्भ-
वद्-धस्तुसम्बन्धनिबन्धना । तदुक्तं दर्पणे । सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुलचित् ।
यत्र विस्वानुविस्वत्व बोधयेत् सा निर्दश्यनेति । इदं व शस्यविल नाम हत्त । तदुक्तम् ।
उपेन्द्रवज्राचरणेषु सन्ति चेदुपान्तवर्णां लघव कृता यदि । मदीक्षसदभूजितकामकामुं के
यदन्ति व शस्यविल बुधासादेति । उपेन्द्रवज्रा प्रदर्शनीया ॥

(८५) भवत्विति । पादपान्तरितस्तद्व्यवहितवयव । विश्वस्ता मदर्शनादि-
र्जनत्वेन प्रतप्रयवती । येन निरवशेष विश्वम्भकधालाप श्रोत्याभीति भाव ॥

(८६) शकु इति । हलेत्तप्रादि । अथि अन्सूये अतिपिनङ्गेन वक्कलेन प्रियवदया हट
पीडितास्मि तत् शिविलय तावदेनभ । प्रियवदया अतिपिनङ्गेन अतिवङ्गेन वक्कलेन हट
वनवत् पीडितास्मि पीडा लम्बितास्मि । ता तस्मात् एन वक्कलेन शिविलय शिविल
शुद्ध । धे लत्राप्याने अिरिति अि ॥

अन ॥ मिथिलयति । (८०)

प्रिय ॥ सहास ॥ एतत् दाव पयोधरवित्थारहेतुम् अन्तर्णो जोष्यणा-
रम्भं उवाच हस्म । (८८)

राजा ॥ सम्यगियमाह । (८९)

इदमुपहितस्त्रक्ष्मग्रश्रिना स्कन्धदेशे

। स्नानयुगपरिणाहाच्छादिना वल्कलेन ।

वपुरभिनवमसत्राः पुष्यति स्वा न शोभा

कुसुममिव पिनद्धं पारदुपत्तोदरेण ॥ (९०)

अथवा काममननुरूपमप्यसत्रा वपुषो वल्कलं न पुनरलङ्कारश्रियं
न पुष्यति । कुतः । (९१)

(८०) अनेति । सुगमम् ॥

(८८) प्रियमिति । एत्येति । अत्र तावत् पयोधरवित्थारहेतुकमात्मनो यौवनारम्भ
सुपालभस्य । अत्र मन्वनस्य वदीभावे पयोधरयो स्नानयो विस्तारहेतु इद्विहेतुमात्मनो
यौवनारम्भ यौवनोपक्रमसुपालभस्य दुर्ध्वनीयता प्रापय । दुर्ध्वाद् स्यादुपालभ इति
जटाधर ॥

(८९) राजेति । सम्यक् सत्रम् । सत्रं तद्यन्त्रं सम्यगित्तरम् । इय प्रिय वदा ।
अभिनवयौवनैवेयमिति भावः ॥

(९०) ननु प्रिय वदावचनादिदानीमेवास्या यौवनाद्युभयो जायते कथं स खल एव
प्राङ्नासीदित्यत्र आह इदमिति । स्कन्धदेशे उपहितो दत्त स्त्रक्ष्मग्रश्रि यस्या स तेन ।
तथा स्नानयुगस्य य परिणाहो विशालता । परिणाहो विशालतेत्यमरः । तदाच्छादिना
वल्कलेन तद्विशेषतया हेतुना अस्या शकुन्तलाया इदमभिनव नवीन वपु शरीर पाण्डु
पलाया परिष्पतदलानासुदरेण गर्भेण पिनद्धं वद्धम् असम्यग् इदमिति यावत् । कुसुम
पुष्पमिव स्वामात्मीयाम् । स्व लिङ्गात्मीय इत्यमरः । शोभा कान्ति न पुष्यति न विभक्तिं ।
तथाच वल्कलाच्छ्रद्धेयतया न इदमालेख्यैव तादृश्यानुभव प्रागासीत् प्रिय वदोक्तेस्तु
विशेषाभिनवैशात् सम्यगवगम्यत इति भावः । अत्रोपमालङ्कारः । यदुक्त चन्द्रालोके ।
अपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोरिति । इदं मालिनीहस्तम् ॥

(९१) यौवनाक्षतमानसतया जनितातुराग पुन र्वैकछेनेवास्या शोभा समर्थयते
अद्युवति । अस्या शकुन्तलाया वपुषः शरीरस्य । अन्मरूपमयोमपि वल्कल पुनरल

सरसिजमनुविहं शैवलेनापि रम्यं
 मलिनमपि हिमांशो लक्ष्म लक्ष्मी तनोति ।
 द्रुयमधिकमनोश्चा बल्कलेनापि तन्व्यो
 किमिव हि मधुराणां मण्डनं नास्ततोनाम् ॥ (६२)

अपिष । (६२)

कठिनमपि शृगाद्या बल्कलं कान्तरूपं
 न मनसि रुचिभद्रं स्वल्पमप्यादधाति ।
 विकचसरसिजायाः शोकनिर्गमकण्ठं
 निजमिव कमलिन्याः कर्कशं हन्तजालम् ॥ (६४)

शकु ॥ व्यप्तोऽमलोक्य ॥ सहीओ एस वादेरिदपल्लवाङ्गुलीहिं किम्पि वाचरेदि विअ मं चूअरकुअओ ता जाव णं सम्भावेमि ॥ इति तथा करोति । (९५)

• प्रिय ॥ हला सउन्तले इधज्जेव्य मुज्जत्तमं चिट्ठ । (९६)

शकु ॥ किं णिमित्त । (९७)

प्रिय ॥ तए समीवट्ठिदाए लतासनाधो विअ अअं चूअरकुअओ पहिहादि (९८)

शकु ॥ अदो ज्जेव्य तुमं पिअभवदत्ति भणीअसि । (९९)

राजा ॥ अवितथमाह प्रियंवदा । तथा क्ष्माः । (१००)

निर्मुक्तपुत्रस्य योगे सुकृतकृष्णकमोगिनीति मेदिनी । निर्जं स्त्रीयम । स्वके नित्ये निज द्विधितप्रमर । कर्कश कठिन हनजाल हनसमूह इव । जाल समूह ध्यानाय इतप्रमर । मनसि खल्व किञ्चिदपि इचिभद्रमतरागवति नादधाति न जनयति । अत्रोपमालङ्कार ॥

(९५) शकु इति । व्यप्त पुरत । स्यात् पुर इतोऽप्यत इत्यमर । सहीओ इतप्रादि । सख्यो एष वातेरितपल्लवाङ्गुलीभि किमपि व्याहरतीव मा चूतइच्च । तद् यावदेन सम्भाषयामि । वातेति । वातेन वायुना ईरिता कम्बिता पल्लवा एवाङ्गुल्यन्ताभि । ईह्ल कम्पगतप्रोरिति कविकल्पद्रुम । व्याहरतीव वल्लीव । व्याहार उक्तिरितप्रमर । तत् तस्मात् । यावद्वधारणार्थं । सम्भाषयामि बह्व मन्ये । तथा करोति बह्वमान करोति ॥

(९६) प्रियमिति । इषेतप्रादि । अयि शकुन्तले इहैव सुहृत्तं तिष्ठ । सुहृत्तं कञ्चित् कालम ॥

(९७) शकु इति । कि णिमित्त । कि निमित्त किमर्थं तिष्ठाभीतर्य ॥

(९८) प्रियमिति । तए इतप्रादि । त्वया समीपस्थितया लतासनाध इव व्यय चूत इच्च प्रतिभाति । लतासनाधो लतायुक्त । सनाधशब्दो युक्तार्थेऽन्यत्रापि श्रूयते । यथा वासवदत्तायाम । लम्फुल्लकमलसनाधमिव गगनतल कुर्वता इति तथा नरवाहनदत्त इव प्रियङ्गुश्यामासनाध इतप्रादि । प्रतिभाति प्रकाशते ॥

(९९) शकु इति । अदो इतप्रादि । अतएव प्रिय वदेति भयवसे । भयवसे लोकै रभिधीयसे ॥

• (१००) राजेति । अवितथ सतप्रम । विनय त्यज्यत वच इतप्रमर । तद्देशोप

अधरः किसलयरागः कोमलविटपासुकारिणौ बाहू ।

कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम् ॥ (१०१)

अन ॥ इला सुउन्तले इयं सख्यस्वरवद् सहकारस्य तु ए किदपामहेआ
वणदोसिषी त्ति षोमालिआ षं विसुमरिदासि । (१०२)

शकु ॥ तदो अत्ताणमि विसुमरिस्सं । (१०३) अतासुमेत्त अयत्तोव्य ष ॥
इला रमणीओ कखु कालो इमस्स पादवमिज्जणस्स रदिशरो सखुत्तो
जेण नवकुसुमजोव्वणा षोमालिआ अयं पि वज्जफलदाए उअ-
भोअक्खमो सहआरो ॥ इति पश्यन्ती तिष्ठति । (१०४)

पादयितुमाह तथा हीति । हि यस्माद् अस्या शकुलायास्तथा लताया इव । अनन्तर
ल्लोकीयवाक्यान्वय ॥

(१०१) अधर इति । अधरो दन्तच्छ्रद किसलयवत् पल्लववत् रागो लौकित्ये यस्य
स तद्योक्त । पल्लवोऽस्त्री किसलयमितामर । तथा बाहू कोमलविटपयो सुकुमारशास्त्रयो
रसुकारिणौ सहशौ । विटपो न स्त्रियां स्तम्बशाखाविक्षारपल्लव इति मेदिनी । तथा
लोभनीय यौवन कुसुममिषाङ्गेषु ससद् सन्नद्धम् । अलोपमालङ्कार । गङ्गा
द्विष्टना । यत्राकसञ्चित सावस्य यत्नोद्भूत प्रतीयते । उपमा नाम धेति । व्याख्या
जातिरियम् ॥

(१०२) अनेति । इत्येत्यादि । अयि शकुन्तले इयं सख्यस्वरवधू सहकारस्य तथा
लतनामधेया वनतोषिणीति नवमानिका एनां विष्णुतायि । सहकारस्तातिशौरभरसानस्य ।
रसानोऽसौ सहकारोऽतिशौरभ इत्यमर । स्यस्वरवधू स्यलतास्येण पत्नीव ।
वधू स्त्रुपानवोदक्षीभार्याऽष्टाङ्गनाथु चेति विन्न । तथा वनतोषिणीति लत नामधेय
नाम यस्या सा इय नवमानिका नवमानिका । एना नवमानिकाम् । विष्णुति नामार्ध-
त्वादृ वर्तमाने क । अल एषो देव इतिवत् कश्चिदन्वतोपि कर्त्तरि लो वक्तव्य । यदा
विष्णुमरिदेनि प्राकृतत्वाद् वाचापध शो न शोपाय सख्युतेन तु विष्णुरसीति व्याख्यातव्यम् ॥

(१०३) गङ्गा इति । तदो इत्यादि । तदात्प्राणमपि विष्णुरिष्यामि । तदा यदि
वनतोषिणीं विष्णुरिष्यामीत्यर्थं ॥

(१०४) अतामिति । अता वनतोषिणीम् । उपेत्य उपगम्य । इत्येत्यादि । अयि
अनन्तरे रमणीय खलु कामोऽस्य पादपमिषुमस्य रतिकर सहस्र । येन इय नयकुसुम-
यौवना नवमानिका अयमपि वज्जफलदाया उपभोगक्षम सहकार । अत्र पादपमन्द पादेन
मूलेन विवति रसानाकर्षतीति व्युत्पत्त्या दृश्यतायाधास्या यौगिको नव योगदृष्ट

प्रियं ॥ शक्तिम् ॥ अणुरूपं जाणामि किण्वित्तं सुतन्त्रला वण-
दोसिणी अतिमेतं पेक्खदि त्ति । (१०५)

अथ ॥ ण वल्लु विभावेमि ता कधेहि मे । (१०६)

प्रिय ॥ जह वणदोसिणी अणुरूपेण पादवेण सङ्गदा तह अहम्मि
अत्तणो अणुरूपं वरं लभेयं त्ति । (१०७)

शकु ॥ एस दे अत्तणो चित्तगदो मणोरहो । इति कलमभावच्छंयति ॥ (१०८)

स्तरपर । अथ पादपयिगुणस्य पादपयुगलस्य पादपदम्बोरित्यपि व्यज्रते । मिगुनं
दम्पती युगे इति विश्व । रमणीयो मनोरमो रतिकरौ लोकानामनुरागकर पक्षे सुरतकर
काल सद्यत सम्भूत । रति स्त्री स्मरदारपु रागे सुरतयुद्धयोरिति मेदिनी । येन
हेतुना इय नवमानिका नव कुसुम शुष्य पक्षे रजो यत् तत् नवकुसुमम् । कुसुम
शुष्मफलयो स्त्रीरजोनेत्ररोगयोरिति विश्व । तथाभूत योवन वय स्यमानो यस्या सा
तथोक्ता । तथा अय सहकारोऽपि वल्लुकतया फलपूर्णा तया योष्णे तस्य फलवत्सम्भवात् ।
पक्षे वल्लुजाभतया । फल जातीफले शस्ये हेतुत्वे लुप्रतिष्ठाभयोरिति मेदिनी । लक्ष्मीग
लमो लोकोपभोगयोग्य- । पक्षे योषिद् भरथयक्त । भोग सुखे स्त्रादिश्रुतावहेय फण
काययोरित्यमर । अत्र प्रस्तुते पादपयुग्मे स्तिरविशेषणादिभिरप्रस्तुतस्य दम्पतिभावस्य व्य-
हारादेषणात् समासोक्तिरलङ्कार । यदुक्त दर्पणे । समासोक्ति समै यत् कार्यं लिङ्ग
विशेषणै । व्यवहारसमारोप प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुन इति ॥

(१०१) प्रियमिति । शक्ति मक्ति लन्वेत्यर्थ । अणुरूपेण जानामि
कि निमित्तं शकुन्त्रला वनतोषिणीमतिमात्र प्रेक्षत इति । अतिमात्रमत्यर्घम् ।
प्रेक्षते पश्यति ॥

(१०६) अथेति । णेत्यादि । न खलु विभावयामि तत कथय मे । विभावयामि
अनुभवामि । मे इति सम्बन्धमात्रविवक्षाया पक्षी ॥

(१०७) प्रियमिति । जहेत्यादि । यथा वनतोषिणी अणुरूपेण पादपेन सङ्गता
तथाहमपि व्यात्मनोऽनुरूपं वरं लभेदेति । सङ्गता जनसङ्गता । अणुरूपं रूपस्य योष्य ।
पर वरणीय जन । इतिनिमित्तमिति पूर्ववाक्यीयेनान्वय ॥

(१०८) शकु इति । एस इत्यादि । एष ते व्यात्मनश्चित्तगतो मनोरथ । चित्तगतो
मनोगत । मनोरथोऽभिलाष । मनोरथ कामोऽभिलाष इत्यमर । स्वमेव तथा लब्धुं
निच्छसीति भाव । आवर्जयति लुप्रक्षयति । एस दे अत्तगदो मणोरहो इत्यन्वय पाठ ।
एष ते व्यात्मगतो मनोरथ इत्यर्थ ॥

अन ॥ इला सउन्तले इत्य तादकणवेण तुम विअ सहत्येण
सम्बद्धिदा माह्वीलदा ता कध इमं विमुमग्गिटासि । (१०६)

शकु ॥ तदो अत्ताणम्मि विमुमरिस्सं । (११०)

लतासुपेत्यावलोक्य च सहर्षम् ॥ अञ्जरीञ्च अञ्जरीञ्चं पिञ्चस्वदे पिञ्च
दे णिवेदेमि । (१११)

प्रिय ॥ सच्चि कि मे पिञ्चं । (११२)

शकु ॥ असमए वखु एसा आमूलादो मुउलिदा माह्वीलदा । (११३)

उभे ॥ एतत्सुपगम्य ॥ सच्चि सच्चं सच्चं । (११४)

शकु ॥ सच्च कि ण पेक्खध । (११५)

प्रिय । सहर्षं निरूप्य ॥ सच्चि तेण हि पडिप्पिञ्च दे णिवेदेमि । (११६)

(१०६) अणेति । इलेत्यादि । अयि शकुन्तले इय तातकणवेण त्वमिव
सहस्येन सहस्रिता माधवीलता तत् कथमिमां विभृतामि । त्वमिव यथा त्व सहस्येन
स सहस्रिता तयोय माधवीलतेत्यर्थ । तदित्यादि प्रश्न ॥

(११०) शकु इति । तदो इत्यादि । तदात्मानमपि विपरिप्रायामि । आत्मवत् कथ
मवीय विपरिप्रायेत्तात्तराभिप्राय ॥

(१११) लतामिति । अञ्जरीञ्चमित्यादि । आचर्य माचर्यम् । प्रियवदे प्रिय ते
निवेदयामि । प्रियमात्तादृकरम् । निवेदयामि विप्रापयामि ।।

(११२) प्रियमिति । सञ्जीत्यादि । सच्चि कि मे प्रियम् । सुगमम् ॥

(११३) शकु इति । असमये इत्यादि । असमये शन एसा आमूला उज्ज्वलिता माधवी
लता । असमये तसलविगमे षोडश इति यापम् । वामनी माधवीलतेत्यमर । आमूलान्
मूलमन्धोलय्य । आह्व्याभिधीन्धोरिति नियमात् तदयोगादन्वारभ्येतरेण पञ्चमी ।
उज्ज्वली जातोऽस्या इति उज्ज्वलिता । इतोऽय्य साते इति इत । इदमेव प्रियमित्तात्तरा
भिप्राय ॥

(११४) उभे इति । उभयम् लतामिति शेष । सञ्जीत्यादि । सच्चि सत्यं सत्यं ।
एतत् कि सत्यमिति भाव ॥

(११५) शकु इति । सच्चमित्यादि । सत्प्र कि न प्रेक्षेद्ये । पर्यन्त्यावपि कथ
मतातां प्रेक्ष्य इति भाव ॥

(११६) प्रियमिति । निरूप्य निपात्य । सञ्जीतामि । सच्चि तन हि प्रतिप्रिय

शकु ॥ कि मे पडिप्पिअं । (११७)

प्रिय ॥ आसणपाणिग्गहणासि तुमं । (११८)

शकु ॥ सास्यमिय ॥ एस दे अत्तपो चित्तगदो मणोरहो ता ण दे वत्तण सुणिसां । (११९)

प्रिय ॥ सहि ण खलु परिहासेण भणामि सुदं मए तादकखस्य सुहादो तुह कल्लाणसूअअं एद णिमित्त त्ति । (१२०)

अन ॥ उला पिअस्रदे अदोज्जेव ससिणेहा सउन्तला माहवीलदां सिञ्चदि । (१२१)

शकु ॥ जदो वहिणी मे भोदि तदो किं त्ति ण सिञ्चेमि ॥ इति कलसमावळ्ळंयति ॥ (१२२)

राजा ॥ अपि नाम कुलपतेरियमसत्रर्णक्षेत्रसम्भवा भवेत् । अथवा ह्यतं सन्देहेन । (१२३)

ते निवेदयामि । तेन हि तेनैव आकालिकपुण्योद्गमेन हेतुना । हि हेतावधारण इतर मर । प्रतिप्रियमेतुप्रतिरूप प्रियम ॥

(११७) शकु इति । किमित्त्वादि । कि मे प्रतिप्रियम । सुगमम् ॥

(११८) प्रियमिति । आससेत्त्वादि । आससपाणिग्गहणासि त्वम् । आसस निकटमधिरभावोति यावत् पाणिग्गहण विवाहो यस्या सासि त्वम् ॥

(११९) शकु इति । सास्यमिय प्रिय वदायां दोषारोपणेन सहेव । एस इत्त्वादि । एत ते आकालनश्चित्तगतो मणोरह तच्च ते वचन ओप्पसि । सुगमम् ॥

(१२०) प्रियमिति । सहीत्त्वादि । सहि न खलु परिहासेन भणामि श्रुत मया तातकखस्य सुहात तत्र कल्याणसूत्रकमिद निमित्तमिति । परिहासेन नर्मवाक्येन । सुहादिति निश्चयमिति शेष । घनाटु विद्योतते विदुर्दितिवत् । कल्याणसूत्रक कल्याणस्य मङ्गलस्य परिणयस्येति यावत् सूत्रकमनुपापक । इद निमित्त माधव्या व्यकालसुकुलनम । इति श्रुतमित्त्वेनाविगम ॥

(१२१) अनेति । उलेत्यादि । अयि प्रिय वदे अतएव मन्त्रेहा शकुन्तला माधवी लना मिञ्चति । अतएव अस्या मङ्गलसूत्रकत्वादेव । सन्नेहा सम्प्रया सतीत्यर्थ ॥

(१२२) शकु इति । जदो इत्त्वादि । जदो भगिनी मे भवति तत् किमिति न सिञ्चामि । भगिनी एकतामस वडिं तत्त्वादिति भाव । किमिति किनिमित्तम ॥

(१२३) राजेति । अपि मन्त्रे । नाम सम्भावनाया । नाम प्राकाश्यसम्भाव

असंशयं घत्तपरिग्रहक्षमा यदार्थप्रमस्यामभिलाषि मे मनः ।

०३ सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥ (१२४)

तथापि तत्त्वत एवैनामुपलक्ष्यते । (१२५)

गङ्गा ॥ समम्भुमम् ॥ अम्भु सलिलसेअसम्भुमुग्गदो षोमालिअं उच्चिअ
वअणं मे मङ्गअरो अहिवट्टदि ॥ इति भ्रमरवाधो नाटयति । (१२६)*

श्रीधोपगमकुक्ष्णे इतप्रमर । कुक्षुपते कषयस्य । इयं शकुन्तला । अक्षवर्णं विमजाती
तरत् यत् षोड पत्नी तत्त्वम्भवा तद्गर्भं सद्यद्भवा । षोड पत्नी शरीरयोरितप्रमर । यत्नाय-
माशय । तद्दानीमासीद् विप्राणा चातुस्त्वर्ण्यं परिणयाधिकार । राजन्यानान्तु शूद्राननर्थं
क्षितयोपयमे । यदाह मनु । शूद्रैश्च भार्या शूद्रस्य सा च स्त्रा च विद्य सृते । ते च स्त्रा चैव
राघस्तु ताश्च स्त्रा चापजन्मन इति । तथावास्या सकर्णोसम्भवत्वे जानत्रा ब्राह्मणोत्वेन
परिणयपरोहार स्यात् क्षत्रियादिसम्भवत्वे तु पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीणा क्रमेणोक्ता हि
जन्मनाम । ताननन्तरनाम्नस्तु भावदोपाय प्रवृत्त इति मनुवचनान्तरात् जातया क्षत्रियादित्वेन
निष्कृत्युह स्यादस्या परिणय इति । अण्पात् तदेव निश्चिनोति अश्वेति । जनमनुम् ।
इत युगेऽलमर्थे चेति मेदिनी ॥

(१२४) अथ शय निश्चितं घत्तस्य क्षत्रियस्य परिग्रहक्षमा
स्त्रीकारणक्या पूर्ववाक्यस्थेन इयमितानेनाशय । द्विजलिङ्गी श्यप घत्त क्षत्रिय इति
त्रिकाण्डशेषे । ऐतमाह यत् यस्मात् प्यार्यं मनागप्यविवलितपूर्वत्वेनातिमहत् मे मन
अस्या कन्यकायामभिलाषि सम्पृहम् अत इतार्थं । मन प्रहृष्टे निर्वायकत्वं समर्थयति
सतामित्यादि । हि यस्मात् सन्देहपदेषु स शयाप्यपदेषु वस्तुषु पदार्थेषु सतां सततवैधा-
वारिणामन करणस्य मनस प्रवृत्तयो गतय प्रमाणं निर्यायिका । उक्त मनोबुद्धि
रहृद्धारक्षित करणमानारभिति । प्रमाणं नितप्रमथ्यादायास्त्रेषु सतावादिनि । इयत्ता-
यासु जेतौ च श्रीवैकत्ये प्रभातरीति मेदिनी । प्यात् सामान्येन विगोपसमर्थं नादर्धानर-
न्यापोऽलङ्कार । इदं न गस्त्वित् नान घत्तम् ॥

(१२५) तपेति । तथापि अतुमाननिश्चयेऽपि । तत्त्वतो यथायत्नं । उपलक्ष्ये
ज्ञास्यामि ॥

(१२६) गङ्गा इति । समम्भुममाप्रप्यपभावम । अश्वेत्यादि । अम्भु सलिलसेक-
सम्भुमोद्भो नवमानिकासुश्रिता वदन मे मधुकरोऽभिवर्त्तते । अश्वेति विषये । विषये
दुसहे अम्भु नितप्र स्त्रीभि प्रयुज्यत इति भरत । सलिलसेकेन जलसेकेन य समम्भुमस्वर ।
सम्भुमस्वरैतप्रमर । तेमोद्भो भ्रमरो नवमानिकासुश्रिता उत्रन्तु मे सम वदन अभि

राजा ॥ सस्रृह विजोक्थ ॥ साधु वाधनमपि रमणीयमस्याः । (१२७)
 यतो यतः पट्चरणोऽभिवर्त्तते ततस्तत, प्रेरितवामलोचना ।
 विवर्त्तितभ्रूरियमद्य भिचते भयादकामापि हि हृष्टिविभ्रमम् ॥ (१२८)
 अपिच ॥ सास्रयमिभ । (१२९)

चलापाङ्गां हृष्टिं स्पृशसि बद्धशो वैपयुमती
 रहस्याख्यायौव खनसि न्दु कर्णान्तिकचरः ।
 करं व्याधुन्वत्याः पिवसि रतिसर्व्वस्वमधरं
 वयं तत्त्वान्वे पान्मधुकर इतास्व खलु ह्यती ॥ (१३०)

छद्मोक्तप्रवर्त्तते । भिक्तमयेतप्रादिना चिह्नार्थे नाभिना द्वितीया । यथोक्त वीष्टेत्यन्धाव-
 चिह्नेऽभिस्तेषु भागे परिप्रती । अतुस्तेषु सहाये च ह्योनेऽनूपौ मताविहेति । भ्रमरवाधा
 भ्रमरजनिदुःखम् । पीडा वाधा व्यथा दुःखमित्प्रमर ॥

(१२७) राजेति । सस्रृह साकाङ्क्षम् । साधु प्रकृष्टम् । अस्या यजुन्वलाया
 वाधन भ्रमरपीडनमपि रमणीय मनीषम् ॥

(१२८) पूर्व्वोक्तमुपपादयित्वा लोकेन हेतुमाह यत रति । हि यस्मान् यतो यतो
 यस्यां यस्या दिशि पट चरण पट्पद् अभिवर्त्तते गच्छति ततस्ततस्तस्या तस्या दिशि प्रेरिते
 भ्रमिते यामे मज्जुषे नयने यथा सा तथोक्ता । वामो वन्धुप्रतीपयोरित्प्रमर । तथा विवर्त्तिते
 साचीकते भ्रुवौ यथा सा तथोक्ता इय यजुन्वला व्यकामा भिचिह्नमनीहमानापि भयात् हृष्टि-
 विभ्रम इष्टे विकार यथा इष्टो चित्तहृत्पुनवस्थान भिचते अभ्यस्तोष । चित्तहृत्पुनव-
 स्थान शङ्काराद् विभ्रमो भवेदिति । अलोकोच्चाव्यङ्गकेषादिमन्दविरहात् प्रतीयमानो
 लोका । यदुक्त दर्पणे । भवेत् सम्भावनीलोका प्रकृतस्य परात्मना । वाच्या प्रतीयमाना
 सा प्रथम द्विविधा मता । वाच्येपादिप्रयोगे स्यादप्रयोगेऽपरा पुनरिति । इदं
 न स्पष्टविल नाम वृत्तम् ॥

(१२९) अपिचेति । अपरस्तेऽर्थे । सास्रयमस्रयया साहित्यमिभ ॥

(१३०) चतेति । हे मधुकर कर पाणि व्याधुन्वत्यायालयन्या यजुन्वलाया
 वैपयुमती सकर्मा तवा चलो लोलो व्यपाद्रो अन्नमागो यस्या सा ताम् । व्यपाद्रौ नेत्रयो
 रस्मावित्प्रमर । इष्टि इय बद्धयो वार वार स्पृशसि । तथा रहसि भव रहस्य गोप्य
 नाचष्ट रति रहस्याख्यायौ स इव कर्णान्तिकचर कर्णाभ्यर्णगत सन् न्दु अतुषे यथा
 क्षान् तथा स्रगसि यद्वादसे । तथा रते छरतस्य व्यक्ते सर्व्वस्य समपसम्पत्तिमिभ तदइ

अपिच । (१३१) ,

लोलां दृष्टिमितस्ततो वितनुते सभ्रूलताविभ्रमा-
माभुग्नेन विवर्तिता बलिमता मधेन कम्बुक्षनी ।

हस्ताय विधुनोति पल्लवनिभं शीत्कारभिन्नाधरा
जातेयं भ्रमराभिलङ्घनभिया वाद्यै विना नर्त्तकी ॥ (१३२)

शकु ॥ हला परित्ताग्रध परित्ताग्रध मं इमिणा दुष्टमङ्गलरेष
अहिङ्गश्रमाणं । (१३३)

उभे ॥ अक्षितम् । का अक्षो परित्ताण एव दाव दुस्मन्तं अक्षन्द
जदो राअरक्खिटाइ तवोवणाइ । (१३४)

तत्राश्रयेनातिपाञ्चनीयमिति यावत् । अधर पिवसि । तत्पथ दयमन्माभि परिष्येया
न वेत्ततदुयाथार्थं स्य अन्वेपात मार्गंथात वयं हता मनोहता विफलप्रथला जाता इति
यावत् । मनोहृत प्रतिहृत प्रतिवद्धो हृतय य इत्प्रसर इति केचित्, तद्दीकाकृत । एवं
अलु लमेव हतो निपुण । अविशेषणस्याप्यद इति धक्तव्याद्, वयमितोक्तत्वेपि बहु-
वचनम् । इह शिखरिणी नाम वृक्षम् ॥

(१३१) अपीति । अपिच अन्यज्ञाहेत्यर्थं ॥

(१३२) लोलामिति । कम्बो कान्तौ स्तमो यया सा कम्बस्तनी शकुन्तला ।
हि हृदीमेति कमे कर्त्तरि र । भ्रूलताया विभ्रमेण कौटिल्येन मृच्छिता लोला अल्लला
दृष्टिमितस्तत ऊर्ध्वं पृ वितनुते विस्तारयति । या ईषदु भुग्नेन शीत्किनेन बलिमता
बलिभक्तुत्तरहस्ताहता मध्येन मध्यावयवेन विवर्तिता कर्त्तृकता तथा शीत्कारेण शीदिनि
शब्देन भिक्षो विक्षिप्तो अपरो यस्या सा तद्योक्ता च शनो पल्लवनिभं पल्लवोपमम् । सुप्रसर
पदे त्वमो निभमद्वाशनीकाप्रप्रतिताद्योपमादय इत्प्रसर । हस्ताय पापि विधुनोति
कम्पयति । अत इय भ्रमरेणाभिलङ्घनाद्भिभवाद् भिया भयेन वाद्यै विना नर्त्तकी
जात्यकरे जाता स हस्ता । यतो नित्तिना एव जात्यधर्मा इत्यनेन सनि परं वाद्यानीति
भाय । अत नर्त्तकीधर्माप्याप्तपादानाम् तल्लययोगिनालह्वार । यदुक्तं चन्द्रानुके । वयसा-
नामितरेषां वा धर्मेभ्य तल्लययोगितेति । इदं शार्दूलवक्रोहितं नाम वृक्षम् ॥

(१३३) शकु इति । इत्येत्यादि । अयि परित्ताजेघा परित्तायेषां भां अयेन दुष्टमणु-
करेणाभिभूयमानाम् । परित्तायेषां सुस्वीकृतम् । यमिभूयमानामाजुजीक्रियमाणाम् ॥

(१३४) उभे इति । क्वेत्यादि । का वयं परित्ताण्ये अत्र तावत् दुष्टमङ्गलकन्द

राजा ॥ नरसुतः स्वव्ययमस्माकमात्मानं दर्शयितुम् । न भेतव्यं न भेतव्यम् ॥ इत्यर्होक्ते रागवत् ॥ एवं हि राजाहमस्मीति परिज्ञान भविष्यति भवतु अतिधिसमाचारमेवावलम्बिष्ये । (१३५)

शकु ॥ एष एषो दुर्विणीतो विरमति ता असुदो गमिष्युः । (१३६)
पदान्तरे सदृष्टिपेम् ॥ हृद्दी हृद्दी कथं इदो वि म अणुसरदि ता परिज्ञाअध म । (१३७)

राजा ॥ सत्वरसपगम्य ॥ आः । (१३८)

कः पोरुषे वसुमती प्रासति प्रासितरि दुर्विनीतानाम् ।

अयमाचरत्यविनयं सुग्धासुतपस्त्रिकनप्रासु ॥ (१३९)

यतो राजरक्षितानि तपोवनानि । परित्वाणो विषये यथ का न का अपीत्यर्थ । अत्र भ्रमरात् परित्वाणो । आक्रन्द आह्वय । आक्रन्द क्रन्दनाङ्गाने मितदारुण्ययुयोरिति मेदिनी ॥

(१३५) राजेति । व्यवसरोऽवकाश । अर्होक्ते अइ स्थोक्ती स्यात् । व्ययमह भागतोऽस्मीतान्वाक्यस्थेति शेष । स्वगतमनतिसदम् । एव न भेतव्य न भेतव्य मयमहभागतोऽस्मीत्प्रती । परिज्ञान परिषय । अतिधिसमाचारमतिथेराधारम् । अवलम्बिष्ये धारशिष्यामि ॥

(१३६) शकु इति । एतत्प्रादि । न एष दुर्विनीतो विरमति तदन्यतो गमिष्यामि । दुर्विनीतो दुष्टत । विरमति निवर्तते । शेष परान्विति परस्मैपदम् । अन्यतोऽन्य प्रदेगम् ॥

(१३७) पदेदि । पदान्तरे पदविन्यासावसरे । सदृष्टिपे कतनेतपात यथा स्यात् तथा आह्वेति क्रियाविशेषण । हृद्दीत्यादि । हा धिक् हा धिक् कथमितोऽपि नामभक्तुसरति । तत् परित्वायेषां साम् । हाशब्देन षोडा धिक्शब्देनात्मनिर्भर्त्वन द्योतयते । हा विषादशुर्गतिं विजिति धिडनिर्भर्त्वननिन्दयोरिति चामरः । इतोऽपि अत्रापि । अतुसरति अतुगच्छति । भ्रमर इति शेष । तत् तस्मात् ॥

(१३८) राजेति । उपगम्य तस्त्रिकन्यका इति शेष । आकारेण कोपो द्योतयते । आस्तु स्यात् कोपपोदयोरित्प्रमर ॥

(१३९) क इति । दुर्विनीताना दुर्वृत्तानां प्रासितरि दमयितरि पौरुषे एव शप्रभवे राजनि वसुमतीं पृथुं प्रासति पानयति मति सुग्धासु अङ्कुरितयौवनासु तपस्त्रि

॥ सखी राजान वदा किञ्चिदिव सम्भ्रान्ता ॥ (१४०)

सखी ॥ अज्ज ण किम्पि अज्जाहिद किष्णु वल्लु इअ पिअसही बुद्ध-
मज्जअरेण आउलीकिअमाणा कादरीभूदा ॥ इति शकुन्तला दश यत् (१४१)

राजा ॥ शकुन्तलासुमेव ॥ अयि तपो वर्द्धते । (१४२)

शकु ॥ ससाध्वसायनतसुखी तिष्ठति । (१४३)

अन ॥ दापि अदिधिविसेसलाहेण । (१४४)

मिय ॥ साअद् अज्जस्य, हला सउन्तले गच्छ उडआदो फलमिस्स
अरवभाअणं उवहर इदमि पादोदअं भविस्सदि ॥ इति षट् दर्शयति । (१४५)

कस्यासु तपस्विनीषु कुमारीषु कोयमविनय दौर्जन्यभावरति । प्रथमावतीर्णवैवना
सुधेतप्रासङ्कारिका । इयमाख्या नाम जाति ॥

(१४०) सखा इति । सम्भ्रान्ता व्याप्तव्यपभावा ॥

(१४१) सख्याविति । सखी मित्र वदानसूये । अज्जेतप्रादि । आर्यं न किमपि
अतप्राहित किन्तु खलु इय प्रियसखी दुष्टमधुकरेणाकुलीक्रियमाणा कातरीभूता । अतप्रा-
हित महद् भयम् । अतप्राहित महोति कर्मजीवानपेक्षिते तत्रमर । कातरीभूता
अधीरीभूता । अधीरे कातर इतमर ॥

(१४२) राजेति । अयि सन्वोधने । अयि मन्नासुनययोक्षाया सन्वोधनेऽपि चेति
मेदिनी । तपो धर्म । धर्मे त्रने तप इति त्रिकाण्डशेषे ॥

(१४३) शकु इति । समाध्वसा समया । भीति भीं ससाध्वस भयमितमर । अय-
नतसुखी अघोसुखी ॥

(१४४) अनेति । भीतया शकुन्तलाया तृष्णीशोलायामनसूयया प्रतुष्यते
दापिभित्तार्हि । इदानीमतिधिविषे प्रलाभेन । अतिधिविषेपस्य विधिष्टस्य अतिषे लभेन
शपे वर्द्धत इत्याख्ये ॥

(१४५) प्रियमिति । साअदमित्रप्रादि । भ्रागतमार्यस्य । अयि शकुन्तले गच्छ उड
जागु फलमिन्धमर्षप्रभाजमसुपहर इदमपि पादोदक भविष्यति । भ्रागतमिति भावे ऋ ।
भ्रागत सुजेनागतम् । आर्यस्येति भावकालप्रयोगात् व्यभावतेति कर्त्तरि षष्ठी । एष राजान
मति मन्त्र । अमन्त्र शकुन्तलां प्रत्याह अयोतप्रादि । उडजात् मर्षं यालात । मर्ष-
माभोटजोऽक्षियाभित्तमर । फलमिन्ध फलसम्पृक्तम् । करस्य करवो मिन्ध सम्पृक्त
अपित समा इति हेमचन्द्र । अयर्षं भाजनमर्षं पातम् । पातामत्वञ्च भाजनमितमर ।
उवहर उपनय । अयं फलयोग श्रीरामचन्द्रपूजनेऽगस्त्यस्य श्रितायां निर्द्दिश्यत । यथा

राजा ॥ भवतौनां स्मृतयैव वाचा कृतमतिथयम् । (१४६)

अन ॥ इमस्मिं दाव पञ्चाशर्मादलाए सत्तवखवेदिआए उवविस्मिअ
अज्जो परिस्सुमं अवण्णेदु । (१५७)

राजा ॥ नूनं यूयमप्यनेन धर्मकर्मणा परित्यान्तास्तन्मुहूर्तमुप-
विशत । (१४८)

प्रियं ॥ जनान्तिकम् ॥ हला सउत्तले उइटं णो अदिधिपज्जुवासणं
ता एहि उवविस्सुम् ॥ इति सर्वा उपविशन्ति ॥ (१४९)

शकु ॥ आत्मगतम् ॥ कथं इमं जयं पेक्खिअ तवोविरोहिणो विआरस्स
गमणीया ह्मि संयुत्ता । (१५०)

मत्सैव' वादयेद् वाद्यान्धर्ष' दद्याज्जगत्यतेः । फलपुष्पोम्बुसम्पूर्णं गृह्णीत्वा शङ्खमुत्तम-
मिति । ननु प्राद्यमेव प्रथममुपयुज्यते नत्वर्षमित्यत आह इदमिति । अपि सम्भाव-
नायाम् । तथापि सम्भावयामीद् घटगतं जलं प्रादोदकं प्रादप्रक्षालनोचितमुदकं भविव्यती-
त्यर्थः । इहिनैव गुरुणातिथिसत्कारायादिष्टेति शकुन्तलायामयभादेशः । प्रियवदाया' सद्गतः ॥

(१४६) राज्ञेति । स्मृतयया प्रियया । स्मृत्ये प्रिये इत्यमरः । आतिथ्यमतिथ्यर्थं
कर्म । क्रमादातिथ्यातिथ्ये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनीत्यमरः । कृतं निष्पादितम् ॥

(१४७) अनेति । इमस्मिन्मिथ्यादि । अस्यां तावत् प्रच्छायशीतलायां सप्रपर्ण-
वेदिकायामुपविश्य वार्यः परिश्रममपनयत् । तावत् तदा । प्रकृता ऋया यस्यां सा
प्रच्छाया । इय प्रच्छाया च शीतला चेति प्रच्छायशीतला तस्याम् । नीललोहितवत्
विशेषणयोः कर्मधारयः । सप्रपर्णवेदिकायां सप्रच्छददृष्टस्य मूलगतपत्तरक्षत्रिणामभूौ ।
अपनयत् शमयत् ॥

(१४८) राज्ञेति । नूनमवश्यम् । धर्मकर्मणा तस्मैपनात्मकेन । मुहूर्तं कश्चित्
कालम् । देयाध्वकालभावमिति कर्मत्वम् ॥

(१४९) प्रियमिति । जनान्तिकमप्रकाशम् । जनान्तिकमप्रकाश इति त्रिकाण्ड-
शेष । तत्रकारस्तु कथान्तरमध्ये नाभितानामिकोर्ध्वसर्वाङ्गुलिद्वयपत्रिताकाकृतिकरं कला
अन्धोन्धामन्त्रणम् । त्रिपताकररेष्वान्यामपवार्यान्तरा कथाम् । अन्धोन्धामन्त्रणं यत्
स्याच्छान्ते तज्जनान्तिकमित्युक्तेः । इत्येत्यादि । अथि शकुन्तले उचितं नोऽतिपयु-
पासनं तदेहि उपविशामः । उचितं न्याय्यं । अतिधिपयुपासनमतिघोः परिसेवनं सर्वतः
समीपेपरेषमद्य ध्वन्ये । तत् तस्मान् । एहि व्यागच्छ । उपविशाम उपपश्ये ॥

(१५०) शकु इति । आत्मगतमनतिस्मृष्टम् । कथमित्यादि । कथमित्येव जनं प्रेक्ष

राजा ॥ सर्वा अवलोक्य ॥ अहो समानवयोरुपरमणीयं सौहार्दमत्रभव-
तीनाम् । (१५१)

मिय ॥ जनान्किञ्चन ॥ हला अणस्त्रए को णु क्खु एसो डुरवगाहगम्भी
राज्जिदो मञ्जर आलवन्तो पञ्जत्तदाक्खिस्स वित्थारेदि । (१५२)

अन ॥ हला समावि अत्थि कोट्टूहल ता पुच्छिस्सुं दाव णं । (१५३)

प्रकाशम् ॥ अज्जस्स मञ्जरालावजणिटो वीसम्मो म आलावेदि कट्टो
राएसिबंसो अलंकरोअदि अज्जेण कट्टमो वा देसो विरहपज्जुस्सुअो
करोअदि किणिमित्तं वा अज्जेण सुत्तमारोण तवोवणगमणपरिस्समे
अप्पा उवणीदो त्ति । (१५४)

तपोविरोधिनो विकारस्य गमनीयार्थसिद्धस्य ह्येता । इमं जनं राजानं मेच्छ्यं विलोक्य तपो
व्रतार्थं विरुद्धं निराकरोतीति तपोविरोधी तदाभूत्स्य विकारस्य प्रकृतेरन्यथाभावस्य
काम्येति यावत् कथं गमनीया गमनाहो । ते ह्या भव्याहंति अर्हार्थेऽनीय ।
स ह्येता सन्भूताणि ॥

(१५१) राजेति । सर्वा गणानामियं वदानच्छया । अहो विश्वमे । अत्र-
भवतीत्याशङ्कामाम् । अत्र भवान् द्वापत्रपूज्यवोरिति यद्वाचि । सौहार्दं सस्य पश्यति
च रूपानि च तानि पयोरूपाणि समानानि अन्यन्नातिरिक्तानि च तानि पयोरूपाणि
चेति तै रमणीयं शोभनं ॥

(१५२) मियमिति । जनान्किञ्चन यत्तन्नेतरमपवार्थेत्यर्थं । इत्येत्यादि । अयि अत्र-
पूरे को तु खलु एष डुरवगाहगम्भीराज्जिदि मंधुरमालपनु प्रभुत्पदाक्षिप्य वित्थारयति ।
तु वित्तके । खलु जिज्ञासायाम् । तथाप्ययं वित्तकर्म मय । इत्थेनावगाहप्रत इति
डुरवगाह । डुरवगाहगम्भीरा अगाधगम्भीरा अत्यन्तश्चेति यावत् आकृती रूप यस्य
स तपोक्तः । आकृतिस्तु क्षियं रूपे सामान्यप्रयोरपीति मेदिनी । एष क इमान् मधुर
मियमालपदाभावमाप्य । आदुमियो तु मधुरानिव्यमरः । प्रभुत्पदाक्षिप्य प्रभुत्पस्य
सिद्धयर्थेण दक्षिणस्य औदार्यस्य च योगवदात्म् । दक्षिणे सरलोदारानिव्यमरः । वित्ता-
रयति प्रकटयति ॥

(१५३) अनेति । इत्येत्यादि । अयि मम अस्मि कौतूहलं तनुं प्रप्यामि तावदेन ।
कौतूहलं कौतूहलं आदुभिश्चेति यावत् । एनं जनं ॥

(१५४) प्रकाशमिति । न जनान्किञ्चनित्यर्थं । अत्रस्यैवाह अज्जस्येत्यादि ।
अर्थेण मधुरानापयति विप्रमो सामानापयति । कतर एनं राजर्विषयोऽसिद्धयते

शकु ॥ आत्मगतम् ॥ हिचय मा उक्तम् ज तु ए चिन्तिदं त अणसूत्रा
मन्तदि । (१५५)

राजा ॥ स्वगतम् ॥ कथमिदानीमात्मानं निवेद्यामि कथं वात्मनः
परिहार करोमि भवत्वैवं तावत् । (१५६)

प्रकाशम् ॥ भवति वेदविदस्मि राज्ञः पौरवस्य नगरधर्माधिकारे
नियुक्त, पुण्यत्रयमदर्शनप्रसङ्गेन धर्मारण्यमिदमायातः । (१५७)

आर्येण कतमो वा देशो विरहयुक्तं क क्रियते कि निमित्त वा आर्येण सुकुमारेण
तपोवनगमनपरिश्रमे आत्मा उपनीत इति । आर्यस्य महाभागस्य मधुरालापेन प्रियभाषणेन
अनित उत्पादितो यो विश्वम्नोऽश्नाक विश्वास । समौ विश्वम्नविश्वासावितप्रमर । स एव
मा आलापयति आलापय प्रेरयति किमितप्रत व्याह इतप्रन्मम् । कतरो राजपिवशचन्द्रार्क
सम्भवयो ह्यो राजपिव शयो मध्ये को राजपिव श पुनरार्येणालङ्घियते जन्मना सुयो
भनीक्रियते । कतमो देशेषु मध्ये को वा देशो विरहयुक्तं क तदुन्मित्वा साम्यत
मिहोपेततया विरहेणोत्कृष्टेन क्रियते । एव सुकुमारेण मृदुलाकृतिना आर्येण
कि निमित्त किमर्थं वा तपोवनगमनपरिश्रमे आत्मा उपनीत प्रयुक्त । इति आलापय-
तीत्यन्वय । अत्र कतरकतमौ क्रियततदेकान्याद् द्विवङ्गनामेकनिर्द्धारणे उतरडतभावित्वा
नेन उतरडतमप्रतप्रयाभ्या किमो निष्पत्तौ ॥

(१५५) शकु इति । आत्मगतमनतिस्यष्टम् । हिचय इत्यादि । हृदय मा उक्तम्
यत् त्वया चिन्तित तदनसूत्रा मन्त्रयते । मा उक्तम् उत्कृष्टत मा भव । त्वया यच्चि-
न्तित कोऽय महाभाग इतीत्यद्य । मन्त्रयते कथयति ॥

(१५६) राजेति । आत्मानं कथं निवेद्यामि न्यपत्वन कथं विज्ञापयामि ।
वन्दिकार्यं तथा स्वयं विज्ञापनानौचित्यादिति भावः । आत्मनः परिहारं गोपनं वा
कथं करोमि मिथ्यावादस्पर्शादिति भावः । तदानीमेव विचार्याह भवत्विति । एव तावद्
वक्तव्यमिति शेषः ॥

(१५७) प्रकाशमिति । विस्मयमितप्रथं । वेदविदस्मोतानेन विद्वान्मनुभारिण
राजान्यानामपि वेदाधिकारानुमिथ्या च न व्याहृतम् । तथा पौरवस्य पुण्यव शमभवस्य राज्ञो
नगरधर्माधिकारे राजधानीगतधर्माधिकरणे विचारणय इति यावत् । तदाह काव्यायन ।
धर्मशास्त्रानुसारेण अर्थं शास्त्रमिदृश्यम् । यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तदिति ।
नियुक्तो रक्षितः । एतेन धर्माधिकरणस्य राजपुरुषत्व बोध्यते । तथाच मत्स्यपुराणम् । सम
शलो च मित्ते च सर्वं शास्त्रविशारदः । विप्रसुर्य बुद्धीमन् धर्माधिकरणो भवति ।

अन ॥ अञ्ज सणाधा धम्मचारिणो । (१५८)

शकु ॥ षडङ्गारलज्जा नाटयति ॥ (१५९)

सखी ॥ उभयोराकार विदित्वा ॥ जला सञ्जन्तले जहू अञ्ज तादो इध्
सन्निहितो भवे । (१६०)

शकु ॥ तदो कि भवे । (१६१)

सखी ॥ तदो जीविदसख्यस्सेणाधि इमं अदिधिविसेसं कदत्थं
करेदि । (१६२)

वस्तुतः पौरवस्य पुरोरपत्यस्य राज्ञो मत्पूर्वस्येत्यर्थः । यानि नगराणि येष धर्मा-
स्तेषामधिकारे नियुक्तस्तदधिकारी इत इतार्थमभिसम्भाय शृष्या च नाभिधीयते । तथा
पुरवस्य पतिवस्य आश्रमस्य मठस्य दर्शनप्रसङ्गेन दर्शनप्रसक्ततया इदं धर्मारण्यमायात् ।
एददुभयत्रैव समानम् । अत्र शेषाख्योऽलङ्कारः । यदाह भोजराज । एकस्मिन् वाक्येन
इदो भेदनमर्थयो । तन्त्रेण यत् स शब्देनैवैव इतप्रभिशब्दित इति ॥

(१५८) अनेति । अज्जेतप्रादि । अद्य सनाधा धर्माचारिण्य । सनाथा नाथेन
सह वर्तमाना ॥

(१५९) शकु इति । षडङ्गारलज्जा षडङ्गाररषोऽङ्गुलज्जाम् । सनाथपदमयोगादिति
भावः । नाटयति क्रियया दर्शयति ॥

(१६०) सख्याविति । उभयो राज्ञे शकुन्तलायाश्च । आकारमाकृते भावम् ।
विदित्वा अन्योन्यासुरागकृतत्वेनावगम्य । जलेतप्रादि । अयि शकुन्तले यद्यद्य तात इह
सन्निहितो भवेत् । तात कण्ठ । सन्निहित उपस्थित ॥

(१६१) शकु इति । तदो इतप्रादि । तदा कि भवेत् । तदा तातसन्निधाने ॥

(१६२) सख्याविति । तदो इतप्रादि । तदा जीवितसर्वस्वेनापि इममतिधिविशेष
इतार्थं कथ्यते । सर्वस्य सम्पत्तिः । तच्चाजीवितं भूहिरण्यदि जीवितन्तु सर्वस्य
दारापतप्रादि सञ्जन्तो यस्मै कस्मैचित तस्यादेयत्वादत्र जीवितसर्वस्वेनापीतप्रक्तः । अथाह
कातप्रायेण । विक्रयश्चैव दानञ्च ननेया सुारनिच्छथ । दारा इत्याद्य सर्वस्वमात्मन्येव
नियोजयेत् । आपतकाले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव च । अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्र
विनिश्चय इति । अतएव सर्वस्वस्य दत्तविषयासक्तस्य कुटुम्बाविरोधेन देयं दारस्यतादते इति ।
प्रकृते तु नैतिकशस्त्राचारिण्य इत्यदारायामसम्भवात् जीवितसर्वस्वस्यपदेन शकुन्तलैवाभिप्रेता
अतएव शकुन्तलाया कोपं सङ्गच्छते । अतिधिविशेषं विशिष्टमतिधि इतार्थं इत
प्रयोजनम् ॥

शकु ॥ सक्तककोपम् ॥ अवेध तुच्छे किम्पि हिअए कदुए मन्तेध ण वो
वअणं सुणिस्सं । (१६३)

राजा ॥ वयमपि भवत्यो, सखीगतं किञ्चित् पृच्छामः । (१६४)

सख्यो ॥ अज्ज अणुगहे वि अम्भत्यणा । (१६५)

राजा ॥ तत्रभवान् कपवः शाश्वते ब्रह्मणि वर्त्तते इयञ्च व सखी
तस्यात्मजा कथमेतत् । (१६६)

अन ॥ सुणादु अज्जो अत्थि कोसिओ *त्ति गोत्तणामहेओ महा-
प्यहावो राएसो । (१६७)

(१६३) शकु इति । कृतककोपेन कृत्विमरोपेण सहित सक्तककोप । जोवित
सर्वं स्वपदेन शकुन्तलाया एवामिमे तत्त्वादिति भाव । कृतकः स्यात् पुमान् कण्ठखर्परे चाप्य
सम्भवे । पुत्रभेदे कृत्विमे च त्रिविधिति शब्दाब्धि । अवेधेत्यादि । अपसरत युवा किमपि
हृदये कृत्वा मन्त्रयेद्ये न वा वचन ओष्यामि । अपसरत व्यपगच्छत । किमपि मत्परि-
षयसम्बन्धमिति भाव । हृदये कृत्वा अभिसम्भाय । मन्त्रयेद्ये कथयद्य ॥

(१६४) राजेति । सखीगतं शकुन्तलासम्बन्धम् ॥

(१६५) सख्याविति । अज्जेत्प्रादि । आर्य्यं अतुप्पहेऽपि अभ्यर्थना । अतुप्पहेऽपि
विषये अभ्यर्थना प्रार्थना क्रियत इति शेष । काकूत्ता प्रओऽयम् । तथाच यत प्रअ एव
भवतामस्यास्वतुप्पहोऽतुप्पहीतञ्च कश्चिन्नाभ्यर्थयते अतो न युज्यत एव प्राग्विज्ञापन-
मिति भाव ॥

(१६६) राजेति । तत्रभवान् गौरवित । गौरविताम्पार्य्यमिन्ना ज्ञाप्यास्तत्रभव
न्यासा इति त्रिकाण्डशेष । कण्ठो महर्षि शाश्वते मित्ये । शाश्वतस्तु भ्रुवो नितप्रसदातनसना-
तना इत्यमर । ब्रह्मणि ब्रह्मचर्ये वर्त्तते नैष्ठिकब्रह्मचारीति यावत् । तदाह कूर्मपुराणम् ।
ब्रह्मपायुर्पञ्चवर्षीयो नैष्ठिको ब्रह्मतत्पर । योऽधीत्य विधिवद् वेदान् गृहस्थाप्यममावजेत् ।
उपजुष्याणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरण्यानिक इति । इयं यो युष्माकं सखी शकुन्तला च
तस्य मह्यं रात्मजा अोरसी एतत् कथं केन प्रकारेण सम्भवतीत्यर्थ । यत्र क्रियामन्त्रेण
न कदाचिदयोरसापतासम्भवकाशा —अवकीर्णीभवेद् गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् । गर्हंभ
पशुमासभ्यं नैर्ह्यत स विरुध्यतीति याज्ञवल्क्येन ब्रह्मचारिण प्रतिषेधादिति भाव ॥

(१६७) अनेति । सुणादित्प्रादि । शृणोत्वार्थं अस्ति कौशिक इति गोत्रनाम
धेयो महाप्रभावो राजर्षि । कौशिक इति गोत्रनामधेय कुशिकस्यापत्प्रमिति वशात्-
भावकनाम यस्य स । महाप्रभावो महातेजा । प्रभाव शक्तिनेजसौरिति विश्व । राजर्षि
अतिप्रतपस्वी विश्वामित्र इति यावत् ॥

राजा ॥ स खलु भगवान् कौशिक । (१६८)

अन ॥ तं सहीए पहवं अवगच्छ उञ्जिताए शरीरसम्बद्धणादिर्हि
उण तादकपवो वि एदाए पिदा । (१६९)

राजा ॥ उञ्जितशब्देन जनितं नः कुतश्चलं तदामूलाच्छेतु-
मिच्छाम । (१७०)

अन ॥ सुणादु अज्जो पुरा किल तस्स राएसिणो उरगे तवसि वत्त-
माणस्स कथमपि जादसङ्केहिं देवेहि मेणआ णाम अच्छरा णिअमविग्घ-
आरिणी पेसिदा । (१७१)

(१६८) राजेति । अनसूत्रावचनाज्जाताशुभव आह स खलितप्रादि । य क्षत्रि-
योऽपि विप्रतासगमदिति भावः ॥

(१६९) अनेति । तमितरादि । तं सख्या प्रभवमवगच्छ उञ्जिताया शरीरसंबद्ध-
नादिभिः पुनस्तातकण्वोऽप्येतस्या पिता । तं कौशिकं सख्या शकुन्तलायाः प्रभव जन्महेतु-
मवगच्छ जानीहि । स्याज्जन्महेतु प्रभव इतप्रभर । उज्ज्भितायास्वप्ताया स्या इति
शेषः । शरीरस्य संबद्धनादिभिर्न तत्पादनयेति भावः ॥

(१७०) राजेति । उज्ज्भितशब्देन उज्ज्भिताया शरीरसंबद्धनादिभिरितप्र-
प्रयुक्तोनेतप्रर्थः । कुतश्चलं कौशिकं सविशेषशुश्रूषेति यावत् । नत् तस्यात् । आमूलात्
व्याद्यभारम्भः । मूलमाद्येस्त्रिफाभयोरितप्रभर ॥

(१७१) अनेति । सुणादित्वादि । शृणोत्वार्थं पुरा किल तस्य राजर्षेरूपे तपसि
वर्त्तमानस्य कथमपि जातशङ्कं देवैर्भेनका नामासुरा नियमविघ्नकारिणी प्रेषिता । पुरा-
तीतकाले । पुरा पुराणे निकटे प्रवञ्जातीतभाविवधिति भेदिनी । किलेति परम्परागत-
वार्तायाम् । वार्तासम्भाव्ययोः किलेत्यमरः । उपे उक्तटे । उप श्रुदासुते स्यात् श्रीकण्ठे
थोक्तटेऽपि चेति विश्वः । तपसि लक्ष्मणान्द्रायणादिनियमे वर्त्तमानस्य तदावरत इति
यावत् । तस्य राजर्षेर्विश्वामित्रस्य नियमस्य तपसो विघ्नकारिणी विघातनशील भेनका
नामासुरा जातशङ्कंस्वपोमहिम्ना स्वप्ताधिकाराच्छेदनविषये जातभयैर्देवैः कथमपि
जन्मव्यावगत यथा स्यात् तथा प्रेषिता प्रेरिता तत्समीपमिति शेषः । यद्यपि क्रिया
बहुवचनस्य इतप्रभरसम्मतो बहुवचनान्त एवासुरशब्दस्यापि अमरसा व्यधितेत्यादि-
प्रयोगदर्शनात् कथिदेकवचनान्तोऽप्यङ्गीकार्यः । यद्वा प्राकृतत्वात्प्रभशो न दोषाय
संस्कृते नु असुरस इति नियमविघ्नकारिण्य इति प्रेषिता इति बहुवचनान्तैरेव
व्याख्यातव्यम् ॥

राजा ॥ प्रक्षीवान्यसमाधिभीरुत्वं देवानाम् । ततस्ततः । (१७२)

अन ॥ तदो वसन्तावदाररमणीए समए उन्मादहेतुणं ताए रूवं

पेक्खिअ ॥ इत्थंक्कोत्तेन लज्जा नाटयति । (१७३)

राजा ॥ पुरस्तादवगम्यत एव सर्वथा अश्वरःसम्भवेया । (१७४)

अन ॥ अध इ । (१७५)

राजा ॥ उपपद्यते । (१७६)

मानुषीभ्यः कथं तु स्यादस्य रूपस्य सम्भवः ।

१४ न प्रभातरलं जप्तोतिरुदेति वसुधातलात् ॥ (१७७)

(१७२) राजेति । देवानामिन्द्रादीनाम् अन्येषां यः समाधिं नियमस्तस्माद् भीरुत्वमयशोलत्वमस्यैव प्रागप्येवं बह्व्यं न्युनमिति भावः । समाधिं नियमे ध्याने नीवाके च समर्पणं इति विश्वः । प्रकृतमानुषारयति ततस्तत इति ॥

(१७३) अनेति । तदो इत्यादि । ततो वसन्तावताररमणीये समये उन्मादहेतुकं तस्या रूपं प्रेक्ष्य । वसन्तस्य अवतारेण प्रवृत्त्या रमणीये मनोहरे समये उन्मादस्य चित्तविभ्रमस्य हेतुकं हेतुभूतं तस्या मिनकाया रूपं सौन्दर्यं प्रेक्ष्य वृद्धा । अर्होक्तेन अपास्तानियमेन राजर्षिणा तेनास्त्रामाहितो गर्भं इत्यन्तपूर्णं वाक्यश्लोकेति शेषः ॥

(१७४) राजेति । पुरस्तादप्यत वाक्यश्लेषमिति यावत् । अवगम्यते ज्ञायत एव सर्वथा अङ्गीकारे । सर्वं या सर्वं प्रकारे प्रतिज्ञाभ्यहेतुञ्चिति शब्दाञ्चि । प्रतिज्ञा अङ्गीकारः । अश्वरः सम्भवा अश्वरोगर्भं सम्भूता ॥

(१७५) अनेति । अध इ । अथ किम् । अथन्यत् कि एतदेवेतत्प्रर्थं । अङ्गीकारेऽपि चाथ किमिति ह्यारावली ॥

(१७६) राजेति । उपपद्यते युज्यते ॥

(१७७) मानुषीति । मानुषीभ्यो मानवजातिभ्यः कथमस्य यजुन्तलासम्भविनो रूपस्य सौन्दर्यस्य सम्भवः समुद्भवः स्यात् । तु पृच्छाया । तु पृच्छाया । वितर्कं चेत्परः । कथमपि नेत्यर्थः । तदेव दर्शयति नेति । प्रभातरलं प्रभया त्विमा तरलं भास्वरम् । तरलं चञ्चले विद्धे ह्यारमध्यमणावपि । भास्वरे चेति विश्वः । ज्योतिः सविता वसुधातलाद् भूतलात् उदेति । उदयः प्रजतिः । ज्योतिः दिनेशानलयोरपि स्यादिति विश्वः । अथ एकाग्रतात्पत्तिक्रिया धीमरुक्त्वनिराशायः सम्भवोदयपदाभ्यां पृथक् निर्दिष्टेति प्रतिषक्त्युप-मानुषाद् इति केचित् । वस्तुतस्तु भिन्न एवात्तं सम्भवाद् उदयपदाभ्यां तथाचाल उपमान-क्रियाया अपि प्रतिषिम्बनाद् इदानीं नामालङ्कारः । तदुक्तं प्रकाशे । इदानीं पुनरेतेषां

राजा ॥ एतत् पृच्छामि । (१८४)

वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदानाद्

व्यापाररोधि मदनस्य निषेवितव्यम् ।

अतप्रन्तमेव सहश्लेषवस्तुभाभि-

राज्ञो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः ॥ (१८५)

प्रिय ॥ अङ्गं धर्माचरणपरवशो एष जणो गुरुषो उष शे अनुरूप-
वरणदाणे मंकप्यो । (१८६)

राजा ॥ सहर्षमात्मगतम् । (१८७)

(१८४) राज्ञेति । एतत् वक्ष्यमाणम् ॥

(१८५) वैखानसमिति । मदनस्य कामस्य व्यापारमहात्म्येन रूपद्वि निवर्त्तयतीति
तत् तथामूत वैखानस व्रत तापमाना नियम ब्रह्मचर्यमिति यावत् । अष्टाङ्गमैथुन
निवृत्तेरेव ब्रह्मचर्यपदायत्वात् । तथाच दत्त । एतन्मैथुनमष्टाङ्ग प्रवदन्ति मनोपिण ।
अनुरागात् कर्तव्ये तद् ब्रह्मचर्यं विरोधकमिति । वैखानस वानप्रस्थसम्बन्धीति केचित् तत्र
तस्य मदनव्यापाररोधित्वाभावात् रागानिदमौ पत्नीसङ्घितवनमास्थाने तस्य गुरो । अनया
शकुन्तलया किमाप्रदानात् परिणयपर्यन्तं निषेवितव्यं पालयितव्यम् । आहो किम् । आहो
उताहो किमुत विकल्पे किं किमूत चेत्यमर । अत्यन्तं देहावसानपर्यन्तमेव सहोत्तरेण
इक्ष्वाकुदृश्येन वस्तुभाभि प्रियाभि । दयित वस्तुभ प्रियमित्यमर । हरिणाङ्गनाभि-
मैत्रेभि सम सह । साकं साङ्गं सम सहत्वमर । निवत्स्यति व्याप्तमवाप्तं करिष्यती
त्यथ । तथाचास्ता उपकुर्वाण्यत् नैष्ठिकत्व वेति प्रत्यर्थं । स्त्रीणां चैतद् ब्रह्मचर्यं द्वैविध्यं
हारीतमोक्तं यथा । द्विविधा स्त्रियो ब्रह्मवादिभ्यः सद्योवध्वंस्य तत्र ब्रह्मवादिनामुपनयन-
सम्बन्धेन वेदाध्ययनं स्वगृहे च भैक्ष्यचर्यमिति सद्योवध्वंसासुपनयनं कृत्वा विवाहं कार्यं
इति । यमेनापि । पुराकल्पेषु नारीणां मौञ्जीवन्धनमभ्यते । अध्यापनञ्च वेदानां सावित्री-
वाचनं तथेति । इदं वसन्ततिशक्तं नाम वृत्तम् ॥

(१८६) प्रियमिति । अङ्गेत्यादि । आर्यं धर्माचरणपरवश एष जन गुरो
पुनरस्या अनुरूपवरप्रदाने सहस्य । धर्माचरणस्य धर्मात्तुजानस्य परवशोऽधीन धर्माभिया
स्वातन्त्र्यात्मकसधर्मसुप्रयात् नाहंतीति भावः । एतेन स्वयं पद्माधर्माविषयता दर्शिता ।
एष जन शकुन्तलाजनः । गुरो कएवस्य । अनुरूपेति । अनुरूपो रूपस्य योग्यो यो वरो
जामाता । भाविनि भूतवदुपचारः । वरो जामातरि हते इति भेदिनी । तस्मै प्रदाने सहस्यो
मनोऽभिलाषः । उभयथा दुर्घटपरिणयेय सहतेति भावः ॥

• (१८७) राज्ञेति । सुगमम् ॥

भव हृद्य साभिलाष सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जातः ।

आशङ्कसे यदग्निं तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम् ॥ (१८८)

शकु ॥ धरोपभिव ॥ अणक्षुर अहं गमिष्मि । (१८९)

अन ॥ किंणिमित्तं । (१९०)

शकु ॥ इनं असम्बद्ध्यलाविणी पित्रांबदं अञ्जाए गोदमीए गडुअ पिषेदइस्सं ॥ इतात्तिठति । (१९१)

अन ॥ सद्धि ण जुत्तं असम्मवासिणो जणस्स अकिदसक्कारं अदिधि-
विसेसं उज्झिअ सच्छन्दो गमणं । (१९२)

(१८८) भवेति । हे हृद्य त्वं साभिलाषं स्फूर्जिताभिलाषं भव सम्प्रतीदानीं सन्देहस्य राजान्दानामियं जात्या परिष्ण्या न वा तथा उपकुल्यांष्या मैत्रिकी वेद्यमित्येवं संशयस्य निर्णयो निश्चयो जातः । ननु निश्चयो द्विविध एव सम्भवति तत्र राजान्यान्तरपरिष्णेत्येन मैत्रिकत्वेन वा निश्चये कथं साभिलाषतोत्यतो विषेयाभिधानायां ह्य आशङ्कस्य इत्यादि । यद् वस्तु अग्निमागह्यसे स्थित्वातेन संशयमारोपयसि सम्प्राप्तयेति भावः । तदिदं वस्तु स्पर्शक्षमं स्पर्शं शक्यं रत्नं क्वचि न त्वत्परित्यक्तः । अत्याग्नित्वेन यद्विद्वेषोपलस्य यस्तुन स्पर्शयोग्यत्वेन निश्चयेन प्रस्तुतस्तु सद्यमेव उचितकन्यात्वेन मैत्रिकत्वेन वा यद्विज्ञायाः शकुन्तलायाः कृतियपरिष्कारोपक्रमं यद्विज्ञानकन्यात्मिकपदपुत्रसद्वर्षस्य सम्प्राप्तये अयस्तुतमस्य सावहारः । तदुक्तं दर्शने । क्वचिद्व विभोः सामान्यात् सामान्यं वा विभोःवत् । काव्यांश्चिन्तित कार्त्विह्य हेतोरथ समात् समम् । अयस्तुनात् प्रस्तुतं वेद गम्यते पद्यया तत । अयस्तुतमस्यमा ह्यदिति । इदमायां ॥

(१८९) शकु इति । धरोपभिव कोभवदिव । अणोत्यादि । अणक्षुरे अहं गमि-
ष्मि । उगमम् ॥

(१९०) अनेति । किं निमित्तम् । किं निमित्तं विभवोमित्यर्थः ॥

(१९१) शकु इति । रत्नमित्यादि । रत्नमसम्बद्ध्यलाविणी मियंबदामायादे मोतस्ये मत्वा निवेदयिष्यामि । तत्र च आयांये मोतस्ये माननीयां मोतमीसुद्विग्त रत्नां मियंबदां अहम्बद्ध्यलापिभो गमति भावत इति अयम्बद्ध्यलापिभी निवेदयिष्यामि विज्ञापयिष्यामि विज्ञापयिष्यामि निवेदयिष्यामि । इति विद्येये वाधे विज्ञापयिष्या-
मि इत्यर्थे नि आह नृ ॥

(१९२) अनेति । अणोत्यादि । अणो न सुत्तमं चमरां विभो अणोत्याहत्सत्तत्तार-
मंतिदिंवेद्येनमिभ्यो वा सुत्तलो नमन्त् । अणो रत्नस्ये अज्ञान सक्कारं विषया

शकु ॥ उत्तरमदन्ते व प्रस्थिता । (१८३)

राजा ॥ स्वगतम् ॥ कथमियं गच्छति (१८४)

जिह्वरुतिव पुनरिच्छा निन्द्यह्य ॥ अहो चेष्टानुरूपिणी कामिजनचित्त-
दृष्टिः । अहं हि । (१८५)

अनुयास्यन् सुनितनया सहसा विमयेन वारितप्रसरः ।

स्वस्थानादचलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥ (१८६)

प्रिय ॥ शकुन्तलामुमेत्य ॥ हला चण्डि चारिहसि गन्तुं । (१८७)

शकु ॥ परिहृत्य सभ्रूभद्रम् ॥ किं त्ति । (१८८)

प्रिय ॥ दुवे मे रुक्मसेषणके धारेसि तेहिं दाव प्रताप मोआवेहि
तदो गमिस्ससि ॥ इति वनाद्विचक्षयति ॥ (१८९)

यस्य स तम् अतिविधियेपसृज्जि वा त्यक्तुं स्वच्छन्देन स्वाभिप्रायात् । अभिप्रायच्छन्द
आशय इत्यमरः । गमनमाश्रमशासिनस्त्रयोपनगतस्य ज्ञवस्य न युक्तम् ॥

(१८३) शकु इति । उत्तर प्रतिवचनम् ॥

(१८४) राजेति । इयं शकुन्तला कथं गच्छति । न गच्छत्विति भावः ॥

(१८५) जिह्वरुति । जिह्वरु अर्हीतुमिच्छुः शकुन्तलामिति शेषः । इच्छा
जिह्वाम् । निन्द्यह्य दमयित्वा । अहो विक्रमे । कामिजनस्य कामवतो मानवस्य चित्त-
दृष्टिरिच्छा चेष्टा कायकृतव्यापारकन्दनुरूपिणी तत्त्वद्रूपदा । हि यथाहं स्वस्थानादचल-
न्नपि गत्वेव प्रतिनिवृत्त इति श्लोकीयेमान्वयः ॥

(१८६) अनुयास्यदिति । सहसा अतर्कितं यथा स्वाम् तथा । स्वाविनयव्यक्ति-
मनाश्रयेति यावत् । अतर्किते तु सङ्घट्टित्यमरः । सुनितनया शकुन्तलामनुयास्यन् शकु
विनयेन धीरतया वारितो निर्वाहते प्रसरो वेग अनुगमनस्येति शेषः । यस्य स गतशोऽ
हम् । प्रसर प्रपद्ये वेगे इति विश्वः । स्वस्थानादध्याद्विभ्रममेरचनम् पदमप्यगच्छन्नपि गत्वा
पुन प्रतिनिवृत्त पराङ्मुखीभूत इव आप्तीति शेषः । इयमाख्या ॥

(१८७) प्रियमिति । उमेत्य उपगम्य । ऋतेत्यादि । अयि चण्डि मार्हसि गन्तुम् ।
चण्डि अतिक्रोपने । अशुभस्त्वल्पनक्रोपन इत्यमरः । शोषादित्वादीप् । गन्तुमितोऽन्यत्र
गन्तुम् । मार्हसि शोषयुक्तामि ॥

(१८८) शकु इति । परिहृत्य अभिसुघोभूय । सभ्रूभद्र भ्रूकौटिल्येन सञ्चितम् ।
सि । किमिति किं हेतुकमित्यर्थः । इति हेतुपकरणम् । एादिगनात्प्रतिवचनम् ॥

• (१८९) प्रियमिति । दुवे एतदादि । हे मे रुक्मसेषणके धारयसि ताभ्यां तापदाभ्यां

राजा ॥ भद्रे वृक्षमेचनाद्वातभवती परिश्रान्ता तर्कयामि । तथा-
ह्यस्याः । (२००)

स्रस्तासावतिमात्रलोहिततलौ बाहू घटोत्क्षेपणा-

दद्यापि स्नानवेषथु जनयति खास प्रमाणाधिकः ।

बह्वं कर्णशिरौपरोधि वदने घर्माग्भसा जालकं

बन्धे स्वमिनि चैकहस्तयमिताः पयर्प्राकुला मूर्द्धजाः ॥ (२०१)

तदहमेनामशृणां करोमि ॥ इत्यङ्गुरीयक ददाति । (२०२)

मोचय ततो गभिव्यसि । मे मह्यम् । धारिणा योगे चतुर्थी । वृक्ष सिच्यते अग्नेनेति
वृक्षमेचनमुदककुम्भ । ततोऽप्यार्धे कण । ते धारयसि अन्ये द्वे समानीय मङ्ग
दातमङ्गीकृतप्र मत्तो गृहीतवत्प्रसि । ताभ्यः अण्वन्वभूतास्या आत्मान मोचय आत्मान
त्याजय । ताभ्यामित्यत्रान्नकर्त्तरि तृतीया । निवर्त्तयति स्वस्थान स्थापयति ॥

(२००) राजेति । भद्रे प्रियवदे । अत्रभवती यजुन्तलास । परिश्रान्ता जात
परिश्रमात् । तर्कयामि व्यसुभतामि । तदेव दर्शयति तथाहीति । अस्या यजुन्तलाया
बाहू अतिमात्रलोहिततलाचिगप्रादिभि श्लोकीयेनाख्य ॥

(२०१) चल्तेति । बाहू स्वसौ दुर्बलतयावनती अथौ स्वस्यो ययोसौ । एख्यो
भुजशिरौ मोऽस्तीतप्रमर । तथा अतिमात्रलोहिते अतिगयेन रक्ते तले पाणितले ययो-
स्तायाभूतौ च इत्येते इति शेष । अत्र तलमग्र एव पाणितलवाचक । तन्प्रहाराभिङ्गत् ,
तलेनोरभ्यताडयदितप्रादिवन । एव घटानामुदककुम्भानामुत्तरे पृष्ठादुत्समनाद् हेतो प्रमा
णात् स्वाभाविकादधिको दीर्घ इति यावत् । श्रासो निद्रासोऽप्यापि अधुनापि स्नानयो वेषथु
कम्प जनयति । टुवेष्टु कम्पने इति कथिकल्पद्रुम । टितोऽग्र भाव इति व्यथु । तथा
वदने घर्माग्भसा स्नेदनादिना कर्ण शिरौ कर्णाभरणभूत शिरौपपुत्र कर्णद्वि कोमलतया
स्नेहमलिनमनतया अन्दनादिवर्त्तयतीति कर्ण शिरौपरोधि जालक व्यस्तुटकोरकरूप
बहुमुद्गावियम । घर्माग्भसा विन्दुकारत्वं प्राप्तमित्यर्थ । जालक कोरके दृश्ये इति मेदिनी ।
तथा बन्धे बन्धने च विनि अगतने सति पर्याकुला प्राप्तविकीर्ण भावा मूर्द्धजा केषाश्च एक-
हस्तो न अपरेण घटोद्दहनादिति भाव । अमिता बद्धा इत्यन्ते इति शेष । अत्र स्वभा-
वोक्तिरकटार । तदत्र दण्डना । नानावस्य पदाद्योना रूप साक्षाद् विवक्षती ।
सभावोक्तिश्च पालिपेतप्राद्या शालङ्कितिरिति । इदं शार्दूलविक्रीडित नाम वृक्षम् ॥

(२०२) तदिति । तत् तस्माद्दहमेनां यजुन्तलामन्वयां अण्वन्वया करोमि इत्यङ्गु-
रुीयक ददाति व्यपयति । राजेति पूर्वपान्थ ॥

सख्यो ॥ प्रतिगृह्णामाक्षराणि वाचयित्वा च परस्परमवलोकयत । (२०३)

राजा ॥ अलमन्यथासम्भावनया राज्ञः प्रतिग्रहोऽयम् । (२०४)

प्रियं ॥ तेषु हि षारिहृदि एदं अङ्गुलीअङ्गं अङ्गुलीविद्योअं अञ्जसु

वअण्णादो ज्जे व अण्णिणा एसा भोदु । (२०५)

अन ॥ इला सउत्तले सोअविदासि अणुकम्पिणा अज्जेण अइवा
राएसिणा, ता कहिं दाणिं गमिस्ससि । (२०६)

शकु ॥ आत्मगतम् ॥ ग एदं जणं परिहरिस्सं जइ अत्तणो
पहविस्सं । (२०७)

प्रियं ॥ किं दाणिं ण गच्छेअदि । (२०८)

(२०३) सरस्वाविति । प्रतिगृह्णाम् गृहीत्वा अङ्गुलीयकमिति शेषः । नामाक्षराणि
अङ्गुलीयकगतनामवर्णान् । वाचयित्वा पठित्वा । पञ्चक सन्देहे इति कविकल्पद्रुमः सन्देहः
पाठः । अतएव वाचयतप्रखिला लिपिमिति इलायुध उदाजहार ॥

(२०४) राजेति । नामाक्षराणि वाचयित्वा मानवश्य दुष्कृतं निरनैषीदियमिति
निश्चिन्नाह । अलमिति । अन्यथासम्भावनया मम न्यत्वसम्भावनया । राज्ञ सकाशादयं
प्रतिग्रहः । इदमिहितो भाषो द्रव्यवत् प्रकाशत इति न्यायात् । एदं प्रतिगृह्णीतमित्यर्थः ।
ममेति शेषः । अत्र अन्यथासम्भावनया राजस्यपहणदोषस्य सम्भावनया अन राज्ञ
सकाशाद् अयं प्रतिग्रहः शकुन्तलाया इति शेष इत्यर्थोऽन्यत्रतयातभियाभिप्रेत ॥

(२०५) प्रियमिति । तेषु तेषादि । तेषु हि नाहति इदमङ्गुलीयकमङ्गुलीययोगं
आर्यस्य वचनादेव अदृष्ट्वा एषा भवति । तेन राजप्रतिगृहीतत्वेन । अङ्गुलीययोगमङ्गुलि-
त्यागम् । नाहति न कर्तुं युक्तं भवति । आर्यस्य भवतः । अदृष्ट्वा मयोपेक्षितार्था ।
यया शकुन्तला ॥

(२०६) अनेति । इवेतयादि । अयि शकुन्तले सोचितासि अनुकम्पना आर्येण
अथवा राजप्रिणा तत् कुलदानि गमिष्यसि । सोचितासि अदृष्टीकृतासि । अनुकम्पना
सद्वेन । इया दयातुकस्या स्नाहितप्रभर । नामाक्षराणि वाचयित्वा जातस्यत्वस शयादाह
अथवेति । राजप्रिणा महाराजने ॥

(२०७) शकु इति । श्वेतयादि । मैत जन पर्यहरिष्य यद्यात्मन प्राभविष्यम् ।
एतं धनं राजानम् । पर्यहरिष्यं पर्यताप्यम् । आत्मन इति कर्मणि षडो । प्राभ-
विष्यं प्रभुरभविष्यम् ॥

• (२०८) प्रियमिति । किदितयादि । किदितानी न गम्यते । कि कथम् ॥

शकु ॥ दाष्णिं किं तुह आचक्षस्मि, जदो मे रोचति तदो गमिस्मि । (२०६)

राजा ॥ शकुन्तला विलोक्यदात्मगतम् ॥ किं खनु यथा वयमस्यामियमपि अस्मान् प्रति तथा स्यात्, अथवा लब्धावकाशा मे मनोर्हतिः । कुत । (२१०)

* वाच न मिश्रयति यद्यपि महचोभिः

कर्णं ददात्यवहितं मयि भाषमाणे ।

(काम न विष्ठति मदाननसम्भूखीं

भूयिष्ठमन्यविषया न तु हृष्टिरस्या ॥ (२११)

नेवप्ये ॥ भो भोस्तपस्विनः तपोवनसन्निहितसम्भवरक्षणाय सञ्जी-
भवन्तु भवन्तः प्रतप्रासन्न, किल खगयाविद्यारो राजा दुष्प्रन्तः । (२१२)

(२०६) शकु इति । दाष्णिमित्वादि । इदानीं किं तवायत्तापि । यदा मे रोचते तदा गमिष्यामि । आयना आधीना । अधीने निम्न आयत्त इत्युच्यते । अत्र नाहं तवायत्ता । आधीनाहमित्वादिप्रमाणो बहुष्वृत् । आन्तरिकस्तु महाभागस्योदासीनतायाम्भोति । यदा वयसा मे महत्त्वं । रोचते प्रीतिकरो भवति । क्रोधोऽप्यारोपीतत्प्रपादानात् मे इति चतुर्थी ॥

(२१०) राजेति । किं खनुभ्या वितर्कगर्भमन्त्रो द्योतयते । वयमस्यां यथा अतुरक्षा इति शेष । तथा तद्दत्तुरागवती । अमलर तस्या अतुराग निश्चिताह अथवेति । मन्त्रावकाशा मन्त्रविषयद्वारा मनोर्हति निर्दयात्मिका । मदीयो नियय शकु-
न्तलागतानुरागस्यपरिषयस्यैव द्वारमाससादेतत्प्रयं । नियय केन द्वारेण शकुन्तलातुराग विषयोऽहोलीगताह कुत इति ॥

(२११) तद् दर्मं यति । वाचमिति । यद्यपि महचोभिर्मुदुक्तिभिः सह वाचं निलोक्ति न मिश्रयति न च बलवत्तत्त्वादि । अथाहार्थमेतत् । मयि भाषमाणे व्याहरति इति अर्थवित्ता सुप्रभाषा सती कर्णं ददाति पातवत्तमदुक्ताविति शेषः । एव काम प्रकाशेन । काम पातवती फलम् । प्रकाशे पापघ्नयादां तदानुगमनेऽपि श्रेयस्ययामेकार्थं न मेदिनी । मदाननदा मन्त्रुषस्य सम्भूतो अभिषेधो सती भूयिष्ठ बहुष्वत् व्यस्य न तिष्ठति वर्चते इत्यु अस्या वाचाया इति ईक अन्वो महितरो विषयो यस्या सा तपोक्षा न अधोऽप्यो-
भ्ययं । बलवत्तिसक काम इतिदिष्टम् ॥

(२१२) नेवप्ये इति । तपसो वन तपोवन तत्र धर्माहितानामवस्थितानां इत्यनार्त्ता

तुरगखुरइतस्तथाहि रेणु विटपविपक्तजलाद्रवल्कलेषु ।

पतति परिणतारुणप्रकाश शलभसमूह इवाश्रमद्रुमेषु ॥ (२१३)

• राजा ॥ स्वगतम् ॥ अहो धिक् समान्वेपिणः सैनिकास्तपोवनमभि
सन्धन्ति । (२१४)

उन नैपथ्ये ॥ भो भोस्तपस्विनः पथर्थाङ्गुलयन् वृद्धस्त्रीकुमारानेष
गजः प्राप्त । (२१५)

तौवाघातादभिसुखतरस्कन्धभग्नैकदन्त

प्रौढाकृष्टव्रततिबलयासञ्जनाज्जातपाश ।

जन्तूना रक्षणाय त्वाषाय । सत्त्वमस्त्री तु जन्तुखिल्यमर । सञ्जीभयन्तु उद्वृक्ता भवन्तु ।
प्रत्यासन्न किञ्च निकटवर्ती सम्भाष्यते । वार्त्तासम्भाष्ययो क्रियेत्यमर । सृग्यन्ते अन्विष्यन्ते
जन्तवोऽस्या क्रियायामिति सृगया तथा विहरति परिक्रामतीति सृगयाविहारी । विहारस्तु
परिक्रम इत्यमर । राजा प्रत्यासन्न इत्यनेन रैतिभीति दर्शिता । यथाह । अतिदृष्टि
रनादृष्टि शत्रुभा मूषिका खगा । प्रत्यासन्नाश्च राजान षड्देते इत्ययः स्रुता इति ॥

(२१३) राजप्रत्यासत्ति प्रमापयति तुरगेति । हि यस्मात् तथा तथा राजप्रत्यासत्तया
तुरगाणामश्वाना खुरैर्हृतसन्धितो रेणु धूलि । रेणु इत्यो स्त्रिया धूलिरित्यमर ।
प्रस्थित परिणाम गत सायन्नन इति यावत् । योऽरुह्य सविता स इव प्रकाशत इति
तथाभूय पाठलवर्ण इति यावत् । शत्रुभाना पतद्गाना समूह इव । समी पतद्गश्लभा
वित्यमर । विटपेषु शाखासु विपक्तानि अश्वसक्तानि जलाद्राणि सुनीनामवगाहनजव
स्मितानि वल्कलानि तरुत्वचो येषा ते तद्योक्तेषु आश्रमद्रुमेषु आश्रमद्रुमेषु पतति ।
उपद्रवाय समुत्थितानां पतद्गसद्वाना पाठलवर्णत्वं प्रत्यासन्नोत्तमनकयोऽस्याभि । शलभ
समूहसाम्यख्यापनेन रेणुनाभीतिविशेषवदाश्रमोपद्रावकत्व सूचितम् । विटपेताद्वि
विशेषणैर्धूलिसम्पर्काद् वल्कलाभा मलिनत्वममेध्यत्वञ्च दर्शितम् । अत्रोपमालङ्कार ।
इदं प्रथिताया भास एतन्म । तदुक्तं । अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि तु नजी जरगाय
प्रथितामोति । अयुजि विषमे । युजि समे । सङ्केतस्तु । तस्मिन्पुस्तिसिद्धयुष मकारो
भादियुष पुनरादिलषु र्यं । जो युष्मध्यगतो रलमध्य सोऽन्त्युष कथितोऽन्त्यलषुस्त ॥
युष्टरेको गकारस्तु लकारो लघुरेकक इत्यमर । एवमन्त्याप्राप्तेयम् ॥

(२१४) राजेति । धिक् मामिति शेष । मिलितहृदयशरषपाद् त सेना तत्र एक
देशभूता सैनिका । सेनाया समवेता ये सैन्यास्तौ सैनिकाय ते इत्यमर । अभिसन्धन्ति
पीडयन्ति ॥

(२१५) उनरिति । पथर्थाङ्गुलयन् व्यस्तीकृत्यन् ॥

मूर्त्तौ विद्वस्तपस इव नो भिन्नशारङ्गयूथो

धर्म्मरस्यं विरुजति गजः स्यन्दनालोकभीतः ॥ (२१६)

॥ सर्वाः श्रुत्वा ससम्भ्रमस्तुतिञ्जलि । (२१७)

राजा ॥ स्वगम् ॥ अहो धिक् कथमपराङ्मुखपस्विनामस्मि भवतु
प्रतिगच्छामि तावत् । (२१८)

सखी ॥ सहाभाश्च हृदिषा हृत्विशम्भुमेण पञ्जाउला ह्य ता अणु-
जाणीहि णो उड्जगमणे । (२१९)

अन ॥ शकुन्तला प्रति ॥ हला सउन्तले पञ्जाउला राज्ञा गोदमी
भविस्मदि ता एहि सौग्धं एकत्या होह्य । (२२०)

शकु ॥ गतिरोधं रूपयित्वा हृद्दी हृद्दी ऊरुत्यम्बविरम्बलक्ष्मि संवृत्ता । (२२१)

(२१६) तीव्रेति । गोमदेकान्नादाधातात् अभिसृष्टस्य सम्भुम्भुनक्ष तरो हृत्स्य स्वन्वे
प्रकाशङ्गे भग्न एको दन्तो यस्य स तयोक्त । एकेनैव दन्तेनापातसम्भवादिभिर्भाष । तथा
मौढं प्रहृष्टं सान्निध्यमिति यावत् । प्रहृष्टं मौढमेधितमित्यमरः । यथा स्यात् तथा व्याख्ये
यो यततिपत्तयो लतावन्यलस्यासङ्गनात् सम्बन्धात् जातं पाशो बन्धनं यस्य स तथोक्तः ।
पाशं पल्लादिष्वन्वे इति विश्व । तथा भिन्नं पृथक्कृतं शारङ्गाणां शृङ्गाणां यूयं सम्भूहो
येन स तथा स्यन्दनस्य रथस्य आलोकेन दग्धेनेनभीतः । गणात् स्यन्दनो रथ इत्यमरः ।
गोऽस्याः कं तपसो धर्म्मरवरस्य मूर्त्तौ मूर्त्तौ मानु विद्वस्तपस गजो पनहन्ती धर्म्मरस्यं विरु-
जति पीडयति । आलोके चालद्वार । यदुक्तं प्रकाशे । सम्भाषनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य
ममेव यदिति । इदं मन्दाक्रान्ता नाम हतम् ॥

* (२१७) सर्वा इति । ससम्भ्रमं सत्यरम् ॥

(२१८) राजेति । धिक् क्षामिति शेषः । तपस्विनामिति सम्बन्धे पक्षे । अपराङ्-
मुखापराधः । भवतु तदिति शेषः । प्रतिगच्छामि स्वप्यानं गच्छामि ॥

(२१९) सख्याविति । सहेतप्रादि । सहाभाश्च अनेन हृत्विशम्भुमेण पर्याङ्कुला
पल्लादनुजानीहि न उड्जगमणे । हृत्विशम्भुमेण हृत्विशमेणेन । सभौ स वेगसम्भुमानि-
तामरः । पर्याङ्कुला अन्ताः । अतुजानीहि अतुमन्थय । न अन्तान् ॥

(२२०) अनेति । शकुन्तला प्रति शकुन्तलासुधमरथोत्प्रेक्षा तदर्थः । हलेतप्रादि । अयि
शकुन्तले पर्याङ्कुला आसीत् गौतमी भविष्यति तदेहि गोमदेकस्याः भवामः । पर्याङ्कुला
अपहर्दधेनाद् पर्याङ्कुला । गौतमी हृत्परस्य धर्म्मरथोत्प्रेक्षा । एकत्या विजिताः ॥

(२२१) शकु इति । गतिरोधं जने प्रतिबन्धं रूपयित्वा नाटयित्वा । हृद्दीर्घादि ।

राजा ॥ खैरं खैरं गच्छन्तु भवत्य । आश्रमवाधा यथा न भवति
तथाहमपि यतिष्ये । (२२२)

• मख्यो ॥ महाभाअ विदिदभूइउमि सन्पद उवअरमअत्यदाए
अररहस्य त मरिसेहि असम्भाविदमकारं म्णोधि पञ्चवेक्खणणिमित्तं
अज्जं विअपेह्ण । (२२३)

राजा ॥ मा मैव, दर्शनेनैव भवतोना सम्भूतसत्कारोऽस्मि । (२२४)

शकु ॥ इला अणसूए अहिणवकुससूइपरिकवदं मे चलणं, कुह-
वअसाहापरिलगइ वक्कल, दाव पडिपालेध म जाव ण मोआदेमि ।
इति राजानमवनोकउन्नी सव्याण विलम्बइ सह सखीभ्यां निष्कान्ता ॥ (२५)

राजा ॥ निश्चय ॥ गता, सर्वाः भवत्वहमपि गच्छामि । शकुन्तला-

हा प्रिक हा धिक् ऊरुसम्भविह्वनापि सइता । हाधिकगज्जाभ्या सारगते प्रतिवन्धाद्-
विपादात्मनिर्भर्माने व्योच्यते । ऊरुसम्भविह्वना ऊर्ध्वोऽस्मिन् स्तम्भो स्तैर्येण विह्वना
विहायेता ॥

(२०२) राजेति । खैरं खैरं मन्दं मन्दं अन्मतिवरेति भाव । मन्दमच्छन्दयो
खैरमित्यमर । आश्रमवाधा आश्रमपीडा । पीडा वाधा व्यथा इत्यमित्यमर । यतिष्ये
यत्र करिष्ये ॥

(२२३) मख्याविति । महेत्यादि । महाभाग विदितभूयिष्ठोऽपि साम्प्रतमुपचार
मध्यस्थतया अपराडा आ तन्मर्षय असम्भाविणसत्कार भूयोऽपि प्रत्यवेक्षणनिमित्तमार्थं
विज्ञापयाम । विदितं भूयिष्ठं बहुतर येन स विदितभूयिष्ठं विदितार्थोपाकारेऽङ्गितादि ।
साम्प्रतमिदानीमुपचारेषु सत्कारेषु मध्यस्थतया औदासीन्येन हेतुना वयमपराडा कृत्या
राधा आ तन्मर्षय क्षमस्व । असम्भावितोऽकृत सत्कार सपर्यायस्य सतथोक्तमाय
भूयोऽपि पुनरपि प्रत्यवेक्षणनिमित्तं दगनार्थं विज्ञापयामो निवदयाम ॥

(२०४) राजेति । एव मा मा नहि नहि । सम्भूतसत्कारो जातसत्कार ॥

(२२५) शकु इति । इलेत्यादि । अर्थ अन्सूये अभिनवकुसुमचिपरिवृत मे
चरणं कुहवकशाखापरिलग्नञ्च वक्कल तावत् प्रतिपालयत मा यावदेन मोचयामि । अभि-
नवस्य कुगस्य सूच्या शिष्या परिचरत विह्वम । सूचिन्दत्यमभेदे ण व्यधनीशिसयोरपीति
रत्नकोष । कुहवकस्तद्विशेष तस्य शाखाया परिलग्नमतिशयेन लग्नस । प्रतिपालयत
मनीक्षेयाम । एन वक्कलम । मोचयामि अपसारयामि । सव्याण सकपटन । कपटोऽस्त्री
व्याजुद्भ्रमोपधयस्कृत्कैतवे इत्यमर ।

दर्शनादेव मन्दौतसुखोऽस्मि नगरगमनं प्रति यावदनुयात्रिकानतिदूरे
तपोवनस्य निवेशयामि न खलु शक्तोऽस्मि शकुन्तलादर्शनव्यापारादात्मानं
निवर्त्तयितुम् । मम हि । (२२६)

गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्थितं चेतः ।

चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥ (२२७)

इति निष्क्रान्ता सर्थे ।

प्रथमोऽङ्क । (२२८)

(२२६) राजेति । निश्चय दीर्घमिति शेष । मन्दौतसुख व्यत्योद्योग ।
भूवात्सापटुनिर्भाग्या मन्दा इति इष्टार्थोद्दिष्ट उतसुक इति नामर । नगरगमन राजधानीं
प्रतिगमनम् । अनुयात्रिकाननुगामिन सैनिकान् । वारादर्थे इति विकल्पान् तपोवन-
स्थातिदूर इति न पशुमी । निवेशयामि सस्थापयामि । न खलु न त्व । शक्त समर्थ ।
शकुन्तलादर्शनव्यापारादिति यतो वारण्यमित्यपादाने पशुमी । आत्मानं हृदयम् । आत्मा
देहभनोबद्धस्वभावश्चित्तुद्भिष्विति विश्व । निवर्त्तयितु तस्य प्रवृत्ति विघातयितुम् । तत्र
चेतुमाह मम हीति ॥

(२२७) गच्छतीति । मम शरीर पुरो व्यपगतो गच्छति । म्यां पुर पुरतोऽप्यत
इत्यमरः । व्यस स्थित चञ्चलम् । स स्था म्याय्यपयस्थितिरित्यमर । चेतो मन पश्चात्
धावति शकुन्तलानोलुपत्वादिति भाव । मम किमिवेत्युपमानाह चीनेत्यादि । प्रतिवात
वायो प्रतिकूल नीयमानस्य केतो र्ध्वजस्य चीनांशुक चीनदेशोद्भव मूर्च्छामिति यावत्
वक्ष्यमिव । तद् यथा व्यस स्थित पश्चाद् धावति तथेत्यर्थ । व्यत्योममालङ्कार । यदुक्त
चन्द्रालोक । उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुद्धसति ह्ययोरिति । इयमाय्यां जाति ॥

(२२८) इतीति । इति एव रूपै । सर्थे मटा । व्यङ्ग्य परिच्छेद । व्यङ्ग्य
स्वानेऽनिके मन्तो रूपकोत्पन्नलक्ष्मण । नाटकादिपरिच्छेदे चित्तयुक्ते च भूषण
इति विश्व ॥

इति श्रीकण्ठनायकसर्मलतायामभिज्ञानशकुन्तलटीकायां
प्रवेशिकाख्याया प्रथमाहविवरणम् ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति विदूषकः । (१)

विदू॥ निश्चय ॥ भो इदोह्नि एदस्म मिश्रआसीलस्म रसो वचस्म-
भावेण षिव्विसो अत्रं मिश्रो अत्रं वराहो अत्रं सहूलो त्ति, मन्मन्दिणे
वि गिह्ने विरलपादबच्छाश्रासु वणराइसु आहिण्डिअ पत्तसङ्करकसाअ-
विरसाइ उखकडुआइं पिज्जन्ति गिरिणईसलिलाइं, अणिअदवेत्तस
उसोखमसभूटठं भुञ्जीअदि, तुरअगआणासु सहैण रत्ति पि मे णत्थि
पकामसुइदव्यं महुन्ते ज्जेव अञ्जुसे दासीए पुत्तेहिं साचणिअलुह्णेहि
कखोवघादिणा वणगमणकोलाहलेण पडिबोधिदोह्नि, एत्तिकेण वि मे
पीडा ण सबुत्ता जदो अत्रं गण्डसु उवरि विप्पोडओ सवुत्तो तेण हि
किल अह्नेसु अवहोणेसुं तत्थमअदा मिश्राणुसारिणा अस्ममपद पवि-
ट्ठेण मम अधसदाए सउत्तला णाम कावि तथस्सिकखत्ता दिट्ठा तं
पेक्खिअ सम्पदं अत्ररगमणसु कथम्मि ण करेदि एव ज्जेव चिन्त
अन्तसु मे पहादा अस्सिहुं रअणो का गदी जाव ण किदअरपरिग्गहं
पिअवअस्स पेक्खामि । (२)

(१) तत इति । विदूषक इन्द्रारसहायविशेष । तथाच । इन्द्रारस्य सहाया
विटचेटविदूषकाद्या उग्र । भक्ता नर्मसु निपुण्या कुपितबधूमानभङ्गना उदा इति ।
तल्लक्षणमाह । कसुमपसन्ताद्यभिध कर्मवपुर्वैयभाषाद्यै । इत्युक्तर कचहरति विदूषक
स्नातु स्वकर्मण इति ॥

(२) विदू इति । निश्चय दीर्घमिति शेष । भो इत्यादि । भो इतोऽस्मि एतस्य
अगयागोनस्य रासो वचस्यभावेन निविशु अय अग्रो अय वराहो अय शार्दूल इति
मध्यन्दिनेऽपि श्रीश्री विरलपादपञ्चायास वनराजिषु, आहिण्डा पत्तसङ्करकपायविरसानि
उखकटु कानि पीडने गिरिनरीसलिन वि अणियतससु उखोखमागभूविह भूख्यत

परिक्रम्यावलोक्य च ॥ एसो वाणासण्डहत्यो हिम्यत्रणिच्छिदपिअअणो
 वणमुपफमालाहारी इदो ज्जेव आअच्छदि पिअवअसो, भोडु अहमह
 वरगगजानाडु शट्टेन रात्तावपि मे नास्ति प्रकामशयितव्यं महत्त्वेव प्रत्युषे दास्याः पुत्रैः
 शाकुनिकलुब्धैः कर्णोपघातिना वनगमनकोलाहलेन प्रतिबोधितोऽस्मि, एतावतापि मे पीडा,
 न संहता यतोऽयं गण्डस्योपरि विस्फोटकः संहतः तेन हि किल अस्मासु अयच्छीनेषु
 तत्रभवता वृगानुसारिणा आश्रमपदं प्रविष्टेन समाधन्यतयशं शकुन्तला नाम कापि तपस्वि-
 कन्यका दृष्टा तां प्रेक्ष्य साम्प्रतं नगरगमनस्य कग्रामपि न करोति एवमेव विन्यतयो मे
 प्रभाता अस्मिन् रजनो का गति र्वावहेनः क्षुद्रारपरिषङ्गं प्रियवयस्यं प्रेक्ष्ये । भो इति
 अनधिकारामन्वथम् । वयस्यभावेन स्वयस्कनया । वयस्यः स्निग्धः स्वया इत्यमरः । निर्विष्यो
 दुःखितः न्यय वृगोऽयं वराह इतप्रादि दर्शयन्निति शेषः । मध्यन्दिने मध्याह्ने । समा-
 सेऽपि अभिधानाद् विभक्तोरनुक् । शीघ्रे शीघ्रमगवे । विरलाः सान्तराः पादपानां ह्याया
 याह तासु वनराजिषु वनशैर्षेषु । वीव्यालिरात्रलिः पङ्क्तिशेषीषेसासु राज्य इत्य-
 मरः । व्याहृण्डप्र सञ्चर्य । व्याहृपूर्वस्य हिडिड गतावित्यस्य रूपं । पलाणां सङ्घरेण
 विविधजातीनां पलाणामेकत्र समवायेन । सङ्घरोऽग्निचटुत्कारे क्षिप्रधूल्याधिकेपु च ।
 सम्प्राज्जं न्यां विरुद्धानामेकाधिकरणस्थिताविति शब्दाव्यिः । कषायाणि लोहितानि ।
 निर्यासेऽपि कषायोऽथ सुरभो लोहितेऽन्यवदिति विश्वः । तथा उष्णानि च तानि कटुका-
 न्येत्यकटुं नि वेति उष्णकटु कानि गिरेः पथ्यंतस्य भद्या निर्भरस्य सलिलानि तोयानि
 पीयन्ते । अनियता नियमरहितता भेदा समयो यत्र तत् यथा स्यात् तथा । किंचित् पूर्वाह्ने
 कचिन्मध्याह्ने कदाचिदपराह्णे इति यावत् । उष्णोष्णमत्प्रष्णं मांसमेव भूयिष्ठमन्यस्माद्
 भोजनीयादधिकतरं यत्र तत् भुज्यते च । प्रकामशयितव्यं यद्येष्टितशयितव्यम् । कामं
 प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्ट यद्येष्टितमित्यमरः । महत्त्वेव प्रत्युषे अतप्रषस्येव । दास्याः
 पुत्रैर्नीचैः । शकुनान् पक्षिणो हिंसन्ति ये ते शाकुनिकाः । शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्त-
 शकुनहिजा इत्यमरः । लुब्धा वृगवधाजीवा । व्याधो वृगवधाजीवो वृगसु लुब्धकोऽपि
 स इत्यमरः । ते च ते च तैः शाकुनिकलुब्धैः । कर्णोपघातिना शुकिकटुना । प्रति-
 बोधितोऽस्मि आगरितोऽस्मि । एतावता चेहना । पीडा दुःखम् । संहता समतीता ।
 हतं पदो चरित्वे लिखतीते टवनिस्तले इत्यमरः । यदि दुःखं न समतीतं तदा
 किमप्येष्टमित्यत आह यत इति । अयं वक्षमाथोऽर्थः । गण्डस्य व्रणस्य एतेन
 दुःखपाराकरत्वं दर्शितम् । तपर्यं प्रकाशयति तेन हीति । किल श्रुतशक्त्याम् । अय-
 चीनेषु पश्चात्पतितेषु । अधन्यतया अयुख्यवक्तया । सुकतो पुण्यशान् धन्य इत्यमरः ।
 कथां जल्पनम् । अस्मिन् अस्मिन्वापारेषु सतिविति शेषः । जापद्वस्त्रायामित्यर्थः ।
 का गतिः क उपायः । गतिः स्त्री मार्गद्वयो ज्ञाने यत्राभ्युपाययोरिति मेदिनी ।
 क्षुद्रारपरिषङ्गं क्षुद्रविषाङ्गम् ॥

विचलो भविन्न चिद्विस्मं एवमपि णाम विस्सामं लहेणं ॥ इति इण्डकाण-
मनसम्प्र स्थित । (३)

॥ तत प्रविशति यथानिर्दिष्टो राजा । (४)

राजा ॥ आत्मगतम् । (५)

कामं प्रिया न सुलभा, मनस्तु तद्भावदर्शनाश्वसि ।

अज्ञतार्थेऽपि मनसिजे, रतिसुभयप्रार्थना कुरुते ॥ (६)

कृत ज्ञत्वा ॥ एवमात्माभिप्रायसम्भावितेऽजनचित्तवृत्ति * प्रार्थयिता
विप्रलभ्यते । कुतः । (७)

स्निग्ध वीक्षितमन्यतोऽपि नयने यत् प्रेरयन्त्या तथा

यातं यच्च नितम्बयो रुरतया मन्दं विलासादिव ।

(३) परीति । परिक्रम्य इतस्तत सञ्चर्य । एषो इत्यादि । एष वाणासनहस्तो
हृदयनिहितप्रियजनो वनपुष्पमालाधारी इत एवागच्छति प्रियवयस्य । भवतु अङ्गभङ्गविकलो
भूत्वा स्वास्थ्यामि । एवमपि नाम विद्याम लभेय । वाणासनहस्तो षतुह स । हृदयेति ।
हृदये मनसि निहितो न्यस्त प्रियजन प्रणयिजनो येन स तथोक्त प्रियोत्कण्ठिन इत्यर्थ ।
वनेति । एतस्य स्मरणदाहनिवारणहेतुत्वात् विरहावस्था प्रकाशने अत्रो हेतुगर्भं विशेषण-
मेतत् । अङ्गेति । अङ्गानां भङ्गेन वक्रतया विकल स्वगतेन्द्रिय । एवमपि इत्य
प्रकारेणापि । नाम सम्भाव्ये यदीत्यर्थ । विद्याम स्मृत्याव्यापारादिति शेष । लभेय
माप्नुयाम् । इण्डकाण इत्युच्यते । अवनसम्प्र पृत्वा ॥

(४) तत इति । यथानिर्दिष्टो वनपुष्पमालाधारी वैमनसप्रकाशो चेत्यर्थ ॥

(५) राजेति । स्निग्ध वीक्षितमिति ह्योकान्तशक्त्याना कर्तृपदमेतत् ॥

(६) काममिति । प्रिया शकुन्तला काम पर्याप्त न सुलभा नातिसुलभेत्यर्थ ।

जनो हृदयन्तु तस्या प्रियाया भावस्थाभिप्रायस्य दर्शनमाश्वासितोति भावदर्शनाश्वसि । भय
सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मचन्द्राविव्यमर । तथा मनसिजे कामे अज्ञतार्थे अज्ञतप्रयोजनेऽपि
लभयो प्रियाया मम च प्रायं नारति कुरुते जनयति । अत्र कामाचरितार्थताया रतु-
त्यादनमितप्राप्ततो विरहवृत्तया भाषमाणत्वाद् विरोधालङ्कार । यदुक्त प्रकाशे । विरोध
सोऽविरोधेऽपि विरहवृत्तेन यद् वच इति । सुरतार्थं तथा विरोध, अत्ररागार्थं तथा परी
हर । रति स्त्री स्मरदारोप, रागे सुरतगुह्ययोरिति भेदिनी । इत्यभ्यासां ॥

(७) कृतमिति । कृत ज्ञत्वा भावविशेषलेखदृष्ट्या शकुन्तलाज्ञतप्रार्थनातुमान
मेवाङ्गिस्तुक्तर तदपि पुन परमार्थ मन्यमानो व्याहरामीति विविच्य मन्दं वृत्तित्वा ।
राजेति पूर्वेषु सम्भव । मनोगतमिदानीं प्रकाशयति एवमिति । आत्मनोऽभिप्राये-

भागा इतुप्रपरुहया यदपि तत् सास्त्र्यमुक्ता सखी

सर्वं तत् किल मत्परायणमहो काम स्वतां पश्यति ॥ (८)

विदू ॥ तथास्थित एव ॥ भो महाराज्य ण मे हृत्यो परसरदि ता वाचा
मेत्ते ण जग्नाधोअसि जग्नाडु जग्नाडु भवं । (९)

राजा ॥ विलोक्य सस्मितम् ॥ कुतोऽयं गालोपघातः । (१०)

विदू ॥ कथं कुदो त्ति सअ ज्जेव अस्सि भस्सिअ णअडु, कारणं
पुच्छसि । (११)

प्रायवेन सम्भाविता निश्चिता इत्येकस्य अभिलषितजनस्य चित्तवृत्तिर्भनोरथो येन स तथा
भूत् प्रार्थयिता कामयिता जन एव सादृशो भूत्वा विप्रलभ्यते वद्विभो भवति । तदभिलाषस्य
स्वप्न कल्पितत्वेन वस्तुतस्तदभिलाषाभावात् सुतरासलक्ष्यसमागमो भवतीति भाव । तस्या
चित्तवृत्तिर्निजाभिप्रायमालसम्भाविता दर्शयित्वाह कुत इति ॥

(८) स्निग्धमिति । अन्यत व्यन्यस्यामपि द्विदि नयने अक्षिणी प्रेरयन्त्या घातयन्त्या
तथा शकुन्तलया यत स्निग्ध सप्रणय वीक्षित इत्येव । तथा नितम्बयो कटप्रा पञ्चाङ्गागवो
र्यु रतया भारवत्तया । पञ्चाक्षितम्ब स्त्रीकटप्रा इत्यमर । विलासात् यज्ञभाषोकनकतभाष
विशेषादिव । तदुक्तम् । तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिविति । तात्कालिको
द्वयितालोकनादिभव । सन्दृष्टु यथा स्थान तथा यच्च यात गतम् । तथा भागा न गच्छ
इति एवमुक्ता उपरुहया प्रियवदानिवारितया तथा सखी प्रियवदा सास्त्र्य दोषाविष्कार
सहित तत् किमिति न गमिष्यामीति सम्भ्रमद्रवाक्य यदपि उक्ता अभिज्ञता तत् सख्यं
मत्परायण मदाश्रय किल मदाश्रयमेव सम्भावयामि इत्यर्थे । परायणसमीक्षणे स्यात् मत्परा
श्रययोरपीति मेदिनी । अहो कामोऽभिलाष स्वतामन्योद्दिष्टानामपि क्रियाणामालीयता
पश्यति । उक्तं हि । वेत्सप्रस्थापनै स्निग्धै वीक्षितै र्मुहुभाषितै । दूतीसम्प्रेषणै नांथ्यै
भावाभिव्यक्तिरिष्यत इति ॥

(९) विदू इति । तथास्थितो दृग्दृक्कावभवलम्बप्र स्थित । भो इत्यादि । भो महाराज
न मे हस्त प्रसरति तद् वाचामाले ण जायसे । जयति जयति भवान् । प्रसरति प्रचलति ।
वाचामाले ण न हस्तोद्भवेनेत्यर्थ । जायसे जयाय प्रेर्यसे ॥

(१०) राजेति । गालोपघातो गालपीडा ॥

(११) विदू इति । कथमित्यादि । कथं कुत इति । स्वयमेवास्मि भद्रज्ञा व्यनुकारण
पृच्छसि । कथमिति पृच्छसीति शेष । भद्रज्ञा पीडयित्वा । तथा च भवतैव अनितमेतत्कारण
तत् कथं कुत इति पृच्छसीति भाव ॥

राजा ॥ न खल्वगच्छामि भिन्नार्थमभिधीयताम् । (१२)

विदू ॥ जं वेदसो खुञ्जस्य लीलां विडम्बयति तं किं अक्षयो पहावेण
नाधवा णर्द्वेअस्सु । (१३)

राजा ॥ नदीवेगस्तत्र कारणम् । (१४)

विदू ॥ समाधि भवं । (१५)

राजा ॥ कथमिव । (१६)

विदू ॥ जुत्तं णाम एव्व जं तुए रज्जकज्जाइ उच्चिअ तादिमं
अक्खलिदपदं पदेस च वणचलवित्तिणा होद्वं त्ति, किं एत्थ मन्तीअदु,
अह उण बह्मणो पञ्चहं सापदानुसरणेहिं सक्खोद्धिसन्धिवन्धणाणं
अक्षयो अङ्गाणं अणोसोद्धि ता पसीद मे एक्काहम्पि दाव विसु-
मीअदु । (१७)

(१२) राजेति । भिन्न उक्तादितर अर्थस्तात्पर्यं यस्य तत्र तथोक्त वाक्यमभि-
धीयतामुच्यताम् ॥

(१३) विदू इति । अनित्यादि । यद् वेतस कुञ्जस्य लीला विडम्बयति तत किमात्मन
प्रभावेण अथवा नदीवेगस्य । वेतसो वानीर । सरिदम्बन्तररुह इति शेष । कुञ्जस्य पुरुषस्य
लीला क्रियाम् । लीला विडम्बयति यथोक्तिप्रसर । यद् विडम्बयति नदीवेगवशात् विरपीन
तया यदनुकरोति । तत् यस्मीभावेन कुञ्जलीलाविहस्वनम् । प्रभावेण शक्त्या । नदीवेगस्य
प्रभावेणेति सम्बन्ध । प्रभाव शक्तिवैजसोरिति विश्व ॥

(१४) राजेति । तत्र वेतसस्य कुञ्जलीलाविहस्वने ॥

(१५) विदू इति । समेत्यादि । समाधि भवान् । भवान् कारणमित्यनुपपन्न ॥

(१६) राजेति । एतन्मम्

(१७) विदू इति । जुत्तमित्यादि । युक्त नामैव यत् तया राज्यकार्यात्तत्र
जिहत्वा तादृशमस्त्वितिपदं प्रदेशश्च वनघररुतिना भवितव्यमिति । किमत्र मन्यताम्
अह पुन प्राङ्गणं प्रत्यहं श्रापदानुसरणै स क्षोभितसन्धिवन्धनानामात्मनोऽङ्गाना-
मनोयोऽस्मि तत् पसीद मे एकाहमपि तावद् विप्रव्यताम् । राज्यकार्याणि प्रजापालना-
दीनि अश्वजितपदं विरागतराजस्य तादृशप्रदेशे वनघररुश्च उज्जित्वा त्यक्त्वा त्वया
वनघरस्य व्याधारेरिव इति भृंगयादिदृष्टव्याजीशो यस्य स यथोक्तेन यद् भवितव्यम् । विप्रैण
शुविना भवितव्यमितिपदं भावे तव्य । इत्येव तन्नामभूतत्वं नाम युक्तम् । नाम सन्नाम्ये ।
अत विप्रये क्व मन्यतामुपदिश्यता मवेति शेष । स प्रश्नं गी । न किमनुपदेश्यमिति

राजा ॥ आत्मगतम् ॥ अयमेवमाह, ममापि कम्बसुतामनुष्मृत्य स्वरथा
प्रति निरसुतकं चेतः । तथाहि । (१८)

न नमगितुमभिजत्रमुत्सृज्ये धनुरिदमाहितसायकं शृगेषु ।

सहवसतिमुपेत्य यै, प्रियायाः कृत इव लोचनकान्तिसविभाग ॥ (१९)
विदू ॥ राज्ञो मुखमालोक्य ॥ अत्र भव किमपि हिअए कदुअ मन्तेदि
गराणे कर्तुं मए रुदिद । (२०)

राजा ॥ मस्मितम् ॥ अगतिक्रमणोयं सुहृद्वायमिति स्थितोऽस्मि । (२१)

भाव । अह पुनरह त्व माह्वष प्रत्यह प्रतिदिन आपदाना हि स्ववपुनाम । आपदे
ना हि स्वपशाविति शब्दाब्धि । अतुसररुषैरसुगमन कर्तुं भूतै स लोभितानि सञ्चालितानि
सन्धिवन्धनानि पत्नीना बन्धनानि येषा तानि तथोक्ताना आत्मनोऽह्वानामनीश्यालना-
जभोऽस्मि । तत् तस्मात् । प्रसीद प्रसन्नो भव । एकाहमिति देगाध्वशालेति कर्मत्वम् ।
विश्रस्यता त्वयेति शेष । भावे गीविभक्तिः । विश्रमिदुमिति पाठे विश्रमित प्रसीदे
त्यन्वय ॥

(१८) राजेति । अय प्रिययस्य । आह व्रवीति । कम्बसुता यकुन्तलाम ।
निरसुतकमनुद्वप्रक्रम ॥

(१९) न नमगितुमिति । इदमभिज्य ज्ञा सुषमधिक्य वत्तं मान ज्ञायुक्तमित्यर्थ ।
आहित स योजित सायक शरो यत् तत्र तथोक्तम् । शरे खड्गे च सायक इतप्रसर ।
धनु मूनेषु विषयेषु नमयितु सुषाकप यत्र वक्रोर्कर्तुं न उत्सृज्ये उत्साह न करिष्यामि ।
अत्रोद्देश्यविधेयभावेन शृगान हेतुगर्भे विधिनष्टि सचेतत्रादि । यै मूंगै सहवसतिं सह
वासम् । वसति स्यात् स्त्रियां वासे यामिन्याद्भु निकेतन इति मेदिनी । उपेतप्र प्राय
प्रियाया यकुन्तलाया लोचनयो र्त्त्वयो कान्ते गोभाया स विभागो विभज्य स्त्रीकार कृत
इव तेष शृगेष्वित्यर्थ । तथाच प्रियालोचनकान्तिजुष पर सादरमेव दृष्टव्या न हृन्तव्या
इति भाव । अत्रोक्ते शालङ्कार । पुष्पिताया नाम इतमिदम् । लक्षणानुक्तम् ॥

(२०) विदू इति । व्यस्येतत्रादि । अत्र भवान् किमपि हृदये कृत्वा मन्वयते
अरण्ये म्वन मया रुन्तितम् । किमपि अनिर्व्वचनीयम् । हृदये कृत्वा चिन्तयित्वा । मन्व
यते अन्वष्ट व्याहरति । अरगत इति । तथाच सहवनसररुषरोदनवत् किमपि समान्वासन-
प्रतिवचनमाप्नोतीति भाव ॥

(२१) राजेति । अगतिक्रमणोयमलङ्घनीयम् । इति व्यतो हेतो । स्थितोऽस्मि
शृगयायै ममनास्मिन्नोऽस्मि ॥

विदू ॥ सपरितोषम् ॥ तेण हि तुमं चिरं जीव ॥ इत्युत्थात्प्रति । (२२)

राजा ॥ तिष्ठ शृणु मे सावशेषं वचः । (२३)

विदू ॥ आणवेदु भवं । (२४)

राजा ॥ विश्रान्तेन भवता समान्यस्त्रिन्वनायासे कर्मणि सहायेन भवितव्यम् । (२५)

विदू ॥ किं मोदअखण्डिआए । (२६)

राजा ॥ यद् वक्ष्यामि । (२७)

विदू ॥ गहीदो कखणो । (२८)

राजा ॥ क कोऽत भोः । (२९)

दौवारिक प्रतिश्र ॥ आणवेदु भट्टा । (३०) ;

राजा ॥ रैवतक । सेनापतिस्त्वावदाह्वयताम् । (३१)

(२२) विदू इति । सपरितोष ससन्नोपम् । तेणेतत्प्रादि । तेन हि त्व चिर जीव । तेन ऐतना । इति उक्तेति शेषः । इच्छति उपक्रमते ॥

(२३) राजेति । शृणु मे वच इत्येतावन्मात्रोक्तौ श्रुत यदुक्तमिति प्रत्युक्ति सन्धा व्याहृ सावशेषमिति । सावशेष शेषपर्यन्तम् ॥

(२४) विदू इति । आणवेत्प्रादि । आन्नापयत भवान् ॥

(२५) राजेति । विश्रान्तेन शृणवाव्यापारात् कृतविश्रामेण । चान्दस्मिन् शृणवे-तरस्मिन् । श्रनायासे शक्रे ॥

(२६) विदू इति । किमित्यादि । किं मोदकखादिकायाम् । खादिका खादन्म् । लङ्गे कभाच इत्युक्तेरन्यत्रापि प्रयोगत इत्युक्ते भावे षक । शृष्टे इति श्रुति र्येन चिकीर्षा यस्य भोदकेति प्रापकात् च अक्षिपया वक्तव्य ॥

(२७) राजेति । यद् वक्ष्यामि तत्रेति शेषः ॥

(२८) विदू इति । गहीत्यादि । गृहीत क्षण । क्षणो निर्घ्यापारस्ति । निर्घ्यापारस्तिता कालविशेषोक्तव्यो क्षण इत्यमर । गृहीतोऽपकथित । मोदाम्यामि न वान्यदपि किमपि करिव्यामीति भावः । गृहीत प्रतीकितः क्षण समय इत्यन्ये ॥

(२९) राजेति । भो अत्र क क वर्तते इति शेषः ॥

(३०) दौवारिक इति । हारे नियुक्तो दौवारिक । उचे कादिति षिक । हार-खरेति वकारश्च उमागम । षिके त्रिरिति इति । व्याणवेत्प्रादि । आन्नापयत भवान् ॥

(३१) राजेति । रैवतक इति दौवारिकनामधेयम् ॥

दोषः ॥ तद् ॥ इति निष्कस्य सेनापतिना सह प्रविश्य ॥ एदु एदु अज्जो, एस
 जानाबदिग्गुअग्गो भट्टा इध ज्जेव चिट्ठादि उवसप्पदु णं अज्जो । (३२)

सेना ॥ राजानमवजोअय सगतम् ॥ दृष्टदोषापि स्रगया स्यामिनि केवलं
 गुणायैव संवृत्ता । तथाहि देवः । (३३)

अनवरतधनुजप्रीस्तालनक्रूरकर्मा

• रविकिरणमहिष्णुः स्वदलेशैरभिवः ।

अपचितमपि गीतं ध्यायतत्वादलक्ष्यं

गिरिधर इव नागः प्राणसारं विभर्ति ॥ (३४)

उपगम्य ॥ जयति जयति स्यामी । स्यामिन् गृहीतस्रगप्रचारं
 अचित्तभवापदनरस्यं तान् किमन्यदनुठीयताम् । (३५)

राजा ॥ भद्रसेन ! भग्नोत्साहः क्षतोऽस्मि शृगयापवादिना माध-
व्येन । (३६)

सेना ॥ जनान्निष्कम्भे ॥ सुखे माधव्य स्थिरप्रतिज्ञो भव अह तावत्
स्वामिनश्चित्तमनुवर्तिष्ये । (३७)

प्रकाशम् ॥ देव प्रलपायेप वैधेयः ननु प्रभुरेव निदर्शनम् । पश्यतु
देवः । (३८)

मेदच्छेदकशोदरं लघु भवतुप्रत्सां हयोग्यं वपुः
सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।
उत्कर्षः स च धन्विनां यदिपवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथत्रा हि व्यसनं वदन्ति शृगयामौहृग् विनोदः कृतः ॥ (३९)

मापिता आपदा हि सजन्तो येन तत् तयोक्तम् । भवतीति शेष । तत् तस्मात् अन्यत
शृगयाप्रस्थानेद्वरत् किमतुष्टीयता क्रियताम् । प्रज्ञे गी । अस्माभिरिति शेष ॥

(३६) राजेति । भद्रसेनेति नाम । शृगयापवादिना शृगयानिन्दकेन । अवर्णा
क्षेपनिष्ठां परोवादापवादवत् । उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हण इत्यमर ।
माधव्येन तन्नाम्ना प्रियवयस्येन ॥

(३७) सेनेति । जनान्निष्कं राज्ञोऽप्रकाशम् । स्थिरप्रतिज्ञो शृगयानिषेधे दृढा-
ध्यवसाय । अनुवर्तिष्ये अनुचरिष्यामि । चित्तमस्य कीदृगित्यनुभविव्यापीति भावः ॥

(३८) प्रकाशमिति । राज्ञ इति शेष । प्रवपति अनर्थकं वक्ति । प्रलापोऽनर्थक
वच इत्यमर । वैधेयो मूर्ख । अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयवालिग्या इत्यमर । प्रमु-
र्भवान् । निदर्शनं दृष्टान्तः ॥

(३९) मेद इति । यद्यु शरीर मेदसो देहस्यौत्साहकरघातविशेषस्य क्षेदेन शृङ्ख-
लेन अपगमेनेति यावत् । लघु चीणशुदर यत् तत् । तदुक्त भावप्रकाशे । अव्यायाम-
दिगाम्प्रसङ्गे श्लेषाद्धारमेधिनः । मधुरोऽन्धरस प्रायः क्षेहन्नेदो विवर्ण्येदिति । अन्यच्च
तत्तैव । मेदो हि शर्वं जन्तूनामृदरेष्वस्तिपु स्थितम् । अतएवोदरे दृढि भावो मेदसिनो
भवेदिति । अतएव लघु विगतभार सदृ उक्त्वाहयोग्य भवति । एतेनाहनेपु निरलसभाव-
सम्भावना दर्शिता । अपि एव सत्त्वानां जन्तूनां भयक्रोधयोर्भये क्रोधे च विकृतिमत
प्राग्भिकारं चित्तं लक्ष्यते अनुभवयते । एतेन युध्यमानस्य रिपो विंकारदृष्ट्या भीति क्रोधो
भेति निश्चयशक्तता इति ता । एवं चले जङ्गमे लक्ष्ये शरव्ये इवो वाष्पा यत् सिध्यन्ति
सकम्पु भवन्ति धन्विनां धनुस्तताम् । धन्वी धनुस्तानु धानुश्च इत्यमर । स च उत्कर्षो

विदू॥ घटोपम्॥ अयेहि रे उच्छ्राभहेतुम् । अत्तभवं पद्दुदिं प्रावसो,
 तुमं दाव दासीए पुत्तो अडडुदो अडडुं आहिरण्डन्तो जाव सिञ्जाल-
 मिञ्जलोलुञ्जस्य कस्य वि जिखरिच्छस्य सुहे णिवडिदो होहि । (४०)

राजा ॥ सेनापते आश्रमसन्निकर्षे स्थितोऽस्मीति वचनं ते नाभि-
 नन्दामि । अद्य तावत् । (४१)

शाहन्तां मद्दिपा निपानसलिलं ष्टुहै सुँडसाहितं
 छायावहूकदम्बर्कं शृगकुलं रोमश्रमभ्यस्यतु ।
 विश्रब्धैः क्रियता वराहपतिभि सुँसाघति पल्लले
 विश्रामं लभतामिदञ्च शिथिलजप्रावन्धमस्त्राहनुः ॥ (४२)

मैषुयम् । एतेन गरविषोपकौशलं दर्शितम् । अतो मिय्या हि वितघमेव शृगया व्यसन
 व्यसनगणान्मूर्तां वदन्ति मन्वाहय इति शेष । कुत कश्चाद् व्यापारादीहग विनोद
 एवमानन्द न कुतोऽपीत्यर्थः । फिरवधारणे । हि हेताववधारण इत्यणत् । व्यसना-
 न्याह मद्य । कामजेपु, मसक्तो हि व्यसनेपु महीपति । वियुज्यतेऽर्घं धर्माभ्या मोध
 जेष्ठात्मनैवम् । शृगयासो दिवासात्र परीवादः स्त्रियो मद् । तीर्थं तिक्र हयाटा च
 कामजो दस्यो गणः । पेरुण्य वाह्वं ड्रेह ईर्ष्याएत्याव दूषणम् । वादएहजस्य पाह्य
 मोधजोऽपि गणोऽप्येक इति । इत्यमिदं शाडूँश्विकौडित नाम ॥

(४०) विदू इति । अयेहीत्यादि । अयेहि रे उच्छ्राभहेतुम् । अत्तभवान् प्रकृति
 शापस्य, त तावन् दाया इत्य अटवीतोऽटवीमाहिरण्डमानो यावन् शृगालशृगालोपस्य
 कस्यपि लोके अद्यस्य शनै निवसितो भव । अयेहि अयमस्य । प्रकृति सभाव । प्रकृति-
 र्गुणवाच्ये आदमात्यादिभवावयोरिति चेदिनी । दाया इत्यो भीष आहिरण्डमान
 परिभ्रमन् । यावद्वधारणे । लोके अद्यस्य इहमङ्गुलस्य । माया साविरो इहो लोको लोके
 धरणीति अथ मङ्गुले । अद्याहमङ्गुलस्य इति चामर । विश्राभेत्यत्र अर-
 चागिशाकोनु अस्याति कश्चिन् दाड । नरनागिशाकोनु एतेत्यर्थ । अथा हि मायेवादी
 नरका नागिकाभिर सिन्दुस्तीति प्रविष्टिः ॥

(४१) राज्ञेति । नाभिनन्दामि न शानु मस्ये ॥

(४२) शाहन्तामिति । मद्दिपा शृहै विंशत्यै साहितमाहृत निपानस्य जल-
 दपस्य कश्चिद एत इव इव मीदस्य विनोदइत्यु । शृगालुन इत्येवमस्य आयादापनगतये
 नः इव इदम्वच च एतमप्यो देन मन् मनेह्ये चम् । क्रियाम्पु च इति इत्यं निद्राम्
 चदश्वभिम्वरः । रोमश्रमभ्यस्यतु शृगलनुनिवत् । तथा वराहाणां पूरु

सेना ॥ यथा प्रभविष्णवे रोचते । (४३)

राजा ॥ तेन हि निवर्त्तय पुरोगतान् धनुर्ग्राहिणः यथा च मे
सैनिकासप्तपोवनं नाभिरुन्धन्ति दूरात् परिहरन्ति च तथा निषेद्धव्याः ।
पश्य । (४४)

शमप्रधानेषु तपोवनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ।

स्वर्शानुकूला अपि सूर्यकान्तास्ते स्यान्वतेजोऽभिभवाद्दृच्छन्ति ॥ (४५)

सेना ॥ यथाज्ञापयति स्वामी । (४६)

विदू ॥ भो उच्छात्रहेतुञ्च षिक्रम षिक्रम । (४७)

सेनापति निष्कान्तः । (४८)

स्वर्शानुनाथैर्विस्तृतैरस्त्राकमनालोकनाद् विद्यासवङ्गिः सङ्गिः । समौ विस्तम्भ-
विश्रामाविव्यमरः । पल्लवे ज्यल्ले सरसि । पल्लवज्ज्वल्यसर इतप्रमरः । सुस्तानां क्षितिः क्षयः
क्रियताम् । तथा इदमस्त्रहेतुञ्च शिथिलः एकस्याः कोटेरवसक्तो ज्वावन्वो मौष्यर्शा बन्वो
यस्य तत् तथाभूतं सत् विद्यामं लभताम् ॥

(४३) सेनेति । यथा यत्रकारः । प्रभविष्णवे प्रभवे भवते इति यावत् । रोचते
प्रीतिं जनयति । तथैव भवत्विति शेषः ॥

(४४) राजेति । नाभिरुन्धन्ति नाक्रामन्ति । परिहरन्ति त्यजन्ति । सेतुसत्या-
पयति पश्येति ॥

(४५) शमेति । शमः शान्तिरेव प्रधानं येषु तेषु तपोवनेषु तपश्चर्यारण्येषु गूढ-
मलस्यमाणं दाहो भस्मीकरणं व्यात्मा स्वभावो यस्य तत् तपोकृतम् । व्यात्मा यत्रो धृतिर्बुद्धिः
स्वभावो ब्रह्मवर्णं चेत्यमरः । तेजोऽस्ति । तथाहि सूर्यकान्ताः सूर्यरश्मिसम्पर्केणा-
नखोद्धारिण्यो भपिविशेषाः स्वर्शानुकूला स्वर्शे अतुकूलाः सुस्यितारः तेऽपि अन्येन तेजसा
अभिभवादाक्रमणाद् दृच्छन्ति दाहं जनयन्ति । ज्वल दृष्टान्तोऽसद्वारः । इतमिदमुपजाति-
नाम । यदुक्तम् । यत्र हयोरथनयोस्तु पादा भवन्ति सीमन्ति निषन्द्रकान्ते । विद्वद्भिराद्यैः
परिकीर्त्तिता सा प्रयुज्यतामित्प्रपजातिरेपेति । अन्योरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः । उपेन्द्रवज्रा
वक्ष्यते, सा चागुरुपादादिवर्षोपेन्द्रवज्रोप्यते ॥

(४६) सेनेति । उगमम् ॥

(४७) विदू इति । भो इतप्रादि । भो उच्छात्रहेतुञ्च निष्काम निष्काम । उगमम् ॥

(४८) सेनेति । उगमम् ॥

न च परिहार्यत्र वस्तुनि दुष्कान्तस्य मनः प्रवर्तते । (६१)

विदू॥ ता कथेहि । (६२)

राजा॥ ललिताश्वरोभव किल सुनेरपत्यं तदुज्जिताधिगतम् ।

अर्कस्योपरि शिथिलं चुप्रतमिव नवमालिकाकुसुमम् ॥ (६३)

विदू॥ विदू॥ भो जघा पिण्डोखज्जुरेहिं उव्वेजिदस्स तिल्लि-
डोए सद्दा भोदि तधा अन्ते उरइत्थिआरआणपरिभोइणो भअदो इअ
पयणा । (६४)

राजा॥ सखे तावदेनां न जानामि येन त्वमेवमवादीः । (६५)

(६१) अधुना वस्तुतोऽभ्यर्गनीयता वेदयित्वाह न वेति । परिहार्ये अप्याहेत्र
वस्तुनि पदार्थे च दुष्कान्तस्य मनो न प्रवर्तते प्रवृत्तिमद् भवति ॥

(६२) विदू इति । अपरिहार्यताबीजं शुश्रूषमाणं व्याहृतेत्यादि । तत् कथय ।
तत् तावत् ॥

(६३) राजेति । अपरिहार्यताबीजं कथयति ललितेति । ललिताश्वरोभव
ललिताभ्यो रमणीयाभ्यो अश्वरोभ्यो भूतं तत् किल शकुन्तलाख्यं वस्तु सुने कण्ठस्य माता
उज्जितं सुकं सुनिना अधिगतं लब्धमित्युज्जिताधिगतमपत्यं न स्वीरसमित्यर्थं । अत्र
प्रधानेनापत्येन सम्बन्धान् सुनेरिति पञ्जी न त्वधिगतमित्यस्य कश्चुत्वात् ततोऽया तस्य शुष्मीभूत
त्वात् । अतोऽत्र उपपदविभक्तौः कारकविभक्तिं गरीयसीति न्यायेन ततोऽया पय्या वाप
स्याभावो न दोषाय यत् उक्तम् । अन्तेऽप्यवादेन प्रधानेन शुणस्य च । माधो विधीयते यस्यात्
ततोऽनेन न बाधिता इति । उपपत्त्या विधितं व्यकल्पेति । शिथिलं च अर्कस्य व्याकन्देति
प्रसिद्धस्य पादपस्य उपरि चुप्रतं गतितं नवमालिकाया कुसुमं पुष्पमिव । यथा नवमालिका
कुसुमं ललितकृताभवमेव अपरिपातादर्कस्य या कुसुममिव दृश्यते तदुज्जिताधिगतं न ह
प्रसूतं कुसुमं तथेत्यर्थः । अन्तेऽप्यवादेन । इयमायां ॥

(६४) विदू इति । विदूः मध्यमं वृत्तित्वा । मध्यमं व्याहृतिवृत्तमित्यमरः ।
भो इत्यादि । भो यथा पिण्डोखज्जुरेहो जितस्य तिल्लिच्छां अइ तधा अन्ते उरस्तीरत्त
परिभोगिणो भवत इयं प्रार्थना । पिण्डोखज्जुरे पिण्डोमं चै खज्जुरे । पिण्डो य
पिण्डोतगरेऽस्मादूखज्जुरभेदोदिति मेदिनी । अइ जितस्यातिपाधुष्यां जनिताप्यज्जिम्ब ।
तिल्लिच्छां विद्यायां । अन्तेऽप्यवादि भावः ॥

(६५) राजेति । वनं जेतुमा । अवादी इत्यमरः ॥

विदू ॥ तं कञ्चु रमणीयं याम ज भद्रदोवि विद्वान् उष्यादेदि । (६६)

राजा ॥ वयस्य किं वञ्चना । (६७)

चित्ते निवेश्य परिकल्पितसर्वयोगान्
रूपोच्चयेन विधिना विहिता कृपाङ्गी ।
स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे
धातु विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥ (६८)

विदू ॥ 'सञ्जधा पञ्चादेशो कञ्चु सा रूढवैदीण' । (६९)

(६६) विदू इति । तमित्यादि । तञ्चु खञ्जु रमणीय नाम यद् भवतोऽपि विद्वान्-
सत्यादयति । तत्र कञ्चु । खञ्जु निश्चये । नाम सम्भाषनायाम् । रमणीयमेव सम्भाषया-
शीत्यर्थं ॥

(६७) राजेति । शकुन्तलाया रूप वर्षं यियन्नामन्त्रयते वयस्येति । वञ्चना
वर्षं नेनेति शेष ॥

(६८) चित्ते इति । धातु विधातु विभुत्व निर्माणेषु प्रभुत्वम् । विभु शिवे प्रभौ
नित्ये इति विश्व । तथा तथा शकुन्तलाया वपु शरीरस्य अतुचिन्त्य चिन्तयित्वा स्थितस्य
ये मम सम्बन्धे । स्थितस्येत्यध्याहार्यं क्रिययोरनेककञ्चु कत्वापत्ते । सा कृपाङ्गी तन्वी
शकुन्तला परिकल्पिता अभिनवसृष्टा न तु कृपा सङ्गाम् तमया इति भाव । ये सर्वयोगा
निर्माणेषु निखिलोपाया उपादानकारणानीति यावत् । योग सञ्जधनोपायध्यानसङ्गति-
युक्तिवित्त्वमर । तान् चित्ते मनसि निवेश्य निधाय । न तु निर्माणस्यमानवस्तुम सौकु-
मार्यं भङ्गभिया हस्तयो निवेश्येति भाव । रूपोच्चयेन सौन्दर्यं राशिनः करणेन ।
रूपभाकारसौन्दर्यं भागवैश्वर्ये दृश्यते इति त्रिकाण्डशेषे । विधिना सद्रा विहिता निर्मितता
अतएव अपरा कृतञ्च वत्तं मानेभ्य स्त्रीरत्नेभ्य प्रथमविधा स्त्रीरत्नसृष्टि सृष्ट स्त्रीरत्न
प्रतिभाति प्रकाशते । कृपाङ्गीत्यत्र स योगोपसङ्गान्नवापिन प्रतिषेधेऽपि अद्वाद्प्रदानाना
शोषादौ पाठादीप् । अद्वादाना यथा । अद्वादान्तदन्तकण्ठश्च गृहकर्मणोऽपि । प्रकृतो
नेत्वं तथा मातृशङ्खमद्वादिरोरिति इति । अत्र लोकदृष्ट्या सृष्ट्या अभेदेऽपि तद्भेदनिश्चयस्य
सिद्धत्वादतिशयोक्तिरलङ्कार । यदुक्तं दर्पणे । सिक्तत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते ।
भेदेऽप्यभेद सम्बन्धेऽसम्बन्धसाहचर्यं य । पौश्याप्यथान्य कार्यं हेतो सा पञ्चधा मता
इति । तद्विपर्यय अभेदे भेदे सम्बन्धे व्यसम्बन्ध । दृष्टिदृष्ट्यापि । विवक्षा या विमोक्षस्य
लोकधीमानुवर्त्तनी । असावतिशयोक्ति स्यादिति । निगोपस्य उक्तं स्य । इतमिदं
वचनतिलक नाम ॥

• (६९) विदू इति । सञ्जधेत्यादि । सर्वज्ञा प्रत्यादेश खञ्जु सा रूढवैदीणाम् ।

राजा ॥ परिजनानवलोक्य ॥ हृगयावेशसपनयन्तु भवन्तः । रैवतके !
त्वमपि स्वनियोगंममून्यं कुरु । (४६)

रैव ॥ जं महाराज्यो आणवेदि ॥ इति निष्कान्त । (५०)

विदू ॥ किदं भग्नादा सम्पदं णिम्मक्खिअं ता इमस्मिं पादब-
च्छाआविरइदविदाणसणाहे सिलाणाले उबविसदु भवं जाव गइस्मि
सुहासीणो होमि । (५१)

राजा ॥ गच्छाग्रतः । (५२)

विदू ॥ एदु एदु भवं ॥ उभौ परिक्रम्योपविटौ । (५३)

राजा ॥ सखे माधव्य णनाभ्रच्चुःफलोऽसि धेन त्वया द्रष्टव्यानां
परं न दृष्टम् । (५४)

विदू ॥ णं भवं ज्जे व मे अग्गदो वट्टदि । (५५)

(४६) राजेति । परिजनान् परिवारजनान् । अपनयन्तु सञ्चन्तु । स्वनियोगं द्वार
द्वारे नियुक्तत्वादस्य । ममून्यं कुरु मून्यं न कुरु आत्मनेति श्रेय । तत्र गच्छेति भाव ।
अथवा स्वनियोगं स्व प्रतप्रादेय ममून्यं कुरु पालय ॥

(५०) रैवेति । जमित्यादि । यन्महाराज आप्नापयति ॥

(५१) विदू इति । किदमित्यादि । कृत भवता साम्प्रत निर्ममिच्छकं तदस्मिन् पादप-
च्छायाविरचितवितामसनाथे गिरातसे उपविशत भवान् यापदृष्टमपि सुखासीनो भवामि ।
साम्प्रतमिहामीम । निर्ममिच्छक मल्लिकापर्यन्तरहितम् । जनशून्यमित्यर्थः । पादमेति ।
पादपस्य शाखिनो या ज्ञाया तथा तिरचित सम्पादित यद् विज्ञानं मन्त्रातपकासनाथे
तद्व्युत्पत्ते प्या विगिष्यै मनाधयसितिवत् । गिरातते गिरात्वकमे । अथ साहस्योरन्तो
तत्रमित्युपर । यावत् यथा येनेताद्यं ॥

(५२) राजेति । शुकनम् ॥

(५३) विदू इति । एदु एदु इति । एत एत भवान् । उभौ राजा विदूयकश्च ॥

(५४) राजेति । अन्तु फल रमणीयमन्दर्गभं अनाप्तमन्त्रं तू देव स ।
पर श्रेष्ठम् ॥

(५५) विदू इति । अमित्यादि । तत् भवानेव मे अयतो वर्तते । नतरत्पत्रे ।
दृष्टव्यतमस्य भवतो मदपर्यन्तं त्वान् कथं द्रष्टव्यानां परं न दृष्टं भवेति भावः ॥

राजा ॥ सर्व्वः खलु कान्तमात्मानं पश्यति अहन्तु तामेवाश्रमललाम-
भूतां शकुन्तलामधिकृत्य ब्रवीमि । (५६)

विदू ॥ स्वगतम् ॥ भोऽहं सा तवस्त्रिकण्ठा अण्वभ्यर्णनीया ता किं ताए

प्रकाशम् ॥ भो जइ सा तवस्त्रिकण्ठा अण्वभ्यर्णनीया ता किं ताए
दिष्टत्राए । (५८)

राजा ॥ धिङ्मूर्खं । (५९)

निवारितनिमेषाभिर्नैत्रपङ्क्तिभिरन्मुरः ।

४

नवामिन्दुकलां लोकः केन भावेन पश्यति ॥ (६०)

(५६) राजेति । सर्व्वः खलु सर्व्व एव जन आत्मानं स्व कान्तं सुन्दरं पश्यति
अहन्तु आश्रमललामभूतामाश्रमभूपत्यस्वरूपा । प्रधानध्वजुलिङ्गेषु पुण्ड्रबालभिलच्छापु ।
भूषायाजिप्रभाषेषु ललाम स्याल्ललाम चेति इह । ता शकुन्तलामेव अधिकतत्र अभिमन्य
ब्रवीमि द्रष्टव्यानां परमिति वच्मि ॥

(५७) विदू इति । स्वगतमनतिव्यक्तम् । भोऽहं इत्यादि । भवतु नाश्च प्रथयं सर्व्व-
यिष्यामि । प्रथय प्रणयम् । प्रथय प्रणय समावितप्रमर ॥

(५८) प्रकाशमिति । भो इत्यादि । भो यदि सा तवस्त्रिकन्यका अन्भ्यर्णनीया
तत् किं तया दृष्टया । तवस्त्रिनो मुने कन्यका तवस्त्रिकन्यका । अतोऽन्भ्यर्णनीया भवत
इति शेष । किं फलमिति शेष ॥

(५९) राजेति । परिज्ञातामपि वस्तुतोऽभ्यर्णनीयता पश्चाद् वेदयिष्यन्नभ्यर्ण
नीयाया दृष्टे वैफल्यमिति यदुक्तं विदूषकैश्च तदेव प्रथमं खण्डयितुं निर्भर्त्सयन्नाह धिगिति ।
मूर्खेति सम्बोध्य श्लोकेन पृच्छति ॥

(६०) निवारितेति । लोको जन सम्पद्यो ब्रीहिरिति वञ्जातप्रमेक्षायामेकत्वम् ।
उन्मुखं कर्तुं सन् निवारितास्तयाजिता निमेषा स्पन्दनानि याभिस्ताभिर्नैत्रपङ्क्तिभि-
र्नैत्र्ये णिभिर्नवा प्रतिपदुद्रितामिन्दुकला कलापालमिन्दु केन भावेनाभिप्रायेण पश्यति ।
मङ्गलपत्न्यानिगुह्य तम प्रायदर्शनं नादमीततया तदपगमसन्नोपेक्षैव न तु जिह्वकयेति भावः ।
अत्र प्रतिपञ्चन्द्रस्य द्रष्टुमशक्यतया नवा द्वितीयोद्रितामिति केचिद् व्याचष्टुस्तत्र प्रतिप-
च्छेपेऽपि चन्द्रदर्शनसम्भवात् । यथाह ज्योतिष्शास्त्रे । चन्द्रो द्वादशमि पश्चाद् दृश्य माग
वात्यदृश्यतामित्यभिधाय अन्भ्यायास्तु शरदि च्छेम्नोऽप्यतुषारिणि । रवे सार्द्धं दृशानेऽपि
दृश्यतामेति चन्द्रमा इति । सार्द्धं दृशानेऽपि द्वादशानां भागानां सार्द्धं गम्येऽपि । अतएव
प्रतिपञ्चन्द्रमिव तत्रा गम्यति किरातार्ज्ज्वनीयम् ॥

राजा ॥ इदञ्च मे मनसि वर्त्तते । (७०)

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहै-
रनासुक्तं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।
अखण्ड पुण्याना फलमिव च तद्रूपमनघं
न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति भुवि ॥ (७१) ०

विदू ॥ तेष हि खड्गं खड्गं गच्छद् भवं सा जाव सा कस्मवि तव-
स्मिणो इह, दीतेल्लचिह्नणसोसस्म हत्ये षिवडिस्मदि । (७२)

राजा ॥ परवती खलु तत्रभवती न च सन्निहितगुरुजना । (७३)

सर्वथा प्रतिघाया अक्षयश्रीकारयोतन इति यावत् । सर्वथा सर्वप्रकारे प्रतिघा-
भशचेतव्यति शब्दाब्धि । प्रत्यादेशो निराकरण इदमिहितो भावो इव्यवत् प्रकाशत
इति न्यायात् तत्कर्त्तव्यं इति यावत् । प्रत्यादेशो निराकृतिरित्यमर । अन्तु निर्णये ।
प्रत्यादेश एव इत्यर्थ ॥

(७०) राजेति । इदं वक्ष्यमाणम् ॥

(७१) अनाघ्रातमिति । अनाघ्रातमलतगन्धयुक्तं पुष्पमिव कररुहै मन्सरैरनून
मस्त्रिषम् अक्षुण्णमिति यावत् । किसलयं पल्लव इव पुनर्भवं कररुहो मन्सोस्त्री नखरो
ऽस्त्रियामित्यमर । अनासुक्तमङ्गेष्वपिमङ्ग अपरिहितमिति यावत् रत्नं मणिरिव ।
अनासुक्तं प्रतिशुक्तं पिनङ्गुपिनङ्गवदित्यमर । अनास्वादितो रसनया अनासुभूतो रसो
यस्य तत् तद्योक्तं नव मधिव । एवं पुण्याना मङ्गना धर्माणां अखण्डं सम्य न त्वङ्ग-
वैशुग्लकृतविशिष्टमिति भाव । सम्यक् सकलाखण्डपूर्णातीत्यमरः । फलमिव च अमघ
अनोक्त । अतएव निर्भ्रंजापापमनोक्षेप्यभिधेयवदिति मेदिनी । तद्रूपमिह भुवि क
भोक्तारस्यभोक्तार समुपस्थास्यति उदगमिष्यति न जाने नातुभवामि । अत्र मालोप
मात्रद्वार । उक्तं रूपेण । मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु उच्यते इति । इदं शिवरिषी
नाम वृत्तम् ॥

विदू॥ अथ तुह उवरि कौदिमो मे चित्तरात्रो । (७४)

राजा ॥ वयस्य श्रद्धाभावादेवाप्रगल्भास्तपस्विकन्यकास्तथापि तु । (७५)

अभिसुखे मयि संततमौचित हसितमन्दनिमित्तकथोदयम् ।

विनयवारितरत्निरतस्याया न विहतो मदनो न च संततः ॥ (७६)

विदू॥ विहृष्ट ॥ किं दिष्टिमेत्तेण ज्जेव भअदो अह्णं आरोहदु । (७७)

राजा ॥ सखीभ्या मियः प्रस्थाने पुनः सलीलया तत्रभवत्या मयि

भूयिष्ठमाविष्कृतो भावः । तथाहि । (७८)

स्वयं न कस्यापि हस्तगता भविष्यतीति चापयति । ननु प्रभुरेवैना पालमात्रं कर्तु-
मधिकरोतीति वचनमाशङ्क्याह न चेति । सन्निहित उपस्थितो गुरुजनो यस्या मा
तद्योक्ता च न ॥

(७४) अथेत्यादि । अथ तयोपरि कौदिमोऽस्यासित्तरागः । अथ पत्रे । मद्राजा
नन्दरारम्भप्रकृतार्द्धप्रख्यो अथेव्यमर । चित्तरागश्चेतसोऽत्तराग ॥

(७५) राजेति । अप्रगल्भा व्यनि-यद्वा । नि यद्गता प्रयोगेषु बुधै मोक्ता
प्रगल्भतेतुप्रख्यबनीतमणि । तथापि अप्रगल्भत्वेऽपि ॥

(७६) यथेति । मयि अभिसुखे सुसुखस्येवति ईक्षित दर्शनं सद्यः गोपायित
अथथ अन्येन निमित्तेन हेतुना वथाया उदयो यत्र तत् यथा स्यात् तथा हसितत्
अन्येन हेतुना कथासद्भाव्य हसितमित्यर्थः । अतो अस्मात् तथा शकुन्तलया विनयेन
कष्टसृष्ट्या यद्वा विनयेन सुयिञ्जितत्वेन कर्त्तव्यं वारिता सस्त्रान्धता उत्तराधारो यस्या सतद्योक्तो
मदनः कामो न विहतो व्यक्तीकृतो न च स हतो न च गोपायित् । तथाच सुयिञ्जितकन्या-
त्वेन स्नेहरोमाहादयो न व्यक्तीभूता कामस्तु ईश्वरस्य वरणादव्यक्तीकृतोऽपि असम्बद्ध
कथोदयेन कृतहसितादेव व्यक्तीभूत इति भावः । इदं द्रुतयित्तस्वियं नाम हस्तम् । तदुक्तम् ।
अयि कथोदरि यत्र चतुर्थकं गुरु च सप्तमकं दशमं तथा । विरतिगद्ग तपैव विषल्लस्यै
दुःखं तविसम्बतमित्प्रपदिश्यत इति ॥

(७७) विदू इति । किमित्यादि । किं दृष्टिमात्रेणैव भवतोऽहमारोहत् ।
आरोहतिति स पत्रे गो ॥

(७८) राजेति । सखीभ्यामिति सहाय्ये हतोया । मिथो रहसि । मिथोऽन्योम्यं
रहस्यपीत्यमर । प्रस्थाने गमने । पुनस्तर्षं । सलीलया सविलासया । लीला विलास-
क्रिययोरित्यमर । भूयिष्ठमिति आविष्कारक्रियाविशेषणम् । आविष्कृतो विहतः । भाषो
ऽभिप्रायः । भावः सत्तास्त्रभावाभिप्रायचेष्टात्प्रजम्बित्यमरः ॥

दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाशुडे
 तन्वो स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।
 आसीद् विवृत्तवदना च विमोचयन्ती
 शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम् ॥ (७६)

विदू ॥ गङ्गीदपाधेओ किदोसि तए अदो अणुरखं तवोवण त्ति
 तक्केमि । (८०)

राजा ॥ सखे तपस्विभिः कैश्चित् परिज्ञातोऽस्मि चिन्तय तावत्
 केनापदेशेन पुनराश्रमपदं गच्छामः । (८१)

विदू ॥ को अवरो अवदेसो णं भवं राजा । (८२)

राजा ॥ ततः किम् । (८३)

विदू ॥ नीवारच्छट्ठभाग तावसा मे उवहरन्तु त्ति । (८४)

(७६) दर्भेति । तन्वो शकुन्तला कतिचित् कियन्ति पदानि गत्वैव दर्भाङ्कुरेण
 कुमादुरेण चरणेण क्षतञ्जिह्वं अकाशुडे अमपसरे वस्यतो दर्भाङ्कुरावेधेऽपीत्यर्थः । इति
 एवपुनः स्थिता । काशुडेऽस्ती इत्यङ्गनाप्याख्यं वर्गावसरवारिञ्जित्यमरः । तथा द्रुमाणं
 वृक्षाणां शाखासु अस्मत् अश्रममपि वल्कलं परिहिततत्त्वत्तं विमोचयन्ती सती विवृत्तवदना
 मपाद् अमितवदना च आसीत् ॥

(८०) विदू इति । गङ्गीत्यादि । गङ्गीतपाधेयं कृतोऽसि तथा अतोऽनुरक्त
 तवोवनमिति तर्कयामि । गङ्गीत पाधेयं सख्यं पयिव्ययितव्यधनमिति यावत् येन स
 तयोक्तं कृतोऽसि यदनविद्वत्प्रादिनेति शेषः । तदानोपनयाञ्चपुत्रसम्भवादिति भावः । अतु
 रक्तमनुरागविषयताभाषणम् ॥

(८१) राजेति । परिज्ञातं परिचितं । अपदेशेन निमित्तेन सख्येण वा । पदे
 सख्ये निमित्तेऽपदेशे स्पष्टितप्रमरः । आश्रमपदमाश्रमस्थानम् । प्रथमगमनं पुण्याश्रमदर्श-
 नार्थं एतन्मुं इतः पुनः श्रमनापदेशेऽपि न्नगच्छपयुक्तते ॥

(८२) विदू इति । को इत्यदि । कोऽपरोऽपदेशे ननु भवान् राजा । ननु यतः ॥

(८३) राजेति । ततश्चात्माद् राज्ञात्प्रादिप्रथं ॥

(८४) विदू इति । नीवारच्छट्ठभाग तावसा मे उवहरन्ति ।
 नीवारणां सख्यादितत्त्वधन्यानां छट्ठभाग तावसाकावस्विनो मे सख्यं उवहरन्तु इदं इति
 अपदेशे इत्यर्थः । अत्र ननु । पद्याद्यद्वाग आदेशो राज्ञा पद्यश्चिन्तयोः । भाष्यानामप्ये

राजा ॥ मूर्ख ! अन्यमेव भागधेयमेते तपस्विनो मे निर्व्यपन्ति यो
रत्नराशौनपि विहायाभिनन्दन्ते । पश्य (८५)

यदुत्तिष्ठति वर्षेभ्यो वृषाणां क्षयि तद् धनम् ।

तपःषड्भागमक्षयत्रं दत्तव्यारण्यका हि नः ॥ (८६)

नेपथ्ये ॥ हन्त सिंहायै स्वः । (८७)

राजा ॥ कर्षं दत्त्वा ॥ अये प्रशान्तस्वरैस्तपस्विभिर्भवितव्यम् । (८८)

भाग. पत्रो हादय एव वा । आददीताय षड्भागं द्रुभांसमधुमर्षिणाम् । गञ्जौपधिरसाताञ्च
दुष्मन्नुफलस्य च । पलशाकल्लानामञ्च वैदलस्य च धर्मणाम् । वृण्णयानाञ्च भाण्डानां
सर्व्वेस्वाश्रमयस्य चेत्यादि ॥

(८५) राजेति । धियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रुत्वित्यात् करं । न च क्षुधास्य
संसीदेत् श्रोत्रियो विषये यमस्ति, तथा—यस्य राक्षसु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।
तस्यापि तत् क्षुधा राद्रमचिरेष्वैव सीदति । श्रुतवित्तो विदित्वास्य धर्मत्रां हृत्तिं प्रकल्पयेत् ।
संरक्षेत् सर्व्वं तैस्मै प्रिता पलमिषीरवमिति मनुष्यदेयात् पयस्यपात्रयमनभिनन्दनाच्च भूषेति ।
अन्यं भीषारतिरिक्तेव । भागधेयं करम् । भागधेयः करो बलिरित्यमरः । निर्व्व्यपन्ति
ददति । यो भागधेयो रत्नराशौ न मणिकूपान् विहाय त्यक्त्वा अभिनन्द्यते अस्माभिराहि-
यते तपस्यं भागधेयमित्यर्थः ॥

(८६) तापसोपसृज्यमाणभागधेयं दयंयति यदिति । हि यस्मान् वृषाणां
राश्यां वर्षेभ्यो षट्त्रिंशोऽयद् धनं यथादिकरभूत्सुत्तिष्ठति आयाति तत् क्षयि क्षययोगे ।
अप्यदिरिञ्चति पल्लव्यादिन् । आरण्यका अरण्यवासिन आश्रमिण इति यावत् । अक्षयं
क्षयानर्हं तपसो धर्मस्य षड्भागं षष्ठभागं नोऽस्मभ्यं ददति । तदुक्तं मनुना ।
संरक्ष्यमाणो राजाऽयं कुरुते धर्ममन्वजसम् । तेनाशु र्वर्द्धते राक्षो द्रविष्यं राद्रमेव चेति ।
तथा । यदधीते यद् यजते यद् ददाति यदर्द्धति । तस्य षड्भागभाग् राजा सस्यग् भवति
रक्षणादिति ॥

(८७) नेपथ्य इति । नेपथ्ये क्षमरं मस्थितस्तदलतायांनेव स्यावेतत्कण्ठया समा-
गच्छन्तो तापसकुमारो राजसभासन्दर्शनेन कर्षादाहृतं हं निति । हन्त हर्षेऽनुकम्पाया-
मित्यमरः । सिद्धो निष्पत्तोऽर्थो नरपतिसाक्षात्काररूपो ययोस्तौ तयोस्तौ स आशा-
मित्यादि ॥

(८८) राजेति । अये इति सन्भ्रमे । अये क्रोधे विपादे च सन्भ्रमे अरण्येऽपि
चेति मैदिनी । प्रशान्ता व्यसृजता स्मरा येषां ते तयोक्तैः प्रशान्तस्वरैरतएव तपस्विभिः ।
भवितव्यमिति भावे तव्यं ॥

प्रविश्य दीवारिक ॥ जञ्जदु जञ्जदु भट्टा एदे दुवे इत्तिकुमारया पडि-
हारभूमिं उबत्थिदा । (८६)

राजा ॥ अविलम्बं प्रवेशय तौ । (६०)

होवा ॥ ज भट्टा ज्ञाणवेदि ॥ इति निष्कस्य ऋषिकुमाराभ्या सह पुन प्रविश्य ॥
इदो इदो भवन्ता । (६१)

उभौ ॥ राजान विलोकयतः । (६२)

एक ॥ अहो दीप्तिमंतोऽपि विश्वसनीयतास्य वपुषः । अथवा
उपपन्नमेतदस्मिन् ऋषिकल्पे राजनि । कुतः । (६३)

अथाक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्व्वभोग्ये

१५ रचायोगाद्यमपि तपः प्रत्यहं सञ्चिनोति ।

अस्यापि दां स्यु श्रुति वशिनश्चारणहृद्गौत.

पुष्य शब्दो मुनिरिति सुल्लः केवलं राजपूष्यः । (६४)

(८६) प्रविश्येति । जञ्जद्व्यादि । जयति जयति भर्ता एतौ हौ ऋषिकुमारी
मतोहारभूमिपुखितौ । मतोहारभूमि हारभूमि । ह्यो हा हार मतोहार इत्यमर ॥

(६०) राजेति । उगमम् ॥

(६१) होवेति । जमित्यादि । यद् भर्ता आशापयति । परिक्रम्य वक्ष्ये । इद
इत्यादि । इत इतो भवन्तौ । ध्यागच्छतामिति शेष ॥

(६२) उभाविति । ऋषिकुमारावित्यर्थ ॥

(६३) एक इति । ऋषिकुमारयोरिति शेष । अहो विषये । दीप्तिमंतोऽपि
तेजस्विभोऽपि । विश्वसनीयता आश्रमनीयता । कल्याणरूपेण विषयमपाकरोति अथवेति ।
ऋषिकल्पे ईषदूने ऋषौ । न्यादेशेन इति कल्पप्रत्यय । अस्मिन् राजनि एतत् दीप्ति
मंतोऽपि विश्वसनीयत्वमुपपन्न युक्तम् । अदिहृत्यत्वे देतमुत्पापयति कुत इति ॥

(६४) अध्येति । न केवलं एतय एवाश्रमवासिन अगुना राज्ञापि सर्व्वान्नि

भोग्यानि भोग्येभ्योऽपि यत् स तयोक्ते आश्रमे वसति स्वितिरध्याक्रान्ता अधिज्ञा ।
एतदप्ये आश्रमो वनं राजपथे गार्हस्थ्यम् । आश्रमो मद्गच्छादी वागप्रत्ये तमे मदे
इति मेदिनी । तथा एतय एव न केवलं तपस्विन अथमपि रचायोगान् प्रजापादनमन्वत्यान्
प्रत्यहं प्रतिदिनं तपोधर्मं सञ्चिनोति न शक्यति । तपश्चाद्रायत्पादो राज्ञु धर्मो मोक्षा-
न्तरे ऋषिदिति विद्म । यथाह मरु । स यामेवनिर्दत्तं प्रजापान्नायैव पातनम् । पुत्रुना

द्वितीय ॥ सखे अयं स बलभित्स्वसो दुष्मन्तः । (६५)

प्रथम ॥ अथ किम् । (६६)

द्वितीय ॥ तेन हि । (६७)

नैतच्चित्तं यदयमुदधिस्थानसीमा धरिणी

मेकः क्षत्स्नां नगरपरिषर्पाशुवाञ्छुर्भुनक्ति ।

आशंसन्ते समितिषु सुरा सक्तवैरा हि दैत्यै-

रस्याधिजेत्र धनुदि विजयं पौरुहते च वज्रे ॥ (६८)

ब्राह्मणानाञ्च राज्ञा श्रेयस्कर परमिति । तथा वज्रिनो जितन्द्रियस्य अस्यापि राज्ञ केवल विषे पातु राजपूजो राजशत्रुपूजो सति इति एतदर्थं क पुण्य पवित्र शब्दो राजपितृत्वा इति भाव । चारयति देशान्तरेषु कीर्तिं प्रचारयतीति चरिष्य कुशीलवाख्यानदर्शनेषु । चारणास्तु कुशीलवा इत्युत्तरम् । तद्दृष्ट्वेन तन्मुखोऽसाम्या । गीत पठित सन् । कुशीलु सौ भियुक्त इन्द्रमित्तरम् । सङ्घ पुन पुन द्यामिन्द्रलोक स्मृत्यति । अत उपपन्न मित्यर्थ सर्वभोग्ये इतप्रादिभिरीषदूनत्वं अविभ्यो बोधयति । अविभर्त्ता प्रदर्शनादत्वं त्वल्ययोगितावद्धार । यदुक्तं दृग्दिना । विवक्षित सुखोत्कर्षं यत समीकृतम् कस्यचित् । कीर्त्तनं स्तुतिमिन्दार्थं सा स्रुता त्वल्ययोगितेति । इदं मन्दाक्रान्ता नाम वृत्तम् ॥

(६५) द्वितीय इति । अधिकुमारयोरिति शेष । अथ दृश्यमान । च कथा प्रसङ्गेन श्रुत । बल भिनत्ति स्रुद्यतीति बलभित बलरातिरिन्द्र इति यावत् । तस्य सखा बलभित्स्वस । सख्यहोरात्र इति च ॥

(६६) प्रथम इति । अथ किं किमन्यत यदुक्तं तदेवत्पर्यं । अधीकारेऽपि चायकिमिति हारानली ॥

(६७) द्वितीय इति । तेन हि तेनैव ॥

(६८) नैतदिति । नगरपरिषो नगरद्वारागलाविव प्राशु दीर्घी वाञ्छु यस्य स तथोक्त । परिषो योगभेदेऽस्तविषयेऽगलघातयोरिति मेदिनी । दीर्घ प्राशु विशालश्चेति धनस्य । अथ राजा लदधे सस्रदस्य श्याम कालिमा नीरभाग इति यावत् । स एव सीमा यस्या सा तथोक्ता कर्तृस्त्वामयेषा धरिणी भुव यदेकोऽद्वितीयो भुनक्ति पालयति । अग नावस्यैव भूजे र्यं कृष्णाक्षानेपदम् । एतन्न चित्तमाचर्यं । हि यप्रात् दैत्यैरसुरे सक्त सम्भृत वैर विद्भेभो येषां ते तथोक्ता सुरा देवा । वैर विरोधो विद्भेष इत्युत्तरम् । समितिषु युद्धेषु । समित्प्राजिसमिद्धं युध इत्याम् । अधिञ्चे अधिगतगुणे अथ्य राज्ञो धनुषि पौरुहते माहेन्द्रे वज्रे च विजयमाय सन्ने अभ्यर्चयन्ते न त्वम्यन्तिन् कापीत्यर्थं । तथा च

उभौ उपगम्य ॥ विजयस्व राजन् । (६६)

राजा ॥ आसनादुत्थाय ॥ अभिवाद्ये भवन्तौ । (१००)

उभौ ॥ स्वस्ति भवते । इति फलाम्बुपनयत । (१०१)

राजा ॥ सप्रणाम परिन्दृष्ट्वा ॥ आगमनप्रयोजनं श्रौतुमिच्छामि । (१०२)

उभौ ॥ विदितो भवानिहस्यस्तपस्विनाम् । ते च भवन्तमभ्यर्थयन्ते । (१०३)

राजा ॥ किमाज्ञापयन्ति । (१०४)

उभौ ॥ तत्रभवत कण्वस्य कुलपतेरसान्निध्यात् रक्षांसि न इष्टिविप्रमुत्पाद्यन्ति तत् कतिपयदिवसमात्रं सारयिद्वितीयेन भवता सनाथीक्रियतामाश्रम इति । (१०५)

मागरानां महीभयनेको भुभक्तौत्वविषय स्वर्गलोकाप्यर्थं मोक्षसाधिकां न्याय्य इतः प्रागप्यत्पापाकारणिकसत्रादि बन्धस्य धनु सोषादृश्याय सुराणां विजयाय मनविषयत्वद्वैकधर्मसंप्रोपादानात् दीपकालङ्कार । यदुक्तं प्रकाशे । सलदृष्टिस्तु धर्मस्य प्रकृतप्रकृतारम्भनाम् । नैव क्रियाद्य बद्धीय, कारकस्येति दीपकमिति । प्राकरणिकाप्राकरणिकायां धर्मस्य सलदृष्टिरेक दीपक कारकस्य बद्धीय, क्रियाद्य सलदृष्टिरेपर दीपकम् ॥

(६६) उभाविति । विजयस्व इति विपराणीतगामनेपदम् ॥

(१००) राजेति । अभिवाद्ये प्रणमामि । फलवत्कृत्योक्तनेपदम् ॥

(१०१) उभाविति । स्वस्ति मङ्गल । स्वस्तिमङ्गलाद्योर्ष्यादमापनिषेजनादिव्यति भागुरि । भवत इति शक्तार्थं वपङ्कितप्रादिना पदप्रती । फलानीति । यदाह । रिक्तपाणि न पश्येत् । न राजानं देवतां शुभम् । नैमित्तिकञ्च वैद्याद्य फलेन फलमादिद्योदिति ॥

(१०२) राजेति । परिन्दृष्ट्वा श्लोकतः ॥

(१०३) उभाविति । भवान् इहस्यो किति अत्र स्थित इत्येवम्कारेण प्राप्त । इदानीमज्ञाने अभ्यर्षं नाशमभवान् विदित इति वर्तमाने क्त तद् योगात् तपस्विनामिति कथारि पठो । ते तर्पयन्त ॥

(१०४) राजेति । तुगमस्य ॥

(१०५) उभाविति । कुलपते मन्टरमामिन । असांसिभ्यादनुपसनाया । रक्षांसि राक्षसाः । इष्टिविप्रं सागव्यापातम् । इति वागेच्छदो तिप्रभर । कतिपयति अर्थाध्यादि व्याप्राप्तिरिति कथ्यता । सारयिरेव द्वितीयो वपत्र स सारयिद्वितीयेन । अथौ संकुम्भि

राजा ॥ अनुगृहीतोऽस्मि । (१०६)

विदू ॥ अपवार्य ॥ एष दाणिं भद्रदो अणुक्कलो गलहत्थो । (१०७)

राजा ॥ कित कला ॥ देवतक महचनादुचरता सारथिः सवाणकाम्मुक
रघमुपस्थापयेति । (१०८)

दौवा ॥ जं देवो आणवेदि ॥ इति निष्कान्त । (१०९)

उभो ॥ सहर्षम् । (११०)

अनुकारिणि पूर्व्या युक्तरूपमिदं त्वयि ।

आपन्नाभयसत्तेषु दीक्षिताः खलु पौरवा ॥ (१११)

राजा ॥ सप्रणामम् ॥ गच्छता भवन्तौ अहमनुपदमागत एव । (११२)

उभो ॥ विलयस्तु ॥ इति निष्कान्तौ । (११३) ३

राजा ॥ माधव्य अप्यसि ते कुल्लहलं शकुन्तलादर्शनं प्रति । (११४)

राजसौमित्रोपसंगम इति तैरुच्यते भाव । सनाथीक्रियता सखाभिकीक्रियताम् । व्यापन
कुलपतेरवापिभ्यादस्वामिको मठ । इति व्यभर्षयन् इतप्रत्यय ॥

(१०६) राजेति । अनुगृहीतस्तपसिभि कलाउपह ॥

(१०७) विदू इति । अपवार्य पराहृत्य । तदुक्तम् । तद्भवेदपरितम् । रहस त
यदन्वय पराहृत्य प्रकाशयते इति । एष इत्यादि । एष इदानीं भवतोऽनुक्कलो गलहस्त ।
इदानीमेव गलहस्त कर्मणि नियोगो भवतोऽनुक्कल उच्यते ॥

(१०८) राजेति । सवाणकाम्मुक वाणेन काम्मुकेण धनुषा न सहित । उपस्थापय
आनय । इति उच्यतेमित्यनय ॥

(१०९) दौवेति । जमित्यादि । यद् देव व्याप्रापयति । देवो राजा ॥

(११०) उभाविति । सुगमम् ॥

(१११) अन्विति । पूर्व्या पुरुषाणामनुकारिणि सद्यो त्वयि इह भयात् त्वात्प्रद्री
करण युक्तरूप अन्तरूप खलु यन्ना पौरवा पुरुषश्रमभवा राजान व्यापन्ना
आपन्नाप्रानामभयसत्तेषु अभयदानरूपयागेषु यद्वा सदाभयदानेषु दीक्षिता इति ।
व्यापन्न आपन्नाप्ते स्थादिति सत्वभाच्छादने यद्वा सदादाने धनेऽपि चेति वाच्य ॥

(११२) राजेति । अनुपदमनुग सन । अन्वगन्त्वमनुगेऽनुपद स्त्रीवमव्ययमित्यन्तर ।
आगत एव आगतत्वेन निश्चेतव्य इत्यथ ॥

(११३) उभाविति । सुगमम् ॥

(११४) राजेति । अपि प्रप्रे । कुल्लहल लाक्षणा ॥

विदू॥ पदमं अपरिबाधं त्रासौ सम्पद रक्ष्यसद्वृत्तन्तेण सपरि-
बाध । (११५)

राजा॥ मा भैषीः ननु मत्समीप एव वर्त्तिष्यसे । (११६)

विदू॥ एष तुह रथचक्ररक्षोभूदोऽस्मि जइ ण कोवि आअच्छिअं
विग्घं करेदि । (११७)

प्रविश्य दौवारिक ॥ जअदु जअदु भट्टा सज्जो रथो भत्तुणो विजअ
पत्राणं अवेक्खदि, एस उण णअरादो देवोणं आणत्तिहदो करभगो
आअदो । (११८)

राजा॥ सादरम ॥ किमस्वाभि प्रेषित । (११९)

दौवा॥ अध इ । (१२०)

राजा॥ तेन हि प्रवेक्ष्यताम् । (१२१)

दौवा॥ तह ॥ इति निजस्य पुन करभकेण सह प्रविश्य ॥ करभअ । एसो भट्टा
उपसपत्तु भव । (१२२)

(११५) विदू इति । पदममित्यादि । मयममपरिबाधमासीत् साम्प्रतः । राक्षस-
हत्तान्तेन सपरिबाधम् । अपरिबाध कस विना । सपरिबाध कसेन सह । कुतूहल
मिति विशेष्यम् ॥

(११६) राजेति । भैषीरिति मा टी वेति टी । ननु यत । वर्त्तिष्यसे स्वास्थसि ॥

(११७) विदू इति । एष इत्यादि । एष तव रथचक्ररक्षोभूतोऽस्मि । यदि न कोऽप्या
गत्य विज्ञ करोति । युध्यमानस्य कश्चिद्रथचक्ररक्षकोऽपेक्ष्यते, तवाह तवामूतोऽस्मीत्यर्थः ।
कोऽपि राक्षस । विज्ञ चक्ररक्षाया इति श्रेय ॥

(११८) प्रविश्येति । जअद्विन्यादि । जयति जयति भर्ता सज्जो रथो भत्तुं विजय
प्रयाचनमेवुते । एष पुन र्भगराद् देवीनामाश्रमिह्वर करभक आगत । सज्जो बद्धास्त
शस्त्र । विजयमयाण विजयाय प्रस्थानम् । अपेक्षते आकाङ्क्षति । आश्रमिह्वरो
वार्त्तावह । करभकस्तद्यागा ॥

(११९) राजेति । सादर जगदरम । अस्वाभि मांस्वभि । अस्वा मातेति
माट्रोक्तावसर । प्रेषित प्रेरित ॥

(१२०) दौवेति । अध इ अध किम् ॥

(१२१) राजेति । शुभम ॥

(१२२) दौवेति । तह तया । करभय इत्यादि । करभक एष भर्ता उपसपत्तु
भवान् । उपसपत्तु उपगच्छतु ॥

करभक्त ॥ उवस्य प्रणम्य च ॥ जञ्जदु जञ्जदु भट्टा देवीओ शाणवेन्ति । (१२२)

राजा ॥ किमाज्ञापयन्ति । (१०४)

कर ॥ आद्यामिणि चउट्टदिग्रहे पुत्तपिण्डपालणो णाम उववासो
मविस्सन्ति तहिं दोहाउणा नवस्स अह्णे सम्भावइदस्स त्ति । (१२५)

राजा ॥ इतस्सपस्विना कार्यप्रमितो गुरुजनाज्ञा उभयमनति-
क्रमणोय तत् किमत्र प्रतिविधेयम् । (१२६)

विदू ॥ भो तिसङ्ग, विअ अन्तरा चिट्ठ । (१२७)

राजा ॥ सत्यमाकुलोभूतोऽस्मि । (१२८)

कृतप्रयो भिन्नदेशत्वाद् द्वैधीभवति मे मनः ।

पुरः प्रतिहतं शैलैः स्रोतः स्रोतोर्वहा यथा ॥ (१२९)

(१२३) करेति । जञ्जद्वित्यादि । जयति जयति भर्ता देव्य आज्ञापयन्ति ॥

(१२४) राजेति । गुणमम ॥

(१२५) करेति । आद्यामिणीत्यादि । आद्यामिणि चतुर्थ दिवसे पुत्रपिण्डपालनो
नाम उववासो भविष्यति तत्र दीर्घायुग व्यस्य त्रय सम्भावयितव्या इति । उह्णेति ।
पुत्रपिण्डदाना पुत्रेण प्रदास्यमानपिण्डाना पालन रक्षण सम्भावमिति यावत् यथात्
स तद्योक्त । भविष्यति अनुजित इत्यादि । सम्भावयितव्या बहुमनव्या आगमनेन
सम्पन्नयितव्या इति यावत् । इति आज्ञापयन्तीत्यन्वय ॥

(१२६) राजेति । अनतिक्रमणोयमनवहेननीयम् । तत् तस्मात् । अत्र अनयो
विषययो कि कर्म प्रतिविधेयसुपायतयानुष्ठानव्यम् ॥

(१२७) विदू इति । भो इत्यादि । भोस्त्रिगङ्गु रिवान्तरा तिष्ठ । न दिव न च
भूमिमन्तराधितिष्ठति यथा त्रिगङ्गु म् तथान्तरा तिष्ठत्यर्थ । श्रूयते हि रामायणादौ
कौशिक्यास्त्रितपोदीर्घायोद्भवितोऽपि नाकपय सशरीरभित्तगङ्गु अमेत्याहुकुञ्जितोश्वरो
सुहृगापोपजनितप्रतिश्रुत्ये नाखण्डलेनाध पातितोऽन्तरान्तरीण एवावाकशिरासाज्जतीति ।
नोद्भूत त विस्तरभयात् ॥

(१२८) राजेति । सत्यमित्युपज्ञापप्रतिषेधाय । आकुलोभूतोऽस्मि व्यकीभूतोऽपि ॥

(१२९) कथयोरिति । कथयोरानुपपन्नमाहसम्भावनरूपयो भिन्नदेशत्वात् मिथौ
अनेको देवो अधिकरणभूमी ययोको तद्योक्तत्वात् मम मन उतो अथो यैशैः शिनासत्
प्रतिहत इत्यप्रतिपात स्रोतोर्वहा नदीनां स्रोतो यथा स्रोत इव द्वैधीभवति एवमय
भवतीगामि भवति । अलोपमासद्वार ॥

विचिन्य ॥ सन्निभाधव्य त्वमप्यश्वानिः पुत्र इव गृहीत स भगानित
प्रतिनिष्टत्य तपस्विकार्यप्रव्यग्रतामन्नाकमायेद तत्रभवतोनां पुत्रकार्यप्र-
भनुष्टातुमर्हति । (१३०)

विदू = भो मा रक्षसभोरुगं म भावगच्छ । (१३१)

राजा ॥ स्मित कृत्वा ॥ भो महाप्राज्ञेण कथनिदं त्वयि सम्भाव्यते । (१३२)

विदू ॥ तेण हि राज्ञाणुषु विश्व गच्छिदु इच्छेमि । (१३३)

राजा ॥ ननु तपोवनोपरोध परिहरणोय इति सर्वानेवानुयात्रिकां-
स्त्वयैव सह प्रेषयिष्यामि । (१३४)

विदू ॥ शगर्ष्यम् ॥ जुवराजोऽस्मि दाणिं संवुत्तो । (१३५)

राजा ॥ ध्यातगतम ॥ चर्षलोऽय प्राज्ञेणवट कदाचिदिमामस्रत्मा-
र्थनामन्तःपुरिकाभ्यो निवेदयेत् । भ्रतवेव तावद् वक्ष्यामि । (१३६)

(१३०) विचिन्येति विषयैर्त्यर्थः । प्रतिनिष्टत्य प्रतिगत्य । तमेति । तपस्विना
कार्ये व्यपता व्यासकृताम् । व्यपो व्यासकृत् आकृते इत्यमर । आवेद्य विद्याप्य ।
अनुष्टाय कर्त्तव्यम् ॥

(१३१) विदू इति । भो इत्यादि । भो मा राक्षसभोरुक् सामगच्छ । व्यवगच्छ
जानीहि ॥

(१३२) राजेति । महाप्राज्ञेणैवनेनाल्लमतिवाक्कर्मण सुतिष्ठभगवन् विना
पकर्षं व्याहरति । महाप्राज्ञेणान्दो हि वाराणस्यादावपञ्चाङ्गहारकविषेणु प्रयुज्यते ।
इदं राक्षसभीदत्वम् । सम्भाव्यते मन्यते ॥

(१३३) विदू इति । तेषेत्यादि । तेन हि राजानुज इव गन्तुमिच्छामि ॥

(१३४) राजेति । ननु तपुज्ञाने । तपोवनस्य उपरोध भीडपरिहरणीयो निवा-
रणीय । इति हेतोः । अनुयात्रिकान् अनुगतान् सैनिकान् ॥

(१३५) विदू इति । शगर्ष्यं शङ्करम् । गर्ष्योऽग्निमानोऽहङ्कार इत्यमर । जुव
इत्यादि । युवराजोऽस्मि इदानीं सद्यत । युवराज कुमार । युवराजस्तु कुमारो भक्तु
दारक इति नाट्योक्तावमर ॥

(१३६) राजेति । ध्यातगतमनतिष्पष्टम् । चर्षलश्चञ्चल । प्राज्ञेणवटु, चाँडाण
बालक । बालको मानवो बाल किशोरो वटु, रित्यपीति शब्दरत्नावली । कदाचिच्छब्द
सम्भावना द्योतयति । इत्यमेव प्रयुक्तं कादम्बर्याम् । यथा पूर्वभागे । कदाचिदंतिभि

विदूषकस्य हस्तं गृह्णीता । प्रकाशम् ॥ सखे माधव्यं ऋषिगौरवादाश्रमप्रदं
प्रविशामि न खलु सत्यमेव तापसकन्यायामभिलाषो मे । पश्य । (१३७)

क वयं कं परोक्षमन्मयो ष्टगणवैः सह वर्द्धितो जनः ।

परिहासविकल्पितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वचः ॥ (१३८)

विदू ॥ एवमेदं । (१३९)

राजा ॥ माधव्यं त्वमपि स्वनियोगमनुतिष्ठ चाहमपि तपोवन-
रक्षार्थं तत्रैव गच्छामि । (१४०)

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

द्वितीयोऽङ्कः । (१४१)

मत्स्वरविकारदर्शनजुषितोऽयं यापामिच्छं करोति औषधदूरकोपा हि सुनिजलस्य प्रकृति-
रित्यवधारयति । उत्तरभागे च । कदाचिदसौ वैजयन्त्यादक्षानान्कोक्यादसर्पस्तोत्रं तद्दत्तं वि-
पाशं ध्वगहिता भवन्तु भवन्त इति । तथा कदाचिदस्य वृत्तान्तस्याभिज्ञा महाश्वेतापि
भवत्येव तत् तं तु तावत् पश्यामि इत्यादि । अस्मत्कार्यं नं गृह्णन्त्याभिनायम् ।
अल-पुरिकाभ्यो महिषीभ्यः । विचार्यांश्च भवत्विति । एवं वक्ष्यमाणम् ॥

(१३७) विदूषकस्येति । प्रकाशं सुस्पष्टम् । ऋषिगौरवादु ऋषीणां सम्प्रानात् ।

तापसकन्यायां गृह्णन्त्यायाम् । तदभिज्ञापय्यासम्भ्रान्यतं दर्शयति पश्येति ॥

(१३८) क्वेति । क वयं सकलकृपाभिज्ञनागरपुरुषा इति भावः । क परोक्षोऽना-
विर्भूतो मन्मथः कामो यस्य स तपोक्तः । ष्टगणवै ष्टगणेशभिः सह वर्द्धितः परिपोषितो
जनः गृह्णन्तारूपः । न कदाचिदस्यनयोः परस्परप्रणयाभिज्ञापसम्भव इति भावः ।
परोक्ष इति । अज्ञास्याभिन्द्याणां पर अविषयः परोक्षः । पर शब्दस्य शान्ताभ्यवसात्
पूर्वनिपातः । सखे परिहासेन विकल्पितमनियताभिहितं वचनतापसकन्याभिज्ञापनाद-
परमार्थेन दापार्यं न न गृह्यता न मन्यताम् । वसमेतत् सुन्दरी नाम । गदकम् ।
अयुक्तो यदि सौ जगौ समे समरा लो यदि सुन्दरी तदेति ॥

(१३९) विदू इति । एतच्छेद एवमिदम् ॥

(१४०) राजेति । स्वनियोगमात्मानं प्रस्थाप्यं अनुतिष्ठ पापय ॥

(१४१) इतीति । इति इत्युक्तौ सत्याम् । अङ्कः परिच्छेदः ॥

इति श्रीकृष्णनामसम्यं कथायामभिज्ञानगृह्णन्तौकाव्यं

संविद्याख्यायां द्वितीयाह्विराष्टकम् ॥

तृतीयोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति कुशामादाय यजमानशिष्य । (१)

शिष्य ॥ विविन्त्य सविष्णयम् ॥ अहो महाप्रभावो राजा दुष्मन्तः । येन प्रविष्टमात्र एवाश्रयं तत्र भवति सारथिद्वितीये राजनि निरूपयमानि नः कर्माणि सवृत्तानि । (२)

का कथा वाणसन्धाने जत्राशब्देनैव दूरतः ।

हृद्द्वारेणैव धनुषः स हि विघ्नान् व्यपोहति ॥ (३)

यावदेतान् वेदिमंस्तरणार्थं दर्भान् ऋत्विग्भ्य उपाहरामि । (४)

परिक्रम्यावलोक्य च ॥ आकाशे ॥ प्रियंवदे कस्येदमुशीरानुलेपनं ऋणाल वन्ति च नलिनीदलानि नीयन्ते । (५)

(१) तत इति । आदाय गृह्णीत्या । यजमानशिष्य आगादेष्टा आरभ्याग इति यावत् कश्चित् कल्पशिष्य । आदेष्टा त्वङ्गरे मती । यथा च यजमानस्येत्यमरः ॥

(२) शिष्य इति । अहो विष्णवे । महान् प्रभावो दण्डज तेजो यस्य स महा-प्रभावः । स प्रतापः प्रभावश्च यत् तेजः कोपदण्डजमित्यमरः । येन हेतुना । प्रविष्टमात्र एव अचिरप्रविष्ट एव । निरूपयमानि निरूपयमानि । कर्माणि इष्टिस्थापि ॥

(३) वेति । वाणसन्धाने वाणस्य धनुष्यारोपणे का कथा तत्कथापि भास्वीत्यर्थः । स हि राजा हृद्द्वारेण हृदमितिध्वनिनेव । वर्धात् स्वरूपे कारपथयो वक्तव्यः । दूरतो दूरान् धनुषो जत्राशब्देन मौर्व्यां शब्देनैव विघ्नान् विघ्नभूतान् राजसान् व्यपोहति निवर्तयति ॥—

(४) यावदिति । एतान् दर्भान् कुशान् वेद्या यागार्थं निर्मितपरिकृतभूमौ । स स्तरणार्थं मास्तरणार्थं च । वेदिं परिकृता भूमिरित्यमरः । ऋत्विग्भ्यो वस्त्रालङ्कारादिभिः परितोष्य हतेभ्यो याजकेभ्यः । अग्निभादा धने वर्धा ऋत्विजो याजकाश्च ते इत्यमरः । उपाहरामि ददामि ॥

(५) परीति । आकाशे शून्ये अदृश्ये वदायामपि रङ्गभूमौ प्रियंवदा हृद्देवा हेत्यर्थः । कस्येति स्वस्वभविचाया पत्नी । उशीरानुलेपनं पिष्टवीरणमलम् । स्याद् वीरणं वीरतरं मूलोऽस्योशीरमस्त्रियामित्यमरः । नीयन्ते प्रायन्ते स्वयेति शेषः ॥

श्रुतिमभिनीय ॥ किं कथयसि आतपलङ्घनाद्, बलवदसुस्थशरीरा
शकुन्तला तस्या शरीरनिर्व्वापणायेति । प्रियवदे यत्नाद्बुपचर्यता सा
हि तत्रभवत् कुलपते द्वितीयमुच्छ्रुसितम् । अहमपि तावद् वैतानिकं
शान्तुद्रकमस्या एव गौतमीहस्ते विसर्जयामि ॥ इति निष्कान्त । (६)

विष्कम्भक । (७)

॥ ततः प्रविशति समदानवस्यो राज्ञा । (८)

राजा ॥ सञ्चिन्त निश्चय्य । (९)

(६) श्रुतिमिति । श्रुति श्रवणमभिनीय रूपयित्वा श्रवणायेव कर्षं दृश्येति
यावत् । आतपलङ्घनाद्, रविकराभिभवात् । बलेति । बलवदत्पुत्र्यं मसुस्थमप्रकृतिस्य शरीर
यस्या सा सन्तप्रशरीरेत्यर्थः । शरीरनिर्व्वापणाय देहस्य तापोपशमनाय । इति
किं कथयसीत्यन्वयः । अत्र चरकः । मल्लिनीभोघ्रसेव्याम्बुचेमपत्र कुटश्टम् ।
कालीयकरसोमेग दाहे शक्त प्रलेपनमिति । सेव्यशुभ्र । छत्रुतत्रः । शीत विधानमत
कर्मसह प्रवक्ष्ये दाहप्रशान्तिकरसृष्टिमता नराणाम् । तत्रादितो मनयजेन हित
प्रदेहचन्द्राशुहारतृहिनोदकशीतलेन । शीताम्बुशीतलतरैश्च शयानमेघ हारैः मृणाल-
वनयैरबला मृशेषु । भिस्नीत्यनोष्णलक्ष्मि शयने शयीत पत्रेषु वा सज्जलविन्दुषु
पद्मिनीनामिति । तथा । दाहाभिभूतमघना परिपोषयेत् तु शीतेशुभ्रजलचन्दनवारिभि
रामिति च । प्रियवदात्वा प्रवेशवाक्ययोगयोरनभिनयाद्रुशरीरनिर्निन्दनाहरणस्य रक्षस्य
रक्षाव्यपत्तया शुद्धापथेन गमनमनुसैरुत्तरदानञ्चाकृत्विमप्रिय वदायास्तदानीमभवदिति सूत्र
यति । यत्नाद् प्रयासान् । उपचर्यता वरिव्यताम् । हि यत । सा शकुन्तला ।
द्वितीयमुच्छ्रुसितं वदित्तरमाणभूता । वैतानिकं यज्ञियम् । ऋतुविस्तारयोरस्त्री
वितानमित्यमरः । शान्तुद्रकं शान्तिकुम्भस्वसुद्रकम् । अथै शकुन्तलाय । गौतमी
हस्ते विसर्जयामि गौतमीहस्ते दापयामि कर्त्तृत्विरिति शेषः ॥

(७) विष्कम्भक इति । तदाख्यं अश्रुविशेषः । हृत्तानामरूपितानामपि शकुन्तला
तापतदर्थं प्रियवदात्ततोशीरानुलेपनादिवहनाना वसिष्ठ्यामानानाञ्चोपचर्यं माणशकुन्तलाप्रवेशा
दीनां निर्दशकत्वात् । स च मध्यमपात्रेण प्रयोजितत्वेन रुद्रः । तदुक्तम् । हृत्तवर्तिष्य
साणान् कथामानां निर्दशकः । अतिप्रार्थंस्तु विष्कम्भं व्यादान्दृष्ट्वा दग्धितः । मध्येन मध्य
माध्या वा पात्राभ्यां स प्रयोजितः । रुद्रः स्यात् स तु सद्दीर्घो नीचमध्यमकल्पित इति ॥

(८) तत इति । समदानवस्य अरदशापसः ॥

(९) राज्ञेति । सञ्चिन्त शकुन्तलाकरतिसहितम् । सञ्चिन्ता कतिराध्यायमित्यमरः ॥

जाने तपसो वीर्यं सा बाला परवतीति मे विदितम् ।

न च निम्नादिव सलिल निवर्त्तते मे ततो हृदयम् ॥ (१०)
भगवन् मन्मथ कुतस्ते कुमुमाद्युधस्य सत सौख्यप्रमेतत । (११)
स्रत्वा ॥ आ ज्ञातम् । (१२)

अद्यापि नूनं हरकोपवह्निस्त्वयि ज्वलत्यौर्व इवाम्बुराशौ ।

त्वमन्यथा मन्मथ मद्भिधाना मस्मावशेषः कथमेवमुष्णः ॥ (१३)

अपिच । त्वया चन्द्रमसा चातिविश्वसनोयाभ्यामभिसन्धोयते कामि-
सार्थं । कुत । (१४)

(१०) जान इति । तपसो वीर्यं प्रभावमहं जाने अतुभवामि । वीर्यं बले प्रभावे चेत्यमर । एतेन स्त्रीच्छाकरोऽस्या परिस्पृष्ट खण्डित । एव सा बाला शकुन्तला परवती परायत्ता इति मे विदितमनुभूयमान भवति । एतेन तद्विष्वयापि समागमसम्भावित दर्शयति । एत मम मनश्च निम्नात् सलिल तोयमिव तत शकुन्तलातो न निवर्त्तते पराङ्मुख भवति । तदत्र किं करणीयमिति भाव । अत्रोपमालङ्कार । इयमाख्या ॥

(११) भगवन्निति । भगवन् माहात्म्यवन् । भग श्रीकाममाहात्म्यवीर्यप्रत्यार्क-
कीर्त्तिस्त्वित्यमर । मन्मथ मदन ते तव कुसुमानि पुष्पाण्येवायुधानि प्रहरणानि यस्य स तथोक्तस्य सत कुत कस्मादेतत् तौष्ण्यं तौष्ण्यभाव ॥

(१२) स्रत्वेति । स्रत्वा मृत्युति रूपयित्वा । चिन्तया तौष्ण्यतादोलनियथादाहृ
ज्यामिति । आ ज्ञाने निश्चयकृत्योरिति भेदिनी । ज्ञात निश्चितम् ॥

(१३) मनसावधारित तौष्ण्यतादोलन यथसा प्रकाशयति अद्यापीति । हे मन्मथ हरस्य
शम्भो कोपवह्नि क्रोधोद्गतकपाचनेलानल कम्बुराशौ समुद्रे । वारिराशिरव्याविति
शब्दात्वि । और्वो वाङ्मनल इव । और्वस्तु पाण्डवो वडवानल इत्यमर । नूनं निश्चितमद्यापि
त्वयि ज्वलति न निर्वर्णयता गत इत्यर्थ । अन्यथा तस्य निर्वर्णये मस्मावशेषो यस्य
स तथोक्तस्य मम विधा प्रकारो येषां ते तयाभूताना ईश्वरप्रियासमागमानामिति यावत्
मन्मथे कथमेवमित्युत्तरा । विधा विधौ प्रकारे चेत्यमर । अत्रोप्युक्तया वह्निमन्मसाधना
मन्मथे हरकोपानलज्वलनमसङ्गानामुभवरूपवैविल्यप्रदानादनुभवनमलङ्कार । यदुक्त दर्शये ।
अनुमानन्तु विश्वित्प्रज्ञान साध्यस्य साधनादिति । विश्वित्तरलङ्कारान्तरगतवैविल्यम् ।
उत्तमिदमपजाति नमि ॥

(१४) अथुना चासत्प्रकृतितया दर्शयित्वाह अपिचेति । तया मन्मथेन चन्द्रमसा
इत्यां च अतिविश्वसनीयाभ्यामितिपत्न्यनोयाभ्यां हास्या कामिना प्रियाभिस्तान्निर्वाहार्थं

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मिबमिन्दो-
 हृदयमिदमयथार्थं दृश्यते महिधेषु ।
 विस्मजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुं मयूसै-
 स्वमपि कुसुमवाष्पान् वज्रसारौकरोपि ॥ (१५)

अथवा । (१६)

अनिशमपि मकरकेतुं मनसो रुजमावदन्त्रभिमतो मे ।
 यदि मटिरायतनयनां तामधिक्षत्यं प्रचरतीति ॥ (१७)
 भगवन्नेवमुपालब्धस्य ते न मां प्रत्यनुक्रोश । (१८)

सङ्घः । इन्दुभेदां गर्भैर्बर्गं सङ्घसार्थीं तु जन्तुभिरित्यमरः । अभिसम्बोध्यते प्रतार्यते ।
 वञ्चनञ्चाभिसम्बान् व्यनीकञ्च प्रतारणमिति हेमचन्द्रः ॥ ४

(१५) तवति । तव मन्कधस्य कुसुमशरत्वं कुसुमशरसञ्चलं तथा इन्दोसन्दुस्य शीत
 रश्मित्वं शीतरश्मिनामधेयत्वं इदं हृदयं महिधेषु कामिजनेषु अयथार्थं मयं मतिक्रान्तं
 दृश्यते तथाहि इन्दुसन्दुमा हिमानि तुषारां गर्भैर्बन्धनन्ते येन ते तथोक्तं मयूसै-
 विस्मजति विकिरति । तद्यथा शीता शीतला रश्मयः किरणा यस्य स शीतरश्मिरित्यर्थः न
 सम्भवतीति भावः । तथा तु मन्कधोऽपि कुसुमवाष्पान् प्रप्यतया दृश्यमानानां शरान् वज्रादा-
 मिव सारो बलं येनां ते वज्रसाराः । सारो बले स्थिराग्रे चेत्यमरः । अथवज्रसारान् वज्रसारान्
 करोपि । हि लभुन्निवभूततद्भाव इति हि । ईकारश्च पूर्वोच्चारस्य । एवञ्च कुसुमानि यथा
 यथा स इत्यर्थो न युज्यते वज्रशरत्वस्यैव युक्त्यादिति भावः । अथापङ्गुतिरपङ्गुत्वारः । यदुक्तं
 सोदाहरणं दृष्टिना । अपङ्गुतिरपङ्गुत्यं किञ्चित्पन्थाद्यं दर्शनमिति पञ्चोपुत्तरस्य सङ्घस्य
 पतिव्यामिति । चन्द्रिका चन्दनं मन्दो गन्धवाङ्मयं दक्षिणं । हेयमग्निमयी दृष्टिः शीता
 किल शरान् प्रति । शैथिल्यमभ्युमेत्यैव परेवात्मनि कामिनाथ । औष्ण्यप्रदर्शनात् तथा सैवा
 विषयनिज्जुतिरिति । इदं मालिनी नाम हस्तस्य ॥

(१६) निन्दितामपि अरक्रियां कथञ्चिद्भिनन्दयन्नाह अथवेति ॥

(१७) अनिशमिति । मकरकेतुं कामी मटिरे मत्स्यजन्माविषं व्यायते शीर्षं नयने
 यस्यां सा तथोक्ताम । मटिरा मत्स्यजन्म इति शब्दरत्नावली । तां शकुन्तलांमधिक्षत्यं लक्ष्मी
 कथं यदि प्रचरति इति एव ध्यात्वा तदा अनिशं सततं मनसो रुजं पीडाभावहन्तुं लनय
 अपि मे अभिमत्तं सम्पत्तं स्यादिति शेषः । अभिमत्त इति शान्तार्थं त्वादं वर्त्तमाने ज्ञे ॥

(१८) भगवदिति । उपालब्धस्य दुःखस्य । दुर्वाद्दं स्यादुपलब्धस्य यं स्यात्
 पूर्वकम् । सोऽङ्गुष्ठं न सनिन्दस्तु यन्नात्र परिभाषणमिति जटाधरः । अङ्गुष्ठो दया ।
 कथा दृष्टानुक्त्या स्यादनुक्रोशोऽपीत्यमरः ॥

७ दृष्टैव सङ्कल्पशतैरजस्रमनङ्ग नीतोऽसि मयातिदृष्टिम् ।

आरुह्य चाप श्रवणोपकण्ठे मयेत्रव युक्तमव वाणमोक्ष ॥ (१८)

सखेद ॥ परिहस्य ॥ क्व नु खलु निरस्तविधौ क्षपस्त्रिभिरनुज्ञात, खिन्न
मात्मानं विनोदयामि न च प्रियादर्शनादृते शरणमन्यत् यावदनामन्त्रि-
य्यामि । (२०)

१) ऊर्ध्वमुखोक्त्य ॥ इमामुग्रतपा वेला प्रायेण लतावलयवत्सु मालिनी
तीरेषु ससस्रीजना तत्रभवतो शकुन्तला गमयति भवतु तत्रैव तावद
गच्छामि । (२१)

परिहस्यवलोक्य च ॥ अनया वातपादपवीथया सुतसुरचिर गतेति
तर्कयामि । कुत । (२२)

(१८) दृष्टैवेति । ऐ अमङ्ग सङ्कल्पशतैः प्रियामभिहस्य मानसकर्मशतैः करणैः ।
सङ्कल्प कर्म मानसमित्यमर । अजस्रमनिय दृष्टैव निरर्थकमेव मया त्वमतिदृष्टिर्नति
विपुत्रया नीतो गमितोऽसि श्रवणोपकण्ठे कर्णोन्तिके । उपकण्ठान्तिकाभ्यर्थाभ्यया व्यथि-
तोऽव्ययमित्यमर । चाप धनुराह्वय मयेत्र तत्र वाणमोक्ष शरविद्येपो युक्त उचित । अत्र
राजपरिवर्द्धितस्य तदुपकृतिरेषोपिता क्रिया तत्र वाणमोलम्बपकारकत्वेन विसदृशो
भवतीति विषमाख्योऽलङ्कार । यदुक्त चन्द्रालोके । विरूपकार्यस्योत्पत्तिरपर विषम
मनमिति । हस्तमुपजाति नाम ॥

(२०) सखेदमिति । सोपनापमित्यर्थ । अतएव खिन्नदृष्टौ दैन्येके इति कवि
कृत्यद्रुमव्याख्याने दैन्यरुसुपतस्तीभाव इति भावदीपिका । इ वितेके । खल जिज्ञासायाम् ।
निरस्ता निवारिता विज्ञा वेमा ते तथोक्तैः क्षपस्त्रिभिरनुज्ञातोऽसुमतोऽह क कश्चिन् प्रदेये
खिन्नसुपतप्रभात्मानं विनोदयामि आनन्दयामि । प्रियादर्शनादृते शकुन्तलादर्शनमन्तरेण ।
पृथग विनान्तरेणैव दस्यमर । अन्यारभ्येति अन्तेषोभे पशुमी । अन्यत शरण रक्षित
न नास्तीत्यर्थ ॥

(२१) ऊर्ध्वमिति । ऊर्ध्वमवलोक्य उन्मत्तीभूय । उपसृक्तं तपतीत्युपतपा ता
भाध्यन्दिनीमिति यावत् । प्रायेण बाह्यत्वेन कादाचित्कबाधेनेति भाव । लतावलयवत्सु
लतावत्सुवत्सु । मालिण्या सरित्तोरेषु तटभूमिषु वसन्तीति शेष । गमयति यावदति
वेलामित्यनेन सव्यञ्च ॥

(२२) परीति । बालशोदधानामत्याख्यनद्वेता नर्तकोप्या प्रेष्या । कीप्याक्षिरावर्षि

सम्मीलन्ति न तावद् बन्धनकोपास्त्रयावचितपुष्पा ।

घोरस्त्रिग्धाश्यामी दृश्यन्ते किसलयच्छेदाः ॥ (२३)

स्पर्शं हृषयित्वा ॥ अहो प्रवातसुभगोऽय वनोद्देशः । (२४)

अशक्योऽरविन्दसुरभि, कणवाही मालिनीतरङ्गाणाम् ।

अत्रै रनङ्गतमै निर्द्वयमालिङ्गितुं पवनः ॥ (२५)

विलोक्य ॥ इन्तास्मिन् वेतसलतामण्डपे सन्निहितया शकुन्तलया भवितव्यम् । तथाहि । (२६)

अभुप्रन्वता पुरस्ताद्वगाढा जघनगौरवात् पश्चात् ।

हारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्ति दृश्यन्तेऽभिनवा ॥ (२७)

पङ्क्ति श्रेणी लेशास्तु राजय इत्यमर । तदनुगतमार्गेषोति यावत् । सुानु शकुन्तला । अचिरमविनम्बम । अचिरप्रयाण्ये हेतुमुत्थापयति कुत इति ॥

(२३) सम्मीति । तथा शकुन्तलाया अवचितानि उद्भूतानि कुसुमानि पुष्पाणि येभ्य स्ते तयोक्ता बन्धनकोपा पुष्पमूलबन्धनजनका कोपास्तावत् सम्मीलन्ति सुत्रा यान्ति चिर प्रयाण्ये तु ते सममोलिप्यन्ने वेति भाव । तथा अमी किसलयाना पञ्चवाना छेदा सख्डानि च । छेद खण्डोऽस्त्रियामिति त्रिकारण्येप । जीरेण प्रभवमङ्गप्रवृत्तनिर्यासेन स्त्रिग्धा मसृणा दृश्यन्ते । इयमाया ॥

(२४) स्पर्शमिति । रूपयित्वा तथा क्त्वा । प्रयातेति । प्रलयेन शैत्यसौमन्य सान्द्यात्मकगुणत्वयमालिना वातेन सुभग सुन्दर । सुन्दरेऽधिकभाग्ये च दुर्हिनेतरपासरे । तुरीयाग्रे श्रीमति च सुभग इति शङ्कार्थं च । वनोद्देशो वनप्रदेश ॥

(२५) वातस्य शैत्यादिगुणानु दर्शयति यत्रय इति । अरविन्दैरम्भोरुहै सुरभि सुगन्धि । सुगन्धौ च मनोत्रे च वाच्यवत् सुरभि सुत्र इति विश्व । एतेन सौमन्य दर्शितम् । तथा मालिन्यान्तरङ्गाणासुसर्षिणा कण्ठाननून् बहतीति कणवाही । लवलेभ कणाणव इत्यमर । एतेन शैत्य दर्शितम् । पवनो वायु अयनङ्गतमै भेदनदाहवद्विरङ्गे रवयवै निर्द्वय गाढमालिङ्गितुं शक्य । अत्र निर्द्वयमितप्रणेन मान्द्य ख्यापयति । इयमार्या ॥

(२६) विलोक्येति । इन्तकारो इषं द्योतयति । शकुन्तलया अस्मिन् वेतस लताभि वापीरतद्गताभि लताभि मण्डपे वृद्धभूते सन्निहितया अवस्थितया भवितव्यम् । भावे तव्य । उक्त प्रमापयितुमाह तथाहीति ॥

० (२७) लभ्यतेति । पुरस्ताद्वगनोऽभ्युक्षता चङ्गता तथा जघनयो कटिदेशउरो

यावद् विटपान्तरेणावलोकयामि । (२८)

तथा कृत्वा सहर्षम् ॥ अये लब्धं नेत्रनिर्व्वाणम् । एषा मनोरथप्रिया मे
कुसुमाक्षरणा शिलापट्टमधिगयाना सखीभ्यामुपास्यते । भवतु लता-
व्यवहितः शृणोमि विश्वसकयितान्यासाम् ॥ इति विन्नोकयन् स्थित । (२९)

॥ तत प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला ॥ (३०)

सख्यौ ॥ उपशोष्य ॥ हला सडन्तले अवि सुहाअदि दे षल्लिषो
बत्तवादो । (३१)

शकु ॥ सखेदम् ॥ कि वीजअन्ति म पिअसहीओ । (३२)

सख्यौ ॥ सविपाद् परस्परमवलोकयत । (३३)

राजा ॥ बलवद्मुख्यग्ररीरा तत्रभवतो दृश्यते । (३४)

भागयो गौरवान् भारतात् । पद्याद्वितस्व स्त्रीकट्या क्लोवे त्व जघन पुर इत्यमर । पद्यात्
शुक्लनिपातभूमी अथगाढा निम्ना अभिनवा अचिरभूता पदपङ्क्ति पादविज्ञावली । पद
शब्दे च वाक्ये च व्यनसायमदेशयो । पादतच्चिह्नयो स्थानत्वाप्ययोरङ्कवस्तुनोरिति मेदिनी ।
अथ नतसलतापण्डपस्य पाण्डव पाण्डुरवर्णा सिकता मालुका यस्मिन् तत् तथोक्ते द्वारे
दृश्यते । इत्यभार्या ॥

(२८) यावदिति । विटपान्तरेण विटपाना पल्लवानामन्तरेण अवकाशेन ॥

(२९) तथेति । अये सम्भुने । नेत्रनिर्व्वाणं नयनयोक्षापशान्ति । मनोरथस्य
अभिलाषस्य प्रिया प्रीतिकरो । यस्यामभिलाषोऽविरत रमत इति भाव । कुसुमाक्षरणा
कुसुमशय्यासहितम् । शिलापट्टं पाषाणफलकम् । अथ पट्टं स्यात् फलके नटपशासने इति
विशाखडम्पे । अधिशोडशसित्पदादानादधिकरणे कम् । उपास्यते शुभ्रयति । वासा
शकुन्तलायास्तत्सख्यौचेत्यर्थ ॥

(३०) तत इति । यथोक्तव्यापारा कुसुमशय्याधिगयिनी सखीशुभ्रयमाणा च ॥

(३१) सख्याविति । उपशोष्य अन्तिके बीजयित्वा । हलेत्वादि । अयि शकुन्तले
अपि सुषयति ते नन्तिनीपत्रवात् । अयि मन्त्रे । सुषयति सुष्वा करोति । ते इति
सम्बन्धमात्रविवक्षाया पठो ॥

(३२) शकु इति । सखेदं सौपतापम् । किमिच्छति । किं बीजयतो मा
प्रियसख्यौ ॥

(३३) सख्याविति । सविपाद् जाद्येन सहितम् ॥

(३४) राजेति । बलवद् व्यतीव । बलवत् शकु किञ्चित् सख्यतीव च निर्भरे इत्यमर । ४

श्रुतिकर्म ॥ तत् किमयमातपदोपः स्यात् उत यथा मे मनसि
वर्त्तते । (३५)

शामिलापं निर्वर्ण्यं ॥ अथवा कृतं सन्देहेन । (३६)

ज्ञानन्यस्तोशीरं प्रशियिल्लष्टणालैकवलयं

प्रियायाः साबाधं तदपि कमनीयं वपुरिदम् ।

समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसुरयो-

नं तु ग्रीष्मस्यैवं सुभगमपराङ्मुवतिषु ॥ (३७)

अस्यस्यरीरा सन्तप्रयरीरा । अत्र दाहप्रशान्तिकरयोः कुमुमास्तरणनिमीपत्वपातयोः
सद्भावान् तापान्तुमानं तस्य च गौरवबुद्धिः स्वयंस्तुखानतुभव्यक्तेः । कुमुमास्तरणादीनां
दाहप्रशान्तिकरत्वमाह सुश्रुतं । शीतं विधानमत अङ्गमङ्गं प्रवक्ष्ये दाहप्रशान्तिकरवृद्धि-
मता नराणामित्तरपक्रम्य—आसादयन् पवनमाहृतमित्तरगन्धकङ्कारपद्मदलशैवलसङ्घयेभ्यः ।
शीतैर्वनानपवने परिसृज्यमाणं प्रीतयरेत् भवनकाननदीर्घिकास्त्रिति । तथा । मांशोतमाल-
घनकुङ्कुमपद्मपत्रैजातप्रत्यलप्रियककेशरपुराङ्करीके । प्रचागभागकरवीरलतोपकारे तस्मिन्
वृद्धे कमलरेणवस्थे शयीतेति च ॥

(३५) श्रुतिकर्मिति । किमेवमुतैवमिति तत्त्वात्सन्धानं वितर्कः । तत् तावत् ।
अयं सन्नाप । आतपदोपः आतपोपजनितविकारसमुत्पत्त्यः । उतो विकल्पे अयवेत्यर्थः ।
उताप्यर्थं विकल्पयोरित्यमरः । मनसि यथा वर्त्तते यथातुभवाभि स एवेत्यर्थः । अरसन्नाप
इति भावः ॥

(३६) शामिलापमिति । निर्वर्ण्यं क्षिरमवलोक्य । निर्वर्ण्यं नं तु निध्यान दर्शना
लोकनेत्रमिदमरः । कृतं अलम् । कृतं युगेऽलमर्थे चेति चेद्दिनी । सन्देहेनेति वारणा
यै न योगे तृतीया ॥

(३७) कृतेति । प्रियायाः शङ्खलाया इदं वपुः शरीरं ज्ञानयो न्यस्तं इतस्तुशीरं
शीरंशूलानुत्पेनं यत्र तत्र तद्योक्तं तथा प्रशियिल्लं ज्ञपभूतं नृणास्तस्य एकवलयं यत्र तत्र
तद्योक्तं । शियिल्लं मङ्गल्यः ज्ञप इति शब्दरत्नावली । अतएव साबाधं आबाधया सव्यक्-
षोद्धया सह वर्त्तमानं तदपि तथापि कमनीयं मनोह्रम् । मनसिजस्य कामस्य निदाघस्य
घोषस्य च प्रसुरयो वैगयोस्तापो दाहं समः । तथापि गरुडपुराणम् । कामाद् भ्रमोऽरुपि-
दां हो ह्युनिद्राधीष्टतिचय इति । कामं स्यादस्तु । अक्तामातुमतौ काममित्तरमरः । किन्तु
युवतिषु यौवनवतीषु विषयेषु घोषस्य अपराङ्गं सन्नापदानपराध एव सुभगमित्य सुचार-
वपुःकमनीयताकरमिति यावत् । न भवतीत्यर्थः । अतो मनसिजदाह एवायमिति भावः ।
इदं शिखरिणी नाम वृत्तम् ॥

प्रिय ॥ जनानिकम् ॥ अणसूए तस्म राएसिणो पट्टमदंसणादो
आरम्भिअ पज्जुच्छुअमणा सउन्तला ण क्व मे अस्सिणित्तो आतङ्को
मवे । (३८)

अन ॥ सहि मम वि एआरिसी आसङ्का हिअअस्स भोडु पुच्छिस्स
दाव ण । (३९)

प्रकाशम् ॥ सहि मुच्छिद्व्यासि विमि बलीओ क्वु दे अङ्गाण
सन्दावो । (४०)

राजा ॥ वक्तव्यमेव । (४१)

शशिकरविपदान्यस्यास्तथाहि दुःसहनिदाघशंसीनि ।

भिन्नानि श्यामिकया शृणालनिर्मोणवलयानि ॥ (४२)

शकु ॥ पूर्वार्द्धेन शयनादुत्थाय ॥ हला भण जं वक्तव्यामासि । (४३)

(३८) प्रियमिति । जनानिकमप्रकाशम् । तत्प्रकारस्तु पूर्व दर्शित । अणो
त्यादि । अनसूये तस्य राजर्षे प्रथमदर्शनादारभ्य पर्युत्सुकमना शकुन्तला, न खलु
अन्यनिमित्तं आतङ्को भवेत् । प्रथमदर्शनादित्यत्र अन्यारभ्यार्थेति पक्षो । पर्युत्सुकमना
उत्सुकित्तमना । अन्यनिमित्तं हेतुं येष सोऽन्यनिमित्तं । आतङ्कोऽपि । वक्तव्यापङ्का
आतङ्ग इत्यमर ॥

(३९) अनेति । सहोत्यादि । सहि ममाप्येतादयो व्यागङ्गा हृदयस्य, भवतु प्रत्याभि
तावदेनाम् । आसङ्का स शयारोप । एतं शकुन्तलाम् ॥

(४०) प्रकाशमिति । सहोत्यादि । सहि प्रद्व्यासि किमपि बलीयान् खलु ते
काङ्क्षानां सन्नाप । आतिशयेन बलवानिति बलीयान् । लुक्प्रद्विनामित्यसौ वतो लोप ।
अणु यफाग ॥

(४१) राजेति । वक्तव्यं वचनार्हम् । बलीयानित्यादीति शेषः ॥

(४२) अङ्गसन्नापवलीयस्य वचनार्हता साधयति शशेति । तथाहि शशिन-
पङ्कस्य कराश्च यव इव विपदानि शुभ्राणि अस्या शकुन्तलाया शृणालनिर्मोणवलयानि
शृणालनिर्मोणवलयानि । कर्मण्ययनट् । श्यामिकया तापोपजनितकालिन्त्रा भिन्नानि विधि
दानि सन्नि दुःसहं लक्ष्मणं सहस्रं निदावसुघ्राणं शसनि कषयन्तीति दुःसहनिदाव-
शंसीनि भवन्तीति शेषः । भेदो द्वेषे विषये च उपपत्तये विदारण इति विवृ । इत्यमर्या ॥

(४३) शकु इति । पूर्वार्द्धेन लट्प्रकारेण । शयनान् शय्यात् । शय्यादां

अथ ॥ इला सुवन्तले अलम्बन्तरा अह्ने दे मणोगदस्य वुत्तन्तस्य
किन्तु जादिसी इदिहासकथाणुबन्धेसुं कामिअण्णाणं अवत्या सुणीअदि
नादिसी तुह त्ति तक्केमि ता कधेहि किं णिमित्तं दे अअं आआस त्ति
विआरं परमव्यदो अआणिअ अणारम्भो कित्त पदीआरस्य (४४)

राजा ॥ अनसूययापि मदीयसार्कोऽवगतः । (४५)

शकु ॥ बलीओ मे आआमो ण सक्खणोमि सहसा णियेदिदुं । (४६)

प्रिय ॥ सुट्ठ, क्खु एसा भणादि कि एदं अत्तणो उवहेवं णिगूहमि
अणु दिअसं क्खु परिहीअसि, अह्नेसुं लावणमई काया केवलं तुम ण
सुसुद्धि । (४७)

शयनीयवत् । शयनमित्यमर । इत्येत्यादि । अयि मथ यद् वक्तुकामासि । मथ वद । वक्तु
कामोऽभिनायो यथा सा वक्तुकामा ॥

(४४) अनेति । इत्येत्यादि । अयि शकुन्तले अलम्बान्तरा वय ते मनोगतस्य दृत्ता-
न्तस्य किन्तु यादृशी इतिहासकथासुबन्धेषु कामिजनानामवस्था श्रूयते तादृशी तनेति
तर्कयामि । तत कथय कि निमित्त ते व्ययमायास इति । विकारं परमार्थतोऽज्ञात्वा अनार-
रम्भ किल प्रतीकारस्य । अलम्बान्तरा अथवगतविशेषः । इतीति । इतिहासकथाना
पुरादत्तकथानामतुबन्धेषु अथिवर्तनेषु महत्सिध्दिति यावत् । दीपोत्पादेऽतुबन्धे स्यात् प्रकृत्या
दिषु नश्वरे । सुस्थानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्थानिवर्तन इत्यमरः । कामिजनानामनदृ-
दशाघ्नजानानाम् । अवस्था कान्तिको विशेषः । विशेष कालिकोऽवस्था इत्यमरः । कि
निमित्त किमर्थम् । तदादयोऽर्थाद्यैकत्वे खेसु सर्वा इति प्रथमा । निमित्तशब्दोऽयं
प्रयोजनपरः । आयास श्रमः । विकार रोगम् । विकारो विकृतौ रोगोऽपीति विश्वः ।
परमाद्य तत्त्ववत् । प्रतीकारस्य निश्चिन्त्याया । अनारम्भ किल आरम्भो न स्यादेव । किल-
शब्दो निश्चये ॥

(४५) राजेति । मदीयसार्क अथ वा आरसन्ताप इत्येवष्टप ॥

(४६) शकु इति । बलीत्यादि । बलीयानु मे आयास न शक्नोमि सहसा निवेद-
यिहम् । आयास श्रमः । सहसा अतर्कितम् । अतर्किते तु सहसेत्यमरः ॥

(४७) प्रियमिति । सुट्ठ, इत्यादि । सुट्ठ, अल्पे वा भवति किमेतमाश्रय उपह्व
निगूहमि अनुदिशस्य अत्र परिहीयसे । अह्नेषु लावण्यमयी काया केवलं त्वं न सुसुद्धि ।
यथा अथसूया । कि कथम् । उपह्वन विकारम् । निगूहमि महशोभि । अनुदिशस्य
मत्पुत्रम् । परिहीयसे रवादिभि भोज्यभि र्थं च्यसे । आश्रयमयी सुक्रामसेषु कायादा-

राजा ॥ अदितयमाह प्रियंवदा । तथाहि । (४८)

क्षामक्षामकपोलमाननसुरः काठिन्यमुक्तस्तनं

मध्यः क्लान्ततरः प्रकामविनतावंसौ छविः पाण्डुरा ।

शोचत्रा च प्रियदर्शना च मदनश्लानेयमालक्ष्यते

पत्राणामिव शोषणेन भरता स्पृष्टा लता माधवी ॥ (४९)

शकु ॥ निश्चय ॥ कस्मिन् वा अणस्मिन् कथं दूस्मिन् किन्तु आश्रासहेतुश्चा
वो भविस्मिन् । (५०)

स्तरलत्वमिवान्नरा । प्रतिभाति यद्गङ्गेषु तद्भावावयमिहोच्यते इत्युक्त्वन्नमोलमण्डित-
लक्षणा । छाया कान्तिः । छाया स्वर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातप इत्यमरः ।
सुसुति लहति ॥

(४८) राजेति । अदितयं धन्यम् । आह अतुद्विषं परिहीयस इतीति शेषः ।
रसादिशोषं दर्शयितुमाह तथाहीति ॥

(४९) क्षामेति । क्षान्तं सुखं व्यसा इत्यादिः । क्षामक्षामावतिवीर्यौ कपोलौ
गण्डौ यत्र तत्र तयोक्तम् । तथा लरो वक्षः काठिन्येन कठिनभावेन क्ली परित्रक्लौ
स्तनौ यत्र तत्र तयोक्तम् । यतद्दृष्टितयेन धातुक्षयारम्भो दर्शयते । तथा मध्यो मध्यावयवः
क्लान्तरोऽतिदुर्बलम् । तथा वंसौ भ्रूयो प्रकामविनतौ अतोवसद्यतौ । व्याभ्यां सस्ताङ्ग-
तोक्ता । तथा छवि ई प्रतिच पाण्डुरा पाण्डुराणां अतएव पत्राणां शोषणे न शोषणेन पाण्डुरी-
कारक्षेपेति यावत् । नन्द्यादितादनः । भरता दक्षिणामितेन स्पृष्टा माधवीलतेव शोच्या
शोचनीया तथा प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यथा सा तयोक्ता च इयं शकुन्तला मदनश्लाना
कामविक्रता आलक्ष्यते निचोयते । श्लान्तग्लान्त्वात् क्षामयावो विक्रतो व्याधितोऽपटु इत्यमरः ।
एतेन शोकशोचितां गतेति एतदृष्टं दर्शितम् । यथाह शकुन्तः । व्यथायशोशी शुक्रस्य क्षय-
निष्कृष्टपदः । पाण्डुदेहो यथापूर्वं शोयन्ते वास धातवः । मध्यान्तशीलः सस्ताङ्गः शोक-
शोषवि तादृशः । विना शुक्रस्यकृते विकारे रूपलक्षित इति । उत्तरलोकास्य भावप्रका-
शाभिमतः व्याख्याभिधीयते मध्यान्तशीलः यस्याभावेन शोको लनितकादृशान्तरः । सस्ताङ्गं
मिथिलाङ्गम् । तादृशः पूर्वोक्तव्यथायशोषिष्ठः । तेन पाण्डुदेहः सर्वं धातुलयशुक्लो
भवति परं शुक्रस्यकृते विकारे नैदृष्टपणवेदकादिभिर्विर्जितो भवति व्याधिरुभावादिति ॥

(५०) शकु इति । निश्चय दोषमिति शेषः । कस्मिन् वा अणस्मिन् कथं दूस्मिन् किन्तु आश्रासहेतुश्चा
वो भविस्मिन् । किन्तु व्याख्यानहेतुश्चा वो भविस्मिन् । अन्येष्वेति मध्यस्थविवक्षायां पठो ।
शुक्रस्यकृते रूपलक्षितमिति भावः । व्याख्यानहेतुका इत्येवम् ॥

उभे ॥ सच्चि अदो ज्जेव सिण्णिव्वन्तो सिण्णिव्वज्जणसविभक्त वस्तु दुक्ख
सज्जनेण भोदि । (५१)

राजा ॥ पृथा जनेन समदु खमुखेन बाला
नेय न वच्चति मनोगतमाधिहेतुम् ।
१३ इतो विवृत्य बह्जणोऽप्यनया सत्थण
मत्तोत्तरश्ववणकातरतां गतोऽस्मि ॥ (५२)

शकु ॥ जदो पच्छदि तबोवणरकखिदा सो राएसो मम दसनपथ गदो ।
इत्यर्द्धोक्तेन लज्जा नाटयति । (५३)

उभे ॥ कधेदु कधेदु पिणसहो । (५४)

शकु ॥ तदो पच्छदि तग्गदन अच्चिलासेन एमावदवत्थस्सि सवुत्ता ॥ (५५)

(५१) उभे इति । सहीत्यादि । सच्चि अतएव निर्व्यञ्ज स्निग्धजनसविभक्त
यन्तु दु ख सङ्गप्रवदन भवति । निर्व्यञ्ज स्निग्धजनसविभक्त स्निग्धेति । स्निग्धजनस
पुण्यजनस विभक्त विभक्त्य प्रतिपादितम् । पयस्य स्निग्ध सवया इत्यमर । इ ख
सङ्गा सङ्गीया वदना स वदोऽस्तुभव इति यावन् यस्य तन् तथोक्तं भवति । अघु तयेवति
भाव । स वेदो वदना न नेत्यमर ॥

(५२) राजेति । किं वक्ष्यतीत्येतन्नक्यादाह पृष्टेति । समे खगताभ्यामन्युने
दु खसुखे यस्य स तेन जनेन सखीजनेनेति यावन् पृथा कतमन्ना इय बाला किमोरी मनो
गत मनसि वर्तमान आधे र्भन पीडाया हेतुम् । ए स्याधि र्भनस्य व्यथेत्यमर । न
वच्चति न आवयिष्यति न एव न वच्चत्येवेत्यर्थ । अनया बालया विवृत्य परिवृत्य बह्जणो
ऽनकथा सत्थण सत्पृहम् । तथ्ये स्पृहापिपासे द्वे इत्यमर । इतोऽपि येन सत्थमेवातु
रागो निवेदित स्यादिति भाव । अहं अत्र वचनोन्मुखदयाया उत्तरस्य प्रतिपचनस्य
श्ववणे विषये कातरता किमेवा वक्ष्यतीत्यधीरता गत प्राप्नोऽस्मि । अधीरे कातर इत्य
मर । यतो भमेयभातपवाधैवति प्रतुत्रक्तौ विफलोऽय मनोरयालम्बर स्यादिति भाव ।
इदं वचनानिलक नाम उत्तम ॥

(५३) शकु इति । जदो इतत्रादि । यत प्रभृति तपोवनरचिता स राजर्षि मम
दस्य नपथ गत । यत प्रभृति यत्कालमारभ्य । अन्यारभ्येति मञ्जुषी । अर्द्धोक्तेन तत
प्रभृतीतत्रादिप्रतीकान्तराङ्गान् । नाटयति रूपयति ॥

(५४) उभे इति । कधेदु इतत्रादि । कथयतु कथयतु प्रियसखी । सुगमम् ॥

(५५) शकु इति । तदो इतत्रादि । तत इति तद्वत्तन्नामि च धेयु यतावदव

उभे ॥ दिदृश्या दे अणुरूपे वरे ऋत्विजासो, अधवा सार्वरं
उज्ज्वलं कश्चिं महाण्ड्रेण पविसिदध्वं । (५६)

राजा ॥ सहर्षम् ॥ श्रुतं यच्छ्रोतव्यम् । (५७)

स्मर एव तापहेतुं निर्वापयिता स एव मे जात ।

दिवसं दृवाभ्रश्चामस्तपात्यये जीवलोकस्य ॥ (५८)

शकु ॥ ता जपू वो ऋणुमदं तदो तथा पञ्चतिदध्वं जधा तस्य
राणसिणो ऋणुकम्यणीया हीमिन्ति अस्वधा सुमरेध स । (५९)

राजा ॥ अहो विमर्शश्चेदि वचनम् एतदेव कामफलं यत्नफलं
मन्यत । एतावदवस्थापि मा सुखयति । (६०)

स्वाप्ति स वृत्ता । त राजर्षिं गतं प्राणसहस्रतस्तेनाभिलाषेण समं सृष्ट्या हेतुना
एतावती इत्यती अवस्था दृशा यस्या सा तथाभूता स वृत्तापि ॥

(५६) उभे इति । दिदृश्या इत्यादि । दिदृश्या ते अतुरूपे वरेऽभिलाष । अथवा
धागरुज्ज्वलत्वा कुलं महानद्या प्रवेष्टव्यम् । दिदृश्यात्मानन्दस्वरूपकम् । दिदृश्या सद्यःपयोष
श्चेत्मानन्द इत्यमरः । यद्वा दिदृश्या भाग्यात् ते तव अतुरूपे हृत्स्वरूपे वरे वरणीये पाले
अभिलाषो जात इति शेषः । न चेत् महानु प्रमादोऽभवत्पिदिति भावः । दिदृश्या हर्षे शुभे
भाग्ये इति शब्दाच्च । विचार्याह व्यवति । महानद्या गङ्गया । तथापि ध्वं एव
स्योपयमभिलषतीति भावः ॥

(५७) राजेति । यत् श्रोतव्यं श्रवणीयमतीवश्रुतिप्रसङ्गमिति यावत् तत् श्रुतम् ॥

(५८) स्मर इति । स्मर काम एव मे तापहेतुं दाहहेतुं । उक्तं हि गरुडपुराणे ।
कामाद् भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्यग्निद्राघीष्टतिलय इति । स एव स्मर एव मे निर्वापयिता
तापोपशमयिता जात । प्रियाचेतसि गतं सन्निति शेषः । यथा तापहेतुं दिवस एव
तपात्यये निदापारवसाने । निदाप उष्णोपगम उष्ण उष्णगमस्तप इत्यमरः । अथै मेधं
श्यामोऽसितं यन् जीवानां जीवता लोकस्य भुवनस्य भुव इति यावत् निर्वापयिता जायते
तथेत्यन्वयः । इत्यभाष्या ॥

(५९) शकु इति । तेत्यादि । तद् यदि योऽस्तुमतं ततस्तथा प्रवर्तितव्यं यथा तस्य
राजर्षेरतुक्कम्यनीया भवामीति । अन्यथा स्मरत भाम । तत् तस्मात् । तथा प्रवर्तितव्यं
तथायतितव्यम् । किमिव्याह यद्येत्यादीत्यन्वयः । अन्यथा तदकरुणं । मा स्मरत यूय
स्वर्तिमात्रेणातुभवत । अह जीवलोकं हास्यामीति भावः ॥

(६०) राजेति । विमर्शश्चेदि निषिद्धवितर्कविश्वसि तथापि किमियं निरपेक्षं

प्रिय ॥ जनान्तिकम् ॥ अणसूए दूरगतो मे मणोरहो अक्खमा इअं
कालहरणस्य । (६१)

अन ॥ पियम्बदे को ण उवाओ भवे जेण अविलम्बिद णिज्जदच्च
सहोए मणोरहं सम्पादेह्य । (६२)

प्रिय ॥ णिज्जदं त्ति चिन्तणीअं सिग्घं त्ति ण दुक्करं । (६३)

अन ॥ कधं विअ । (६४)

प्रिय ॥ णं सो वि राएसो इमस्मिं जणे सिण्हिद्वदिट्ठिआ सूरदाहि-
लासो इमेसुं दिअएसुं पजाअरकिसो विअ लक्खीअदि । (६५)

नविध्यति उत साधुरागापि गुरुजनास्तुमतिमपेक्षिष्यते इत्येव वितर्कस्यापि नावसर इति भावः । वितर्कं स्यादुद्यम परामर्शो विमर्शनम् । अध्याहारस्तर्कं जहृ इति हेमचन्द्रः । एतदेव एतत्पर्यन्तं कामफल कामसाध्यं नत्वितोऽन्यत् परिणयनादिकं कामेन साध्यते इत्यर्थः । तदा ततं किंसाध्यमित्यत आह यत्नेति । अन्यत्र परिणयनादिकं यत्नफलं यत्नसाध्यम् । तथाच येन येन विना यत्नाय प्रवृत्तिर्नासौत कामेन तद्विष्वाहितमधुनास्माभिः सभागमाय यतितव्यमिति भावः । यथावदवस्थापि शोकशोषायस्यापि । सा सखयति अतु-
रागोद्गारादिति भावः ॥

(६१) प्रियमिति । जनान्तिकमप्रकाशम् । त्रिपताककरेण व्यवधायेति यावत् । अणेत्यादि । अनसूए दूरगतोऽस्या मणोरह, अलमेयं कालहरणस्य । अस्या सख्या मणोरहोऽभिलाषो दूरमनासन्नं राजानमिति यावत् गतो विषयीचकार । अत इयं कालहरणस्य कालक्षेपणस्य अलमा अनर्हा । अत एव तदासादनाय कालहरणसम्भवं अलमन्ये नैच्छिकेनेति भावः ॥

(६२) अनेति । पियम्बदे इत्यादि । प्रिय वदे को तु उपायो भवेत येनाविलम्बित निभतच्च सख्या मणोरह सम्पादयाम । तु प्रप्रे । भवेदिति प्रप्रे खी । येन उपायेन । अविलम्बितं शीघ्रम् । निभतं नि शब्दम् । सम्पादयाम सफलतीकुर्मि ॥

(६३) प्रियमिति । निज्जदमित्यादि । निभतमिति चिन्तनीयं शीघ्रमिति न दुष्करम् । निभतमिति । निभत सम्पादनं चिन्तनीयं विचारणीयम् । शीघ्रमिति । शीघ्र सम्पादनं न दुष्करमनायाससाध्यम् ॥

(६४) अनेति । कधं विअ कथमिव । कीदमित्यर्थः ॥

(६५) प्रियमिति । अमित्यादि । ननु सोऽपि राजर्षिरस्मिन् जने स्निग्धवदृष्टा स्वविताभिन्नाप एव द्विषेत्, प्रजागरकश्च इव लक्ष्यते । ननुस्तुप्रप्रे । अस्मिन् जने

राजा ॥ व्याह्वानमवनोक्य ॥ सतप्रमित्यम्भूत एवास्त्रि । तथाहि । (६६)
 नाग्निशिरतरैरन्तस्तापै विवर्णमलीमसं
 निशि निशि भुजन्वस्तापाद्गप्रवर्त्तिभिरश्रुभिः ।
 अनतिलुलितजराघाताङ्गान् सुष्ठु र्मणिवन्धनात्
 कनकवलयं स्वस्तं स्वस्तं पुनः प्रतिसार्यते ॥ (३७)

प्रिय ॥ विचिन्त ॥ हला मद्यणलेहण दापि चे करौशदु अह तं
 सुमणोगोविदं कदुअ देवदाप्सेवावदेसेण तस्स रणो हत्य पावइस्सं । (६८)

सख्याम् । स्निग्धदृष्ट्या सप्रणयया दृष्ट्या । सूचितो व्यञ्जितोऽभिलाषो यस्य स तथोक्त ।
 प्रजागरलय जागरण्यात् स्त्रीणता गत । एन अरदशापकाल दृश्यंते । उक्त यथा ।
 पञ्चरागस्तदनु मनस चद्रतिर्भावना च व्याहृति स्यात् तदनु विप्रयच्छामनचे तसोऽपि ।
 निद्राच्छेदस्तन्तु तनुगा निस्त्रपत्य ततोमूर्च्छादो मूर्च्छां तदनु मरण स्यु दगा प्रक्रमणेति ॥

(६६) राजेति । सत्यमित्यनेन प्रियवदाभिहितमङ्गीकरोति । इत्यग्रात् एव प्रजागर
 लय एव । कार्यं दर्शयित्वाह तथाह्येति ॥

(३७) अग्निशिरैति । अन्वस्तापैरन्तगतैस्तपै र्हेतुभिरग्निशिरतरैरश्रुप्रभ्यो । तथा
 भुजे वामबाहौ न्यस्ताग्निहितादपाद्गामयनकोणात् प्रवर्त्तिभि पातिभिरश्रुभिर्भक्ताम्बभि-
 विवर्णमलीमसम् । आदौ विवर्णं जातवर्णापकर्षं यथा मलीमस मलदूषित पिच्छिन
 मिति यावत् । विगोपणयो कर्मधारय । मलीमसन्तु मलिन कञ्चर मलदूषितमित्यमर ।
 कनकवलयं स्वस्तं कटकम् अनतिन्निताया अनतितरनिताया कोटियुगे अग्निधिलवहाया
 इति यावत् । ज्याया मौर्व्या व्याघातन अङ्घ्रियुद्ध यत् तं तथोक्तम् । प्रेक्षोनितास्तरनितो
 द्युलितान्दोनितावधीति भूरिप्रयोग । मणिवन्धनात् मणयो बध्यन्ते यस्मिन्निति मणिवन्धन
 पाणिमञ्जोहयो सञ्चिस्थान तस्मात् निशि निशि प्रतिनियं चष्ट पुन पुन स्वस्त स्वस्त
 गलित गलित इत् पुन प्रतिमार्यते स्पष्टान नीयते । इदं हरिणी नाम उक्तम् ।
 तदुक्तम् । सुसुखि मधुव पञ्च माध्याह्नते इयमान्निभ तदनु कलितालापे वर्यै लघू च
 सुदन्तरी । प्रभवति लघु यत्नोपान्तं स्फुरत्करकदुष्ये यतिरपि रसै वैदैरथै श्रुता
 हरिणीति सा इति ॥

(६८) प्रियमिति । विचिन्त विचार्येत् । ह्येत्यादि । अयि मद्मलेष्वनभिदानीमया
 क्रिदतां अह तं सुमनोगोपितं जया देवताभेनापदेगेन तस्य राशो हस्त प्रापयिष्यामि ।
 मन्मथेनमम अभिप्रायं प्रकृतं निशि । यथाह । सेवामप्यपने स्निग्धे नीलिते र्ष्टे इ
 भाविते । दूताममो वथै नास्यां भावाभिव्यक्तिरिष्यत इति । सुमनोगोपितं पुष्यै म हृतम् ।

अथ ॥ सखि रोजदि मे सुउमारो एसो पओत्रो किं वा सउन्तला भणादि । (६६)

शकु ॥ सखीणिओओ वि विकप्पीअदि । (७०)

प्रियं ॥ तेण हि अत्तणो उबखासाणुरूअं चिन्तेहि ललिदपदावलि-
बन्धं गीद्विअं । (७१)

शकु ॥ चिन्तेमि किन्तु अवहीरणाभीरुअं वेवदि मे हिअअं । (७२)

राजा ॥ विहस्य ॥ (७३)

अयं स ते तिष्ठति सङ्गमोत्सुको विशङ्कसे भीरु यतोऽवधीरणाम् ।

लभेत वा प्रार्थयिता न वा अत्रियं अत्रिया दुरापः कथमौष्णितो भवेत् ॥ (७४)

स्त्रियः सुमनसः पुष्पमित्थमर । देवतासेवापदेशेन आभि सुमनोभिरर्चनीयदेवोऽभ्य-
र्च्यतामिति ज्ञेयम् ॥

(६६) अनेति । सखीत्यादि । सखि रोचते मे सुकुमार एव प्रयोग किं वा शकुन्तला भणति । रोचते प्रीतिस्तदादयति । मे मह्यम् । यस्मै खरित्प्रपादानाश्चतुर्थी । सुकुमारो मृदु अन्तःप्रगल्भ इति यावत् । प्रयोगः प्रयुक्ति । शकुन्तलासम्बन्धं भाह् शकुन्तलेत्यादि ॥

(७०) शकु इति । सखीत्यादि । सखीनियोगोऽपि विकल्पते । अपि प्रथे । तथाच सखीनियोग सख्याः प्रयोग किं विकल्पते द्वैधीक्रियते अपि तु नेत्यर्थः ॥

(७१) प्रियमिति । तेषां तेषां तेषां । तेन हि आत्मन उपन्यासात्तु रूपा चिन्तय ललितपदावलिबन्धा गीतिकात् । उपन्यासात्तु रूपा प्रथमकथनोपयुक्तात् । उपन्यासस्तु वाह्यसुखमित्थमर । ललितेति । ललितामि र्मनोप्राप्ति पदावलिभिः पदपङ्क्तिभि र्बन्धो रचना यथा सा ताम् ॥

(७२) शकु इति । चिन्तेमीत्यादि । चिन्तयामि किन्तु अवधीरणाभीरु क वेपते मे हृदयम् । अवधीरणा राजोऽवज्ञा । अवधीरत्कवत्रायामिति कविकल्पद्रुम । वेपते कम्पते ॥

(७३) राजेति । विहस्य मध्यम हसिता ॥

(७४) अयमिति । हे भीरु भयगोले । ऋऋकी भिय इति भिय ऋ । उत्तो-
ऽयुष्ट्रञ्चादेरिति स्त्रियाम् । सुभ्रूरीह्यप्रम्वार्थानामिति सम्बोधने ह्यस्य । एव यत् प्ररुपादवधीरणासवज्ञा विशङ्कसे आकलयसि सोऽयं प्ररुषस्ते तव सङ्गमे सयोगे उत्सुक उडुप्रक्त-
सक्तिरिति तथाहि प्रार्थयिता त्रियोऽभिजाधी जन त्रिय लक्ष्मि लभेत वा न लभेत वा तत्रान्यैयत्प्रमिति भाव । संक्षिप्तं याम्पि चो जन कथ त्रिया लक्ष्म्या दुरापो

अपिच । (७५)

‘अयं स यस्मात् प्रणयावधौरणामशङ्कनीयां करभोरु शङ्कसे ।

उपस्थितस्त्वां प्रणयोत्सुको जनो न रत्नमन्विष्यति ष्टयते हि तत् ॥ (७६) ॥

मन्त्रो ॥ अह् अन्तगुणावभाषिणि को णाम सन्दाबषिष्वाणहेतुर्ग^०
सारदीअं ज्जोष् अादबन्नेण षिवारेदि । (७७)

गङ्गा ॥ सफितम् ॥ षिओइदास्ति ॥ इत्युपविष्टा चिन्तयति । (७८)

राजा ॥ स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा प्रियामवलोकयामि ।

यतः । (७९)

दुरासदो भवेत् कथमपि नेतृप्रथं । खनर्थं वर्ज्यमात् श्रियेति न पठे । अत्र सुसदृशवस्तुन
प्रतिविम्बनाद् दृष्टान्तोऽन्वहार । वशस्यविलहसम् । उत्तरत्वापि ॥

(७६) दृष्टान्तान्तरपदार्थनाय पुनर्वङ्गुभाए अपिचेति ॥

(७६) अयमिति । करभस्य करिण्योरुत्सु इव अरु यस्या सा करभोरु । वाम-
लक्षणेत्प्रपमानात् क्षियाम्भूत् । उपमानपदलोप । करभ करिणावक इतप्रमर । हे
करभोरु अशङ्कनीयामगम्भावनीयां प्रणयस्य भवत्कृतप्रार्थनस्य अवधौरणामवज्ञाम् । प्रणया
म्रमो । विशम्भयाच आग्नेमाण इतप्रमर । यस्मात् जनात् शङ्कसे सोऽय जन प्रणयोत्सुक
प्रार्थनोद्वृक्त मन् त्वासुपस्थितस्त्वत्सुमीपमागत । तथाहि रत्न मद्वाधो मणिर्नान्विष्यति
स्यामीरुर्त्त, लोकां न मार्गयति तद् रत्न ष्टयते स्त्रीकर्त्तु लोकेरन्विष्यते । अत्रापि
दृष्टान्तोऽन्वहार ॥

(७७) सख्याविति । अह् इत्यादि । अयि अ्यात्मगुणावभाषिणि को नाम सन्दाप-
वारणहेतुकां शारदीं ओत्स्रामातपत्ने षिवारयति । अयि सम्बोधने । अयि प्रप्राप्तनययो
अथा सम्बोधनेऽपि चेति मेदिनी । अ्यात्मनो गुणान् रूपादीन् यावन्मन्यतेऽवजानाति सात्
गुणावभाषिणी । रूपादिगुणसम्पन्नाया अयि राजावधौरणाभीरत्वादिति भान । अ्यात-
पत्ने ष अत्ने ष । अत्रम्यातपत्नमित्यमर ॥

(७८) गङ्गा इति । सफितं सनन्दहासम् । षिओ इत्यादि । नियोजितापि ।
नियोजिता प्रवर्तिता ॥

(७९) राजेति । स्थाने युक्तम् । युक्ते हे साम्प्रत स्थाने इत्यमर । विकृतो निर्भयो
वन तत तेन निर्भयेषेति यावत् चक्षुषा यदाभोकयामि तद् युक्तमितार्थं । निर्भये
विष्करणीविद्यं दर्शयितुमाह यत इति ॥

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्या पदानि रचयन्त्याः ।

१४

पुलकाञ्चितेन कथयति मयप्रनुरागं कपोलेन ॥ (८०)

शकु ॥ हला चिन्तिदा मए गोदिगा अससिहिदाणि उण लेहन-
साहणाणि । (८१)

प्रिय ॥ ण इमस्मिं सुओदरसुउमारे णलिणीवत्ते पदच्छेदभक्तीए
णहेहिं आलिहीअदु । (८२)

शकु ॥ यथोक्त रूपयित्वा । हला सुणध दाव सङ्गदत्या ण व त्ति । (८३)

उभे ॥ आवहिदह्ना । (८४)

शकुं ॥ वाचयति । (८५)

१५ तुञ्ज ण आणे हिअअं मम उण मअणो दिवा वि रत्ति पि ।

षिक्खि व दावइ वलिअं तुहहल्यमणोरहाइ अङ्गाइ । (८६)

(८०) उन्नमीति । पदानि रचयन्त्या योजयन्त्या अस्या शकुन्तलाया उन्नमिता
उदञ्चिता एका भ्रूलतया तत्र तत्र आनन वदन कस्तु पुलकाञ्चितेन रोमाञ्चवता कपोलेन
गण्डेन द्वारेण नयि सङ्घिपदे अनुराग कथयति व्यनक्ति । इयमाथ्यां ॥

(८१) शकु इति । हलेत्यादि । अयि चिन्तिता मया गीतिका अससिहितानि
पुन लेखनसाधनानि । चिन्तिता चेतसा रचिता । अससिहितानि अतुपस्थितानि । लेखन
साधनानि लेखनोपकरणानि । पुनस्तर्था ॥

(८२) प्रियमिति । णमित्यादि । नन्वस्मिन् शुकोदरसुकुमारो नलिनीपत्रे पद
च्छेदभक्तीया नखैरालिख्यताम् । नरुरसुधाने । मन्नावधारणात्तुजातुनयामन्त्रथे नन्वि
तत्प्रमर । शुकेति । सुकस्य पञ्चिण उदरुक्कोडमिव सुकुमार कोमल तस्मिन् । पद
च्छेदभक्तीया पदविच्छेदाय यावान विभाग आवश्यकस्तावता विभागेन अनतिविभागे-
नेति यावत् ॥

(८३) शकु इति । यथोक्त प्रियवदोपदिष्टानुरूपम् । हलेत्यादि । अयि शृणुत
तावत् सङ्गताद्यां न वति । सङ्गत् स लयने अर्थो यस्य सा सङ्गताद्यां गीतिकेति शेष ।
इति शृणुतमित्यान्वय ॥

(८४) उभे इति । आवहिदह्ना आवहिते स्त । आवहिते कृतमनोऽभिनिवेशे ॥

(८५) शकु इति । वाचयति पठति । वपक् सन्देश इति कविकल्पद्रुम । सन्देश
पाठ अतएव वाचयतास्तत्रा निविमिति हलायुध उदाजहार ॥

(८६) तुञ्जेति । तत्र न जान हृदय मम पुन मदनी दिवापि रात्रिमपि । निष्कृप

राजा ॥ नमसुरः सख्यमात्मानं दर्शयितुम् । (८७)

सहसोपमृत्यु । (८)

तपति तनुगति मदनस्वामनिशं मातृपुन दहत्येव ।

ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथा हि कुमुदती दिवसः ॥ (८९)

सख्यो ॥ विनोक्ष्य सहसं सुखाय ॥ सायदं जघासमीहितफलम् अविबल
खिणो मणोरहस्य । (९०)

शकु ॥ उख्यातमिच्छति । (९१)

तापयति बलीयस्त्रय हस्तमनोरथानि अद्भानि । हे निष्कृप निर्दय तव हृदय न जाने
साभिलाष निरभिलाष नेति भाव । मम पुन मम ह तव हस्ते मनोरथोऽभिनायो येषां
तानि अद्भानि मदनो विवापि रालिषपि व्याप्य धनोयोऽतिबलवत तापयति कितपति । तपकु
दाहे इति कविकल्पद्रुम । सदाध्वादिव्याघ्राविति दिवारालत्रो कर्मता । इयसुजाया ।
यथोक्त पिङ्गलेन । पुष्वङ्गे उत्तङ्गे मत्ता तीसति सुभय स भण्डिया । सो उग्राहो तुतो
पिङ्गलकद दिष्ट सङ्गिमत्तङ्गो । स स्तूनभाषायाभिय गीतिरुच्यते । यदाह । आर्या
पूर्वाङ्गं सम यस्या अपराङ्गं मपि च ह सगते । इन्दीविदस्तदानीं गीति तामसृतवाणि भाषन्ते
इति । आर्यालक्षणम् प्रागनुसन्धेयम् । उग्राहायामपि गाथावद् भण्डियसो द्रष्टव्य ।
विशेषस्य पराङ्गे पञ्चमणो लघुवर्णात्मको न स्यात् । पूर्वाङ्गं तन् मध्यङ्कं लघुपल्लव्यात्मको
वा स्यादिति । गाथावर्णय पश्यते ॥

(८७) राजेति । व्यवसरोऽवकाश ॥

(८८) सहसेति । अतर्कितमित्यय । उपमृत्यु शकुन्तलासुपगम्य ॥

(८९) तपतीति । हे तनुगति कर्णुङ्गि । गात्वानस्य शोणाद्युन्मर्षादीप ।
मदनस्वामनिशं सतत तपति उत्तप्रोक्तरोति मा पुनरिम जन ह दहतेऽत्र भणोक्तरोतेऽत्र ।
ननुभयत्त समोऽय रिपु कथ इन्दुान्यतरस्मिन् जने पञ्चपात वदतीति हतान्नायति । ग्लपय
तीति । तथाहि दिवसो यथा शशाङ्कं चन्द्रमस ग्लपयति ग्लानि नयति तथा कुमुदतीं
कुमुदिनीं न तथा न ग्लपयतीत्यर्थ । अत्र हतान्नाऽनद्वार । आर्येयं जाति ॥

(९०) सख्याविति । सायदमित्यादि । स्वागत यथासमीहितफलस्य अवि
लम्बिनो मनोरथस्य । मनोरथस्याभिलाषस्य अविबलम् अविनम्बेभोत्पन्नं यत् यथा
समीहितफलं समीहिताभितक्रान्तफलं वाञ्छितानितरफलमिति यावत् तद्गुणस्य भयत
स्वागतं सुखेनागतम् । स्वभाषतीति भावज्ञानेन कर्त्तरि षष्ठी ॥

(९१) शकु इति । उख्यातं शयनादिति शेष ॥

राजा ॥ अलमलमायासेन । (६२)

१) सन्दष्टकुसुमशयनान्याशुविमर्दितशृणालवलयानि ।
गुरुपरितापानि न ते गात्राण्युपचारमर्हन्ति ॥ (६३)

शकु ॥ ससाध्वसमात्मगतम् ॥ हिअय तथा उत्तम्मिअ दाणिं ण किम्मि
पडिवज्जसि । (६४)

अन ॥ इदो सिलादलेकदेम अणुगेह्णदु महाभाओ । (६५)

शकु ॥ किञ्चिदपसरति । (६६)

राजा ॥ उपविश्य ॥ कञ्चित् सखी वो नातिबाधते शरीरताप । (६७)

प्रिय ॥ सक्रितम् ॥ दाणि लद्धोपधो उपसमं गमिस्सुदि । (६८)

शकु ॥ सनज्जा तिष्ठति । (६९)

प्रिय ॥ महाभाअ दोखम्मि वो अखोखाणुराओ पञ्चकुओ सही-
सिण्णेहो उण मं पुनरुत्तवाइणी करेदि । (१००)

(६२) *राजेति । शीघ्राऽतिनिषेधार्था । आयासेन श्रमेष ।

(६३) सन्दष्टेति । सन्दष्टमाख्यादित् कुसुमशयनं यैस्तानि तथा च्याशु शीघ्रं अशुभैव
विमर्दितानि सुखनोद्धुखनादिभिः कृद्भूतानि शृणालानां वलयानि यैस्तानि अतएत गुरु-
भङ्गान् परितापो येषु नानि तथोक्तानि । गुरु भङ्गति चान्यवदिति विश्व । तेतन गात्राण्य
अङ्गानि उपचारं सत्कारं नार्हन्ति कर्तुं सचितानि न भवन्तीत्यर्थः । गात्रमङ्गे बलेवरे
इति विश्व । इयमाथ्यां जाति ॥

(६४) शकु इति । ससाध्वस्य सभयस्य । हिअय इत्यादि । अट्टय तथा उत्तम्य
इदानीं न किमपि प्रतिपद्यसे । उत्तम्य उत्कृष्टत भूत्या । प्रतिपद्यसे बुध्यसे ॥

(६५) अनेति । इदो इत्यानि । इतं शिवातलैकदेमसुखेहात् महाभाग ।
अनुसृहात् उपवेशनेनानुसृहभाजनीकुर ॥

(६६) शकु इति । सुगमम् ॥

(६७) राजेति । शरीरतापो वो युष्माकं सखी नातिबाधते नातिपीडयति
अर्थान्मन्दता गत कञ्चित् किमित्यर्थः । कञ्चित् कामप्रदं इत्यमरः । कामप्रदं मनोरथा
भिव्यक्तिप्रश्नः ॥

(६८) प्रियमिति । दाणिमित्यादि । इदानीं लब्धोपधो उपसमं गमिस्सुदि । सुख-
मौषधं यद्यथं शरीरताप इति शेषः । तथापान् तदर्थं व्याकुलभावेनेति भावः ॥

(६९) शकु इति । सुगमम् ॥

(१००) प्रियमिति । मरेत्यादि । महाभाग द्वयोरपि युवयोरन्योन्यासुरागं प्रत्यक्ष

राजा ॥ भद्रे नैतत् परिहार्यं विवक्षितं ह्यनुत्तमनुत्तमं जनयति । (१०१)

प्रिय ॥ तेण हि सुणादु अज्जो । (१०२)

राजा ॥ अरहितोऽस्मि । (१०३)

प्रिय ॥ अस्ममवासिणो जणस्स रग्घा अन्निहरेण होद्वं ति षं एसो धग्गो । (१०४)

राजा ॥ अस्यत्पर किन्तत । (१०५)

प्रिय ॥ तेण हि पूण णी पिणसहो तुमं ज्जेव उद्दिस्सिण भगवदा मन्त्रणेण इमं आवस्यन्तरं पाविदा ता अरिहसि अम्भुवत्तोण जीविदं से अवलम्बइदुं । (१०६)

रखीच्छे च पुन र्मा पुनरुक्त्वादिनी करोति । अन्वोन्यानुराग परस्परानुराग । परस्परार्थे आन्वोन्यमिति शब्दात् । मयत्त स्पष्टमतुभूयमान । पुनरुक्त्वादिनीमधिक-
वादिनीम् । पुनरुक्तशब्दोऽधिकार्थे प्रयुक्त कादम्बर्याम् यथा अत्र ह्येपि मगधररोपिपि
स्फाटिकनिपातले भुक्त अत्र सङ्ख्याननन्दनरसलाञ्छने सक्ताशैलशिलापट्टे शुभ्रमिति परि-
णेत पुनरुक्तं निवेद्यमाना देवस्यैव म्यानचिह्नानि पश्यन्ती क्षपितवती दिवसमिति तथा
अप्युपस्थापयाम पुनरुक्तं निगमामेत्यादि । शिशुपालवधेऽपि । मोहारजाधर्मजन
पुनरुक्तमात्रा कुर्यात् न यधु ज्ञमभिनोचनपक्षपाता इति ॥

(१०१) राज्ञेति । परिहार्यं निवार्यम् । हि यद्गता विवक्षितं यत्कृमि-
पानुत्तमभिर्ह्येव सत् अनुत्तमपयसात्ताप जनयति ॥

(१०२) प्रियमिति । तेण हीत्यादि । तेन हि शब्दोत्पत्त्यर्थः ॥

(१०३) राज्ञेति । अरहितः क्षतमनोऽभिनिवेशः ॥

(१०४) प्रियमिति । अस्ममेत्यादि । आत्मवासिनो जनस्य राज्ञा अर्त्तिहरेण
विगतयति । ननु य धर्मः । अर्त्तिहरेण पीडाहारिणा । अर्त्ति पीडाधनुष्कोट्यो-
रिदमत् । इति शब्दोत्पत्त्यर्थः । धर्मं राज्ञामिति शेषः ॥

(१०५) राज्ञेति । तत् शब्दात्प्रवासिनोऽर्त्तिहरेणोपित्यम् । अस्तपरमगद-
मोत्तं ति हिमर्षं आप्यत इत्यर्थः ॥

(१०६) प्रियमिति । तेणोयादि । तेन हि इय न प्रियसखी त्वामेवोद्दिश्य
भगवत्पुत्रदेनेन उदमपत्यान्तर प्राविता तद्दृष्टिं अम्भुपपत्त्रा जीवितमया अवनम्वयितुम् ।
तेन राज्ञोऽर्त्तिहरेणोपित्येन हेतुना अर्त्तहीत्यर्थः । उद्दिश्य उद्गर्भाय स्वाभित्वेमाभि-
मनाय । अतस्त्वनर नैसर्गिकीतरमवस्यं कुतव्यामसख्यं दशमिति यावत् । अम्भुप-

राजा ॥ भद्रे साधारणोऽयं प्रणयः सर्व्वयानुगृहीतोऽस्मि । (१०७)

शकु ॥ अन्वयानुभवोऽयम् ॥ हला गल वो अन्ते उरविरहपञ्जुष्ण एण
राएसिष्ठा अवहणेण । (१०८)

राजा ॥ इदमन्यपरायणमन्यथा हृदयसन्निहिते हृदयं मम ।

यदि समर्थयसे मदिरेक्षणे मदनवाणहतोऽपि हतः पुनः ॥ (१०९)

अन ॥ बद्धबद्धहा वन्दु राजाणो सुणीअन्ति ता अभा इत्तं णो पिग-
सही वन्दुअणसोअणोआ ण होदि तथा करिस्सुदि । (११०)

राजा ॥ भद्रे किं बद्धना । (१११)

पत्न्या अनुपह्नेन । अभ्युपपत्तिरनुपह्ने इत्यमर । जीवितमवलम्बयितुं जीवन मस्याप
यितुम् । अन्यथा अपिरेषैवानुदशासम्भव इति भाव । तथाप्युत्थोत्यागोन्मादमूर्च्छान्ना
इत्यनङ्गदशा दशेति वात्स्यायन ॥

(१०७) राज्ञेति । साधारण्यं यस्या मम भीमयो ममान । साधारण्यं ममान
येत्यमर । प्रणयः प्रार्थनम् । सर्व्वं चाङ्गीकारे ॥

(१०८) शकु इति । हलेत्यादि । अयि अन् योऽन्तं पुरविरहपञ्जुर्गुणैक्येन राज-
पिष्ठा उपह्नेन । अन्व पराणामन्व परिकाणां विरहेण पञ्जुर्गुणैक्येन उत्कण्ठितेन
राजपिष्ठा उपह्नेन कृतोपरोधेन वो युष्माकमन्व मति विगेष्ये ब्राधे विगेषणमुपसका-
मतीति न्यायादुपरोधो वारण्योऽय इत्यत्र । अन्व पुरादिशब्दानां तातल्यात् स्वपदारेष्वपि
प्रयोगो बहुधा दृश्यते ॥

(१०९) राजाच्च इदमिति । हे हृदयसन्निहिते चेतोऽवस्थिते अन्यस्या परायण-
मन्यपरायणम् । पु वत् खेरिति पुषट्भाव । न तदिदमन्यपरायणं अन्यस्यान्यम् ।
परायणमभीक्ष्ण्ये म्यात् तत्परायणयवोरधीति भेदिनी । मम हृदयं यदि अन्यथा अन्यपरा-
यणतया समर्थयसे मदिरेक्षणे मदिरे मत्तल्लज्जनाविव रक्षणे नेत्ये यस्या
चा हे तथोक्ते तदा मदनस्य वाणेन हतोऽपि अहं पुनर्हतं व्यागहृत । इदं द्रुतविल-
म्बितं नाम इतम् ॥

(११०) अनेति । बद्ध इत्यादि । बद्धबद्धभा वन्दु राजान् अयन्ते तद् यथा इयं
न प्रियसखी वन्दुजनशोचनीया न भवति तथा करिष्यति । बद्धबद्धभा बद्धो बद्धभा
प्रिया सेवा ते । प्रियसो दयिना कान्ता प्राणेशा बद्धभा प्रिया । हृदयेशा प्राणसमा प्रेक्षा
प्रणयिनी च सेतु हेमवन्दु । अयन्ते न कदापिषु वृष्टा इति भाव । वन्दुजनस्य
शोचनीया दुःखहेतुर्न भवति शुभमा भवतीत्यर्थः । करिष्यति मङ्गराज इति शेषः ॥

(१११) राज्ञेति । बद्धना व्याहृतेनेति शेषः ॥

परिग्रहवञ्जत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे ।

समुद्ररसना चोर्वीं सखी च युवयोरियम् ॥ (११२)

उभे ॥ णिष्पुदङ्ग । (११३)

गङ्ग ॥ हर्षं ह्यपयति । (११४)

प्रिय ॥ जनान्निरुध ॥ अणस्यै पेरुस्य पेरुस्य मेहवादाहृद् विअ
गिह्ये मोरी वखणे वखणे पञ्चाअदजोविद् पिअसही । (११५)

गङ्गी ॥ हला मरिसावेध लोअपालं ज अह्मे हिं विस्महपलाविणोहिं
उवत्रारादिहमेण भणितं । (११६)

मख्यौ ॥ मन्तिम ॥ जेष तं मन्तिदं सो ज्जेव मरिसावेदु अणस्य को
अञ्जतो । (११७)

(११२) परीति । परिग्रहवञ्जत्वेऽपि अन्वयत्वेऽपि । पत्नीपरिचरणा
दानमूलगाथा परिग्रहा इत्यमर । समुद्रा एव रसना भेक्षणं यस्या सा उर्वीं पृथ्वी च इत्य
युवयो सखी च द्वे नोऽस्माक कुलस्य प्रतिष्ठे गौरवभूते । स्त्रीकटा भेक्षणं काञ्ची सप्रकी
रसनापि चेत्यमर । प्रतिष्ठा गौरवे जिताविति मेदिनी ॥

(११३) उभे इति । णिष्पुदङ्ग निर्हते स्व । निर्हते सुस्थिते । सुस्थितत्वे च
निर्हंतिरिति त्रिकाण्डशेषे ॥

(११४) गङ्ग इति । ह्यपयति ह्यपयति ॥

(११५) प्रियमिति । अणेत्यादि । अणस्यै पण्य पण्य मेधवाताहृताभिव योश्च
मयूरीं चण्ये चण्ये मस्यागतजोविता प्रियमख्यौम । योश्च निदावतीं मेधवातो मेधागमानिल
स्तेनाहृतां ह्यमरयो मयूरीभिव । एतेन एतत्प्रथागमो दर्शित । अण्ये चण्ये क्रमण प्रत्या
गतजोवितामयमख्यजोवितां प्रियमख्यौं शकुन्तला पण्य पण्य ॥

(११६) गङ्गी इति । ह्येत्यादि । अयि मर्षयत मोक्षपाल यदस्याभि विअअ
मकाविभोभि ह्यवचारातिक्रमेण भवितम । विअअ विद्यामयुक्त यथा स्यान् तथा अथाथा
दिति यावन् प्रकाविभोभि वादिभोभिरस्याभिरवचारातिक्रमेण सन्नालासङ्कारोच्य सत्
भवितगत मोक्षपाल राजान तद्वर्षयत स्वभयतम ॥

(११७) मन्त्याविति । जेषेत्यादि । येन तद्वन्तिम स एव तद्वर्षयत अन्त्या
कोऽन्त्या । मन्तिमसुन्तम । म अण । अन्त्यायो दीव । अन्त्यायोऽतिक्रमे ह्यन्ते दीवे
दग्रेऽप्योश्चमर ॥

शङ्क ॥ अरिहृदि कञ्चु महारात्रो इमं त्रिसोदुं परोक्षं वा ण कि
को मन्तेदि । (११८)

राजा ॥ सफितम् । (११९)

अपराधमिम ततः सहिय्ये यदि रम्भोर तवाङ्गमङ्गष्टे ।

कुसुमाक्षरणे क्लृमापहेऽत्र स्वजनत्वादनुमन्यसेऽवकाशम् ॥ (१२०)

प्रिय ॥ शोषहासम् ॥ णं एत्तिकेण उण तुटो भविस्सुदि । (१२१)

शङ्क ॥ सरोपमिव ॥ विरम विरम दुब्धिपीदे एतावदवत्यं गदाए मए
कोलसि । (१२२)

अन ॥ वहि महट्टिषेपम ॥ पियस्वदे एस तवस्मिन्निअपोटओ

(११८) शङ्क इति । अरीत्यादि । अर्हति खञ्जु महाराज इदं विषोदुं परोक्ष
वा न कि को मन्त्रयति । खञ्जु रत्नये । निषेधवाक्यान्तद्वारजिज्ञासात्तुनये खल्वित्यमर ।
को वा जन परोक्षमममञ्च कि न मन्त्रयति व्याहरति ॥

(११९) राजेति । शुभमम् ॥

(१२०) अपनेति । रम्भे इव ऊह्य यस्या सां रम्भोह । धामनजणेत्प्रपमाना
स्त्रियामूप । ऐ रम्भोर यदि तय व्यङ्गाना सङ्गेन सम्पर्केण शृष्टे शुद्धे क्लृमापहे
तापापहारिणि अत्र कुसुमाक्षरणे कुसुमशयने स्वजनत्वात् व्याप्तीयत्वादवकाशमवस्थानो
चितस्थानमनुन्यसे अनुजानासि ततोऽपराधमिम सहिय्ये क्षमिये । हसमेतदुपहस्य नाम ।
तदुक्तम् । उपहस्यमिदं तदाऽपरचेत् गुरुवणं खञ्जु सुन्दरीपदान्ते इति । सुन्दरीलक्षण-
न्तुक्तम् । उपहस्यमौपच्छन्दसिकम् । अतएव सुन्दरी वैतानीयेष्वनभारयता विद्वला
चार्येण न औपच्छन्दसिकमिति वैतानीयप्रकरणे स्मृतित व्याख्यातस्तु इतिजना जना
युधेन यस्मिन् वैतानीये छन्दसि अन्ते गकारयोदधिको भवति तदौपच्छन्दसिक नाम छन्द
इति । गकारो गुरुवणं ॥

(१२१) प्रियमिति । शोषहास सपरिहासम् । क्षमिति । मन्त्रेतापन्नात्वेण
पुनस्तुष्टो भविष्यति । ननु प्रश्ने । एतावन्नात्वेण मथ्यायामवकाशगमनात्वेण । भविष्यति
भवानिति शेष ॥

(१२२) शङ्क इति । सरोपमिव क्लृप्तजनकरोपम । विरमेति । विरम विरम
दुर्विषीते एतावदवस्था गतया मया क्रीडसि । विरम व्यपसर । व्यापरिरम इत्प्रपादानात्
परसौपदम् । दुर्विषीते दुश्चित्ति । एतावदवस्था एतावन् कासजनविशेषम
दौर्बल्यमिति शब्द । विषेण काविकोऽवस्थेत्यमर ॥

इदोतदो दिग्दिष्टी णूणं नादर पद्भट्टं अणुसदि ता संजोजेमि
ण । (१२३)

प्रिय ॥ हला चबलो कखु एसो ष ण संजोजइदु एआइणी पारेसि
ता अहम्मि सहाअत्तण करिस्सं ॥ इत्तमं प्रस्यवे । (१२४)

गुरु ॥ हला इदो अणुदो ष बो गन्तु अणुमणे जदो असत्ता
इणी ण्णि । (१२५)

उभे ॥ सखित्तम ॥ तुमं दाव अत्तहाइणी जाए महवोणाहो समीवे
वट्टदि ॥ इति निष्काले । (१२६)

गुरु ॥ कथं गदाओ ज्जे व पिअसहीओ । (१२७)

राजा ॥ सुन्दरि, जलमात्रेण नन्वयमाराधयिता जनसो सखी
भूमौ वसंते । तदुच्यताम् । (१२८)

(१२२) अनति । यच्च सटल्लोप वच्चि ईं टिपातसहितम् । पिअमिति । प्रियवदे
एष तपस्विष्टगपोतक इवस्ततो दत्तदत्तं नूनं सातर प्रभवत्तानन्विपति तत् सयोजयाम्येनम् ।
तरस्यो व्यनुकम्पाहं दासी ऋगपोतको ऋगशिशुचेति तपस्विष्टगपोतक । तपस्यी तापसे
चातुकम्पाहं चेति, पोत शिशो वहित्वे चेति च विश्व । प्रभर्त्ता दिग्न्तरगताम् ।
स योजयामि भावेति शेष । अत्र पर्य्ययोक्तमलङ्कार । यदुक्त मोदाहरण दग्दिना ।
अथंमिष्टमनायाय शाखा तस्यैव निश्चये । यत् प्रकारान्तराख्यान पर्य्ययोक्त तद्दिश्यते ।
दशमसौ परभृत सहकारस्य मञ्जरीम् । तस्य वारविद्यामि युवाय्या खैरमाप्तताम् ।
मद्रमय्य मखी यूना सहते तद्गतोत्तमम् । निर्व्वर्त्तं यितुमिच्छन्त्या कयाप्यपस्या तप इति ॥

(१२४) प्रियमिति । हलेयादि । अयि अपच सन्वेच भैत सयोजयित्तमेका
किमो पारयमि तदहमपि सहायत्व करिष्यामि । अपत्तयत्तल । एष ऋगपोतक । पार
यसि शक्नोपि । प्रस्यिते वच्चि गते ॥

(१२५) गुरु इति । हलेयादि । अयि इतो न गोऽन्यतो गन्तुमनुमन्ये यतोऽसहा
विश्यामि । अनुमन्ये अनुजानामि । सहायो यो अङ्गीरि सहायिणे न सा इत्यसहा
यिभ्यो एकाकिमिति यावत् ॥

(१२६) उभे इति । तुममि यादि । एव ताशदसहायिनी यथा पृथिवीनाथ
गभीरे वर्त्तत । पृथिवीनाथ इत्यनेन सहानुयायता दर्शयत ॥

(१२७) गुरु इति । कथमित्यादि । कथं गते एव प्रियसखी । शुभमम् ॥

(१२८) राजेति । आवेगेन तरया । आवेगो वेगे सारण्ये चेति गन्ताश्च ।

किं श्रीकरैः क्लमविमर्दिभिरार्द्रवातं सञ्चालयामि नलिनीदलतालदन्तम् ।
अङ्गे निधाय चरणानुत् पङ्कताम्बो संवाहयामि करभोरु यथासुखं ते ॥ (१२६)

• शकु ॥ ए माणणोएसुं जणेसुं अतापं अवराहइस्सं ॥ इति अयस्या
सदृशसुखाय प्रस्थातमिच्छति । (१२०)

राजा ॥ अवद्यथ्य ॥ सुन्दरि अपरिनिर्व्वीणो दिवस इयञ्च ते शरीरा
वस्या । (१३१)

१६ उत्सृजत्र कुसुमशयनं नलिनीदलफल्पितस्तनावरणा ।
कयनातपे गमिष्यसि परिवाधाकोमलैरङ्गैः ॥ (१३२)
इति चनाञ्जिहारयति । (१३२)

धाराप्रथिता तोषयिता । आराधन गाधने स्यादनाम्री तोषणे इति चेत्त्वमर । सुधीमम्री
सखीपदे ॥

(१२६) किमिति । ऐ करभोरु क्लम शरीरगतानि तापमिति यावत् विम
र्दयितुं विचिन्तु भोजन येषां ते तै श्रीकरैरम्बुकरणैराद्रं शीतलो वातो यस्य ता तद्योक्त
ननिन्द्या पद्मजताया दल पत्रमेव तानदन्त व्यजन किं सञ्चालयामि दोलयामि । व्यजनं
तानदन्तकमियमर । उत व्यधवा । उताप्यर्थं विकल्पयोरित्यमर । पद्मे इव तासौ
व्यधौ । तास्य शुब्दे ऽरूपे ऽपि चेति त्रिकारणभेद । ते तत्र चरन्तौ अङ्गे उल्लङ्घे ।
उल्लङ्घविश्वयोरङ्ग इत्यमर । निधाय निवेश्य यथासुखं सुशुभनतिक्रम्य येन सुखं स्यात्
तथेति भाव । संवाहयामि मर्दयामि । इत्येवमुच्यतामिति पूर्वेष्वान्वय । स वाहन पादने
स्यात् भारादेरङ्गमर्दन इति विश्व । वचनतिलक नाम दन्तम् ॥

(१२०) शकु इति । शोभ्यादि । न माननीयेषु जनेष्वन्त्यानमपराधयिष्यामि ।
माननीयेषु पृथ्येषु । अपराधयिष्यामि सेवनादेगादिति भाव । अयस्यासदृश दौर्बल्यात्
रूपं कलसृष्टेति भाव ॥

(१३१) राज्ञेति । अवद्यथ्य अभिरुध्य । अत्रान् स्तम्भेरायथनिकटयोरिति
वक्तव्यात् पत्रम् । अपरिनिर्व्वीणं सर्व्वतोभावनं न विमुक्तताप । शरीरावस्था देहस्य
दाह्याभिभूतता ॥

(१३२) उत्सृज्येति । नलिनीदलेन पद्मिनीपत्रेण कल्पित रचित स्तनयो
रावरणं सिद्धवायस्या सा त्व कुसुमशयनं इत्यमर्यां शय्यासुत्सृज्य विमुच्य परिवाधया
पीडया चैष्येनेति यावत् । कोमलैर् मर्दय गतै अङ्गै करणै कयनातपे गमिष्यमि ।
इयमाख्या ॥

(१३३) इतीति । इति एवमुक्त्वा । निवारयति शकुलनामिति शेष ॥

शकु॥ सुञ्च सुञ्च मं ण क्खु नत्तणो पहवामि अधवा सञ्जीमेत्त-
सरणा किं दाणिं एत्थ करिस्सुं । (१३४)

राजा॥ धिग्ग्घीहितोऽस्मि । (१३५)

शकु॥ ण क्खु अहं महाराजं भणामि देव उवालहामि (१३६)

राजा॥ अमुञ्जकारि देव कथमुपालभ्यते । (१३७)

शकु॥ कधं दाणिं ण उवालहिस्सुं जं मं अत्तणो अणीणं कडुअ
परगुणेहिं लोहावेदि । (१३८)

राजा॥ खगतम् ॥ (१३९)

अथोत्सुष्ये महति दयितभार्थनासु प्रतोपाः

काङ्क्षन्त्योऽपि व्यतिकरसुख कातराः स्वाङ्गदाने ।

द्यावाधन्ते न यनु मदनेनेव लब्धान्तरत्वा-

दावाधन्ते मनसिजमपि क्षिप्तकालाः कुमार्थत्र ॥ (१४०)

(१३४) शकु इति । सुञ्चेत्यादि । सुञ्च सुञ्च मा न सत्त्वात्कन प्रभवामि अथवा
सखीमात्रशरणा किमिदानीमत्र करिष्यामि । आत्मन प्रभवामि प्रभु भवामि । हे च भीत्रकौ
कर्माणिं पत्नी । साक्षेपमाह अथवेति । इदानीं सखीमात्रं शरणं रक्षित यथा
साह अत्र भयतो बलात्कारे विषये किं करिष्यामि । नान्य कोऽपि शरणभूतोऽस्ति यत
तमाशङ्कामिति भावः ॥

(१३५) राजेति । धिगित्यात्मनिन्द्याम् । मीहितो लज्जावानस्मि । यतोऽनया
कन्याहरणदोषेणोपालभ्ये इति भावः । मीत्रजि क्षिपि लज्जे इति कविकल्पद्रुमः ।
जीत्याह वर्तमाने ज्ञा ॥

(१३६) शकु इति । अथेत्यादि । न पन्वह महाराज भणामि देवमुपालभे ।
यत्तु रत्नये । उपात्मने निन्दामि । तथाच एव योजयिष्यता देवन कथमह परतन्त्री
कतेति पूर्वाभिप्रायः ॥

(१३७) राजेति । अमुञ्जकारि अभिमतार्थसाधि ॥

(१३८) शकु इति । कधमित्यादि । कथमिदानीं भोपालक्षेत्रे यन्नामात्मनोऽनीयां
सत्या परगुणे नैर्भयति । उपावक्षेत्रे देवमिति शेषः । यत् देव । आत्मनोऽनीयान-
सतन्दाम् । कोभवति प्ररोषयति ॥

(१३९) राजेति । खगतमनतिस्पष्टम् ॥

(१४०) अपीति । महति यन्वति शौच्ये इत्यर्थोऽयोगेऽपि । इत्यर्थोऽत्र

गङ्ग ॥ गण्डत्वेष । (१४१)

राजा ॥ न कथमात्मन प्रियं करिष्ये ॥ उपसृत्य पटानमन्वस्यते । (१४२)

गङ्ग ॥ पोरव रक्ख रक्ख विण्णं, इदोतदो इसिओ सञ्चरन्ति । (१४३)

राजा ॥ सुन्दरि अलं सुवजनाद् भयेन न ते विदितधर्मा तत्रभवान्

काव्यः खेदमुपयास्रति । यतः । (१४४)

गान्धर्वेषु विवाहेन बहुत्रोऽथ मुनिकन्यकाः ।

अयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चानुमोदिताः ॥ (१४५)

उत्सुक इत्यमर । दयितस्य प्रियस्य । दयित बह्वम प्रियमित्यमर । मार्थनासु क्रिया-
विशेषाणामिति भाव । प्रतोषा पराङ्मुख्य । प्रतोषोऽस्य पराङ्मुख्ये इति शब्दाच्च ।
तथा व्यतिकरेण व्यतिमङ्गेन अन्योन्यसयोगेनेति यावत् यत्र सुख तत् काङ्क्षन्त्योऽभिव्य-
क्त्योऽपि । व्यतिकर समाख्यातो व्यसनव्यतिसङ्गयोरिति विश्व । स्वाङ्गदाने निजावयवार्पणे
कातरा भयाङ्गुलम् । अधीरे कतर इत्यमर । कुमार्योऽङ्गातपु सम्पर्का लब्धानरत्वात्
जम्बावसरत्वात् न खलु न क्षेपल भद्रेनेव आत्राध्यन्ते षोडशान्ते क्षिप्र सप्तपक्षितोऽपि परि-
त्यक्त कालो भदनस्य क्षतार्थतासमयो याभिस्तास्तयोक्ता शक्त्यो मनसि जायत इति मनसिज ।
विभक्तेरलुक् । त भदनमपि आवाधन्ते षोडशान्ति । अत्र पराङ्गे उभयो परस्पर प्रति-
साधनरूपैकश्रियाकारणत्वादभ्योन्यान्कार । यदुक्त दर्पणे । अन्योन्यसमयोरेकक्रिययो-
पारण्य मिय इति । इदं भन्तान्जान्ता नाम वृत्तम् ॥

(१४१) गङ्ग इति । एवकारेण गतेरबाधितत्वं प्रकृतञ्चम् ॥

(१४२) राजेति । सुख मे भूयात् दुःख मे वा भूदिति स्वारसिकेऽप्योरेव
क्रियारम्भकत्वाद्वाङ्मयमिति । प्रियं कर्मेति शेष । पटान्ता वस्त्राञ्जलम् । पटसित्त-
पटे वस्त्रे इति मेदिनी । अयन्त्यते ष्टष्ठाति ॥

(१४३) गङ्ग इति । पोरवेत्यादि । पोरव रक्ख रक्ख विनय, इतस्तत्र कथय सञ्च-
रन्ति । विनय सौजन्यम् । सञ्चरन्ति भ्रमन्ति । समन्त्रा इति ततोयानिर्देशात्तत्रैवपदम् ।
यदि कोऽपि क्षतैस्तत्रप्रत्यक्षो सुरवे निवेद्येदिति भाव ॥

(१४४) राजेति । सुवजनात् पितृ । ते तत्र पितृत्वसम्बन्धो कश्च इत्यन्वय ।
विदिता चायमाना धर्मा आचारा येन स विदितधर्मा आचारश्च इत्यर्थ । धर्मा पुण्य
यमन्यायस्यभावाचारसोपमा इत्यमर । धर्मादङ्घ्रियन् । खेदमुपयासम् । ननु कथमयमसदा
चारोऽपि क्षन्त्यो सुखे तत्र आचारस्य साधितता साधयित्वाङ्क यत इति ॥

(१४५) गान्धर्वेषु इति । बहुत्रोऽनेका मुनिकन्यकास्तापसकुमार्यो गान्धर्वेषु
न्योन्यसमयोरेकैव विवाहेन । गान्धर्व समयाग्रिय इति वाग्भवत्य परिणीता

दिगोऽवलोक्य ॥ कथं प्रकाशं निर्गतोऽस्मि ॥ शकुन्तला हित्वा पुनस्तैरेव
पदे निवर्तते । (१४६)

शकु ॥ पदान्तरे प्रतिनिहत्य साङ्गमङ्गम् ॥ पौरव अणिच्छापूरकोवि सम्भ्रा-
सणमेत्तपरिचिह्नो अद्यं जणो ण विमुमरिदब्बो । (१४७)

राजा ॥ सुन्दरि । (१४८)

त्वं दूरमपि गच्छन्ती हृदयं न जहासि मे ।

दिवावसाने छायेव पुरो मूलं वनस्पतेः ॥ (१४९)

शकु ॥ श्लोकमन्तर गत्वा व्यात्वगतम् ॥ हद्दी हद्दी इमं सुणिअ ण मे
पलणा पुरोसुद्धा पसरुन्ति भोडु इमेहिं पज्जन्तुकुखएहिं ओवारिद-
सरीरा भविअ येक्खिस्सं दाव से भावाणुवन्त्तं ॥ तथा क्त्वा स्थिता । (१५०)

ऊटा । अद्यामन्तर ता विहभि सुं हजनैरनुभोदिता अभिमन्दितास भूयन्ते इतिहास-
कथानुबन्धेति शेष ॥

(१४६) दिग्य इति । दिगोऽवलोक्य एतस्मत्तो दृष्ट्वा । प्रकाशं जलान्दृष्ट्वाद् बहि-
प्रदेशम् । अथभिकारमन्त्रोऽयम् । हित्वा त्यक्त्वा । हाको हिरिति हि । पदे पदव्यासै ।
निवर्तते लतान्दृष्ट्वा निवर्तते ॥

(१४७) शकु इति । पदान्तरे अन्यस्मिन् चरणव्यासे तदुत्समय इति यावा ।
प्रतिनिहत्य परिहृत्तप्रा निहत्य । साङ्गमङ्गमङ्गाना कौटिल्येभ सङ्गितम् । पौरवेति । पौरव
अनिच्छापूरकोऽपि सम्भ्रासणमात्रपरिचितोऽयं जनो न विस्मत्तव्य । अनिच्छापूरकोऽपि
अमम्पादितमनोरजोऽपि । सम्भ्रासणेति । सम्भ्रासणमात्रेणानापमात्रेण परिचितो विदित ।
न विस्मत्तव्यं च स्मत्तव्यं ॥

(१४८) राजेति । सुन्दरीति सम्बोधन श्लोकौशक्यात्प्राग्भितम् ॥

(१४९) त्वमिति । दिवावसाने अथराहो पुरोऽप्यगो दूरमपि गच्छन्ती वनस्पते
मंडानपादेऽश्वाया मूलं मूलप्रदेशमिव पुरो दूरमपि गच्छन्ती त्व मे मम हृदय मनो न
जहासि सुहृदि । मनसि त्विरलननैवासीति भाव । अत्योपमानद्वार ॥

(१५०) शकु इति । श्लोकमन्त्रम् । श्लोकमन्त्रेषु श्लोका इत्यपर । अन्तरमपि ।
अन्तरमपिकायाश्चपरिधानानर्हि भेदतादर्थ्ये इत्यमरः । हद्दीत्यादि । हा धिक् हा धिक्
इह श्रुत्या न मे चरथो पुरोसुद्धो प्रसरत । भवत एभि पर्यन्तकुखैरेववारितगरीरा
भूना प्रेषिष्ये तावद्दस भासात्तव्यम् । पुरोसुद्धो अथामिहको । पर्यन्तकुखैर्क
इतिभूते सुखैरे अथारितगरीरा अजडितगरीरा । अर्हिरेववारथविजयम् ।

राजा ॥ कथमेवं प्रिये अनुरागैकरसं मामुत्सृज्य निरपेक्षैव
गतासि । (१५१)

२९ अनिर्हृयोपभोगस्य रूपस्य स्मृदुः कथम् ।

कठिनं खनु ते चेतः शिरीषस्यैव बन्धनम् ॥ (१५२)

शकु ॥ एदं सुणिम्न ण मे अत्थि विहवो गच्छिदुं । (१५३)

राजा ॥ सम्प्रति प्रियाम्भूत्ये किमस्मिन् लतामण्डपे करोमि । (१५४)

अपतोऽवबोध्य ॥ हन्त व्याहतं मे गमनम् । (१५५)

३० मणिवन्धाद् गलितमिदं सकान्तोऽशौरपरिमलं तस्याः ।

हृदयस्य निगडमित्र मे ष्टपालवल्लयं स्थित पुरतः ॥ (१५६)

भावातुवन्ध भावव्याभिप्रायस्य अनुबन्धमनिर्हृतिमदृष्टिमिति यावत् । भाव सत्तास्त्रभावाभि-
प्रायचेष्टात्मजन्धस्त्रिति दोषोत्पादेऽतुवन्ध स्यात् प्रलयादिषु मन्त्रे । ष्टप्यानुयायिनि
शियो प्रह्वनस्थानिवर्तन इति चामर ॥

(१५१) राजेति । अनुरागैकरस अनुरागो रतिरेव एक केशवो रसो रसता गतो
यस्य तम् । स्मृद्धारमात्ररसाविष्टमिति यावत् । तदुक्तं । विभाषेनानुभाषेन व्यक्ता सञ्चारिण्या
तथा । रसतामेति रत्यादि स्यायो भाव मचेतसापिति । तथा । उ म स्त्रिया स्त्रिया
उ सि मयोग प्रति या मृहा । स स्मृद्धार इति ख्यातो रतिकीटादिकारणमिति । उत्सृज्य
व्यक्तौ । निरपेक्षा नि मृहा । अपप्रर्ष्ये म्नेतेराकाङ्क्षार्थत्वात् ॥

(१५२) अनिर्हृयेति । अनिर्हृयोपभोगस्य अजातगदालिङ्गनादिव्यापारस्य कृतयव
स्मृदुः कोमलस्य ते तव रूपस्य व्याकारस्य । रूप क्षभावे शौन्दर्ये नामके परुगन्धयो ।
यन्वाहत्तौ नाटकादावाकारस्यौक्योरपीति विश्व । चेत खनु केवल हृदय स्मृदुः शिरीषस्य
ततःपुष्पस्य बन्धन हन्तमित्र कठिनम् । अलोपमालङ्कार ॥

(१५३) शकु इति । एदमित्य दि । एदं सुत्वा न मेऽस्ति विभवो गन्तुम् । विभव-
मस्ति ॥

(१५४) राजेति । सम्प्रति इदानीम् । एतर्हि सम्प्रतीदानीमित्यमर । लता-
मण्डपे लतामण्डपे ॥

(१५५) अपत इति । ष्टपालवल्लयमण्डपे इर्षादाङ्क इन्नेति । व्याहत
प्रतिवद्वम् ॥

(१५६) गमनव्यापारक इत्ययति मधीति । मणिवन्धात् प्रायिमकोष्ठयो मन्धि
स्थानात् गमित परिभ्रष्टम इट इश्यमान सकाल मन्धकवशात् सन्नत नग रत्न

सबहुमानमादत्ते । (१५७)

यत् ॥ हस्त विलोक्य ॥ अग्नौ दोर्ध्वल्लसिद्धिलदाए परिभ्रष्टं एद
मिणालवलयं ष मए परिखादं । (१५८)

राजा ॥ मृणालवलयसुरसि निक्षिप्य ॥ अहो स्पर्शः । (१५९)

अनेन लीलाभरणेन ते प्रिये विहाय कान्तं मुजमत्र तिष्ठता ।

जनः समाश्वासित एष दुःखभागचेतनेनापि सता न तु त्वया ॥ (१६०)

यत् ॥ अदो वरं ष समख्यक्षि विताम्बिदुं भोदु एदेण ज्जैय अत्रदसेण
अन्तापं दं सद्दुस्सं ॥ इत्तप्रसर्पति । (१६१)

कीरणभूनात्तुषेपमस्य परिमल प्रगस्तगन्धो यत् नत् तथोक्तम् । विमर्होस्ये परिमलो गर्भे
जनमनोहरे इत्यमर । मे मम हृदयस्य निगड्ड वन्धनग्रहणत् इव । अथ ग्रहणत्वे । अन्धुको
निगड्डोऽस्ती स्यादित्यमर । तस्या प्रियाया मृणालवलय पुरतोऽप्यत स्थित तिष्ठति । स्यात्
पुर पुरतोऽप्यत इत्यमर हृदयस्य निगड्डमिवेत्प्रामे षालङ्कारः । इयमायां जाति ॥

(११७) सबहुति । सबहुमान सात्वाद् इत् । आदत्ते ष्टुहति । मृणालवलय
मिति षोष ॥

(१५८) यत् इति । अग्नौ इत्यादि । अहो दोर्ध्वल्लसिद्धिलतया परिभ्रष्टमिदं
मृणालवलय म मया परिज्ञातम् । दोर्ध्वल्लेन अज्ञानं काश्येण या सिद्धिलता मृणाल-
वलयस्य प्रथमावस्तया हेतुना परिभ्रष्ट मिति मृणालवलयं मया न परिज्ञात मातु
भूतम् । अमासो दुर्ध्वल्लब्धात् इत्यमर ॥

(१५९) राजेति । अरसि वक्षसि निक्षिप्य मिधाय । स्पर्श इति । एतेन विरह
विमोदन दर्शितम् । तथाचोक्तम् । विमोगावस्थासु प्रियजनमन्तानुभवम् तत्रचित्त कर्मा
अप्यनसमये दर्शनमपि । तद्ग्रन्थुत्तमासुवगतवत् स्पर्शनमपि प्रतीकार काव्यव्ययितमनसां
कोऽपि कथित इति ॥

(१६०) अनेनेति । ते मिये काल मनोन भुज वाह विहाय तत्रकृत्वा अत्र
भूभ्रमे तिष्ठता वर्तमानेन अनेन ते तव लीलाभरणेन विनायस्यग्रहणेन अचेतनेन अथवा
मज्जेन सतापि दुःखमाह दुःख विरहदेवतां भजते शैवते य स । टाट् भञ्जमङ्गवहो विस्तृति
विण । एव जन अहमिति भाव । समाश्वासित शुष्यीकृत त्वया तु मधेतनया सतत्रायोगि
भाव । न न मयाप्राप्तित इत्यर्थे । इदं वक्ष्यविल भाग इत्यम् ॥

(१६१) यत् इति । अग्नौ इत्यादि । अत्र पर न समर्थापि विनञ्जितम् । भवत्
एतन्निवापदेनेनास्मान् दर्शयिष्यामि । अत्र पर एतस्मात् वक्ष्यादकन्तरम् । एतन्निश्च वक्ष्य-
अनेन । अथमेन अनेन । अथपति अथपति ।

राजा ॥ इहा मर्ह्यम् ॥ अये जोवितेश्वरी मे प्राप्ता परिदेवनानन्तरं
प्रसादेनोप कर्त्तव्योऽस्मि खलु दैवस्य । (१६२)

३१ पिपासयामकण्ठेन याचितञ्चास्म, पक्षिणा ।
नवमेघोच्छ्रिता चास्य धारा निपतिता सुखे ॥ (१६३)

शकु ॥ रात्र सम्मुखे स्थित्वा ॥ अञ्ज गृहपथे सुमरिञ्च एतस्य चत्यवमंसिणी
मिणालवलअस्म कदे पडिणिवुत्तस्मि कधिदं मे हिअएण तए गहिदं त्ति
ता णिन्नुचिव एदं मा मं अत्ताणञ्च सुनिअण्णेसं पत्तासइसादि । (१६४)

(१६२) राजेति । अये सम्भुने । जीवितेश्वरी प्रेयसी । परिदेवनानन्तरं मत्तत
विलापारवसाने । पिपास परिदेवनमितप्रसरः । दैवस्य विधेः । दैव त्ति भागधेय भाग्यं
सूतो नियति विधिरित्यमर । प्रसादेन प्रसन्नतया उपकर्त्तव्य उपकारार्होऽस्मि । खलु-
र्जिज्ञासायां किमितप्रथं । अनधिकारप्रशोऽयम् । शकुन्तलागम एव दैवस्य प्रसाद इति
मङ्गला प्रकटितम् ॥

(१६३) विपानेति । पिपासया यामो दुष्कल उच्चैरगच्छम इति यावत् कण्ठो
यस्य स तथोक्तेन पक्षिणा वातकेन च अस्मि तोय याचितं नवमेघेन उच्छ्रिता हटा धारा
आसारय अस्म पक्षिणो सुखे निपतिता । द्वौ चकारौ क्रिययोरव्यभिहितपौर्वापर्यं बोध-
यत । अत्र कातरस्वरवातकृतामन्तरमेव नवमेघोच्छ्रितधारापातेनाप्रस्तुतसुसङ्गोनाथेन
विलापानन्तरमेव शकुन्तागमरूपप्रस्तुतसुसङ्गार्थस्य गम्यत्वात्प्रस्तुतप्रगसारयोऽनङ्कार । यदुक्तं
दर्पणे । कधिदं विधेयं सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः । कार्यास्मिन्नकार्यं च
हेतोरथ यथात भवम् । अप्रस्तुतात् प्रस्तुतशब्दे गम्यते पञ्चभा मत । अप्रस्तुतप्रग सा
स्यादिति ॥

(१६४) शकु इति । स्थित्वा गति म्यगतिरा । अञ्जेतत्वादि । आर्य्य अर्हं पथे
सुत्या एतस्य हस्तभ्रंजिनो मृणालवलयस्य कृते प्रतिनिहृत्कान्ति, कथित मे शूद्रदेन स्वया
वृद्धीतमिति, तस्मिन्निषेद, भा मामात्मानञ्च सुनिजनेषु प्रकाशयिष्यसि । अर्हं पत्वा इतरर्हं
पथस्ताक्षिन् अर्हं पथे । पथ्यप्सर से इत्यमरप्रथ । कृता नतावृष्टे मृणालवलयश्च य-
मिति ज्ञेयः । कृते अर्थे । अर्थे कृतेऽप्ययं तावत् तादर्थ्ये वसन्ते हयमिति कोपसार ।
प्रतिनिहृता प्रत्यागता । प्रथमं निजिषेत्प्रकौ केनाभिहितमि यद्दृष्टमेवापहृषमिति रात्र
प्रथमस्मृतावनामवधार्याह कथितमिति । तत् तस्यात् । इदं मृणालवलयम् । मामात्मानञ्च
सुनिजनेषु भा प्रकाशयिष्यसि । तथाच विश्वदेव सुनिजनेषु विदितवृत्तान्ततावलय
प्रकाश स्यादिति भावः ॥

राजा ॥ सहर्षमात्मगतम् ॥ इदानीमस्मि विखसित भर्तुराभाषण-
पट्टमेतत् । (१७३)

प्रकाशम् ॥ सुन्दरि नातिस्त्रिष्टः सन्धिरस्य घणालवनयस्य यदि
नेऽभिमतं तदन्यथा घटयिष्यामि । (१७४)

शकु ॥ स्मित कृत्वा ॥ जघा दे रोचदि । (१७५)

राजा ॥ सव्याज विलम्बप्र प्रतिमोच्य ॥ सुन्दरि दृश्यताम् । (१७६)

अयं स ते श्यामलतामनोहरं विशेषशोभार्थमिवोच्चिताम्बर ।

मृणालरूपेण नवो निशाकरं करं समेत्योभयकोटिमाश्रितः ॥ (१७७)

शकु ॥ ण दाव णं पेक्खामि पवणकम्पिदकखप्पुलरेणुणा कलसीकिदा
मे दिट्ठी । (१७८)

(१७३) राजेति । आत्मगतमनतिप्रकाशम् । विश्रमितो जातविश्वास । एतत्
व्याख्यं भवेति । भर्तुराभाषणपट्टं भर्तुरि प्रयोगार्हं पट्टम् । तदाह भरत । व्याख्यं भवेति
सम्बोध्य पति पत्नीजनेन वेति ॥

(१७४) प्रकाशमिति । विम्पष्टमित्यर्थ । नातिस्त्रिष्ट न सम्यक् ह्येव गत न
सुष्ठु मितित इति यावत् । सन्धिरुभयकोटियोग । अभिमत सम्मतम् । तत तदा । अन्यथा
घटयिष्यामि पृथग्विधं सन्धास्यामि ॥

(१७५) शकु इति । जघेत्यादि । यघा ते रोचते । यघा यत्प्रकारेण ते तुभ्य
रोचते प्रीतिस्तुत्यादयति । तथा क्रियतामिति शेष ॥

(१७६) राजेति । सव्याज अन्यथासम्मानकपटेन सहित विलम्ब काल
गमयित्वा । प्रतिमोच्य परिधाय । वलयमिति शेष । दृश्यतामित्यस्य श्लोकोक्तं नाम्बय ॥

(१७७) अयमिति । अयं स प्रसिद्धो नव कलामालो निशाकरश्चन्द्रमा उल्लिखता
म्बरो सुक्ताकाशवायं सन् । एतेन सुक्तवस्त्रत्वमपि ध्वन्यते । अम्बर व्योम्नि वाससीत्यम्बर ।
विशेषशोभार्थं शोभानिरेकार्थमिव श्यामलतया नीलिम्बता मनोहरं विलोकाद्वादकम् ।
एतेन गणस्यसादृश्यमपि दर्शितम् । तत्र करं मृणालरूपेण समेत्य ममागत्य उभयकोटि
अपहृयमाश्रित । कुण्डलीभूय दद हतवामिति भावः । कोटिरूपे प्रकर्षे चेति धरणि ।
एतासम्भविनमपि कुण्डलीभूतकलामालमिन्दु सुप्रमानं प्रौढप्रा सम्भाव्य तदात्मतया उपमेयस्य
मृणालवनयस्य सम्भावनादुत्सोचानद्वार । यदुक्तं दर्पणे । भवेत् सम्भावनात्प्रोक्षा प्रकृतस्य
परात्मनेति । वंगस्यविल इत्तम् ॥

(१७८) शकु इति । षेत्यादि । न तारदेन मेवे परमकल्पितकथास्य इरेणुना

राजा ॥ वसितम् ॥ यद्यनुमन्यसे तद्दृष्टेनां वदन्माहतेन विप्रदां
करवाणि । (१७६)

शकु ॥ तदो अमुकस्मिदा भवेद्यं किन्तु उष अहं ण दे वीन-
सेमि । (१८०)

राजा ॥ मा मैव नयो हि परिजनः सेव्यानामादिषात् परं न
वर्तते । (१८१)

शकु ॥ अथ ऊवे अञ्जाअरो अविस्मासजणअरो । (१८२)

राजा ॥ स्वगतम् ॥ नाहमेव रमणीयमात्मनः सेवावसरं शिथिल-
यिष्ये ॥ सुखसुखमयित् प्रकृतं । (१८३)

शकु ॥ प्रतिषेध रूपयन्ती विरमति । (१८४)

कल्पमीकता मे दृष्टिः । एतच्छालरूपिनिष्कारम् । न प्रोक्ते न पश्यामि । कुत इत्यत
आह मवनेति । पवनेन कस्मिद्ययोः सन्दिग्धयोः कर्णोत्पन्नयोरपत्तं सभूतयोः कथनयो रोग्युना
रजसा दृष्टिर्लोचन कल्पमीकता अप्रसादीकता ॥

(१७६) राजेति । अद्यनुमन्यसे अतुजानासि । यत् तस्यात् । यत्तं वदित् ।
वदन्माहतेन फूकारेण । विप्रदां निश्चिनाम् । विप्रदो घषष्ठे पुमान् । तद्दृष्टो निवसे
वाच्ययश्चेति शब्दाभ्यि । यद्वा विप्रदं, व्यज्ञाम् । विप्रदं पाण्डुरं व्यज्ञे इति भेदिनी-
लिकाण्डशेषो । करवाणोति घर्णभावा गो ॥

(१८०) शकु इति । तदो इत्यादि । तदातुक्स्मिता भवेद्यम् । किन्तु पुनरहं न
ते विश्वसिषि । अतुक्स्मिता कल्पना सन्निता । भवेद्यमिति भय्ये वा-क्यसेत्पोरिति कव-
क्रियाया श्री । ते इति सम्बन्धमातृविश्लेषाया षी ॥

(१८१) राजेति । मा मैव एषं मा वद मा वदेयद्यं । त्रि यस्यात् नवोऽविरोध-
गतं परिजनः परिचारको जनः सेव्यानामुपामनीयाम् आदिषात् परम् आदिषातिरिति
व्यापारं न वर्तते न तत्र रमते । परमिति भाववरतान् देशाध्यक्षानभाषयिति कर्णोत्पत् ॥

(१८२) शकु इति । अथमिथादि । अथमेशायादरो अविस्मासजनकः । अयादरं
आदरातिशयः ॥

(१८३) राजेति । रमणीयं कुलं भम् । आत्मनः सेवावसरं सेवायै आत्मनो-
ऽवकाशम् । शिथिलयिष्ये लजेयिष्ये । लज्जयिष्ये लज्जयिष्ये ॥

(१८४) शकु इति । प्रतिषेधं निषेधं रूपयन्ती क्रियया दणं दानी इत्येति
निरर्त्तते ॥

राजा ॥ अयि नदिरेक्षणे अलमस्त्रद्रविजनाशङ्कया । (१८५)

गङ्गा ॥ किञ्चिद् दृष्ट्वा मोडावनतसुखी तिष्ठति । (१८६)

राजा ॥ अद्भुतभियां सुखसुखमयं आत्मगतम् । (१८७)

35

चारुणा स्फुरितेनायमपरिचतकोमल ।

पिपासतो ममासुखा ददातोव प्रियाधरः ॥ (१८८)

गङ्गा ॥ परिखाणमन्यरो विप्र अज्जटतो । (१८९)

राजा ॥ कर्णोत्पन्नसन्धिकर्पाद्रोक्षणमृदोऽस्मि ॥ सुखमास्तेन वधुं स्वता (१९०)

गङ्गा ॥ भोदु पद्दित्पदसणक्षि संतुत्ता । लज्जेमि उष अणुव-
आरिणो पित्रारिणो अज्जटत्ता ॥ (१९१)

(१८५) राजेति । नदिरेक्षणे सुखमलोचने । अणुव अणुव । वधुभ्यां वधु
वचनान् पदम् । अस्मिन्नस्त्र अस्त्रभया आशङ्कया त्रासेन तम ॥

(१८६) गङ्गा इति । किञ्चिद् दृष्ट्वा ईष्य मोक्ष्य । किञ्चिद्दीपकनागस्यो दानपर ।
मोडया लज्जया अवनत नम्य सुख यस्यां सा तद्योक्ता । स्त्राद्भुतभियां ॥

(१८७) राजेति । अद्भुतभियां अद्भुतमध्यमभ्याम् । उन्नमय उन्नमय । जाना
सुखे क्लृप्तोऽयम् । अर्षोरय इति अेरय ॥

(१८८) चारुणेति । अस्मिन्नस्त्रेण दग्धस्यसौभावेन कोमलं सुकमरीयं
मियाया अमरचारुणा मनोहारिणा स्फुरितेन स्फुरणेन हारेण पिपासतं पातमिच्छत
अस्मिन्नस्त्रेण । मम मन्यन्ते अतुल्यमनुमतिं ददातोव । भावेण । अतोऽप्येवाह ॥

(१८९) गङ्गा इति । परीत्यादि । परिज्ञानमन्यर इत्यर्थे पुत्र । परिज्ञानं वधु
प्रतिष्ठाकर्णोत्पन्नरेणो सम्यग्बोधं तत्र मन्यरो मन्द अक्षम इति यावत् । मन्यर कोपपन्नदो
बोधमन्यानयो इमान् । इत्युक्तान् न ह्यो मन्दे प्रयो वक्तोऽभिधेयवदिति मेदिनी । तस्यै
कर्णोत्पन्नेण नूनेत्यतान् सम्यगनुभवतु माङ्गीतीति भावः ॥

(१९०) राजेति । कर्णोत्पन्नस्य सात्त्विकान् मामीयान् दृष्ट्वा मृदो दर्शनस्य ।
रेणु निरस्त्रीकरणादिति भावः । सुखमास्तेन फुत्कारेण ॥

(१९१) गङ्गा इति । भोदित्वादिति । भवत् प्रकृतस्वदृश्यं मास्मि सद्यः । लज्जे
पुनरनुवहारिणी मियकारिणो अर्थपुत्रस्य । भवत् अस्तु अलमन्येन फुत्कारेणेति भावः ।
भवत्तरत्नास्त्रमनानां । प्रकृतस्वदृश्यं सात्त्विकदृश्यं । पुनस्त्वर्थः । तेन विन्दु
मियकारिणोऽभिमनार्थं साधिनं आर्थपुत्रस्य अणुवधारिणी अहं लज्जे विन्दुमि ।
कण्ठीयोऽहं मोदो इति कश्चिद्व्युत्पन्नः । अणुवधारिणो इत्येव । अणुवधारिणो
इत्येव ॥

राजा ॥ सुन्दरि किमन्यत् । (१८२)

१७० इदममुप्रपद्यतिपद्ये सुरभि सुख ते यदाघ्रातम् ।

ननु कमलस्य मधुकर सन्तुष्यति गन्धमात्रेण ॥ (१८३)

शकु ॥ कथितम् ॥ असन्तोषे उच्य किं करोति । (१८४)

राजा ॥ इदम् ॥ इति व्यवसित । (१८५)

शकु ॥ यत्नं दौकते । (१८६)

नेपथ्ये ॥ अङ्गवाशब्दञ्च आमन्तेहि सद्यश्चरं च उच्यत्विदा रश्मिणी । (१८७)

शकु ॥ कथं दत्त्वा मधुमम् ॥ अङ्गउत्त एसा कखु तादकसस्य धम्भ

(१८२) राजेति । अन्यत् उपकरण किम् । अलमन्येनोपकारेण्येति भावः ॥

(१८३) किमुपहन गवा यदन्येनालमित्युच्यते इत्यत आह इदमिति । तत्र सुरभि सुख सुगन्धि पदनम् । सुगन्धौ च मनोने च वाच्यम् । सुरभि सुख इति विश्वे । यदाघ्रातमाप्रापि भवेति शेषः । इदमपि उपहतिपद्ये उपकारकत्वे गणनीय इति शेषः । ननु यत् कमलस्य मधुमत्त्वेण व्यासवासाद् विनापीति भावः । मधुको भङ्ग सन्तुष्यति सन्तोषमाप्नोति । अत्र उच्यन्तोऽलङ्कारः । पूर्वोद्भूत्यापि हादगपञ्चदशमात्वाद्दुपगोति नांभार्येयम् । तदङ्गम् । आत्योत्तराद्भूत्य मधुमाङ्गमपि प्रयुक्तं चेत् । कामिनि तासुपपीति प्रकाशदने महाकवये इति ॥

(१८४) शकु इति । असेनादि । असन्तोषे पुन किं करोति । मधुकर इति शेषः । तत्रातिविम्बनात् भवानपीत्यर्थः ॥

(१८५) राजेति । इद एव करोतीत्युक्त्वा व्यवसितमस्मिन् लगाध्यन्त्या सुखिसुखद्वयम् इति भावः । ननु अस्मिन् सुखितवाङ्म तदभिनयस्य प्रतिशेषात् । यथाह । गवनाधरपानादि नगराद्युपरोधनम् । स्नानातुषेपने भूमि र्द्विर्जातो मातिविकार इति । सुखमधुविवर्ति मङ्गलाद्या कथमप्युद्यमित न सुखित त्व इत्यभिप्रासमानेन विरोधात् ॥

(१८६) शकु इति । यत्नं सुख दौकते आह्वयति । यद्यपि दौकञ्च गव्यापिति कविकल्पद्रुमसाध्यापि धातुभाषनेकाद्यैत्यादत्तावरणार्थं । यदुक्तम् । क्रियावाचित्यमाख्यात मसिद्धोऽर्थं प्रदर्शित । प्रयोगतोऽन्ये मान्वा अनेकाद्यां हि धातव इति ॥

(१८७) नेपथ्य इति । अङ्गवादि । अङ्गवाशब्दमु व्यागन्त्रयत्नं मधुकर मधुसूत्रिणा रजनी । आनन्दयस्य व्याह्वय । मधु सुगपञ्चतीति मधुकर प्रिय । उच्येत्यादि हेतु । निश्चि अङ्गवाशब्दमिदं विरहद्वयं लभते प्रिया च प्रियमाकन्दतीति प्रथयात् मधिन मधिसुजनस्य ॥

कर्णोऽसी मन वृत्तान्तोऽलक्ष्मणमिच्छन्तं अञ्जा गोदसी आञ्जच्छदि ता
विद्वान्तरिदो होहि । (१८८)

• राजा ॥ तथा ॥ इत्येकान्ते स्थित (१८९)

॥ तत प्रविशति पात्रहस्ता गौतमी । (२००)

गौत ॥ जादे अञ्जाच्छिदं सुषिञ्च आञ्जदा, एढं प्रान्तिउदर्यं ॥ (२०१)

इहा वृत्तस्याथ च ॥ इध देवदासहाइणी चिहंसि । (२०२)

शङ्ग ॥ दाषिञ्जोव अणख्खापिकाख्खादाओ मालिणी ओदी-
खाओ । (२०३)

गौत ॥ शान्त्प्रदकेन शङ्गान्तामभ्युक्ष्य ॥ जादे पिराभाधा मे चिरं जीव
अवि दे लङ्गसन्दाबाइं गङ्गाइं ॥ इति शृंग्रति । (२०४)

(१८८) शङ्ग इति । 'कर्णं हन्वा ओतं कर्णं नियुज्य । शसम्भ्रमं सत्परम् ।
पञ्जेल्यादि । आर्यं इत्थ एषा एतनु तातकएवए भर्म्मकनीयसी मन हत्तान्तोपलक्ष्मणनिमित्त-
मायां गौतमी आगच्छति तद्-विटपान्तरितो भव । धर्म्मकनीयसी धर्म्ममगिगी न वस्तुतो
मगिनोत्वर्थ । मन हत्तान्तख वात्ताया उपलक्षाननिमित्तं क्षामार्थम् । वात्तां प्रहसि-
ईतान् इति, प्रधोपकव्यञ्चिद्विद्विप्रतिपञ्चप्रमितेतर इति चामर । विटपान्तरित खन्वा
आदितशरीर ॥

(१८९) राजेति । तथा तथैव क्रियत इत्युक्त्वा एकान्ते निर्जने स्थितस्तिष्ठति ।
एकान्त जीवमत्यर्थं निर्जने तरयुते लिखिति शङ्गाविवि ॥

(२००) तत इति । तत रात्र स्वानान्तरगमनात्परम् । पात्रहस्ता शान्त्प्रदक-
पात्रहस्ता ॥

(२०१) गौतेति । जादे इत्यादि । जाते अत्याहित श्रुत्वा आगता, एतच्छान्त्प्र
दकम् । जाते वसे । अत्याहित तापादतिभोतिम् । अत्याहित महाभीति कर्म्मजीवान्
वेदि चेत्यमर । शान्त्प्रदक दर्शयित्तमात्र एतदिति ॥

(२०२) इहेति । शङ्गान्तामिति शेष । इधेत्यादि । इध देवतासहायिनी तिष्ठसि ।
देवतासहायिनी एकाकिनी । इदत्कोपमर्भोऽयं मन्त्रः ॥

(२०३) शङ्ग इति । दाषिमिति । इदाभीमेव अणख्खापिकाख्खादे मालिनीमवतोर्णे ।
मालिनी नदीम् । अवतोर्णे गते ॥

(२०४) गौतेति । अभ्युक्ष्य शान्त्प्रदकेन अभिपिप्य । तदमकारख्खा । उतायेमेव
इत्थेन प्रोक्ष्यं ससदाशुतम् । व्यञ्जनाभ्युक्ष्य मीक्तं तिरपावोक्ष्य चरतमिति चरत्युक्त ।

यज्ञ ॥ अग्नौ अस्ति विशेषो । (२०५)

गीत ॥ परिषद्दो द्विअसो ता एहि उड्अं कोन गच्छन्हा । (२०६)

यज्ञ ॥ कचच्चिदुत्ताय जगतम् ॥ द्विअअ पदमं सुहोवण्दे नगोरहे
काजहरणं करोसि सम्पदं अणुभव दाव दुक्खं । (२०७)

पदान्तरे प्रतिनिहत्व प्रकाशम् ॥ जडाहर सन्दावहर आसन्तोमि तुमं
पुथो वि. परिभोग्यं ॥ इति निष्कान्ते । (२०८)

राजा ॥ पूर्वस्नानसमेत्य सनिश्चासम् ॥ अहो विघ्नवत्यः प्रार्थितार्थसिद्धयः ।
मया हि । (२०९)

सुहृत्सु लिसेवृताधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविद्धवाभिरामम् ।

आदे इत्यादि । आते निराशाभा मे निर जीव अयि ते लघुसन्नापान्यद्रानि । आते मये वि
इत्यनेन सम्यक् । निराशाभा निष्पीडा । अयिः मन्त्रे । लघुशोस्त्रीभूताः सन्नापा येषु तानि
लघुसन्नापानि । इति इति पृच्छन्ती । सृयति अद्धानीति शेषः ॥

(२०५) यज्ञ इति । अग्नौ इत्यादि । अहो अस्ति विशेषः । अस्ति भवति ।
अस्ति विशेषो इत्यर्थं भवत्यत्र मिथ्यावाददोषः परिहृतः । सतार्थं धातुनां अत्यन्तं विंध्यं
कान्ता येत्यर्थं ह्यनेन उच्यते । विशेषः प्रतीकारः ॥

(२०६) गीतेति । परीत्यादि । परिषदो द्विअसो ता एहि उड्अं कोन गच्छाय ।
अहमत्र स्त्रिये लोकेकारव्यपच्छेदः ॥

(२०७) यज्ञ इति । कचच्चिदुत्ताय । द्विअएत्यादि । हृदय प्रदमं सुहोवण्ते
नगोरहे काजहरणं करोसि साम्प्रभनुभन तावद् दुक्खम् । सुहोवण्ते अग्रयज्ञसुभने सनी-
त्यर्थः । नगोरहे अर्थाश्रितकवे प्रियतम इति यावत् । काजहरणं विह्वलम् । धातुन-
मिदामोम् ॥

(२०८) पदेति । पदान्तरे अस्यान्तु पदविश्यासि प्रतिनिहत्व पद्यानिहत्व । लदेत्यादि ।
जगत्पद सन्नापहर आसन्तोमे त्वं पुनरयि परिभोग्यम् । सतावहं निजुष्टम् । अत्र
तस्यो मङ्काराज एव धर्यते । सन्नापहर धानोकमिराव रणादाभोकरानाद्या इत्यर्थः ।
आसन्तोमे निवेदयानि । परिभोग्यं मारुप्यं सद्रुमार्थं वेत्यर्थः । इति यरुणी सत्याम् ।
निष्कान्ते गीतभीषुन्तरे इति शेषः ॥

(२०९) राजेति । पूर्वस्नानं सत. गट्टइतिहाततम् । अहो विघ्नये । प्रार्थिताना-
मर्षानां प्रयोजनानां विध्यो निमित्तयो विघ्नवत्यः अतुगतविघ्नाः । विद्धि निष्पत्तियोगयोरिति
विद् । हि यथाज्ञ मया उच्यते इति न त्त्तुन्वितमिति श्रीकीदेनाम्बतः ॥

सुप्तमंसविवर्त्तिपक्षलाख्याः कथमपुत्रन्धमितं न चुम्बितं तु (२१०)
 क्व तु खनु सम्प्रति गच्छामि अथवा इहैव प्रियापरिभुते लतामण्डपे
 सुहृत्तं तिष्ठामि । (२११)

सर्वतोऽपचोक्य । (२१२)

तस्याः सुषमयी शरीरसुलिता प्रयत्रा शिलागान्धियं

३४ कान्तो नन्दप्रलेख एष नलिनोपले नखैरर्पितः ।

हस्ताद् भ्रष्टमिदं विसाभरणमित्वांरुञ्जमानेद्यधो

निर्गन्तुं सहसा न वेतसगृहाद्दीशोऽस्मि चून्यादपि ॥ (२१३)

(२१०) सञ्जरिति । पञ्च शैलरोमापत्नी । पञ्चाश्विनीस्त्रीत्यमर । तदस्ति यथो
 रिति मोक्षार्थेवेत्यादिना श्रुडादित्वात्तदययात् पञ्चक्ये पञ्चप्रयत्निततीत्यर्थं । यत्
 स्वप्रहयर्थं विशेषणं न विशेष्य नेतरव्यावृत्ति जायते तत्रास्वर्थं प्रत्ययान्तर तदुत्कर्षं प्राय-
 क्ष्यादिमन्वबोधकत्वमुच्यते । विष्टमेतद् भातदूरीकायाम् । पञ्चक्ये अश्विनी इत्यौ यस्या
 सा तस्या । सकय्यञ्च न साहो इति य । पिप्वादीप् । शकुन्ताया इति यावत् । अथरथ
 ओष्ठश्च हया समाहार अधरोष्ठम् । प्राणित्थ्यं सेनाहानामैक्यं च इति पक्षव्यादैक्यम् ।
 योष्ठोत्तो से इति ओष्ठे परे अकारबोध । सञ्ज पुन पुनरङ्गुलिभि स एतमधरोष्ठं यत्
 तत्तथोक्तम् । तथा प्रतिषेधाच्चरैर्निषेधायोदीरितवर्णैर्विह्वल विह्वल अभिराम मनो
 भङ्ग । अथर अङ्गावर्षं योरिति विश्व । विह्वलो विह्वल इत्यमर । अभिराम रमणीय इत्य
 सोम्यश्च एन्दरमिति धनञ्जय । तथा असे स्तन्ये विवर्त्तते चुम्बनात्तद्वाद् भ्रमतीति अथ
 निवृत्ति सञ्ज कथमपि कष्टदद्यात्समितसङ्गमित न तु चुम्बितम् । भविष्यत्वेव चुम्बने विह्व
 भूना गीतमो समायातेति भाव । इदमुपहतं माम एतं वक्ष्यन्नुक्तम् ॥

(२११) कति । सुवितर्कं । खनु दृष्ट्यायाम् । निवया परिभुक्ते व्याधौ ।
 प्रोच्यगन्तव्यार्थाङ्केष्वेव्यधिकरणे ङ । सुहृत्तं कतिवित् कथान् । अथको त्वं सुहृत्तो
 हादगास्त्वामित्यमरः ॥

(२१२) सर्वेति । सर्वतो लतामण्डपस्वदृश्यजात नि ॥

(२१३) तस्या इति । शरीरेषु सुनिता सुष्ठुनेष्टुनादिना विमर्द्दितं । सुल
 विमर्द्दने इति शीतधातुगणने कविश्लेषुम् । इदं शिलाया शिलो रिति तस्या प्रियाया प्रिय
 मयो प्रिय किञ्चा गय्या । तस्या इति सर्वताम्ययि । नलिन्या । पद्मिण्या पत्नी नखैरर्पितं
 उद्धृत एव कान्तो मनोहरो नन्दप्रलेखो नन्दप्रलेख । कान्त इत्यतः कान्त इति कतिवत् पाठ ।
 कान्तो चान्ति गत इत्यर्थः । हस्ताद् भ्रष्ट इति गतिविदं विसाभरणं मृषावत्प्रहयम् ।

विचिन्त्य ॥ अहो धिगसस्यक्चेदितं प्रियां समासाद्य कालहरणं
कुर्वता मया । तदिदानीम् । (२१४)

रहः मत्यासत्तिं यदि सुवदनायास्यति पुन-

र्जं कालं हास्यामि प्रकृतिदुरवापात्ति विषयाः ।

दूति क्लिष्टं विज्ञैर्गणयति च मे मूढहृदयं

प्रियायाः प्रत्यक्षं किमपि च तथाकातरमिव ॥ (२१५)

नेपथ्ये ॥ भो भो राजन् । (२१६)

रूपाल विचिन्त्यमरः । इति एवरूपेण व्यावृत्तमाने द्रष्टुं महते रूपे चतुषो यस्य च
तथोक्तोऽहं शून्यात् विचारकृतादपि नेतस्यदृष्ट्यात् वानीरत इतजतगदृष्ट्यात् उदृष्टा इतार
निर्गन्तुं न रैश्च समर्थोऽपि । व्यावृत्तमानेति व्याङ्ग्यपूर्वस्य ससृज सर्पस्य इत्यस्य रूपम् ।
प्राक्त्वेपदिनं तु प्राक्त्वेपदिभिच्छन्ति परस्परदिनां क्षिप्रदिदि न्यायात् । व्यावृत्तमानेति
घाटे इति एव दृश्यं नव्यापारेण व्यावृत्तमाने सम्बन्धमाने रूपेण यस्य स तथोक्त इत्यर्थः ।
इदं शब्दं लक्ष्मीकृतं नाम उक्तम् ॥

(२१४) विचिन्त्येति विचार्यतेत्यर्थः । अहो विवादे । अहो धिगर्थे शोके च
अस्माकं विवादयोरिति भेदिनी । धिगिति । प्रियां शकुन्तलासमासाद्य कालहरणं
स्वामिमतात्पर्यं वाचने विवक्ष्यं कुर्वता मया अस्म्यक्चेदितं इति अस्तुविता धिक् । तय
तफात् इदानीमपुनः मूढहृदय प्रियायाः प्रत्यक्षं गणयतीति लोकीयेनाप्यस्य ॥

(२१५) रह इति । शुभ वदनं यस्याः सा सुवदना । आहृत्वेऽपि अनापिकोऽराद-
बहुव इति बहुवचं प्रतिषेधात् । शकुन्तला यदि पुनरप्यदा रहः मत्यासत्तिं विचिन्त्यमूढो
यत्किमर्थम् । विचिन्त्येति विचिन्त्येति शब्दाकाराणां रङ्ग इत्यमरः । यास्यति तदा कालं न
हास्यामि न्यस्यामि न चिरयिष्यामीति यावत् । तदुपपादेव यथावर्तय्यं चिरयिष्यामीति
भावः । एतेनास्य वैवाहिकसङ्घर्षाद्यनपेक्षया विधिप्रसक्तं मायङ्गीयम् । गान्धर्व्यादीनाहृद्वा
हृत्वां शार्थेवातिकल्पयते । यथा रत्नवालायाम् । राजापत्यमाहृद्वैवाधं च प्राक्त्वेऽपि
प्रेव कात्यां विवाहाः । गान्धर्व्याप्यो राजस्यदाहरण्यपैवाथो वा सर्वकाले विधेया इति ।
इति यतो विषया इन्द्रियाणां । विषया अहो । गोचरा इन्द्रियाणां चेत्यमरः । प्रकृत्या स्वभावेन
इत्याया इत्यर्थः । विज्ञैर्दृष्टैः क्लिष्टं शीङ्गितं मे मूढहृदयं इति अस्मत्कारेण प्रियाया
प्रत्यक्षं वाचाकार गणयति च तथा किमपि अस्मिन्नीयं कातरमथैरमिव भवति च ।
इदं इति शिष्येति नाम ॥

(२१६) नेपथ्ये इति । उगमम् ॥

सायन्तने सवनकर्म्मणि सम्रटशे

वेदि ऊताशनवती परित प्रक्रीर्णाः ।

छायाश्चरन्ति वज्रधा भयमादधाना

सन्ध्याभ्रकूटकपिशा पिशिताशनानाम् ॥ (२१७)

राजा ॥ आकण्ठ्यं सावचम्भम् ॥ भो भोस्तपस्विनो मा भैर मा भैर
त्रयसहस्रागत एव ॥ इति निष्कान्त ॥ (२१८)

तृतीयोऽङ्कः । (२१०)

(२१०) सायन्तने इति । सायन्तने सायकालीने सवनकर्म्मणि यागकर्म्मणि । सवन यजने स्याते सोमनिगमनेऽपि चेति विश्व । अग्निहोत्र इति यावत् । तथाच श्रुति । याव ज्जीवमग्निहोत्र जुहोति यदग्नये च मजापतये साय प्रातर्जुं होतीति । सम्रटत्ते आरब्धे सति ऊताशनवतीं ज्वलद्गला वेदिं परितो यश्चभूमे समन्त । समन्तस्तु परित सर्त्ततो विश्व गित्यपोत्यमर । अश्वभयपरिसर्ष्यत इत्यत्रो द्विंतीया । प्रक्रीर्णा व्यग्रा व्यतएव भय हवि राच्छेदाशङ्कामाद्राना चत्पाद्यन्त्य सन्ध्याया अश्रकूटा मेघपुङ्गा इव कपिशा श्यावा कण्ठ पीतवर्णा इति यावत् । अश्व मेघ इति पुङ्गराशो तत्पर कूटमस्त्रियामिति, श्याव श्याव कपिश इति चामर । पिशित सायमन्तनि ये ते पिशितायना । मन्दादित्वाद्न । पिशित तरस सायमित्यमर । तेषां वज्रधा वज्रप्रकाराश्यायाश्चरन्ति इत्यसतो श्वमन्ति । तथाच सायाकालतादृशविषहा अवि राक्षसा ज्वलद्गलसन्निवर्णात् पतनीभिस्त्रायाभिरश्वभोयन्त इति भाव । वसन्तिलक इत्यम ॥

(२१८) राज्ञेति । सावचम्भ समारम्भ सोढामिति यावत् । अचम्भ सुवर्षे च साम्प्रारम्भयोरपीति विश्व । भैरतेति । मायोगात् मा टी वति टी । युष्वात्कर्त्तृत्वात् कर्त्तुं बद्ध त्वाच्च तस्यास्तविभक्ति । अमेतिकरणसामागम । ट्रा मिरिति सि । इवर्षान्तनिषेधाच्चेम । मजवदेति इन्द्रि । तत पत्न तस्य टद्य । इति एवमङ्गा निष्कान्तो रङ्गमेरपद्यत ॥

(२१८) तृतीति । अङ्क परिच्छेद ॥

इति श्रीकण्ठनायकसंस्कृतायामभिज्ञानशकुन्तलीकाया
प्रवेशिकाप्याया तृतीयाङ्कविवरणम् ॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

नत प्रविशतः कुसुमावचयमभिनयन्त्यौ सख्यौ । (१)

अनसूया ॥ इला पित्रस्वदे जइ वि गन्धर्वेण विवाहविधिणा णिवृत्त-
कलाणा पियसहो सउन्तजा अणुखवभत्तिभाइणो संबुत्ता तइ वि
मे ण णिवृदं चिअअं । (२)

प्रियंवदा ॥ कथं विद्या । (३)

अन ॥ अज सो रारसो इट्टिपरिसमत्तीए इसिद्धिं विसज्जिहो
अत्तपो णअरं पविचिअ अन्तेउरउत्तागमादो इमं जणं सुमरेदि ण
वन्ति । (४)

(१) तत्र इति । कुसुमावचयं एवमेव । उपसचइम् । अभिनयन्त्यौ स्वयत्यौ ।
सख्यौ शकुन्तलाया इति शेषः ॥

(२) अनसूयेति । इत्येवादि । अवि प्रियवदे यद्यपि गान्धर्वेण विवाहविधिना
निवृत्तकलाणा प्रियवदो शकुन्तला अतुखवभत्तभागिनी संबुत्ता तथापि मे न निवृत्तं हृद-
दम् । गान्धर्वेणान्योन्यसमयपूर्वकेण । विवाहविधिना विवाहकर्मणा । निवृत्तकलाणा
निलसमङ्गना । अतुखवरूपे । समदशं भर्तारं भर्तुं शीलं यस्या इत्यतुखवभत्तभागिनी ।
रञ्जोऽयकानासिद्धिणाविति प्रा.प. वदेन युज्यभुजभजत्यजभंरुजरुभभुविषयसंप्रिच्यो
प्रिणिसाकीलो इति इत्तव्याद्, प्रिणिसालयः । धियाज्जणमः । निर्हतं उच्छीभूतं सुचि
या । निर्हतिः हास्यतावस्तगमने च सुखे स्थित्यामिति मेदिनी ॥

(३) प्रियवदेति । कथं विद्या कथमिव ॥

(४) अनेति । अज्जेवादि । अजस राजर्षिरिट्टिपरिसमाप्त्या अरविभिर्विष-
ज्जितः आत्मनो नगरं प्रविश्य अन्तःपुरसमागमादिमं जनं अरतिन वेति । इट्टिपरि-
समाप्त्या यागसमापनेन । इट्टि यागेऽष्टदोरित्यनरः । विमर्जितो नगरगमनायात्प्रातः ।
अन्तःपुरसमागमात्प्रविशोऽभोगात् । इमं जनं प्रियवदस्यौम् । अरति अथवा न अरति
इति वचं विनया न निवृत्तं हृदयमित्यन्वयः ॥

प्रियं ॥ एष दात्र वीसत्या होहि ण हि तादिसा आकिदिविसेसा
शुणविरहिणो होन्ति । एत्तिणं उण चिन्तणीअं तादो तीत्यजात्तादो
पडिण्डत्तो इमं वुत्तन्तं सुणिय ण आणे किं पडिवज्जिस्सुदित्ति । (५)

अथ ॥ जधा सं पुच्छसि तधा अभिमदं तादस्स । (६)

प्रिय ॥ कधं विअ । (७)

अथ ॥ अणुरूपस्य वरस्य हृद्ये कण्ठ्या पडिवादणीअ त्ति अशं दाव
पट्टमो कप्यो । तं जइ देव्वं सम्पादेदि षं कअत्थो गुरुजणो । (८).

(५) प्रियमिति । एषेत्यादि । अत्र तावद् विशला भय न हि तादृशा व्याप्ति
विशेषा शुणविरहिणो भवन्ति, एतावत् पुनश्चिन्तनीयं तातस्तीर्णं यात्वा प्रतिनिवृत्तं इमं
हत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यत इति । अत्र राज्ञ मृतौ । विशला स्मरनिश्चया ।
हि यस्मान् तादृशास्त्वान् आकृतिविशेषा विशिष्टा व्याप्तयः । शुणभजडपत्तत्वादिक
विहरयन्ति त्यजन्तीति शुणविरहिणो न भवन्ति । अतएवाह व्याकारसदृशप्रज्ञ प्रज्ञया
पट्टयागम इति । रह कत त्याग इति कविकल्पद्रुम । एतावत् पुनरिदन्तु चिन्तनीयं
विचारणीय किमित्याकाङ्क्षायामित्यन्तम् । किं प्रतिपत्स्यते किं मक्षते ॥ १ ८२ - १८३ ॥

(६) अनेति जधेत्यादि । यथा मा पृच्छसि तथाभिमदं तातस्य । यथा यत्
विषये प्रियसख्या पौरवराजसङ्गम इति यावत् । मा पृच्छसि श्रुत्वा किं प्रतिपत्स्यत इति
जिज्ञाससे तथा तत्र तातस्य अभिमदं सम्यक्तम् । अभिमदमिति ज्ञानार्थत्वाद् वर्त्तमाने
क्त । तद् योगात् कासुकसङ्गान् क्रमेण कर्त्तरि पठौ । जहं अहं मेरुखानि तहं तथ
अणुमदं भवे इति कथितं पठते अथाह मेधे तथा तस्यानुभवं भवेदित्यर्थं ॥

(७) प्रियमिति । कधं विअ कथमिव ॥

(८) अनेति । अणुरूपस्य वरस्य हृद्ये कण्ठ्या प्रतिपादनीयेत्ययं
प्रथम कल्प । तं यदि देव सम्पादयति ननु क्षत्रार्थं गुरुजन । वरस्य क्षामात् । वरो
क्षामातरि हृते देवतादेरभीक्षित इति भेदिनी । प्रतिपदनीया दानीया इत्ययं प्रथम कल्प
मध्यमो विधि । कल्पे विधिक्रमौ । सुख्यं स्यात् प्रथम कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधम इत्य
सर । तं सुख्यकल्पम् । देव नियतिरेव देवे पुरुषकारे च कर्मसिद्धि व्यंशस्वितेतत्पुत्रगुरुजन
पुरुषकार विनेत्यर्थं । सम्पादयति निवृत्तं इति । अथार्थं सयोरेत्याश्रयाया भव्ये की ।
क्षत्रार्थं एतदयोजन ॥

प्रियं ॥ एवखेदं । (६)

पुष्पभाजनं, विबोध्य ॥ सच्चि अचचिदाद् इत्तु बलिकम्पपञ्जत्ताद्
कुसुमाद् । (१०)

अन ॥ षं सटन्तलाए वि सोहृद्गदेवदाओ णच्चिद्व्याणो ता णव-
राद् पि अचचिण्णुहा (११)

प्रियं ॥ जुज्जदि ॥ इति तदेवकम्पांभिनयत । (१२)

नेपथ्ये ॥ अयमहं भोः । (१३)

अन ॥ कर्णं दृश्या ॥ सच्चि णदिधिणा विण णिवेदिदं । (१४)

प्रियं ॥ षं उट्टए सच्चिद्विदा सडन्तला । (१५)

(६) प्रियमिति । एवखेद एवमिदम् । इदमेवमेवेत्यर्थः ।

(१०) पुष्पेति । पुष्पभाजनसङ्गृहीतपुष्पपात्रम् । सङ्गीत्यादि । सच्चि अचचितानि
खलु बलिकर्मपर्याप्तानि कुसुमानि । अचचितानि उद्धृतीतानि । खलु केवलम् । मनोति ।
बलिकर्मस्य पुनोपहारकर्मस्य पर्याप्तानि यथेष्टानि । बन्धियापरदृष्टे च जरया दृश
चर्म्मणि । उदरावयवे देगे करपूजोपहारयो रिति विद्मः । काम प्रकाश पर्याप्त गिकामेष्ट
यद्ये स्थितमित्यमरः ॥

(११) अनेति । अमित्यादि । ननु शकुन्तलाया अपि शोभाय्यदेवता अर्चयितव्या
स्तदपरायण्यपि अचचितश्च । अचि देवतापदान्ते योक्त्यः ।- शोभाय्यदेवता भर्तृहृमगता-
याधिभ्यो देवता सद्गुणपरिदृशादयः । तदर्थं नखौमौहाहिकमङ्गलाननार नारीणरं
शमाचारः ॥

(१२) प्रियमिति । जुज्जदि उप्यते । अभिनयत रूपयत । हे एवेति शेषः ॥

(१३) नेपथ्य इति । अयं भवद्व्यस्यभूतः, इत्यर्थः । भिक्षाभ्यर्चनानिभेदन-
मिदम् ॥

(१४) अनेति । कर्णं दृश्या श्रुतिमभिधीय । सङ्गीत्यादि । सच्चि अतिधनेव
निवेदिदम् । यथातिशयेव निषेद्यतोऽयम् ॥

(१५) प्रियमिति । अमित्यादि । ननु उट्टे सच्चिद्विदा शकुन्तला । सच्चिद्विदा
अचचितता ॥

अन ॥ आं अञ्जं उण असिद्धिदा हिअएणतेणु हि मोदु एत्ति-
केहिं कुसुमेहिं पञ्चोणणं ॥ इति प्रस्थिते । (१६)

• पुन नं पथो ॥ आः कथमिति मां परिभवसि । (१७)

विचिन्तयन्ती यमनज्यमानसा
तपोनिधिं वेत्सि न मामुपस्थितम् ।
स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्
कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव ॥ (१८)

अभे ॥ श्रुत्वा विपश्ये । (१९)

प्रियं ॥ इही इही तं ज्जेव संवुणं जं मए चिन्तिदं कस्सिं पि पूजा-
रिहे अवरद्धा सुसहिअत्ता मिअसही मडेन्तला । (२०)

(१६) अनेति । आमितादि । आ व्यय पुनरपसिद्धितां हृदयेन, तेन हि भवतु
एतावद्भिरेव कुसुमैः प्रयोजनम् । आं अरण्ये । आं ज्ञाने निश्चयराट्योरेति मेहिनी ।
हृदयेन अहसिद्धिता असम्बद्धा भक्तृगतहृदयेति भावः । तेन हि तेनैव चेतसा ।
एतावद्भिरियद्भिरेव कुसुमैः प्रयोजनं बलिकर्मसौभाग्यदेवताभ्यर्चनम् भवतु । प्रस्थिते
गच्छतः ॥

(१७) पुनरिति । आः कोमे । आस्य स्यात् कोमपीडयोरित्यमरः । परिभवसि
अभेचितवचनत्वात्प्राद्विभक्तौ । अनादरः परिमैव इत्यमरः ॥

(१८) विचिन्तयन्तीति । य पुरुषं विचिन्तयन्ती अरन्ती गती अचिन्तयमानसा नास्त्य-
न्यस्मिन् विषये सामर्थं मनो यस्याः सा तथोक्ता त्वम् । पितृप्रत्ययान्तात् सुरुजानामेव अहृष्यात्
श्यान्तादपि मानसगद्गात्त्रेप् । उपस्थितं गृहगतं तपोनिधिं ब्रह्मचर्यादीनि धर्मा वा निधी-
यन्ती धार्यं नो व्यसिद्धिति तपोनिधिः । डाह्वे इति कर्मावपदाद् धाञोऽधिकरणे किं ।
तथाभूतं मां न वेत्सि नानुभवसि स तवचिन्तास्तदभूती जनो बोधितोऽपि स्मरिहेतुभूत-
क्रियया अरण्ये मे रितोऽपि सन् प्रथमः कथारम्भसमये प्रमत्तोऽकृतावधानः पुमान् । प्रनाहो-
ऽनवधानतेत्यमरः । पश्चात् बोधितोऽपि सन् कृतानुभवन्त्यां कथां वाक्यव्यभिचयत्वां न
स्मरिष्यति कृतसम्पत्तया नानुभविष्यति । अत्रोपमासद्वारः । वशस्यैविनं इत्यम् ॥

(१९) अभे इति । विपश्ये आलविषादे ॥

(२०) प्रियमिति । इहीत्यादि । हा भिक्त्वा भिक्त्वा तदेव संवृतं यन्मया चिन्तितं
कस्मिदिपि पूजाह्वे अवरद्धा शून्यहृदया प्रियमस्मी शकुन्तला । यन्मया चिन्तितं अतमितं

अन॥ पुरोऽप्युक्तं ॥ ण कस्यु जस्मिं कस्मिं पि एसो दुव्वासा
सुलहकोपो महेसो तथा सविअ अविरलपादत्तराए गदीए पडिण्-
उत्तो । (२१)

प्रिय॥ को अस्सो उदवहादो पडवदि दहिदुं ता गच्छ पाएसुं
पडिअ णिउत्तावेहि जाव से अहं पि अग्घोदअं उअकप्पेमि । (२२)

अन॥ तह ॥ इति निष्क्रान्ता । (२३)

प्रिय॥ पदान्ते सुखितं रूपयन्ती ॥ अग्नो आवेअकस्रलिदाए गदीए
परिभट्टं मे अग्गाहत्वादो पुप्फभाअणं ॥ इति पुष्पावचयं रूपवति । (२४)

तदेव सहस्रं सम्भूतम् । तदेव विषण्णोति कस्मिन्नित्यादि पूजाहे सकार्ये । अपराधा
क्षमापराधा । अन्वहृदया राजमहितहृदया ॥

(२१) अनेति । पुरोऽप्यतः । स्यात् पुरः पुरतोऽप्यत इत्यमरः । षोडशादि ।
न खलु यस्मिन् कस्मिन्नपि एव दुर्व्यासाः सुलभकोपो महर्षिः । तथा यस्मात् अविरलपादत्तरया
गत्या प्रतिनिवृत्ताः । न खलु अपराद्धेति पूर्वेषु सम्बन्धः । यस्मिन् कस्मिन् सामान्यजने
इत्यर्थः । सुलभः महर्षिः कोपो रोपो यस्य स सुलभकोपः । तथा यस्मात् विचिन्तयन्तीत्या-
दिना यस्मात् । अपिरणेति । अविरला घनविन्ध्यस्ताः पादा यस्यां सा तद्यत्ता त्वरा यत्र सा
तया । प्रतिनिवृत्तः पराद्गुप्तो भूतः ॥

(२२) प्रियमिति । को इत्यादि । कोऽन्यो उदवहात् प्रभवति दग्धुं तद् गच्छ पादयोः
पशित्वा निवर्त्तया यावद्दृष्टाहमपि अथत्रोदकमपकल्पयामि । उदवहाद् वृद्धे रम्याः कः पदानो
दग्धुं प्रभवति प्रभुं भवति । दुर्व्यासम् विना क एव यस्मिन् त्रैतोति भावः । गच्छ दुर्व्यासः
समीपमिति शेषः । निवर्त्तय आश्रमं नय । यावत् व्यां निवर्त्तनात् । यावत् तावच्च साकल्ये-
ऽवधौ गानेऽवधारण इत्यमरः । अथ मर्षेः तत्सम्यग्देयमित्यर्थः । अथत्रोदकमप्यग्निं
जलम् । उपकल्पयामि पुष्पफलादिभिः सुषज्जीकरोमि ॥

(२३) अनेति । तह तथा ॥

(२४) प्रियमिति । पदान्ते अन्वयस्मिन् पदविशेषे सुखितं गतिवैभवाद्यम् ।
अग्नो इत्यादि । अग्ने आवेगस्रलितया गतया परिभट्टं मे अयच्छतात् पुष्पावलयम् ।
प्रायेणेन त्वरया सुखितया अन्वयाभूतया । परिभट्टं पतितम् । अयच्छतात् इक्ष्वापात्
अप्यग्दस्य राजदन्तादिवात् पूर्वनिपातः । पुष्पभाजनं इत्यपातम् पुष्पावचयं विकीर्ण-
पुष्पसंघम् । पुष्पावचयं च मा ॥

अन ॥ प्रविश्य ॥ सच्चि सरौरी विद्य कोबो कस्य अणुण्णं सो गेहदि ।
किञ्च उण्ण सो अणुकम्मिदो मए । (२५)

• प्रिय ॥ एदं ज्जेव तस्मिं वज्जदर ता कधेहि कधं तए पसा-
दिदो । (२६)

अन ॥ जदो णिउत्तिदुं ण इच्छदि तदो पाएसुं पडिअ विस्सविदो
मए भअव पढमं त्ति पेक्खिअ अविस्सादतवप्पहावस्स दुहिदिजणस्स
अअं अवराहो भअदा मरिसिदब्बो त्ति । (२७)

प्रियं ॥ तदो तदो । (२८)

अन ॥ तदो तेन भण्णिदं ण मे लअणं अस्सधाभविदुं अरिहदि
किन्तु आचरणाहिस्साणदंसणेषे से सावो णिउत्तिस्सादित्ति मन्तअन्त
ज्जेव अन्तरिदो । (२९)

(२५) अनेति । प्रविश्य रङ्गभूमिभिर्निर्गेष । सचीतप्रादि । सच्चि शरीरीय
कोप कस्यानुनयं स गृह्णाति । किञ्च पुन सोऽनुकम्पितो मया । शरीरो मूर्तिमान् कोप
शोध इव स महर्षिं कस्यानुनयं प्रसादनं गृह्णाति गृह्णीष्यति कस्यापि नेत्यर्थः । अनुनयस्य
सुनिष्पादप्रतया लिखितत्वात् गृह्णातीति किञ्चि लिङ्गायामिति भव्ये को । मया पुन स
महर्षिं किञ्च किञ्चित् अनुकम्पितोऽनुकम्पा कारित ॥

(२६) प्रियमिति । एदमितप्रादि । एतदेव तस्मिन् बहूतरं तत् कथय कथ
यथा प्रसादित । एतदेव किञ्चिदनुकम्पनमेव तस्मिन् दुर्वासमि बहूतरं समधिकतया
अन्तव्य किञ्चिदनुकम्पनस्यैव तस्मिन् दुर्गमत्वादिति भावः । प्रसादितं प्रसञ्जीकृतं ॥

(२७) अनेति । जदो इतप्रादि । यदा निवर्त्तितं नेच्छति तदा पादयोः पतित्वा
विज्ञापितो मया भगवन् प्रथममिति प्रेक्ष्य अविज्ञाततपप्रभावस्य दुर्हितचनस्यायमपराधो
भवता मयं दितव्य इति । निवर्त्तितं त्वमात्रं प्रत्यागन्तुम् । विज्ञापितो निवर्दित किमित्प्रा
काङ्क्षाया भगवन्नितप्रादि । भगवन् साङ्गात्मप्रवन् । प्रथमं प्रथममपराधमिति प्रेक्ष्य विविच्य
अविज्ञातो अपरिचितकृपप्रभावो भवत्तपसस्तेजः शक्तिर्वा येन स तथाभूतस्य । प्रभाव
शक्तितेजसोरिति विद्म । दुर्हितजनस्य निजदुर्हितनिर्विषयेऽस्य जनस्य । अयमपराध
अवैधापरणजनितो होषो भवता मयं दितव्य अन्तव्य ॥

(२८) प्रियमिति । तदो तदो ततस्तत ॥

(२९) अनेति । तदो इतप्रादि । ततस्तेन भणितं न मे वचनमन्यशाभितुषर्त्सि

प्रिय ॥ सक्र दाणि आसुसिद्धं जाल्य तेष राएसिणा संपत्ति-
दण जत्तणो णामाद्धिद गह्नीणञ्च सुमरणीणं त्ति सउत्तलाए
हत्थे सत्रं ज्जेव परिधाविदं एस ज्जेव तस्सिं साहीणो उवाप्तो
भविस्मदि । (३०)

अन ॥ सहि एहि देवकज्जं दान से णिव्वत्ते ह्म ॥ इति परि-
क्रामति । (३१)

प्रिय ॥ अयलोक्क ॥ णणसूए पेक्ख दाव वामहत्थविणिद्धिद्वअणा
पालिहिदा विज पिअसहो तग्गदाए चिन्ताए अत्ताणन्धि ष विभावेदि
किं उण आगन्तुअं । (३२) •

किन्वाभरणाभिज्ञानदर्शनेनास्या शापो निवर्त्तिष्यत इति मन्त्रयमाणा एवान्तरित । तेन
दुर्वाचसा । अयथाभवित् व्यर्थीभवितुम । अभिजायत कृतस सर्गतया निचोयते अनेनेत्त
भिज्ञानम । आभरणरूप य अभिज्ञान तद्गनेन परिच्येतकृदवलोकनेन हेतुना व्यस्था
शापो भक्तुं क्तवित्यवधायको निवर्त्तिष्यत अयमपिष्यति इति भणितमित्यन्वय । मन्त्रय-
माणोऽनुचो व्योहरन् इतीत्यनेनात्तपद्म । अन्तरित अन्तरित ॥

(३०) प्रियभिति । शकुन्तल्यादि । शकुन्तिलानोभाश्चरित अस्मि तन राणप्रिषा
सम्प्रत्ययम आत्मनो नाभाद्गतमदुरीयक खरणीयभिति शकुन्तलाइस्ते स्वयमेव परिधावितं
एव तस्मिन् स्वाधीन उपायो भविष्यति । इदानीं शापान्तरण्ये सतीत्यर्थ । समाश्वासित
सम्यगादासमाप्तुम । शकुन्तलाभिरिति शेष । भाव वत् । आश्वासयोज दर्शयति
अस्तीत्यादि । सम्प्रत्ययेन गच्छता । अरण्येय कर्मणाय इतिम । इति अनुतेति शेष ।
शकुन्तलाइस्ते शय्या अट्टल्याम । परिधावित प्रवर्जितम । एव अदुरीयकस उपाय
इत्यन्वय । तत्र लभाननिह भजत । तस्मिन् शापोपशमने । स्वाधीनो न परायत ॥

(३१) अ-ति । सह्याद्यादि । इति एहि देवकार्यं तावद्वत्ता निर्मित्तयाव ।
देवकार्यं शोभायदेवताभ्यर्चनम । निर्मित्तयाव उपाययाव ॥

(३२) प्रियभिति । अयलोक्क शकुन्तलाभिति शेष । अणोत्यादि । अयमपि
मेवस तावद् नामककारिभिरिततदना आनिवितेव प्रियमधी तद्गगुदा चिन्ताया आत्मन-
व वि म विभावेति कि पुनरागन्तुम । यमिति । नामकको अयपाणो विनिहित स्यावित
वदनं उदासा । आनिवितान विवृतान त्रिष्वत्यादिमि भाव । त नामाभं गता प्राप्ता

यन ॥ चला दोसुं ज्वेव षो चिअए एसो वुत्तन्तो चिट्ठदु रक्खणीआ
वु पइदिपेलवा पिअसही । (३३)

मियं ॥ को दावउखोदएण षोमालिअंसिअदि । इत्थमे निष्कान्ते । (३४)

विष्कम्भकः । (३५)

॥ तितः प्रविशति सुप्तोऽस्मिन् कल्पशियः । (३६) -

शियः ॥ वेलोपलक्षणार्थमादिष्टोऽस्ति तंतभवता प्रवासात् प्रति-
तिष्ठतेन कणवेन तत् प्रकाशं निर्गम्यावलोकयामि- कियद्वशितं
रजन्या इति । (३७)

तद्गता तथा राजविषयेति यावत् । विभावयति परिचिनोति । विभावः स्यात् परिचितौ
कामसोद्दीपनेऽपि चेति विद्मः । आगन्तुकमतिष्ठम् । सुप्रावेशिक आगन्तुरतिष्ठि नां
वृद्गागत इत्यमरः ॥

(३३) अनेनि । ज्जुळेवादि । वरिइ द्वयोरेवावयो हूँदये एष उत्तान्तस्तिष्ठत्
रक्षणीया खनु मलतिपेतग प्रियसखी । एष उत्तान्त-शापदत्तान्तः । रक्षणीया न प्रकाश-
माह्वी । खनु केवलम् । मलतिपेतया स्वभावकोपना । येनवं कोमलमिति त्रिकाण्डशेषः ॥

(३४) प्रियमिति । को इत्यादि । कस्वावदुष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति ।
अप्रस्तुतेनैतेन प्रियसखी सम्बन्धेऽप्येतद्दत्तान्तप्रकाशनमतीव दारुणमिति प्रस्तुतार्थस्य मस्य-
त्यादप्रस्तुतप्रशंसार्थोऽलङ्कारोऽयम् । इति अतःपरम् ॥

(३५) विष्कम्भक इति । तदाख्योऽंशमिशेष इत्यर्थः । अक्षतामिनयणापि उत्तस्य
दुर्धर्मासोऽस्तनवान्तदत्तान्तस्य वन्ति ममानस्य च शापस्याहुरीयकदर्शनानासनत्वस्य निर्दयकत्वानु
मध्यमपात्नाभ्यां सख्ययोजितत्वेन शुद्धसायम् । यदुक्तम् । सुतवर्त्तियमानानां क्षमाशानां
निर्दयकः । संचिप्रार्थस्तु विष्कम्भ आदावहस्य दर्शितः । मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्नाभ्यां
संयोजितः । शुद्धः स्यात् स तु सहीर्थो नीचमध्यमकल्पित इति । व्यत्यस्य विवाहो भोजनं
शापोत्तरीं सत्यूरतं तद्येव्यादिना सापामिनयस्याद्दुमध्ये निषेधात् शपतो दुर्धर्मासः प्रवेशो
बाधितः सुतरामननरं तदनुनयभादिकथाशोऽपि रूपणेन न दर्शितः किन्तु विष्कम्भकेने-
त्यनुभाव्यम् ॥

(३६) तत इति । सुप्तोऽस्मिन् सुप्रस्तत उखिनः । कल्पशियः कल्पशाप्याय ॥

(३७) शिय इति । प्रवासानु प्रदेशान्तरात् सोमतीर्था इति यावत् । प्रतिनिष्ठमेवागतेन

परिक्रम्यावलोक्य च ॥ इन्त प्रभातप्राया रजनी । तथाहि । (३८)

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोपधीना-

माविष्कृतोऽरुणपुरःसर एकतोऽर्कः ।

तेजोद्वयस्य शुगपद् व्यसनोदयाभ्यां

लोको नियम्यत इवैष दशान्तरेषु ॥ (३९)

तत्र भवता करणे न वेलाया कालस्य प्रातर्हर्षोमीयस्येति यावत् उपलक्षणाद्यंभवधारणार्थम् ।
अथ प्रसू विज्ञतौ वेला कालमय्यादियोरपीत्यमर । आदिष्टोऽपि चात्रज्ञोऽपि । तत तस्मात्
प्रकाश गृह्णाद् बहिर्भाग निर्गत्य रजन्या रात्रे कियद्वगिष्टमित्यवलोकयामि ॥

(३८) परीति । परिक्रम्य कतिपयै पदै सञ्चर्य । इन्तकारो हर्ष । इन्त हर्षे
इन्तकम्पायामित्यमर । प्रभातप्राया उप कालसदृशो । तस्मात् किञ्चिद्गुणो यथ । उप
मत्सूपक्षी अपि प्रभातस्येत्यमर । प्रायश्चानयने ऋचौ तुल्यबाह्यत्वोरपीति विश्व । प्रभात
वर्ण नया तद्रूपवादयिनुमाद् तथाहीति ॥

(३९) यातीति । एकत एकस्मादिषि शोपधीना पतिचन्द्रका । शोप शोपधीना-
मधिपतिरिति श्रुते । अस्तस्य परमापलस्य शिखरमस्यभाग याति । अस्तस्य परमश्ला
भदित्यमर । शिखर शैलवृक्षापकक्षापुलककोटिष्विति विश्व । एकतो अन्यस्योदिषु ।
एके सुख्यान्यकेरना इत्यमर । अरण्य स्वसारथि सुर सरोऽय्यगामो यस्य स तथोक्तोऽर्को
दिवाकर । सूरसूरतोऽरुणोऽनूरित्यमर । आविष्कृत प्रकाश कृत मारुत्वानु । प्राकाश
गाडुरावि सादियमर । चे आदिष्टे क इत्यादिकर्माणि कर्त्तरि क्त । तेजोद्वयस्य चन्द्रार्के
तेजसो युगपदेकदा । युगपदेकदेवमर । व्यसनोदयाभ्यां विपदभ्युदयाभ्याम् । व्यसन
विपदि भ्य गे इत्यमर । एष लोको भूनाको तशान्तरेषु, सुषुप्त स्यात्प्रकाशस्याविशेषेषु ।
दयावस्थादोषवत्प्रां वैश्वान्त भूम्न शोपितीति भेदिनी । नियम्यते सुखप्रयुक्तादौ इत्याद
इ उपयुक्ताश्च वैश्वान्त चित्तप्रत इव । चान्द्रमसतणोव्यसनमात्मदर्शनया सम्यदासस्यादिस
मत्तमाध्य सुखिनमोद्दयाद्विरमयति कर्त्तव्योऽभ्युदयस्यात्मदर्शनया विपदामनितप्रतामवगमय्य
इ चिन वैश्वान्तचित्तप्रतयोपति भाव । अत एवम । चक्रवर्त्तु परितर्त्तन्ते इ प्राणि च सुखादि
यति । महाभारतेऽपि । सुषुप्त इ च यदिवापि अन्तर्द्वेषधीम विन्दे मात्मगणना । तस्माद्
दैव बलपन्नान्यमानो न सञ्चरेत्सापि हृष्या कदाचिदिति । अलोको वायव्यकार । यदुक्तं
दण्डिना । अग्यथैव स्थिता सतिचेतनशोतमस्य वा । अन्यगोत्रेषुते या तु तासुत्रेषां विद
र्षथा इति । इत ममन्तिलक नाम ॥

अपिच । (४०)

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वतीय ।
 दृष्टि न नन्दयति संस्मारण्यशोभा ।
 दूटप्रवासजनितान्यत्रलाजनेन
 दुःखानि नूनमतिमात्रदुःखहानि ॥ (४१)

अपिच । (४२)

कर्कश्रूनासुपरि तुहिन रञ्जयत्यग्रसन्ध्या
 दार्भं सुखतुष्टजपटलं वीतनिद्रो मयूरः ।
 वेदिप्रान्तात् खुरविलिखितादुत्थितशेष सद्यः
 पथादुच्चैर्भवति हरिणः स्वाङ्गमायच्छमानः ॥ (४३)

(४०) अपिचेति । अन्यज्ञेत्यर्थः ॥

(४१) अन्तर्हित इति । शशिनि कुमुदिनीनायके अन्तर्हिते व्यवधान गते सति
 कुमुद्वतीयया सपरिष्काराद्देवानां दर्शनाच्चेति यावत् शोभा यस्या सा तयोक्ता सैव
 या तादृग् विकसितासीदिति भावः । इयं कुमुद्वती कुमुदिनी दृष्टि नन्दन न नन्दयति
 न सुखयति स्नानभावादिति भावः । अतो नूनं निश्चित इदं स्य मियस्य प्रवासेन
 देशान्तरगत्या जनितानि दुःखानि अत्रलाजनेन स्त्रीजनेन अतिमात्रदुःखहानि लक्ष्म्या
 तिथयभरणीयानि । नूनमिति शब्देन एतद्दृष्ट्वाहमेव निश्चिनोमि न त्वनालोकित
 दाम्पत्यव्यवहारतया कदाचिन्नाद्यादवगतवानसीति गम्यते । इदमपि वसन्ततिथक इत्तम् ॥

(४२) अपिचेति । अन्यज्ञेत्यर्थः ॥

(४३) कर्कश्रूनामिति । अपिसन्ध्या प्रातः सन्ध्या कर्कश्रूना पक्षवदराणासुपरि ।
 कर्कश्रूनां शरीरकोष्ठिरित्यमरः । तुहिन तुषार रञ्जयति राग लभ्ययति । तुषारस्तुहिन
 इति मित्यमरः । रागमियासौ सन्ध्या तुहिनमपि लोहितभूतानां कर्कश्रूनासुपरि निधाय
 लोहितीकरोतीति शब्दप्रत्यये सा चोत्प्रेक्षाव्यञ्जकेषादिपदविरहात् प्रतीयमाना । यदुक्तम् ।
 वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथम द्विविधा मता । वाच्ये वादिप्रयोगे व्यादप्रयोगे परा पुनरिति ।
 तथा भीता विगता निद्रा यस्या स तयोक्ता मयूरो दार्भं दर्भं कुशै रचित छटजस्य पथे
 शालाया पटल छदिर्भ्रं हाच्छादनमिति यावत् । छदिर्भ्रं त्वज्जो स्त्रीव समूहे पटल न
 भेदमरः । सुदृति जहाति भूमिमवरोहतीति यावत् । तथा खुरैर्विनिमित्तादल्पसनिता वेदि

अपिच । (४४) :

पादव्यासं क्षितिधरगुरोर्भूर्ध्नि कृत्वा सुमेरोः

क्रान्तं येन क्षपिततमसा मध्यमं धाम विष्णोः ।

सोऽयं चन्द्रः पतति गगनादल्पश्रेयै र्मथूच्चै-

रत्यारूढि भवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा ॥ (४५)

मान्नात् पादपमूलोपरक्षितचतुष्कैकपाश्यात् उच्यते य ए हरिणस्य सद्यस्तत्क्षणे स्नाङ्गं निजा-
वयवमाद्यच्छानः प्रसारयन् सन् । व्यात्माङ्गदादाश्चाङ्गनयम इत्यात्मनेपदित्वात् शानः ।
दद्यादनन्तरुच्चै भवति । पराङ्गं स्वभावोक्तिरलङ्कारः । यदुक्तं दण्डिना । नानावस्त्रं
प्रदार्शानां भावं साक्षाद् विद्वलती । स्वभावोक्तिश्च जातिश्रेत्याद्यां सारङ्गुतिरिति । मन्दा-
क्रान्ता नाम वृक्षम् ॥

(४४) अन्यदपि वर्णयितुमाह अपिचेति ॥

(४५) पादव्यासेति । क्षपितानि क्षिप्तानि दूरं निराकृतानीति यावत् । तमांसि
तिमिराणि येन स तथोक्तेन क्षपक स्यात् क्षेप इति कविकल्पद्रुमः । अत्र क्षयितेत्यपि
घठानि तत्र ज्योऽक्ष जात इति क्षयितः । इतोऽस्य जात इति इतः । क्षयितानि क्षयं
प्राप्तानि तमांसि यस्मात् स तेनेत्यर्थः । येन चन्द्रेण क्षितिधरेषु पर्वतेषु मध्ये गुरोः
श्रेष्ठस्य । गुरुस्तु गीष्मती श्रेष्ठे गुरुः पितरि दुर्भरे इति शब्दाणां वः । तथाच नरसिंह-
उपराणम् । मध्ये वृधिव्यामद्रीन्द्रो भास्वान् मेरुर्ह्रियण्य इति । गुरुयन्त्रेण प्रज्यता च
ध्वस्यते । सुमेरोर्भूर्ध्नि शृङ्गे श्लेषपक्षे गिरमि पादव्यासं किरणनिर्घेपं श्लेषात् हे चरण-
विन्यासं कृत्वा । पादा रश्माङ्गित्थ्यांशा इत्यमरः । विष्णोस्त्रिविक्रमस्य मध्यमं धाम
मध्यमविक्रमाक्रान्तं व्योमेति यावत् क्रान्तमाक्रान्तम् । तदुक्तं वामनपुराणे । कृत्वा तु रूपं
दितिजांश्च हत्वा प्रणस्य श्रेणानु प्रथमक्रमेण । मङ्गो मङ्गीश्रैः सहितां सङ्गाणवा जहार
रत्नाकरपक्ष्मै युताम् । ततः स नाकं त्रिदशाधिवासं सीमाकषत्रैरभिषण्डितं नभः ।
देवो द्वितीयेन जगाम वेगात् क्रमेण देवप्रियलोकभीश्वरः । क्रमस्तृतीयेन यदास्य पूरित-
कदातिकोपाद् दण्डुपुङ्गवस्य । यथात वृष्टे भगवांस्त्रिविक्रमो मेरुप्रमाणेन तु विमहस्येति ।
सोऽयं चन्द्रोऽल्पश्रेयैः किञ्चिन्मात्रावधिषै र्मथूच्चै रश्मिभि र्विगिष्टः सन् । विशेषणो ह्यतीयां ।
गगनादल्परत्नात् पतति । महतां प्रधानभूतानामपि जनानामत्यारूढिर्दूरारोहणं अप-
भ्रंशः पतनमेव निष्ठा व्यन्तदशा यथाः सा तथोक्ता भवति । निष्ठा निष्पत्तियोगान्ता इत्य-
मरः । यथोक्तमत्रुच्चैः पतनाय चेति । अत्रार्थान्तरन्यासः श्लेषोत्पन्नद्वारहयम् । मन्दा-
क्रान्ता वृक्षम् ॥

अनसूया ॥ पटीघोषेण प्रविश्य ॥ एष्यं षाम विसत्रपरस्मृहस्य जणस्य
ण षिवडिट्रं जघा तेण रसा सउन्तनाए अणज्जं आचरिट्ति । (४६)

• शिष्य ॥ यावदुपस्थिता होमवेलां गुरवे निवेदयामि । इति
निष्कान्त १ (४७)

अन ॥ षं पहादा रअणौ ता सिग्घं सअण परिच्चआमि अधवा
लज्ज लज्ज उल्लिदावि किं करिस्सं ष मे उट्टदेसुं पहादकरणीएसुं हल्ल-
पाआ प्पमरन्ति कामो दाणिं सकामो भोदु जेण णसच्चसन्धे जणे
पिअसही सुद्धहिअआ पद कारिदा । (४८)

सूत्रा ॥ अधवा ण तस्य राएसिणो णगराहो दुव्यासासावो क्वु

(४६) अनेति । अल्य पट सुचेलक पटी अल्यत्वविषयत्वाया स्त्रोत्वम् । स्त्री स्थान
काचिन्मृष्टपाल्यादि विषयवामचये यदीत्यमर । नारीसखीत्यादिनिपातनादीप । सुचेलक
पटीस्त्री स्यादित्यमर । पटी स्त्री पटभेदे स्यादिति मेदिनी । तस्या घोषेण तदाच्छादनेन ।
एष्यमित्यादि । एव नाम विषयपरहसुस्य जनस्य न निप्रतिपत्ति यथा तेन राज्ञा शकुन्तलाया
सनार्थमाचरितमिति । नाम कुत्वने । नाम प्राकाशसम्भवायकोधोपगमकुत्वने इत्यमर ।
विषयेषु इन्द्रियसंज्ञेषु पराहसुस्य अग्रवृत्तिमतो जनस्य सम्बन्धे एवमसदापरण न निप-
तितसुपस्थितम् । किमित्याह यथेत्यादि अनर्थं गर्हितम् । आपरित व्यग्रवृत्तम् । अहत
सवादेत्यादिति भावः ॥

(४७) शिष्य इति । यावद्व्यधारणे । यावत् तावच्च साकल्येऽवधौ भानेऽवधारण
इत्यमर । उपस्थिता भूतामित्यर्थः ॥

(४८) अनेति । षमित्यादि । ननु प्रभाता रचनी तच्छीघ्रं शयन परित्यज्यापि
अधवा लघु लघु स्थितामि किं करिष्यामि न मे उचितेषु प्रभातकरणीयेषु हस्तमार प्रसरति
काम इदानीं सकामो भवतु येनासत्यसन्धे जने प्रियसखी शुद्धहृदया पद कारिता । ननु रव
धारणद्योतक । प्रश्नाधारणात्तुत्रात्तुनयामन्त्रणं नन्वित्यमर । प्रहृष्टं भात प्रकाशो यस्या
सा प्रभाता अल्पावशेषा इति यापत् । लघु लघु शीघ्र शीघ्रम् । उचितेषु अभ्यसोषु ।
अभ्यसोऽभ्युचित न्याय्यमिति यादव । प्रभातकरणीयेषु प्रात लक्ष्येषु । काम कन्दर्प ।
सकाम पूर्णकाम । येन हेतुना कामेन वा । असत्यसन्धे व्यसत्यप्रतिज्ञे । सन्धा प्रतिज्ञा
मर्यादैत्यमर । पद व्यसथायम् । पद व्यसतित्याणस्यानलक्ष्माद्भ्रुवस्तुधित्यमर । एव
एव कामस्य मनोरथ प्राप्तीदिति भावः ॥

एसो पद्मवदि ऋषधा कधं सो राएसो तादिसाङ्गं मन्तिन एत्तिअस्स
कालस्स वान्तामान्त पि ण विसज्जेदि । (४९)

विचिन्व ॥ ता इदो ऋषिणाण अङ्गलोजनं से विसज्जेम अथवा
दुक्खसौले तवस्सिजणे को अन्धत्थीअदु षं सखीगामी दोसोत्ति व्यवसाइइं
पि ण पारेह्म तादकणवस्स वा प्पवासपडिण्णित्तस्स दुस्सन्तपरिणीदं
आवन्नसत्तं सउन्तनं णिवेदिदुं ता एव दाण्णिं किं णु कखु णह्मेहिं
करण्णिज्जं । (५०)

प्रिय ॥ प्रविश्य ॥ धगस्सूए तुवर तुवर सउन्तलाए पत्थाणकोदूहलं
पिण्वन्तिदुं । (५१)

(४९) मन्तिनेति । दुर्वासस गापदत्तान्निति शेषः । अधवेत्यादि । अथवा न
तस्य राजपतेरपराध दुर्वासस गाप सत्त्वेन प्रभवति अन्यथा कथं स राजभिन्नाङ्गानि
मन्त्रयित्वा एतावत् कालश्च पात्तांमात्रमपि न विसर्जयति । खलु निर्दये । प्रभवति अत्र
प्रभुर्भवति । अन्यथा गापप्रनाथ विना । ताङ्गानि प्राकृत्यानीति भावः । मन्त्रयित्वा
रुह्यगङ्गा । एतावत् कालस्य एतावत्कालसम्बन्धि पात्तांमात्रमपि । दूरे त्वास्ता नेहजन-
परेणमिति भावः । विसर्जयति प्रेरयति ॥

(५०) विचिन्वतेति । कर्त्तव्यमवधार्येत्यर्थः । तत्यादि । तदितो गभिन्नानगद्वुरीयक
तस्य विसर्जयाम । अथवा इ पशोते तदपिजने कोऽन्धर्मतां ननु सखीगामी दोष इति
व्यवसाययित्तमपि न पारयाम तातकणवस्य वा प्पवासान् प्रतिनिहतस्य दुस्सन्तपरिणीतामापत्त
सन्त्यां गदुन्तला निवेदयितु तद्विदोमी किं तु खन्वफाभि करणीयम् । इ पशोते तथ
क्लेशधर्म्मणि । तदपिजने इति निर्द्धारणे सप्रभो । इह सामामिकस्य सेत्यादिवदेककथने-
नापि कविस्त्रिद्वारणमिति ध्येयम् । कोऽन्धर्मतां गमनाय प्रार्थ्यांताम् । मन्त्रये गो ।
दोषोऽपराध सखीगामी सन्धो आना गभिन्त्यन्धेस्सतो व्यवसाययितु अभिन्नानगरण्याय
कमपि ध्याचारयितुमपि न पारयाम । तातकणवस्येति । वा गणुदये । वा स्वाद् विकल्पोऽथधो-
रेवार्थे षष्ठसूय इति विद्य । प्रनाथाण् प्रतिनिहतस्य तातकणवस्य सन्धे दुस्सन्तेन परिणीता
मूर्त्ता तया आदस्यमन्त्रा आवस्य मात्त सत्त जन्तुर्मर्भं इति यावत् यथा धा तयोऽत्ता । इत्याद्य
अथमानुष सत्तमस्तो तु जन्तुः सत्तमत्त । गदुन्तला निवेदयितुमपि न पारयाम इत्यनुगच्छत ।
सु विवर्त्ते । खलु निर्द्धारयाम् । इ पशोते इत्यत्र पशोते इति क्वचित् पाठः ॥

(५१) प्रविमिति । त्योत्यादि । यनस्सने तरस्य तरस्य गदुन्तलाया तस्यान

अथ ॥ सविज्ञयम् ॥ सहि कधं विद्य । (५०)

प्रिय ॥ सुणाहि दापिं ज्जेव सुहसुत्तिचापुच्छणणिमिन्तां सउन्तनाए
सञ्चासं गदह्मि । (५३)

अथ ॥ तदो तदो । (५४)

प्रिय ॥ तदो ण लज्जावणदमुही परिस्मइत्ता सत्तां तादकखे ण एयं
अहिणन्दिद वच्छे दिट्ठिआ धूमोवरुह्मदिट्ठिणोवि जजमाणस्स पाव-
अस्स ज्जेव सुहे आळ्ळदी णिवडिदा सुत्तिस्सपरिदिस्सा विना विज्जा
असोअणीआसि मे संबुत्ता अज्ज ज्जेव तुमं इसिपरिरक्खिन्दं करिअ
भत्तुणो सत्तासं विसज्जेमि त्ति । (५५)

कौतूहल निर्वर्त्तयितुम् । प्रस्थाने भर्तृभवनयात्राया यत कौतूहलस यत्प्रभिलापस्तनिर्वर्त्तयितुं यत्तु समापयितुम् ॥

(५२) अनेति । सविज्ञय कथमेव स हतमिति विज्ञयनेत्यर्थं । सहोयादि । सहि कथमित्यर्थः ॥

(५३) प्रियमिति । सुणेत्यादि । एण, इदानीमेव सुसुप्तप्रकाशप्रच्छन्ननिमित्तशकुन्तलाया सकाशं गतासि । सुसुप्तप्रकाशसुप्तेन भिन्ना तस्या प्रच्छन्ननिमित्तं जित्ता सार्थं । सकाशं समीपम् ॥

(५४) अनेति । तदो तदो ततस्तत ॥

(५५) प्रियमिति । तदो इत्यादि । तत एना लज्जावनतमुखीं परिश्रज्य स्वयं तातकखेणैवमभिनन्दित वत्से दिट्ठिआ धूमोपवरुह्मदिट्ठिणि यजमानस्य पावकस्यैव सुप्ते व्याहृतिर्निर्पतिता सुशियपरिगृहीतेव विद्या ज्ञानोपनीयासि मे सहत्ता । अद्यैव त्वाद्यपि परिरक्षिता कृत्वा भर्तुं सकाशं विसृज्यामि । एना शकुन्तलाम् । परिश्रज्य व्यालिङ्ग्य । व्यालिङ्गनं परिश्रवणं स ज्ञेयं उपसूचनम् । व्यङ्ग्यानि परीरम्भं क्रोडीकृतिरिति हेमचन्द्रः । एवमभिनन्दितमित्यमानन्दितम् । तत्रकारस्तु वत्से इत्यादि इतीत्यन्तम् । वत्से पुत्त्रि । वत्सकण्ठकपुत्रादिरपि वत्सन्तु रक्षणीति विश्वः । दिट्ठिआ आनन्दे । दिट्ठिआ सुसुप्तलोपज्ञेत्यानन्द इत्यमरः । धूमैति । धूमैर्न उपरुह्या व्याहृता इति दर्शनं यस्य स तस्य । यजमानस्य होतुः । अत्र पावकपातोविताया व्याहृतेरनन्यद्रपातान् योग्यकर्त्तव्या प्रथमं सितत्वेन समालङ्कारः । यदुक्तं दर्शने । सप्त सत्तादानुरूपेण ज्ञापायोग्यस्य वस्तुन इति

अथ ॥ सखि केन उष आचक्षिस्वदो तादृकस्यस्य अथ वृत्तन्तो । (५६)

प्रियं ॥ अग्निशरणं पविष्टस्य किल शरीरं विणा छन्दोमर्दए
वाचाए । (५७)

अथ ॥ सवियसम् ॥ कथं विप्र । (५८)

प्रियं ॥ सुषाहि । (५९)

संस्कृतमाश्रित्य ॥ (६०)

दुष्प्रान्ते नाहितः तेजो दधानां भूतये भुवः ।

अवेहि तनयां ब्रह्मन्मग्निगर्भां शमीमिव ॥ (६१)

अथ ॥ प्रियवदामाह्वित्य ॥ सखि प्रियं मे प्रियं किन्तु अज्ज

सुगम्येण सञ्जातेषु परिगृह्येता अधिगता विदोषत्वं मे व्यशोपनीयान इषहेतुः
संघत्तासि । अत उक्तम् । सुगम्यमध्यापयतः कुतो यम इति । त्रिसर्ज्ज्यामि प्रेरयाभि ।
इति अभिनन्दितमित्यन्वितम् ॥

(५६) अनेति । सखीत्यादि । सखि केन पुनराख्यातस्तातकण्वस्यार्थे हतान्तः ।

आख्यात उक्तः ॥

(५७) प्रियमिति । अग्नीत्यादि । अग्निशरणं पविष्टस्य किल शरीरं विना
छन्दोमर्त्या वाचा । अग्निशरणमाहितानासन्नीमं गृहम् । शरणं गृहहरत्तितोरित्यमरः ।
किञ्चेति श्रुतवात्तायाम् । वात्तासम्भाव्ययोः किञ्चेत्यमरः । शरीरादेव वाक् प्रत्यक्षीभवति
अत एव तयोत्याह शरीरं विनेति । अदृष्टप्रयोजनशरीरयेत्यर्थः दैव्येति यावत् । छन्दो-
मर्त्या पद्यात्मिकया । छन्दःपद्ये अभिलाषे चेत्यमरः । वाचा आख्यात इत्यनुपपन्नः ॥

(५८) अनेति । कथं विप्र कथमिव ॥

(५९) प्रियमिति । सुषाहि इष्टम् ॥

(६०) संस्कृतेति । संस्कृतं यचनमिति शेषः ॥

(६१) दुष्प्रान्तेवेति । हे ब्रह्मन् विप्र । ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिरित्यमरः । दुष्प्रान्तेन

राज्ञा आहितं कताधानमर्दितमिति यावत् । तेजः अपमाने सौसाहस्येण स्तोपाद् दीप्तिं
वस्तुतः शुक्लम् । तेजः प्रभावे दीप्ती च बले शुक्लेऽपीत्यमरः । भूयो भूमे भूतये सम्पत्तौ ।
भूति भूशानि सम्बन्धौ हस्तिसङ्घारयोः स्तियामिति मेदिनी । दधानां विभ्रतीं तनयाम्
अग्नि गर्भां अभ्यन्तरे यस्याः सा तपोक्तां शमीं तद्विशेषमिव अवेहि अथगच्छ । वज्रि-
रणेषु शमीमामलःप्रपिष्टो ज्वलतीति पसिद्धिः । अलोपमानह्वारः ॥

ज्जेव मउत्तला णोत्ति त्ति उक्कण्ठासाधारण परिदोस णणु-
भवेमि । (६२)

निय ॥ सच्चि अहमे कथं पि उक्कण्ठा विणोटइस्सामो सा दाणिं
तवस्मिणी णिव्वदा होइ । (६३)

अन ॥ तेण हि एदस्मि चूअसाहायलस्विदे णारिएलसमुग्गए एट-
रिगित्त ज्जेव मए कालहरणकव्वमा केसरगुण्डा निक्खित्ता चिट्ठदि ता
इमं णलिणीवत्तासद्दद करेहि आव से णहं पि गोरोगण तित्थमित्तिअ
दुव्वाकिसलयाइ मद्दलसमालहणं विरएमि । (६४)

(६२) अनेति । आसित्तये आनिद्वय । सहीत्यादि । सच्चि निय से निय किन्तु
अद्यैव यज्जुलला भोजित इत्तत्कण्ठासाधारण परितोपमनुभवामि । नीयते भर्तृन्दह
मायते । उक्कण्ठासाधारणउक्कण्ठया सहित । यगोक्कण्ठा तथा परितोपमनुभवामीत्यर्थः ॥

(६३) मियमिति । सहीत्यादि । सच्चि मय कथमप्युक्कण्ठा विनोदयिष्याम
सेदानीं तपस्विनी निवृत्ता भवतु । कथमपि कष्टसुष्ट्या उक्कण्ठा अद्य न जनितमनोवेदनाम् ।
रामे त्वलब्धविषये वदना महतो त्वया । स गोपणी त्व गात्राणां तासुक्कण्ठा विदुर्बुधा
इत्तुक्ते । विनोदयिष्यामो यापयिष्याम । तपस्विनी अतुकम्पार्हा । तपस्वी तापसे
पातुकम्पार्हे चेति विश्व । निर्हंता सुस्थिता । निर्हंति सुस्थितावसागमने च सुख क्षित्या
मिति मेदिनी ॥

(६४) अनेति । तेणेत्यादि । तेन हि एतस्मिन् भूतशाखावशस्विते नारिकेलसमुद्भवे
एतस्मिन्ममेव मया कालहरणवशा केसरगुण्डा भिक्षिणा तिष्ठति तदिमां तस्मिन्नीपत्वसद्गतां
कुत्र यावदस्या अहमपि गोरपना तीघ शक्तिका दूर्वाकिसलयानि मद्दलसमालम्भन विर-
पयामि । भूतशाखावशस्विते आश्रयाश्रयायामवस्थापिते । नारिकेलसमुद्भवे नारिकेलस्य समु-
द्भवे स्त्रोत्र इति प्रसिद्धे । समुद्भक्त सम्पुटत इत्यमर । केसरगुण्डा नागकेसरकुसुमरेणु ।
चाम्पेय केसरो नागकेसर काञ्चमाह्वय इत्यमर । गुण्डेति गुडिक वेषे रच्ये इति कवि
वत्सहृष । स स्त्राद् इति अथ । स च क्षियामित्तुक्ते स्त्रीलम् । गुडिरत्व चूर्णार्थः ।
एतएव अनेकार्थं त्वाञ्चूर्णीकरणे ऽपि यथा गुण्डयति हिहूळ लोक इति धातुदीपिका । इमां
केसरगुण्डाम् । तस्मिन्नीपत्वसद्गता पद्मपत्राभवञ्जि ताम् । यावन् यत्कालमभिव्याप्य । अस्या
यज्जुललाया मद्दलसमालम्भनमित्यनेन सम्बन्धः । दूर्वाकिसलयानि दूर्वापल्लवान् । मद्द-
लाय समाह्वयते विलिप्यते अनेनेति मद्दलसमालम्भन मद्दलगात्रातुल्येपनमित्यर्थः । विर-

प्रियदा तथा करोति । अनसूया निष्कान्ता । (६५)

नेपथ्ये ॥ गौतमि नादिश्यन्ता शाङ्गै रवशारद्वतमित्राः वस्त्रां शकु
न्तला नेतु सञ्जीभवन्तु भवन्तु इति । (६६)

प्रिय ॥ अणसूयं तुरर तुरर एद कञ्चु ह्यिषाउरगामिणो इसीषो
सहाविश्रन्ति । (६७)

पयामि कल्पयामि । सभालम्बो विवेचनमित्यमर । मद्गनसभानम्भनमित्यत्र एको न द्वाविति
वत् पन्कसा दक्षिणायनमिति वने हे श्यविधेयभावास्त्रिङ्गवचनयोरतर्त्तना । गौरोचनाहीना
सङ्गलालमाह मद्गनैवते यथा । गच्छन् ददम रामेशो यात्रामङ्गनसूत्रकमियमिधाय दुग्धञ्च
रोचनामाज्यमसृत पोयम तथा । शालयाम पत्तकञ्च खल्लिक शकरा मधु । माञ्जोरञ्च
ह्येन्द्रञ्च मेधपथैतमूपकम् । जेषाश्चस्य च रवेरुदय -न्द्रमण्डलम् । कस्तूरी कज्जप
तोय हरिद्रा तोर्यमृत्तिकाम । सिद्धान्न सर्पं दूर्ध्वा निप्रवालञ्च खल्लिकामित्यादि ॥

(६५) प्रियमिति । तथा करोति विवेचन विरचयति । उक्त वस्तुजातं पूर्णं य-
तोत्यर्थः ॥

(६६) नेपथ्य इति । आदिश्यन्तामाज्ञायन्ताम् । शाङ्गै रवशारद्वतमित्रास्तदभि-
धाना गौरविता मुनयः । बह्वक्ष गौरवात् । गौरवितास्त्वार्यं मिथ्या इति भूरिप्रयोगः ।
क्रिमादेश्चामित्याकाङ्क्षायामित्यनुमन्वेति । नेतु भक्तुं गृह्णति शेषः । सञ्जीभवन्तु उद-
युक्ता भवन्तु ॥

(६७) प्रियमिति । अणोत्यादि । अणसूये त्वरस्त त्वरस्त एते सञ्चु हस्तिनापुरगामिन
कथय शब्दायने । हस्तिनापुर गभिष्यन्तीति हस्तिनापुरगामिनः । शब्दायने शब्द
कुर्वन्ति । शब्दसुखकटादेरिति कनत्रथेडप्र । अत्र हस्तिनापुरस्य तद्गानीभसङ्गान
अन्यगान कश्चिदभस्यपाठमाह तदसङ्गतम् । तत्रिनगर दुग्धनराजधानीयेन महाभारता
द्वयमन्ये । यथा । तत्रेष्टप्रकृता तु ते सर्वे प्रतिष्ठन् महाजस । मकुलधा पुरस्कृता सपुत्रा
गजसाह्वयमिति । गजसाह्वय हस्तिनापुरम् । तथाच तत्रैव । श्द्वि स्तव पिता सोऽपि
तयैवास्ते यतश्च । सोपि राणा स्तनगर प्रस्थितो गणसाह्वयमिति । तथा निहतो काश्यप
तस्मिन् समयेन महात्मनि । जगाम तत्रकस्तूर्यं नगर भागसाह्वयमिति । अतएव त्रिकाण्ड
शेषः । नागाह्व हस्तिनापुरम् । गजाह्व हस्तिनश्चेति । अत तु दुग्धनाम्नप्रधस्तन मुहोत्
नमिधाय मुहोत्वाहस्ती य-दद हस्तिनापुर निम्नीययासासेति विष्णुपुराण तद्गमावसाने
अथोप्याया कुमरुतसंस्कारस्य संस्काराभिप्रायम् । अतएव महाभारतीय वशासुकीर्तने
दस्यामस जज्ञे हस्ती य इद हस्तिनापुर स्थापयामासेत्प्रमिहितम् । स्थापन विनाश

द्यमस्तया ॥ समालम्भनदृष्टा प्रतिश्ल ॥ सखि एहि गच्छहा । इति
परिक्लामत । (६८)

प्रिय ॥ विलोक्य ॥ एसा सुज्जोदए किदमज्जणा पडिच्छिदणीवार-
भाच्चयाहिं सोत्थिवाचणियाहिं तावसीहिं अहिण्णन्दीचमाणाचिट्टदि
सउन्तला ता उवसप्पह्य यं । इत्युभे तथा कुरुत । (६९)

तत प्रविशति यथानिर्दिष्टव्यापारा उपरिवारा यकुन्तला । (७०)

शकु ॥ भवदीचो वन्दामि । (७१)

गौत ॥ जादे भत्तुणो वज्जमाणसुहृत्तेण देवीसहं अहि
गच्छ । (७२)

इत्येषम् । इत्यमेव रघुव शीथमजराजविवाहसमयसमागतसुषेनराजराजधानीत्वेन
वर्णिताया अपि मथुराया यत्सुवृत्तिस्माणाभिधान समाधेयम् ।

(६८) अनेति । समालम्भनदृष्टा विच्छित्तिदृष्टा पिपसोरोषनादिदृष्टेति
यावत् । विच्छित्तिस्तु कषायः स्वात्मालम्भनमित्यपीति लिङ्गाख्येय ।
वहीयादि । सखि एहि गच्छास ॥

(६९) प्रियमिति । विलोक्य दृष्टिमभिनीय । एसेत्यादि । एसा सूर्योदये
कृतमज्जना प्रतीदनीवाराभि स्रष्टिवाचनिकाभि स्नापसीभिरभिनन्दमाना तिष्ठति
यकुन्तला कडुपसर्पाव एनाम । सूर्योदये सति कृत मज्जन स्नान यथा सा ।
उक्तञ्च सूर्योदय विना नैव स्नानदानादिकाक्रियेति । प्रतीदनीवाराभिर्गृहीतदण-
धान्यतरुणाभि । स्रष्टि व्याशीलहाचनायै हिता स्रष्टिवाचनिका । हिताथे
कण । तामि । स्रष्ट्यायी ज्ञेयपुण्यादावित्यमर । अभिनन्दमाना आह्रिय
माणा । तथाकुरुत उपगच्छत ॥

(७०) तत इति । यथेति कृतस्नानेत्यर्थ । उपरिवारा तापसीभि परिहता ॥

(७१) शकु इति । भवदीत्यादि । भगवतीर्वन्दे मथमामि ॥

(७२) गौतमीति । जाद इत्यादि । जाते भर्तुर्वज्जमानसुहृत्तेकं देवीगन्-
मधिगच्छ । जाते पुत्रि । भर्तुर्वज्जमानेनात्मादरेण यत्सु स तस्य हेतुक हेत

तापस्यः ॥ वीरस्यसविणी होहि । इत्याशिशो दत्त्वा गौतमीवर्ष्णं
घर्षानिदम्नाम्ना । (७१)

सखी ॥ उपगम्य ॥ सम्मज्जणं दे भूदं । (७४)

यकु ॥ सायदं पिचसहीणं इदो णिसीदध । (७५)

सखी ॥ उपगम्य ॥ इत्ता उज्जुथा दाय होहि जाय दे मङ्गल-
समालहणं करेत्ता । (७६)

यकु ॥ उददं पि एदं घज्ज वज्जमणिदव्वं जदो दुल्लहं दाय पुणो
मे पिचसहीमण्डणं भविस्सदि । इति वायं विस्सजति । (७७)

देवीवर्ष्णं देवीति संधानधिगच्छ खमस्य । रात्रं क्षताभिषेका महीषी भवेत्यर्थः ।
देवी क्षताभिषेकायामितरापु च भट्टिनीत्यमरः ॥

(७१) तापस्य इति । वीरेत्यादि । वीरप्रसविनी भव । वोरं विक्रान्तं
प्रसवितु शील यस्या सा वीरप्रसविनी । ष्यादेरिति इत् । शूरो वीरस्य
विक्रान्त इत्यमरः । गौतमीवर्ष्णं गौतमी वर्ष्णित्वा । द्वीपीभ्यां भोस्वरथायामिति
पठध्वरत्त्वम् । समालासुदृते समालस्य । त्वरा नेच्छन्त्यन्ते यद्यत्र पर्व्ववर्ष्णं इति-
क्रियेति कामन्दकः ॥

(७४) सख्याविति । सम्मोत्यादि । सम्मज्जणं ते भूतम् । सम्मज्जनं मङ्गलक्षानं
दध्वीयधिज्ञानमिति यावत् ।

(७५) यकु इति । सायदमित्यादि । सागतं प्रियसख्यो इतो निधीदताम् ।
सागतं सुखेनागतम् । प्रियसख्योरिति भावज्ञानेन कर्त्तरि षष्ठी । प्रणोऽयम् ।
इतोऽपिन्नु निधीदतस्तपविगतम् ।

(७६) सख्याविति । हलेत्यादि । ध्वयि ऋजुका तापद्वयं यावत्ते मङ्गल-
समालम्भनं कुर्व्वं । ऋजुका प्रवृत्ता । यावत् यत्कालमभिव्याध्य । मङ्गलसमा-
सम्भनं मङ्गलार्थगात्रासुखेयनम् ॥

(७७) यकु इति । उददमित्यादि । उचितमथेतदक्ष मङ्गलमन्वयं यतो दुर्लभं
तावत् पुनर्मे प्रियसखीमण्डणं भविष्यति । उचितमभ्यस्तम् । सायदोऽप्युचित
ष्यादिति यावत् । एतत् गात्रासुखेयनम् । मङ्गलमन्वयं समादरणीयम् । मे इत्यस्य

पत्नी ॥ सच्चि ण जुषां मङ्गलकाले रोदिदुं । रत्नरूपि मन्त्रव्य-
-वाद्येन प्रसाधयत । (७८)

प्रियं ॥ सच्चि आहरणारिहं दे रूपं अग्रमसुलहेहिं पसाह-
-येहिं विप्यचारीचदि । (७९)

प्रविश्य आभरणहस्तं अविदुमार ॥ दूदमलङ्कारजातमलङ्किततामा-
-युष्मती । (८०)

शर्षां विद्योक्तं विक्षिता । (८१)

प्रियसखीमण्डनमित्यनेनान्वयो मत्त इहंभमित्यनेनापि ऐहिकस्य कर्त्तरि षष्ठी प्रतिषे-
-धात् । प्रियसखीमण्डनं प्रियसखीभ्यां वेयरचनम् । वाप्सं अशु । वाप्याशुश्राशु
इत्यमरः । विष्टजति उच्यति ॥

(७८) सख्याभित्ति । सङ्गीत्यादि । सच्चि म युक्तं मङ्गलकाले रोदितुं । मङ्गल-
-काले मङ्गलसमालम्बनकाले । अशु णि नेत्राभूनि । अशु नेत्राभ्यु रोदनञ्चासमसु-
-चेत्यमरः । प्रसाधयत वेद्यं रचयत ॥

(७९) प्रियभित्ति । सङ्गीत्यादि । सच्चि 'आभरणार्हं' ते रूपं आश्रमसुलभं
प्रसाधनैर्विप्रकार्यते । आभरणार्हमलङ्कारार्हम् । यदाभरणेनैव शोभत इति
भावः । आश्रमसुलभंराश्रमे विभायासेन लक्ष्यं । प्रसाधनं प्रसाध्यते वेद्यं क्रियते
इति लोके कर्त्तृभिः । आकलयेशी नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनमित्यमरः । विप्रकार्यते
लोकनिकार नीयते । निकारो विप्रकारः स्त्रादित्यमरः ।

(८०) प्रविश्येति । प्रवेशात्प्रागक्षामिज्ञानाद्यामन्य्यादादौ प्रविश्येति पश्चा-
-त्प्राप्तिभिर्हेन । प्रविष्टपुर्व्वतया श्रुतदृष्टान्ततया वास्तुमानबलेन प्रवेशात्प्रागप्यनुभवानु-
-युक्तोऽन्यत्र प्रथमं व्यक्तिषुष्टेयः । अलङ्कारजातमाभरणहस्तम् । एतेन प्रदर्शयति ।
जातं व्यकौषजन्मस्थितिं मेदिनी । अशुद्धिवतं भूष्यताम् । आशुष्मती आशु
प्रशस्तिमती । यजुन्मत्तेत्यर्थः ।

(८१) शर्षां इति । विक्षिता जातविक्षया ।

गौत ॥ वच्छ हारीद कुदो ब्रह्मं आसादिदं । (८२)

हारी ॥ तातकण्वप्रभावात् । (८३)

गौत ॥ किं माणसी सिद्धी । (८४)

हारी ॥ न खलु अ यतां तत्र भवता कण्वेन ययमाज्ञप्ताः शकु-
न्तलाहेतोर्वनस्पतिभ्यः कुमुमान्याहरतेति । ततश्च । (८५)

शौमं केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतं

निष्कृतश्चरणोपरागसुभगो लाक्षारसः केनचित् ।

अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरामर्ष्यभागोत्थितै-

दैक्षान्याभरणानि नः किसलयच्छायापरिस्पृष्टिभिः ॥ (८६)

(८२) गौतेति । वच्छेत्यादि । वक्ष्य हारीत कृत इदमासादितम् । कुतः
कणात् । इदमलङ्कारजातम् । आसादितं वक्ष्यम् ।

(८३) हारीति । तातकण्वप्रभावात् अण्वत्पिष्टकल्पस्य महर्षेः यत्कोहेतोः ।
आसादितमित्यनुपपन्नः । प्रभावात् अक्षितेजसोरिति विश्वः ।

(८४) गौतेति किमित्यादि । किं माणसी सिद्धिः । मानसी मनःशुद्धता ।
सिद्धिर्निष्पत्तिः । सिद्धिर्निष्पत्तियोगयोरिति विश्वः । अलङ्कारजातस्येति शेषः ।

(८५) हारीति । न खलु नैव । मानसी निष्पत्तिरिति शेषः । शकुन्तलाहेतोः
शकुन्तलाप्रपाधमार्षम् । वनस्पतिभ्यो वृक्षेभ्यः । वनस्पतिवृक्षमाले इति विश्वः ।
आहरत आसादयत । इति आज्ञप्ता इयमित्यन्वयः । ततः किमित्येषायां
ततपेति ।

(८६) शौममिति । शौमवित् तरुणा मूढहेष इन्दुवत् चन्द्रमण्डलवत्याण्डु
मितधीतम् । मितधीतममाशुक्तः पाण्डुवर्षः प्रकीर्तित इति शुभूतिः । माणसी
मङ्गलकर्मणि कृतं शौमं शुभं । शौमं इच्छन्मिन्दुमरः । आविष्कृतं प्रकाशितम् ।
तथा शौमवित् तरुणा अश्वत्यादिना चरणयोश्चरणगे रञ्जने शुभम् इन्द्रः ।
शुन्द्रेऽधिकभाग्ये च इदिनेतरवासरे । तरीयागे श्रीमति च शुभम् इति शब्दा-
देव । लाक्षारणो लाक्षाश्रयो निष्कृत उक्रोष्ट । शृङ्गारादी विभे वीर्यं वृषे रागे

प्रियं ॥ यकुलस्य विचोक्तं ॥ जला कोटरसम्भवापि मञ्जुचरी पोखर-
मञ्जु ज्वेव अहिलसदि । (८७)

गीत ॥ जादे इमाए अय्भुपपत्तीए सुइदा मत्तुणो गेहे अनुहो-
दव्वा राअलच्छी । (८८)

यकु ॥ वक्तं नाटयति । (८९)

हारी ॥ यावदिमां वनस्पतिसेवामभिधेकार्थं मालिनीमवती-
र्णाय तत्रभवते कण्वाय निवेद्यामि । इति निष्क्रान्तः । (९०)

इवे रस इत्यमर । तथा अन्येभ्य सारभ्य' आपर्षभोगं मणिवन्वपर्थेन सखितै-
रुद्धतै' किसलयस्य प्रह्लास्य श्लयायां कान्तिं परिसर्द्धितमनुकर्तुं शीलं वेदा ते तैः
किसलयश्लयापरिसर्द्धिभि । ज्ञाया सूर्यप्रियाकान्तिप्रतिबिम्बमनातप इत्यमर ।
वनदेशताया करतलै कर्तृभि भोःकार्थं थाभरणानि दत्तानि । इत्तं शाकूँल-
विक्रीडितं नाम ।

(८७) प्रियमिति । इहेत्यादि । अपि कोटरसम्भवापि मधुचरो पुष्करमध्ये-
वाभिनवति । कोटरसम्भवापि काष्ठादिविशरसम्भवापि पुष्कररुधु पद्ममधु । विप-
प्रसूत्रराजीवपुष्काराम्भोरुहापि चेत्यमर । तथाचारण्यसम्भवापि लमाभरणान्या-
सादयतीति गम्यते ।

(८८) गीतेति । जादेइत्यादि । जाते अनया अभ्युपपत्त्या सूचिता मत्तुगेहे
अनुभवितव्या राजलच्छी । अनया अभ्युपपत्त्या उपयोगदेशायामेव शोभाद्याविष्कर-
णात्प्रकान्तपद्मेण वपनस्पतीनामित्येष । अभ्युपपत्तिरनुपपन्न इत्यमर । सूचिता
अनुभवितव्या मत्तुगेहे राजलच्छी राजलक्ष्मण अनुभवितव्या उपलब्धव्या । उप-
लब्धस्त्वनुभव इत्यमरः ॥

(८९) यकु इति । उगमम् ॥

(९०) हारीति । वनस्पतिसेवां वनस्पतिहतोपकारार्थं निवेद्यामि, ज्ञानार्थं ।
अवतीर्णाय गताय ॥

अथ ॥ स हि अणुभृद्भूसणो अत्रं जणो कथं तुभं अल-
ङ्करेदि । (६१)

चिन्तयित्वा विबोध्य च ॥ चित्तपरिचरणं दासिं दे अङ्गेषु आह-
रणविधिञ्चोचं करेह्य । (६२)

यकु ॥ जाणामि वो शिउणत्तणं (६३)

चख्खौ ॥ नाञ्जेनाहद्वारानु विनियुञ्जाते । (६४)

ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्थं कण्ठ । (६५)

कण्ठ ॥ विचिन्त्य । (६६)

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
अन्तर्ध्याप्यभरोपरोधि गदितं चिन्ताजडं दर्शनम् ।

वैकृत्यं मम तावदीदृशमपि स्नेहादरण्यौकसः

पीड्यन्ते गृह्णिणः कथं न तनयाविज्ञेपदुःखैर्नवैः ॥ (६७)

(६१) अनेति । शहीत्यादि । स हि अणुभूतभूषणोऽयं जन कथं त्वा मलङ्क-
रोति । अणुभूतभूषणं अहम्भूषणं ॥

(६२) चिन्तयित्वा इति । चिन्तयित्वा अतुभाय । विबोध्य आभरणानि ध्वजानि
च ददा । चित्तेति । चित्तपरिचरणेदानीं ते अङ्गेषु आभरणविनियोगं कर्तुम् ।
चित्तस्य मनसः । परिचयेन स्नानेन । मनसा यथावथास्येते तथेत्यर्थः । आभरणानां
विनियोगं यथास्नानविशेषम् ॥

(६३) यकु इति । जाणेत्यादि । जानामि वो निपुणत्वम् । निपुणत्वमभिज्ञ-
त्वम् । प्रीत्ये निपुण्याभिज्ञविज्ञानिण्यातगिद्विता इत्यमरः ॥

(६४) चख्खौ इति । नाञ्जेन मद्रूपदर्शनेन । विनियुञ्जाते परिधापयतः ॥

(६५) तत इति । स्नानोत्तीर्थं स्नानानन्तरं साविध्या उत्तीर्थं ॥

(६६) कण्ठ इति । विचिन्त्य शकुन्तलाग्रेरुत्कण्ठमिति श्रुत्वा ॥

(६७) यास्यतीति । अद्य शकुन्तला यास्यति भक्तुं गृह्णितियेषः । इतिस्तेतो
हृदयं मम उत्कण्ठया प्रगाहचिन्तया संस्पृष्टमभिक्रमम् । तथा गदितं वचनं अन्तर्ध्या

इति परिक्रामति । (६८)

सखी ॥ इहा सउन्तले अक्सिदमण्डणासि सम्पदं परिहेहि
कखोमजुचलं । (६९)

यकु ॥ उहाय ॥ माखे न परिधत्ते । (१००)

गौत ॥ जादे एस दे आणन्दवाप्यपरिवाहिणा लोअणेण परिस्स-
जन्तो विअ गुरू उवत्थिदो ता समुदाआरं पडिनज्जस्स । (१०१)

यकु ॥ समीडं वन्दनां करोति । (१०२)

यो वाप्याणामभूया भरोऽतिगयस्तस्य उदरोधि तद्दृष्ट्वाध्याघातवत् । अघाति-
गयोभर इत्यमर । तथा दर्शनं नयनं चिन्तया जङ्घ कर्माद्यमम । अरण्य-
मोक्षं सद्गमं यस्य स तपोऽक्षयम् । शोकं सद्गमययथोक्ता इत्यमर । समापि तावत्
स्नेहादीदमं वैश्वानरं विद्वलतां विद्वलं विद्वल इत्यमर । गृहिणी गृहस्था नरौ
प्रथमाभिर्भूतैस्तनयाविश्लेषदुःखैः तनयया सुतया विश्लेषात् विप्रयोगात् यान्ति दुःखानि
तैः कथं न पीडयन्ते क्लिश्यन्ते युक्तमेव पीडयन्त इति भावः ॥

(६८) इति । सुगमम् ॥

(६९) सख्याविति । इहेत्यादि । अयि यकुन्तले अक्सितमण्डनासि सम्पत्त
परिहेहि शोमयुगलम् । अक्सितमण्डना सम्पत्तमूषणक्रिया । अलङ्कारस्वाभरण
परिष्कारो विभषणम् । मण्डनशैत्यमर ॥

(१००) यकु इति । परिधत्ते शोमयुगलमिति शेषः ॥

(१०१) गौतेति । जादे इत्यादि । जाते एष ते आनन्दवाप्यपरिवाहिणा
लोचनेन परिष्वजमान इव गुरुदपस्थितं तत्समुदाचारं प्रतिपद्यन् । आनन्दवाप्या
आनन्दोद्भूताभूयिषां तान् परिष्वजन्तीत्यानन्दवाप्यपरिवाहि तेन । शोकवाप्योक्तेषु
उद्दिष्टरूपि शोके द्विगुणीभविष्यतीत्यानन्दवाप्यपदम् । लोचनेन परिष्वजमान
नेत्रेणाब्जिह्वन् प्रगाढदृष्टिप्रसारणया विषयीकुर्वन्निवृत्तिं यावत् । समुदाचारं समुचितं
आचरन् इति यावत् । प्रतिपद्यन् प्राप्नुहि कुर्वन्ति यावत् ॥

(१०२) यकु इति । समीडं वन्दनम् ॥

कण्व ॥ वत्से । (१०३)

ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुं बद्धमता भव ।

पुत्रं त्वमपि सम्वाजं सेव पूरु मवाप्नुहि ॥ (१०४)

गौत ॥ जादे वरो क्यु एसो ण च्यासिसो । (१०५)

कण्व ॥ वत्से इतः सद्यो हतानग्नीन् प्रदक्षिणीं कुरुष्व । (१०६)

सर्वे तथा कारयितं परिश्रामन्ति । (१०७)

कण्व ॥ वत्से । (१०८)

(१०३) कण्व इति । वत्से इति सम्बोधनं श्लोकियवाक्यमन्वेति ॥

(१०४) ययातेरिति । ययाते राज्ञः शर्मिष्ठायाः त्वं भर्तुं बद्धमता बद्धमता सम्भवा भव । वर्धमाने ऋतयोनात्कर्त्तुरि पथी । मन्वृषपुराणम् । देवान्युवाच । शर्मिष्ठायातिष्ठतापि इहिव्रा प्रथमर्थ्यः । तयोःस्तं जनिता पुत्रा राजानेन ययातिना । दुर्भगायां मन ही त पुत्रो तात प्रीति व इति । अपि एवं सा शर्मिष्ठा पूरुं पूरुनामानं पुत्रमिव त्वं सम्वाजं राजशासकं पुत्रमवाप्नुहि । एतद्वत् प्रथमार्थमिषोर्गीति च्यासिषि मी । येनेत् रालक्ष्येन मण्डलधेनुपय यः । शक्ति यथाज्ञया राज्ञः स मन्वादिष्टमरः । विष्णुपुराणम् । यद्वत् सर्वेषु च देवयानो प्यलीजनत् । द्रुष्टुश्चावुच पूरुष शर्मिष्ठा वार्धपर्यचीति ॥

(१०५) गौतेति । जादे इति । जाते वरः सल्लेष नाशिवः । नियतेषु कलहशक्यप्रयोगो वरः । अन्वयप्रभाषीतामंभनमाधी । अथ त्वाप्तवाक्यत्वेन वरतप्रतीतिर्नामोच्चेन । अतएवोक्तसत्परिते । शौचिज्ञानं हि साधुनाथं वागनुवर्त्तते । एतेषां पुनराद्यानां वापमर्षोत्तथावतीति ॥

(१०६) कण्व इति । इत एतस्यां दिग् । यदोहता अचिरदत्तास्तदयते अग्नयसे ति तान् । प्रदक्षिणीं कुरुष्व दक्षिणांश्चैव अथ ॥

(१०७) सर्वे इति । तथा कारयितं प्रदक्षिणीकारयितम् ॥

(१०८) कण्व इति । वत्से इत्या वक्रवधां पापयन्तु राजगदः ॥

अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः

समिहन्तः प्रान्तसंस्तीर्यदर्भाः ।

अपन्नतो दुरितं हव्यगन्धै-

र्षैताना स्वां वङ्गयः पावयन्तु ॥ (१०६)

यज्ञ ॥ प्रदक्षिणं करोति । (११०)

(१०६) अमी इति । वेदिं परितः वेद्या इतस्ततः । धिक्प्रमयेति द्वितीया ।
 क्लृप्तानि निर्दिष्टानि धिष्ण्यानि स्थानानि येषां ते । धिष्ण्यां स्थानाग्निमशुश्रूषिति
 मेदिनी । तथा समिहन्तो दक्षमानसमिधः । तथा प्रान्तेषु पार्श्ववत्पथेषु
 संस्तीर्यां कृतास्तरणा दर्भाः कृष्या येषां ते । तथा हव्यानां देवतोद्देशेन कृतानां
 गन्धैर्दुरितं पापमपन्नं शमयन्त । हव्यकव्येऽद्वैतैस्त्रै इत्यमरः । र्षैतानां
 यज्ञियाः । ऋतविष्णारयोरेक्षीं विधानं मित्यमरः । वङ्गयः संस्मृतान्मयस्त्रां
 पावयन्तु शुद्धिं नयन्तु । अथ प्रथममहतीयपादौ वातोन्मर्शाः । द्वितीयचतुर्थपादौ
 शाबिन्व्या इत्युपजातिर्नाम दृक्तम् । तदुक्तम् । अमलरोदीरितलक्षणाभाजौ पादौ
 यदीयावुपजातयः स्ताः । इत्यं क्लृप्तान्यास्त्रपि मिश्रिताद्यु वदन्ति जातिविदमेव
 नामेति । अतएव पिङ्गलाचार्यैश्चल्लक्षणावुपजातिप्रकरणे तथा शाबिनीवातोन्मर्शि-
 पादयोरन्येषामत्यभेदानामपि प्रयोगाहुषारेषोपजातयोद्भव्या इति इत्यायधे-
 गोक्तम् । यद्यपि प्रथममहतीयपादयोर्वातोन्मर्शिपादत्वाङ्गीकारे द्वितीयपादस्य च
 शाबिनीपादत्वाङ्गीकारे तेषां लघुपूर्वकत्वमवहितं मित्रं प्रतिभाति । वातो-
 न्मर्शियं गदिताम्भौ तयो ग इति वातोन्मर्शिलक्षणात् भातौ गौ चेष्याश्विनी लोका-
 वेदे इति शाबिनी लक्षणाच्च । तथापि वेदे तयोर्लघुपूर्वकताया अपि बल्ल-
 क्षपलम्भात् वेदाध्ययनाध्यापनामालोचितकण्ठोक्तस्यातस्ततो वैदिकवत् प्रयोग
 सञ्चितएव । तथाच प्रथममहतीयपादौ अजोद्योको युपनाणोद्योते इति अपो-
 भिक्षा बल्लर्धकोद्योक्तञ्चित्यादि वैदिकवत् । द्वितीयपादस्य लक्ष्येण भुक्तभोगास-
 जोऽन्य इति अविद्यायामलरे वर्त्तमाना, स्वयं धीरा पण्डितमन्यमाना इत्यादि
 वैदिकवत् इत्यर्थः ॥

(११०) यज्ञ इति । उगमम् ॥

कण्वः ॥ यत्ने प्रतिष्ठस्वेदानीम् । (१११)

सदृष्टिचेपम् ॥ क्व तु ते शार्ङ्गरवशारहतमित्राः । (११२)

शिष्यौ ॥ मविश्य ॥ भगवन्निभौ स्वः । (११३)

कण्वः ॥ वत्सो भगिन्याः पन्थानमादेशयतम् । (११४)

शिष्यौ ॥ द्रुत द्रुतो भवती । (११५)

सर्व्वं परिक्लामन्ति ॥ (११६)

कण्वः ॥ भो भो सन्निहितवनदेवता स्तपोवनतरवः । (११७)

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वसिक्तेषु या

नादत्ते प्रियमखण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।

आदौ यः कुसुमप्रवृत्तिसमये यस्या भवत्युत्प्लवः

सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्व्वैरनुज्ञायताम् ॥ (११८)

(१११) कण्व इति । प्रतिष्ठस्व गच्छ । प्रस्थानं गमनं गमद्वयमर् । प्रतिष्ठा
निर्णयप्रकाशे संप्रत्ययाश्चस्वदत्तात्मनेपदम् ॥

(११२) सदृष्टीति । सदृष्टिचेपमितस्ततो दृष्टिं पातयन्नित्यर्थः । ते प्रागा-
दिष्टा इत्याशयः । शार्ङ्गरवशारहतमित्रा तु क्व कुत्र गताः । तं पृच्छायाम् ॥

(११३) शिष्याविति । इमौ संसृष्टागतौ ध्यातां सो वर्त्तावहे ॥

(११४) कण्व इति । भगिन्याः शकुन्तलायाः ।

(११५) शिष्याविति । अत्र मनुः । परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्भवा च
योनित । तां श्रूयद्भवतोत्प्लवं सुभगे भगिनीति श्लेति ॥

(११६) सर्व्वं इति । उगमम् ॥

(११७) कण्व इति । सन्निहितेति । सन्निहिता उपस्थिता वनदेवता
वनाधिष्ठात्री देवता तेषु ते तथोक्ताः ॥

(११८) पातमिति । युष्मासु अशिक्षेषु अततजबसेक्षेषु या शकुन्तला जलं
प्रथमं पातुं न व्यवस्यति नेच्छति । अशिक्षे विख्यातापीतेष्विति मल्लिनाथसम्मतः
पातः किराताकुंभोद्यतीकायां इष्टः तन्मते शकुन्तलाया म्दि कुम्भाविषयाया-

आकाशे ॥ रस्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभि-
 ष्चायाद्भूमौ नियमितार्कमरीचिताप ।

भूयात्कुशेशयरजोद्भुरेशुरस्याः

शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्था ॥ (११६)

सर्वे ॥ सविष्णुमाकर्णयन्ति । (१२०)

मकर्मकत्वात्कर्त्तरि क्तो भावज्ञानादग्ने आदित्वादप्रत्ययो वा तत्त्वार्थप्रतिपादक ।
 अस्मन्मते तु भ्रौव्यगत्वदनार्थाद्भुञ्जेति अकारेण कर्मभावकर्त्तृणा सहस्रयात्पानस्य
 चादनार्थान्गतात्कर्त्तरि क्त समाधानात् । या प्रिय प्रीतिकर मण्डन भूषणं
 यस्या सा तथोक्तापि स्नेहेन हेतुना भवता पल्लव नादत्ते भूषणाय न गृह्णाति ।
 आदाडोऽस्त्रप्रधार इत्यात्मनेपदम् । यस्या शकुन्तलोद्भवा वो युष्माकमादौ प्रथमे
 कुसुमप्रवृत्तिवसये कुसुमाना पुष्पाणा प्रवृत्तेरुद्भवस्य समये उद्भव परमानन्दो
 भवति । श्रेयं शकुन्तला पतिगृह्ण याति सर्वं युष्माभिरनुज्ञायतामनुसन्धताम् ।
 वृत्तं शार्दूलनिक्रीडितम् ॥

(११६) आकाशे इति । कोऽपि कमप्यनुद्दिश्य चून्ये पठन् तदानीं पश्यतो
 भूतामाकाशवापीं रूपयति रस्येति । अस्या शकुन्तलाया पन्था गतिभूमि
 कमलिनीभि पद्मिनीभि हरितै पालासवर्षै पालासोहरितो हरिदित्थमर ।
 सरोभि काशारै रस्यं मनोहरमन्तरं मध्यं यस्य स । रस्यं मनोरम इति
 विश्व । तथा आयाप्रधाना द्रुमाक्षरवम्ब्यायाद्रुमा । शाकपार्थिनादित्वान्मध्यपद-
 क्षोप । तै नियमित प्रथमितोऽर्कमरीचीनां रविकराणां तापो यस्मिन् स तथा
 कुशेशयानां कमलाना रजोभि परागे पवनचक्षितागमैरिति शेष । गृह्ण च कु-
 मारा रेणवो धूलयो यस्य स तथोक्त । रेणुर्हयो स्त्रिया धूलि प्राण नां
 नहयोरज इत्यमर । तथा यान्तो मन्दोऽनुकूलो गन्धदिग्गतिश्च पवनो यत्र स
 तथाभूतश्च शिव कल्याणकरश्च भूयात् । आशिमि टी । तथा चोक्तम् । वामे
 मधुरशकृपक्षी वृक्ष पल्लवितोऽप्यत । अहकूलोवहन् पायु प्रयाणे शुभयस्मिन्
 इति । वधन्तिष्ठक वृत्तम् ॥

(१२०) सर्वे इति । आकर्णयन्ति रस्येत्यादिवान्यमिति शेष ॥

शाङ्गं ॥ फोकिष्यन् स्रुचयित्वा । भगवन् । (१२१)

अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरियं वनवासवन्धुभि ।

परभृतविरतं कलं यतः प्रतिवचनीकृतमेभिरात्मनः ॥ (१२२)

गीत ॥ जादे शादिजणसिण्णिञ्चाहिं अणुशादगमणासि तवोवण-
देवदाहिं ता पणम भअवदीणं ॥ (१२३)

शुद्ध ॥ सप्रयान परिक्रम्य जनान्निवृत्तम् ॥ इला प्रियदे अज्जलत्त-
दंसणुक्खुआएवि अस्समपदं परिच्चवन्तीए दुक्खदुक्खेण चलय्या मे
पुरोमुहा ण यियङ्गन्ति । (१२४)

(१२१) शाङ्गेति । स्रुचयित्वा आनिष्कृत्य ॥

(१२२) अतमतेति । भगवन्निति वाक्यस्येनाभन्वणपदेन योज्यम् । इयं
शकुन्तला वनवासिन एकत्र भर्तारण्ये जायेन बन्धुभि जातसौहार्दं स्रुभि रत-
वतमनुज्ञात गमन यस्या धा तपोक्ता भवतीति येष । यत एभि स्रुभि कल
मधुरास्तुटे परं काके भिन्नं यत इति परभृत फोकिष्य । वनप्रिय परभृतः
फोकिष्य प्रिक इत्यपीत्यमर । तस्य निरुत ध्वनिमात्मन प्रतिवचनीकृत उत्तरी-
कृतम् । ध्वनौ तु मधुरास्तुटे कल इत्यमर । इत्तमिद मपरवज्ञा नाम ।
अयुजि मनरथा गृहः समे तदपरवज्ञामिद मजौ जरौ इति । सद्भे तस्य प्रायुक्त ॥

(१२३) गीतेति । जादे इत्यादि जाते ज्ञातिजनस्निग्धाभिरनुज्ञातगमनासि
तपोव्रतदेवताभिस्तत्पणम भगवती । ज्ञातिजनस्य तातजनस्य स्निग्धाभिः
ज्ञेइयुक्ताभि । ज्ञातिज्ञातसगोलयोरिति सेदिनी । स्निग्धसु वल्लोवत्य
ज्ञेइयुक्तजने भवेदिति शब्दरतावधी । भगवती र्भनदेवता ॥

(१२४) शुद्ध इति । जनान्निवृत्तं त्रिपताककरेणामवायैत्यर्थं । इषेत्यादि ।
अथि प्रियवदे आर्यं पुत्रुदर्शनोत्सुकाया अग्नि आश्रमपद परित्यजनया इ स-
इ खेन चरपी मे पुरोमुहौ न निपतत । आर्यं पुत्रस्य पत्यु दर्शने उत्सुकाया
उत्कण्ठितायाः । आश्रमपदमाश्रमस्थानम् । इ सइ खेपातिकरुणेन । पुरोमुहो
मुखं ययो सौ चन्नाविषयं ॥

प्रियं ॥ यत् केवलं तुमं ज्ञेय तपोवणविरहकादरा तु ए उवत्पिद
विचोअंशु तपोवनस्यवि अवत्यं पेत्तु दाव ॥ (१२५)

उग्गिखदवभकवला मई परिञ्चत्तणत्तणा मोरी ।

चोसरिअपाण्डुपत्ता सुअन्ति अस्सुं विअ लदाओ ॥ (१२६)

यकु ॥ अत्ता ॥ ताद लदावहिणीं दाव माहवीं आमन्तइस्सं ।

(१२७)

अण ॥ वत्ते अवैमि ते तस्यां सौहाईं इयंसा दक्षिणे पश्य । (१२८)

(१२५) प्रियमिति । येष्यादि । न केवलं त्वमेव तपोवनविरहकातरा तपोवणविरहयोगस्य तपोवनस्यापि अवस्था प्रेक्ष्य तावत् । तपोवनस्य विरहे त्वाग्रे कातरा अधीरा । रङ्गकथं त्वाग्रे इति कविकल्पद्रुमः । त्वयेति उपस्थित आसन्न स्वया वियोगो यस्य तत् तथोक्तस्य । अवस्थां दशाम् ॥

(१२६) तामेव दशां दर्शयति उग्गिखेति । उद्गीर्णदर्भकवला ऋगी परि-
त्यक्तमर्त्तमा मपूरी । अपस्तृतपाण्डुपत्ता सुञ्चन्त्यश्चिव लता । उद्गीर्णा उद्धान्ता
दर्भकवला कुशपाशा यथा सा तथोक्ता भवति ऋगी । मयरी च परित्यक्तमर्त्तमा
परिहृतमन्त्रव्यापारा । तथा लता अपस्तृतानि पं ध्नादपगन्तुमारध्वानि पाण्डु-
पत्ताणि परिणतपत्ताणि याभ्य स्ता लथोक्ता इत्य अन्वयात्प्रमिव सुञ्चन्ति किरन्ति ।
पाण्डुपत्तापगम एव याप्यभोजनोत्प्रेक्षित इत्युत्प्रेक्षावद्धार । इयं गाथा ।
तल्लक्षण्युक्तं प्राकृतपिङ्गवे यथा । पठमं वारहमिस्ता वीए अट्टारहेहि धनुत्ता ॥
जह पठमं तह तीर्थं दहपद्म विह्वेविया गाहा ॥ अत्र गणनियमोपि तलोक्तो
यथा । सप्तगयादीहना जो ए अह्ण अट्ठयेह जो विषमे । तह गाहे विअ अह्ण
अट्ठ अह्णुअं विअयेह्ण । सप्तगयादोर्वाणा जो न अधु पटो नेह जो विषमे ।
तथा गाथाया दिनीयाह्णं पठं अधु विजानीहि ।

(१२७) यकु इति । अत्ता भाषवीमितिशेष । तादेति । तात लता-
भगिनीं तावन्नाधवीमामन्त्रयिष्ये । आमन्त्रयिष्ये आसपिष्ये ॥

(१२८) अण इति । अवैमि जानामि । तस्यां भाषय्याम् । सौहाईं सुहृ-
द्भावम् । सुपञ्चाद्यादित्वात् इवो पदयो राद्यभो इति ।

शार्ङ्गं ॥ कोकिलशब्दं स्रवयित्वा । भगवन् । (१२१)

अमुमतगमना शकुन्तला तरुभिरियं वनवासवन्धुभिः ।

13

परभृतविरुतं कलं यतः प्रतिवचनीकृतमेभिरात्मनः ॥ (१२२)

गीत ॥ जादे णादिजणसिण्णिद्धाहिं अणुखादगमणासि तबोवण-

देवदाहिं ता पणम भअयदीणं ॥ (१२३)

शकु ॥ समपासं परिक्रम्य जनानिकम् ॥ इला पिब्यदे अज्जउत्त-

दंसणुसुआएणि अस्समपदं परिच्चअन्तीए दुक्खदुक्खेण चलणा मे

पुरोसुहा ण णियइन्ति । (१२४)

(१२१) शार्ङ्गेति । स्रवयित्वा आदिप्लुत्य ॥

(१२२) अमुमतैति । भगवद्विनिवासास्थेनामश्रवणपदेन योज्यम् । इयं

शकुन्तला वनवासेन एकस्य भस्मोरण्ये वासेन बन्धुभिर्जातसौहार्दं कुरुमि रत्त-

सतमनुप्राप्तं गमनं यस्याः सा तदोक्ता भवतीतिशेषः । यत एभिर्कुरुमिः कलं

मधुरास्तुष्टं परैः काकैर्भ्रियत इति परभृतः कोकिलः । वनप्रियाः परभृतः

कोकिलः पिक इत्यपीत्यमरः । तस्य निरुतं ध्वनिमात्मनः प्रतिवचनीकृत उच्यते-

कृतम् । ध्वनी तु मधुरास्तुष्टे कल इत्यमरः । इत्तमिदं मपरपज्ञं नाम ।

अयुजि मन्तरुहा गृहः समे तदपरवक्तृमिदं मज्जी लरी इति । सद्भूतस्तु प्रागुक्तः ॥

(१२३) गीतेति । जादे इत्यादि जाते प्रातिजमस्त्रिग्याभिरतुप्रातगमनाधि

तपोवनदेशताभिदाजपन भगवतीः । प्रातिजनस्य तातजनस्य द्विग्याभिः

श्रेष्ठपुत्राभिः । प्रातिजातमगोलयोरिति मेदिनी । द्विग्यस्तु अस्तुषोपत्यः

श्रेष्ठपुत्रजने भवेदिति मद्दरजाशब्धौ । भगवती र्जनदेशताः ॥

(१२४) शकु इति । जनानिकं त्रिपताकशरेणापवायेत्यर्थः । इषेत्तादि ।

अदि त्रियंभदे आर्यं पुत्रुदर्मभोज्जुकाया अग्नि आश्रमपदं परित्यजन्त्या इ. उ-

ड श्वेन बरुवी मे पुरोसुधौ न निपततः । आर्यं पुत्रुस्य पत्युर्दर्मने उक्तुकाया

उत्कथितायाः । आश्रमपदनाश्रमस्यागम् । इः उडः ऐवातिशटेन । पुरोःपतो

उषं यमो ली यन्नादिश्वर्यः ॥

प्रियं ॥ यत् केवलं तुभं ज्येव तपोवणविरहकादरा तु ए उबत्विद
विभोभ्रंक्ष तपोवनस्यवि अवर्यं पेक्ख दाव ॥ (१२५)

उग्गिखदवभक्कवला मई परिच्चत्तणत्तया मोरी ।

ओसरिच्चपाण्डुपत्ता सुअन्ति अखुं विअ लदाओ ॥ (१२६)

यज्ज ॥ अत्ता ॥ ताद लदावदिणीं दाव माहवीं आमन्तइस्सं ।
(१२७)

कण्ठः ॥ यत्थे अवैमि ते तस्यां सौहाईं इयं सा दक्षिणे पश्य । (१२८)

(१२५) प्रियमिति । येषादि । न केवलं त्वमेव तपोवनविरहकातरा
त्वयोपस्थितवियोगस्य तपोवनस्यापि अवस्थां प्रेषस्य तावत् । तपोवनस्य विरहे
त्यागे कातरा अधीरा । रङ्गकृत त्यागे इति कविकल्पद्रुमः । त्वयेति उपस्थित
थासन्न स्वया वियोगो यस्य तत् तद्योक्तस्य । अवस्थां दयाम् ॥

(१२६) तामेव दद्या दर्शयति उग्गिखेति । उद्गीर्णदर्भकवला मृगी परि-
त्यक्तमर्त्तना मयूरी । अपमृतपाण्डुपत्ता सुहृन्पशुपत्ता लताः । उद्गीर्णा उद्धान्ता
दर्भकवला कुम्भपादा यथा सा तद्योक्ता भवति मृगी । मयूरी च परित्यक्तमर्त्तना
परित्यक्तव्यापारा । तथा लता अपमृतानि पद्मादपगतमृगस्थानि पाण्डु-
पत्ताणि परित्यक्तपत्ताणि वाप्य सा लयोक्ताः इत्युक्तवाप्यमिव सुहृन्ति किरन्ति ।
पाण्डुपत्तापगत एव वाप्यभोजनानोर्जितेन इत्युक्तेष्वलङ्कारः । इयं गाथा ।
तद्वत्पश्यस्यं प्राकृतपिङ्गुषु यथा । पटमं पारहसत्ता वीए अट्टारहेहि संजुत्ता ॥
जह पटमं तह तीर्यं दहपस्य विह्वसिथा गाहा ॥ अत्र गणनियमोपि तलोक्तो
यथा । सप्तगयादीहृन्ता जो अ लज्ज लट्ठयेह जो विहमे । तह गाहे विष्य अहं
अट्ट लह्वं विद्यायेह । सप्तगयादीर्षान्ता जो न लुभु भटो नेह जो विहमे ।
तथा गाथाया द्वितीयाहं मठं लुभुं विलाभीहि ।

(१२७) यज्ज इति । अत्ता माधवीमितिमेव । तादेति । तात लता-
भगिनीं तावन्माधवीमामन्वदिष्ये । आमन्वदिष्ये आहविष्ये ॥

(१२८) कण्ठ इति । अवैमि जानामि । तस्यां माधव्याम् । सौहाईं उह-
जावम् । उपस्थादादिताए इवो, पदयो राक्षयो इति ।

यत् ॥ उपेत्य कृतानालिङ्गम् ॥ लदावहृष्टि पञ्चालिङ्गस्य मं साहा-
मएहिं वाङ्महि अज्ज पङ्गदि दूरवन्तिणी क्खु दे भविस्स । तादं अरं
विअ इरुं तुए चिन्तणीआ । (१२८)

कण्ठ ॥ वयो । (१३०)

सङ्कल्पितं प्रथममेव मया त्वद्वय
भर्तारमात्मसदृशं स्वगुणैर्गतासि ।

अस्यास्तु सम्प्रति वरं त्वयि वीतचिन्तः ।

कान्तं समीपसङ्कारमिमं करिष्ये ॥ (१३१)

तद्वितः प्रस्थानं प्रतिपद्यस्व । (१३२)

(१२८) यत् इति । कृतानालिङ्गमभयज्ञानेति । अदेत्यादि । कृतानालिङ्गि
प्रत्यालिङ्ग भां यासामयै वाङ्महि अदाप्रभृति दूरवन्तिणी खलु ते भविष्यामि ।
तात अहृष्टि इयं त्वया चिन्तनीया । यासामयै यासात्मकै मयट् तद्रूप
इति मयट् । अद्योति । यद्यप्यस्मिन्नहृष्टीत्वद्योति निपातित तद्यप्यलोपेणपीय
सप्तमीविभक्त्यर्थं अस्मादङ्ग प्रभृतीत्यर्थं । अहृष्टि चिन्तनीया त्रियसङ्गमनाय
चिन्तनीया ॥

(१३०) कण्ठ इति । वयमम् ॥

(१३१) सङ्कल्पित मिति । मया प्रथम त्वद्वयमेव सङ्कल्पित चिन्तितमात्मसदृश
भक्त्यर्थं भर्तारं स्वगुणैर्निजगौन्द्यादिभिर्देवैर्गतासि प्राप्तासि सम्प्रति त्व
त्वयि वीतचिन्तो विगतभावमोह कान्तं समीपसङ्कारं समिष्ट
प्रतिधोरमभूतम् । आद्यप्यतो रसाक्षोऽधौ सङ्कारोऽतिधोरम इत्यमर । अस्या
भाषय्या वरं बोधारम् । वरी जामातृबोधात्पति वैजयन्ती । अथवा वरं
भजनीयं । इन्द्रसमज्ञापिति कविकल्पद्रुम । अटिष्ये ।

(१३२) तद्वितः । तत् तदा । इतः पश्य नभोत्येति भावः । प्रस्थानं गमनम् ।
प्रतिपद्यस्व प्राप्नुहि ।

शकु ॥ सख्यानुपेत ॥ इला एसा दीसं मि वो हत्ये णिक्खेवो ।

(१३३)

सख्यो ॥ अञ्जणो दाण्णिं कस्स हत्ये समप्पिदो । इति वाष्पं
विहजत । (१३४)

कण्व ॥ अनसूये प्रियंवदे अलं रुदितेन ननु भवतीभ्यामेव
शकुन्तला स्थिरीकर्त्तव्या । (१३५)

इति सख्ये परिक्रामन्ति । (१३६)

शकु ॥ विशोक्य ॥ ताद एसा उट्ठजपज्जन्तचारिणी गम्भ-
हारमन्थरा मिअवह्ज जदा सुहप्पसवा भविस्सदि तदा मे कम्मि
पिअणिवेदकं विसज्जइस्ससि मा एदं यिसुमाइस्ससि । (१३७)

कण्व ॥ वत्से नेदं विस्सरिष्यामि । (१३८)

(१३३) शकु इति । इत्येत्यादि । अयि एवा हवोरपि युवयो हृष्टो निक्षेप ।
येषा माधवी । निक्षेपो निक्षिप्ता ॥

(१३४) सख्याविति । अथानित्यादि । अयं जन इदानीं कस्य हृष्टो समर्पितः ।
अथानित्यात्मानं निर्दिशति । युगपदेव द्वे आत्मानमात्मानं निर्दिशतीत्ययमित्येक-
वचनम् । वाष्पमशु ॥

(१३५) कण्व इति । रुदितेनेत्यलमर्थेन तृतीया । गहरत्तनये ॥

(१३६) इतीति । इति एतच्छ्लोके षतीत्यर्थे ॥

(१३७) शकु इति । तादेत्यादि । तात एवा उट्ठजपर्यन्तचारिणी गर्भ-
भारमन्थरा नृगवधूयंदा सुखप्रसवा भविष्यति तदा मे कम्मपि प्रियनिवेदकं विसर्ज्य-
विष्यसि वा इदं विस्सरिष्यसि । उट्ठजपर्यन्ते उट्ठजधीच्छि चरितं शीलं यस्या
था । गर्भस्य भारेण गौरवेण मन्थरा मन्दगाग्निनी । मन्दगाग्नी तु मन्थर इत्यमरः ।
तादेत्यादि । तदा प्रियनिवेदकं प्रियवात्तोवहं कम्मपि पुत्रं मे मम सख्ये विष-
र्ज्यविष्यसि प्रेरयिष्यधीत्यन्वयः । विस्सरिष्यतीति भाटीवेति विहत्यान्न टी ॥

(१३८) कण्व इति । एगमम् ॥

यकु ॥ गतिभेद रूपयित्वा ॥ अम्भो को यु क्खु एसो पदकन्तो विच्य
मे पुणो पुणो वसणन्ते सज्जदि । इति पराहत्यावसोवयति ॥ (११६)

कण ॥ वत्से । (१४०)

यस्य त्वया व्रणविरोहणमिहृदीना

तैलान्यपिच्यत मुखे कुशसूचिविद्वे ।

श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितको जहाति

सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवी स्वगस्ते ॥ (१४१)

यकु ॥ यच्छ किं मं सहवासपरिज्ञादूर्णीं अणुवन्धे सि र्ण
अचिरप्यसूदोवरदाए जणणीए विणा जधा मए वड्ढिदोसि तथा
दाणिं पि मए विरुद्धिदं तादो तुसं चिन्तादुख्खदि ता णिरत्तस्य ।
इति वदती मस्थिता ॥ (१४२)

(११६) यकु इति । गतिभेद गतिवियेषं । अम्भो इत्यादि । अको को उ
खल्वेप पदाक्रान्तत्वं मे पुन पुन वसणान्ते वजते । तुल्यव्यां वितर्कगर्भमत्रो-
द्योत्यते । वसणान्ते वस्तान्ते वजते वगति । वनुज दनुयेति मसोप । पराहत्य
भ्यान्त्या ॥

(१४०) कण इति । सुगमम् ॥

(१४१) यस्येति । त्वया यस्य स्वगस्य कुमानां स्त्रिभिः शिखाभिर्विद्वे सुपे
स्त्रिभिरनृत्यमभेदेव व्यधनीमिषयोरपीति रत्नकोप । मणविरोहणं मणविनामि
रुद्धुदीनां तापसतत्त्वां तैल मत्फलसम्भारो हो म्यपिच्यत निमित्त श्यामाकानां
दणधाम्यवशेषाणां मुष्टिभिः परिपरिर्द्धितकोऽल्पपरिवर्द्धित शीर्षं सुद्वजतकं लति-
मसुद्वभूत । श्यामाविक्रिधेत्नित्यलाभात् विशेषणस्य प्राङ्निपात । कृतकं स्यात्
प्रमाणं लक्षणपर्ये चाप्यसम्भवे । सुद्वभेदे लतिभे त्रिधिति यन्दाभिः । स्वगं को
तव पदवीं पन्थानं न जहाति न त्यजति ॥

(१४२) यकु इति । वच्छेत्यादि । यच्छ किं मं सहवासपरिज्ञानिनीमत
वभाषि अचिरमसूदोवरतया जनन्या विना यथा यथा वर्द्धितोऽपि तपेदानो-

कण्ठ ॥ वल्ले अलं रुदितेन स्थिरा भव इतः पन्थानमालो-
काय । (१४३)

उत्पन्नगोर्नयनयोरुपरुद्धृष्टिं

१७ वाप्यं कुरु स्थिरतया शिथिलानुबन्धम् ।

अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे

मार्गे पदानि खलु ते विपरीभवन्ति ॥ (१४४)

शिथौ ॥ भगवन्नोदकान्तं स्निग्धोऽनुगम्यत इति श्रूयते तदिदं
चरसीतीरम् अत्र नः सन्दिग्ध प्रतिगन्तुमर्हसि । (१४५)

मपि मया विरहितं तात स्वा चिन्तयिष्यति तद्विरक्तं स्व । सहेति । उहृषासमेकत्वं
वासं परित्यक्तुं शीलं यस्या सा ताम । युजभूजेत्यादि वक्रध्यात् भ्रिणि चलो-
कगाविति जस्य ग । अतुभ्रासि अतुवासि । अतएवामर । दोषोत्पादेऽतुबन्ध
स्यात् प्रकृत्यादिषु मन्वरे । उह्यातुवायिनि शिथौ प्रकृतस्थानिवर्त्तन इति । अचिरं
मद्य प्रसूतं यया सा अचिरप्रसूता तथोक्ता मत्पुपरता अचिरप्रसूतोपरता तथा ।
मया विरहितं मया त्यक्तम् । निवर्त्तंश्च प्रतिगच्छ ॥

(१४३) कण्ठ इति । उगमम् ॥

(१४४) उत्पन्नोति । उत्पन्न प्रच्या लोमावली ययो स्तो तथो नयनयो नैतयो-
रुपरुद्धा व्याहृता इति विषयपक्षो दर्शनगिति यावत् येन स तथोक्तं वाप्यं नेत्याम्बु
कम्पं स्थिरतया शैथिल्य शिथिलो मन्दीभूतो अतुबन्ध प्रवृत्ति यंश्च स तथोक्तं कुरु खलु
यस्यात् अलक्षितोऽहृष्टो नतोन्नतभूमिभागे निम्नोन्नतभूमिभागे यत्र स तस्मिन् अस्मिन्
मार्गे ते तत्र पदानि चरणविन्यासा विपरीभवन्ति न समीभवन्ति स्वलन्तीति यावत् ॥

(१४५) शिथ्याविति । ओदकान्तम् आ उदकान्तं उदकसमीपपर्यन्त गिति यावत् ।
अलं स्वरूपे नाथे ना न स्त्री शेषेऽल्लिके लिखिति मेदिनी । स्निग्धः स्नेहासदन ।
श्रूयत इति । तथा च नृति । ओदकान्तं विधं प्रोथक्त्वजेदिति । नो अस्माकं
सम्बन्धे । सन्दिग्ध सन्देहं क्त्वा ॥

कण्ड ॥ तेन हीमां क्षीरिच्छायामाश्रयाम । (१४६)

सर्वे तथा भाटयन्ति । (१४७)

कण्ड ॥ किन्तु खलु तदभवतो दुष्मान्तस्य युक्तरूपं सन्देष्टव्यम् ।
इति चिन्तयति । (१४८)

अन ॥ सखि अस्ममपदे ण आत्थि कोवि चित्तवन्तो जो तए
विरहिज्जान्तो ण ताम्भदि पेक्ख दाय । (१४९)

१७. मुडद्वेषिभक्तन्तरिधं वाहरिद्योवि ण ऊ वाहरेदू पिअं ।
सुहृद्वल्लमिणालो तद्दु द्विहिं देदु चक्काथो ॥ (१५०)

(१४६) कण्डइति । क्षीरिच्छायां क्षीरिणो गच्छन्त्यामाम् । यद्यपि न्ययोधो
दुम्बराश्रयपारिग्रहत्रयादप्या । पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षा स्तोपा त्वक पञ्चनक्षत्रगिति राज
निर्घृष्टस्तथापीह धनश्रायतया चीम्रसमयौचित्यात् न्ययोधमेव प्रतिपादयति क्षीरि
शब्द । तथाचोक्तम् । अर्थात्प्रकरणाङ्गिद्वादौचित्याद्देवकालत । शब्दाद्यांस्तु विभि
द्यन्ते न रूपादेशे केवलादिति ॥

(१४७) सर्वेइति । तथा क्षीरिच्छायायोनयनम् ॥

(१४८) कण्डइति । युक्तरूपमठरूपम् । किञ्चुखलुभ्यां सन्तिक मन्त्रोद्योत्यते ।
किञ्चु मन्त्रवितकथोरिति मेदिनी ॥

(१४९) अनेति । सुहोत्यादि । सखि आश्रमपदे नास्ति कोवि चित्तवान् यस्म्य
विरहानाथो न ताम्भति प्रेक्षत तावत् । चित्तवान् चेतन । विरहमाणस्यल्लुप्तवान् ।
रहस्यतयाग इति कविकल्पद्रुम । ताम्भति विदति । प्रेक्षत दर्शयिष्यमानमिति
यप ॥

(१५०) तद्दर्शयति सुहोत्यादि । पुत्रकिनीपत्वान्तरिता व्याहृतोपि न हि व्याहरति
प्रियं । एतत्सद्व्यूहस्थालेन ह्येव इति ददाति अन्नभाकः । पुत्रकिन्या पद्मिन्या
मत्नेयान्तरितां व्यरहिताम् । नास्ति किनी पुत्रकिनी विधनाखिय पद्मिनीत्युत्पत्तिनी ।
व्याहृतोपि अत्रोपि मिथयेतिथेव । अन्नभाक प्रियं न व्याहरति प्रतिवन्ति । अपिह
एतत्सद्व्यूह इत्येव स्थालेन देन स तथोक्तं एतन्वयि इति ददाति त्वामीक्षते । इयं माया ।
एवमन्तं प्राशुक्तम् ॥

• कण्ठ ॥ वत्स शार्ङ्गैरव इति त्वया महच्चनात् स राजा शकु-
तलां पुरस्कृत्याभिधातव्यः । (१५१)

• शार्ङ्ग ॥ चाज्ञापयतु भवान् । (१५२)

कण्ठ ॥

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलञ्चात्मन-
स्त्वय्यस्याः कथमप्यवान्धवद्वक्तां स्नेहप्रवृत्तिञ्च ताम् ।

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृष्ट्वा त्वया -

भाग्याधीनमतःपरं न खलु तत् स्त्रीबन्धुभिर्याच्यते ॥ (१५३)

शार्ङ्ग ॥ गृहीतोऽयं सन्देशः । (१५४)

(१५१) कण्ठ इति । पुरस्कृत्य अपेक्षत्वा व्यस्यग्वन्तुकारेति समासस्येन क्त्वाचो यप् ।
महच्चनात् महत्कृतयेत्यर्थं । अभिधातव्यो वक्तव्यः ॥

(१५२) शार्ङ्ग इति । सुगमम् ॥

(१५३) अस्मानिति । अस्मान् संयमधनान् संयमस्तप एव धनं येषां ते तपोक्रान् ।
तपःप्रभाविन इति यावत् । साधु विचिन्त्य सम्यगवधार्य एतेनावन्ध्रकोपत्वमात्मन प्रक-
टितं । तथा आत्मन स्वस्य कुलं वंशञ्च उच्चैर्महत्त्वं अजातदोषलेशमिति यावत् । मह-
त्त्वं चैरित्यमरः । विचिन्त्य । अन्यथा पक्षपातितादोषप्रसङ्गिरिति भावः । तथा त्वयि
अस्याः शकुन्तलाया स्ता माकुसाचादनुभूता स्नेहप्रवृत्तिं प्रणयपार्तं कथमपि केनापि प्रका-
रेण अवान्धवद्वक्ता वाञ्छवजनैरजनिताञ्च विचिन्त्य । अन्यथा, प्रपन्नता स्यादित्याशयः ।
इयं शकुन्तला दारेषु पत्नीषु मध्ये सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकं सद्भावेण प्रथमपूर्वकम् । प्रति-
पत्तिः प्रवृत्तौ च प्रागल्भ्ये गौरवेपि च । सम्प्राप्तौ च प्रबोधे च महत्प्राप्तौ च योपितोति
भेदिनी । त्वया दृष्ट्वा द्रष्टव्या । गृह्णित्वात् क्यप् । अत परमितोऽधिकं भाग्याधीनं
दैवायत्तं तत् खलु स्त्रीणा बन्धुभिः पित्रादिभि नं याच्यते अभ्यर्थते । इतोऽधिकार्थं
नाभ्यर्थये इति भावः ॥

(१५४) शार्ङ्ग इति । गृहीतो विदितः । सन्देशः संवादः ॥

कण्ठ ॥ शकुन्तलां विबोध्य ॥ वत्से त्वमिदानीमनुशासनीयासि
वनौकसोऽपि वयं लोकज्ञा एव । (१५५)

शाङ्ग ॥ भगवन् न खलु कश्चिद्विषयो नाम धीमताम् (१५६)

कण्ठ ॥ सा त्वमितः मतिमृष्टं प्राप्य । (१५७)

सुश्रूषस्व शुरुन् कुरु प्रियस्यीदृच्छिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्त्र प्रतीपं गमः ।

भ्रूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भीगेष्वनुत्वेकिनी

यान्त्वेवं मृच्छिणीपदं युवतयोवामाः कुलस्थाधयः ॥ (१५८)

(१५५) कण्ठ इति । अनुशासनीया उपदेष्टव्या । अट्टवध्वाधारस्य मञ्जुषारिकुलपतेः
कथं वधूपदेशपरिज्ञानमित्यत आह वनौकस इति । वनमेव श्लोक. सद्वा येषां ते तथोक्ताः ।
श्लोकाधारमप्यन्तोपीत्यर्थः । लोकज्ञां श्लोकिकाचारं जानीम एव । सांख्येतिहासदृष्टे-
रिति भावः ॥

(१५६) शाङ्गोति । न खलु नैव । अविषयो अज्ञातः । विषयो यस्य यो ज्ञात इत्य-
ण्टः । धीमता बुद्धिप्रसङ्गताम् । तथाच धीमतां नाम बुद्धिवलेनैव सर्वंयत्तुभवन्तीति
भावः ॥

(१५७) कण्ठ इति । सा शासनीया स्वम् । इतः आश्रमात् । प्राप्येति श्लोकीय-
क्रियाभिरन्वितम् ॥

(१५८) सुश्रूषसेति । शुरुन् शुरुजनान् शररादीन् सुश्रूषस्य परिचर । श्रूयोतिः
शन् । धीःशुभनिष्ठायाश्च दीर्घः । मृष्टमेत्याहनेपदम् । समान एक. पति यंशा-
या सपत्नी । समाना. सर्वोकेत्युत्तरमण्टः । समानैकपुत्रमिण्डुवीरभ्रातृभ्यश्च हे इति
पक्षव्यनिवातनात् पक्षु- पक्ष्यादेशः । श्रूयिष्ठं नपदेति समानस्य स । सपत्नी चाशौ-
चनश्चेति सपत्नीजनो भर्तृदातान्तरं तस्मिन् प्रियस्यया इच्छिमाचारं कुरु । विप्रकृतापि
निरुतापि तिरस्कृतापीति यावत् । निकारो विप्रकार एव दिलामण्टः । भर्तुर्विप्रोप ।
रोषणतया मृष्टतया भर्तुं. पक्षु प्रतीपं पराङ्मुखं वागमाचारं वा । प्रतिषेधस्य परा-
ङ्मुखे । नागान्तनी श्लोकीय- नामे इति शब्दाच्च । नागमग्न न याहि । नाय

गौतमी वा किं मन्यते । (१५६)

गौत ॥ एत्तिओ कखु वड्डजणे उवदेसो । जादे एदं कखु
•हिअए करेहि मा विस्समरिअसि । (१६०)

कण्वः ॥ वत्से एहि परिष्वजस्व मां सखीजनस्य । (१६१)

यजु ॥ ताद इदो ज्ञेय किं पिअसहीओ णिउत्तिअन्ति । (१६२)

कण्वः ॥ वत्से इमे अपि प्रदेये तन्न युक्कमनयोस्सत्त गन्तुं त्वया
सह गौतमी गमिष्यति । (१६३)

नालञ्च वारणे इत्यमरः । अमेति माकस्यापि यज्ञणात्तानामगमः । तथा भोगेषु सुखेषु ।
भोगः सुखे स्यादितिभवावित्यमरः । अतुत्सेकिनी अतुत्साहिनी सती परिजने परि-
चारकजने भूयिष्ठं वड्डतरं दक्षिणा सरणा भव । दक्षिणे सरलोदारावित्यमरः । एवमनेन
प्रकारेण युवत्यः प्रमदा । प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिय तथा छट्तेति भागुरिः ।
ऋद्धिण्या गेहकार्यकुमलाया पदं व्यसरायं यान्ति । ऋद्धिणी छिषा । भार्यायाश्च
गेहकार्यकुमलायामिति शब्दाच्च । वामा एतद्विपरीताचारिण्यः कुलस्य आधयो व्यसन-
भूता भवन्तीतिशेषः । आधि धानसमीडायां प्रत्यायायाञ्चु बन्धके । व्यसने चाप्यधिष्ठान
इति विश्वः । अत्र ऋद्धिणीपदं यान्तीति साधर्म्येण वामा इत्यादि वैधर्म्येणार्थान्तर-
न्यासोलङ्कारः । तदुक्तं प्रकाशे । सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते यत्र सीधान्तर-
न्यासः साधर्म्येणेतरेण वेति । उक्तं शार्दूलविक्रीडितम् ।

(१५६) गौतमीति । किं मन्यते गौतम्या किं मतमित्यर्थः ।

(१६०) गौतेति । एत्तिअमित्यादि । एतानान् खलु बधूजने उपदेशः । जाते एव
खलु हृदये कुरु मा विस्सरिष्यसि । बधूजने नभोदस्त्रीजने । विधू- सुपानयोदस्त्रीभार्या-
शब्दाङ्गनाम्नपेति विश्वः । एतमुपदेशम् । हृदये कुरु धारय ॥

(१६१) कण्व इति । परिष्वजस्व आलिङ्ग । खनूज दनुयेति न लोप ।

(१६२) यजु इति । तादेत्यादि । तात इत एव किं मिथसखी निवर्त्तिष्येते । निव-
र्त्तिष्येते प्रतिगमिष्यत ॥

(१६३) कण्व इति । प्रदेये प्रदानार्थं अत्रुडे इति वाच्यम् ॥

शकु ॥ पितरद्वयमस्मिन् ॥ कथं दासिं तादृशं अद्वादीपरिवभट्टा
मलयप्रवदादो उन्मूलिता चन्दनलदा विद्य देसन्तरे जीविहं
धारिस्मिन् । (१६४)

कण्व ॥ वत्से किमेवं कातरासि । (१६५)

अभिजनवतो भर्तुः स्नाय्ये स्थिता ष्टहिणीपदे

विभवगुरुभिः कृत्यैरस्य प्रतिक्षणमाकुला ।

तनयमचिरात् प्राचीवाकं प्रसूय च पावनं

मम विरहजां न त्वं वत्से श्रुचं गणविष्यसि ॥ (१६६)

(१६४) शकु इति । अद्वादीपरिवभट्टम् । अद्वादिपरिवभट्ट इत्यमर । आस्त्रिय आस्त्रियम् ।
कथमित्यादि । कथमित्यादी तावत्साद्वात्परिवभट्टा मलयप्रवदादो उन्मूलिता चन्दनलतेषु
देशान्तरे जीवितं धारयिष्यामि । अद्वात् कोटार् । परिवभट्टा चलिता । उन्मूलिता
उत्पादिता । धारयिष्यामि अहमित्येष । चन्दनलतापि मलयादन्यत्र नीता न जीव
तीति प्रसिद्धिः ॥

(१६५) कण्व इति । किं कथम् । कातरा अधीरा ॥

(१६६) अभीति । अभिजनवत कुलप्रशक्तिमत स्यातिमतो वा । अभिजन कुले
स्यातामिति विद्य । भर्तुर्दुष्प्रसन्नस्य स्नाय्ये गौरविते । गौरविताम्नाय्यमित्या स्नाय्या-
त्तावभवन्दुया इति विकारप्रथेप । ष्टहिणीपदे ष्टहिणीव्यवसाये स्थिता वत्तमाना
तया अस्य भर्तुर्निभनेन सम्पत्त्या सुरभि संश्रुति । सुरभि इति पान्यत्रदिति विद्य ।
कृत्यै कृत्यै प्रतिक्षणं क्षये क्षये आकुला व्यस्ता च सती । व्यस्ते त्वमसुष्याकुलावित्य-
मर । प्राची पूर्वो दिक् । प्राचीवाची प्रतिष्यन्ता पूर्वदक्षिणपथिना इत्यमर । पावनं
पवित्रताकारणमकं दिवाकरमित् । तथाच पवित्रताकारणाय तस्मै शुद्धात्मने नम इति
स्त्रयोधिकारे विष्णुपराणम् । अचिरात्पावनं पवितम् । अस्मिन्सु मजे अयोर्दो न विव
जितः । तनयं पुत्रं प्रसूय उत्पाद्य ऐ वत्से त्वं मम विरहजा मत्परित्यागभवां श्रुचं
शोकम् । शन्दुशोको तु शुकस्त्रियमित्यमर । न गणविष्यसि नास्तुभविष्यसि । अयो-
मनाश्रुद्धारः । इदं हरिणी नाम इत्तम् । लक्षणम् ॥

शकु ॥ पितुः पादयोः पतित्वा ॥ ताद वन्दामि । (१६७)

कण ॥ यत्से वदहमिच्छामि तदस्तु ते । (१६८)

शकु ॥ सख्यानुपगम्य ॥ सङ्गीचो एष दुवेवि मं समं ज्ञेय परिस्त्र-
जघ । (१६९)

सख्यौ ॥ तथा ज्ञत्वा ॥ सखि जइ गाम सो राएसी पञ्चहिणान-
मन्यरो भवे तदो से इमं अत्तणो गामधेअद्धिदं अद्दु लिअअं
दंसइस्सत्ति । (१७०)

शकु ॥ इमिणा वो सन्देसेण कम्मिदं मे हिअअं । (१७१)

सख्यौ ॥ सखि मा भाआहि सिणोहो पावमासद्धदि । (१७२)

शाह्नं ॥ भगवन् दूरमधिरूढः सविता तत्त्वरयात्नभवतीम् । (१७३)

(१६७) शकु इति । सुगमम् ॥

(१६८) कण इति । यदिच्छामि अभीष्टमित्यर्थः ॥

(१६९) शकु इति । सख्यानुपगम्य सख्योरनिकं गत्वा । एधेत्यादि । एवं हि अपि
मा सममेव परिष्वजेयाम् । एव आगच्छतम् । सम सङ्घः । परिष्वजेयामालिङ्गतम् ॥

(१७०) सख्याविति । तथाज्ञत्वा युगपत्परिष्वज्य । सङ्गीत्यादि । सखि यदि नाम
स राजर्षिं प्रत्यभिज्ञानमन्यरो भवेत् तदास्वेदमात्मनो नामधेयाद्धितमद्वुरीयकं दर्शयि
ष्यति । यदि नाम यद्विना । नाम विकल्पे । नाम कोपेभ्युपगमे निज्ये अरूपेपि च ।
सम्भाव्यजुत्वाप्राकाशविकल्पेपि च दृश्यते इति मेदिनी । प्रत्यभिज्ञाने सेयमिति ज्ञाने
मन्यरो किलन्वीभवेत् । नामधेयाद्धितं नामाचाराद्धितम् ॥

(१७१) शकु इति । इमिणेत्यादि । अनेन वा सन्देसेन कम्मिदं मे हृदयम् । वा
युवयो । सन्देसेन उपदेसेन ॥

(१७२) सख्याविति । सङ्गीत्यादि । सखि मा विभीहि जेइ पापमासद्धते । पाप-
नाशद्धते अनिटसंशयमारोपयति ॥

(१७३) शाह्नंति । सविता सूर्यं दूरसुदधस्थानादनख्यानरं व्योम अधिरूढ आक्रान्त-
वान् । त्वरय त्वरायै प्रेरय ।, षडादिस्तत्वात् हुस ॥

शकु ॥ भूयः पितरङ्गमास्त्रिष्व आम्भ्रमाभिमुखीभूय च ॥ ताद कदा तु
 क्वु भूयो तवोवरां पेक्खिस्सं । (१७४)

कण्वः ॥ यत्से । (१७५)

भूत्वा चिराय सदिगन्तमहोसपत्नी

दौष्मन्तिमप्रतिरथं तनयं प्रसूय ।

तत्सन्निवेशितधुरेण सहैव भर्ता

शान्त्य करिष्यति पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥ (१७६)

गौत ॥ जादे परिहीयदि दे गमणवेला ता शिउत्तावेहि मिदरं
 अथवा चिरेणवि एसा ण शिउत्तइस्सदि ता शिउत्तइ भवं । (१७७)

(१७४) शकु इति । भूयः पुनः । तादेत्यादि । तात कदा तु खसु भूयस्तपोवर्न
 मेक्षिये । खसुभिञ्जासायाम् ॥

(१७५) कण्व इति । सुगमम् ॥

(१७६) भूत्येति । चिराय बहून् कालान् व्याप्य दिशामन्ता दिगन्ता सैः सह वसं-
 ताना सदिगन्ता निरवशेपेति यावत् । साचासौ महीचेति सदिगन्तमही तस्याः सपत्नी
 एकभक्तुंका भूत्वा तथा दुष्मन्तस्यापत्यं दौष्मन्तिम् । अदन्तत्वादपत्ये ष्विः । अप्रतिरथ-
 नसपत्न्येकाधिपमिति यावत् तनयं पुत्रं प्रसूय तस्मिं स्तनये सन्निवेशिता समर्पिता भूः
 साञ्चाञ्जभारो येम स तेन । धूसु स्याद्भारचिन्तयो रित्येकाक्षरकोपः । धुरेणचस्या इत्य-
 मत्वयः । भर्ता दुष्मन्तेन सहैव शान्त्यं गोत्राय पुनरश्रित्वाश्रमे पदं स्वामं करिष्यति ।
 वानप्रस्थाश्रमोद्यम् । यथाह विष्णुपुराणम् । नवःपरिष्यतो रालन् हतलाल्यो ष्टहा-
 त्रमी । पुत्रमु भार्यां निदिष्य वनं गच्छेत् सहैव वेति । कूर्मपुराणञ्च । ये तु सस्यगिग-
 णाश्रमं शिवमाश्रयत्यशिवपुञ्जनाशनम् । ते विद्यन्ति पदमैश्वरं परं यान्ति चैव जगतोऽस्य
 संस्थितिमिति । वसन्तितिलकं नाम वृक्षमिदम् ॥

(१७७) गौतेति । जादे इत्यादि । जाते परिहीयते ते गमनवेला तस्मिन्संय पित-
 रम् । अथवा चिरेणाप्येषा न निवसंविष्यति तस्मिन्संय भवान् । परिहीयते स्वयमेव
 परित्यज्यते । दिवयाः कर्मण्यत्वात् कर्मकर्मण्योप्यातविभक्तिः । तातप्रियाया इद-

कण्व ॥ वत्से उपरुध्यते मे तपोऽनुष्ठानम् । (१७८)

शकु ॥ तत्रञ्चरणवावारेण निरुक्कण्ठो तादो अहं उण उक्कण्ठा-
भाङ्गणी संवुत्ता । (१७९)

कण्व ॥ वत्से मामेवं जङ्गीकरोषि । (१८०)

निश्चल । (१८१)

अपयास्यति मे शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।

उटजहारविरूढं नीवारबलिं विलोकयतः ॥ (१८२)

शक्यतया महर्षिमेव स्वयं निवर्त्तने प्रवर्त्तयति अथवेति । विरेषापि विलम्बेनापि ॥
शकु । भूय, पितरङ्कनास्त्रिष्य । तत्रञ्चरणपीडितं तादृशरीरं । ता मा अदिमेत्तं मन
किदे उक्कण्ठिदुमिति क्विविन् पाठः । तत्र तपचरणपीडितं तातशरीरं । तदत्र मवि-
मार्त्तं मन कते उत्कण्ठेऽत्यथ ।

(१७८) कण्व इति । मन तपसोवेषकर्मणोऽनुष्ठानसुपरुध्यते व्याहृत्यते ॥

(१७९) शकु इति । तत्रेत्यादि । तपचरणव्यापारेण निरुक्कण्ठकृतात् अहं पुन
रुक्कण्ठाभागिनी संवुत्ता । तप इति । तपोनुष्ठानव्यापारेणेत्यर्थः । निरुक्कण्ठो
निश्चिन्व । अहं पुनरहन्तु । उक्कण्ठा तातादयंनजमितमनोवेदना । रामे त्वलब्ध-
विषये मङ्गती वेदना तु या । मशोमणी तु मात्वाणा तामुक्कण्ठां विदुषं धा इत्यङ्के ॥

(१८०) कण्व इति । एवमनेन प्रकारेण मा जङ्गीकरोषि जङ्गिमानं लम्भयसि ।
जङ्गिमानमाह । इटानिटापरिधानं यत्र मन्त्रे अस्तुत्तरम् । दयंनश्चपथाभाषो जङ्गिमा
सोभिधीयत इति ॥

(१८१) निश्चल्येति । दीर्घमिति शेषः ॥

(१८२) अपेति । तु भो वत्से त्वया रचितपूर्वं विद्वङ्गमानां भोजनाय
स्थापितपूर्वं अधुना उटजहारे पर्ययात्वाया अपतो विरूढमद्गुरितम् ।
विरूढोऽद्गुरितं जाते इति मेदिनी । नीवारबलिं नीवाररूपसुपहार विडो-
कयत पश्यतो मे कथं शोकोऽपयास्यति निरर्त्तियते । कथमपि न तस्यैव घतत-
स्मारकत्वादिति भावः । इय मायां ॥

गच्छ शिवास्ते सन्तु पन्यामः । (१८३)

इति निस्कान्ता शकुन्तलया सह गौतमीयाङ्गरवश रहतमिश्राः । (१८४)

सख्यौ ॥ धिरं विचिन्त्य सकृदप्यम ॥ हृद्दी हृद्दी अन्तरिदा सउन्तला
वणराइहिं । (१८५)

कण्ठ ॥ सनि त्रासम् ॥ अनसूये प्रियंवदे गता वा सहचरी
निगृह्य शोकावेगं मामनुगच्छतम् । (१८६)

सर्वे प्रक्षिता । (१८७)

उभे ॥ ताद् सउन्तलाविरहितं सुखं विश्वं तपोवशं पवि-
सह्य । (१८८)

कण्ठ ॥ स्नेहप्रवृत्तिरेवंदर्शिनी । (१८९)

(१८३) गच्छेति । शिवा मङ्गलदायिन ॥

(१८४) इतीति । इति एव सक्ते ॥

(१८५) सख्याविति । सकृदप्य कर्णरस प्रितम । हृद्दीयादि । हाधिक
हाधिक धनरिता शकुन्तला वनराजिभि । शकुन्तला वनराजिभि वनत्रेणी-
भिरन्तरिता धनर्हापिता ॥

(१८६) कण्ठ इति । सनि त्रासं सदीधदासम् । वा युगो । सहचरी
सखी । निगृह्य दपयिता । शोकावेग शोकवलम ॥

(१८७) सर्वे इति । सर्वे कण्ठोऽनुसूया प्रियंवदा च । उ'सोत्र प्राणान्यात्
उ'स्तम् । प्रधानेन हि व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् ॥

(१८८) उभे इति । तादेत्यादि । तात शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव
तपोवशं प्रविशाम । शकुन्तलाविरहित शकुन्तलया हीनम् । शून्यमिव शून्यम्
प्रतीयमानम् ॥

(१८९) कण्ठ इति । स्नेहप्रवृत्ति स्नेहप्रवाह । प्रवृत्तिस्तु प्रवाहे स्या
उदने च प्राप्तने इति चेदिनी । एव दर्शयतीत्येवंदर्शिनी ॥

सविमर्शं परिक्रम्य ॥ इन्न भोः शकुन्तलां पतिगृहे विसर्ज्य लक्ष-
मिदानिं स्वास्यग्रम् । कुतः । (१६०)

म्वर्यो हि कन्या परकीय एव तामद्य संग्रहेय परिग्रहीतुः ।

जातोऽस्मि सद्योविशदान्तरात्मा चिरस्य निर्द्वेषमिवाप्यित्वा ॥ (१६१)

इति निष्क्रान्ताः सर्वे । चतुर्थोऽङ्कः । (१६२)

(१६०) सविमर्शमिति । सवितर्कं विचारेण सहेति यावत् । वितर्कः
स्यादुच्चयनं परामर्शो विमर्शमम् । व्यथाहारार्त्तकं लक्ष इति हेमचन्द्रः । इन्नकारो
हर्म्योऽकः । विसर्ज्य प्रेष्यं ॥ स्वास्यं प्रकृतिस्यता । हेतुसङ्गावयति कुत इति ॥

(१६१) व्यर्थ इति । कन्या व्यर्थः कन्यात्मकं धनं परकीयः परस्त्रासिक एव ।
अत्रग्लोभ्यदानीयत्वेनोपदेगादन्यदीयत्वस्य भावित्वेपि भूतवदुपचारेण कन्यासामान्यस्य
परकीयत्वोक्तिः । अद्य तं दन्यं परिग्रहीतुः स्त्रीकर्तुं सम्भवे सम्भवे विसर्ज्य ।
अट्टार्यन्त्यङ्गव्यस्त्रीकारः प्रतिपद्यः । परिपद्यस्वराधितस्त्रीकारस्य कश्चनः
स्वयं स्त्रीकारः । अतोऽव युक्तः परिपद्येः प्रयोगः । नवस्यामपि स्त्रीकारात् प्राक्
महर्षेः स्त्रामित्यात् वाधितोऽस्तु राष्ट्र स्त्रीकारः स्वत्वस्य स्वत्वान्तरविरोधित्वादिति
चेन्न कन्यायाः स्युः प्ररिष्येत्सजातीयस्वत्वाभावात् सजातीयस्वत्वस्य च सजातीय-
स्वत्वान्तरमपि प्रतिवन्धकत्वस्य निवन्धुमि रङ्गीकृतत्वात् । अतएव अतन्वपूर्विकं
कान्ताभवपिण्डं यथीयसीमिति वैवाहिकविधिरुपपद्यते । चिरस्य निक्षेपं चिरन्यासी-
कृतम् । चिराय चिरत्वाद्य चिरत्याद्या चिरार्थका इत्यमरः । व्यर्थमप्यित्वा
एवमर्थं सद्य समदि विगदो निर्मूलो अन्तरात्मा यद्य स तथोक्तो जातोऽस्मि ।
अतोऽस्मि जातोऽस्मि । इत्तस्यजातिर्नाम ॥

(१६२) इतीति । अङ्कः परिच्छेदः ॥

इति श्रीकण्ठनाथस्य कृततारासमिप्तानशकुन्तलटीकायां

प्रवेशिकाख्यायां चतुर्थाङ्कविवरणम् ॥

अभिज्ञानशकुन्तलम् ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

तत प्रविशति कञ्चुकी । (१)

कञ्चु ॥ अहोवत कीदृशी वयोवस्थामापन्नोऽस्मि । (२)

आचार इत्यधिक्रान्तेन मया गृहीता

या वेत्त्रयद्विरवरोधगृहेषु राक्षः ।

काले गते वद्धतिथे मम सैव जाता

प्रस्थानविक्षवगतेरवलम्बनाय ॥ (३)

(१) तत इति । कञ्चु किलक्षयमाह भरत । अन्न पुरवरो एवो विप्रो-
गुणगणान्वित । सर्वकार्याद्यङ्गुल कञ्चुकीत्वभिधीयते । जरावृक्षव्ययुक्तेन
विशेषज्ञानेण कञ्चुकीति ॥

(२) कञ्चु इति । अहोवताभ्या सविस्मय, ज्येष्ठो द्योत्यते । वयोऽवस्थां
वयस कालकृतविशेषम् । अपन्नं भ्राम । विशेष कालिकोऽवस्थोत्थमर ॥

(३) आचार इति । राज्ञोऽवरोधगृहेषु अन्न पुरगृहेषु अधिक्रान्तेना-
ध्यक्षेण । अक्षय्याधिक्रान्ते समावित्थमर । अन्तः शिकनेति यावत् । अन्न-
पुरवरोधिक्रान्त स्यादन्तर्गमिको ज्ञम इत्यमर । मया आचारोऽस्माकमय-
माचार इति विविच्य या वेत्त्रयद्वि वेत्त्रदण्डो गृहीता एता । अथ मन्त्रिण
शक्ती च यद्विर्वी च यद्विका । दण्ड, काण्डोपि शमुड पशुको दण्डकापि
वेति शब्दरत्नावली । वद्धतिथे वद्धनाम्पूरणे । वद्धगणपूगुहधातोस्त्रिचडिति
तिघट् । काले गते सति सैव आचारगृहीतैव वेत्त्रयद्वि प्रस्थाने यात्रायै

यावदभ्यन्तरगताय देवाय स्वमनुष्ठेयमकालक्षेपाहं निवेद-
यामि । (४)

• स्तोत्रमन्त्रं गत्वा ॥ किं पुनस्तत् । (५)

विचिन्व ॥ आं ज्ञातं कण्वशिव्यास्तपस्विनो देवं द्रष्टुमिच्छन्ति
भो दितमेतत् । (६)

० क्षणात् प्रबोधमायाति लङ्घ्यते तमसा पुनः ।

निर्व्यास्यतः प्रदीपस्य शिखेव जरतो मतिः ॥ (७)

विक्रमा विहता भतिर्यस्य स तस्य सम अथस्वप्ननाय आश्रयाय जाता । देह-
दौर्बल्यादिति भाव ॥

(४) यावदिति । अभ्यन्तरगतायान्त.पुरस्याय । देवाय राज्ञे । राजा
भट्टारको देव इति नाशोक्तावसरः । स्वमात्मोयम् । अनुष्ठेयं वक्तव्यम् ।
अकालक्षेपाहं विश्वानर्हम् ॥

(५) स्तोत्रमिति । स्तोत्रमन्त्रम् अन्तरमवधिम् । किं पुनस्तत् तत् अनु-
ष्ठेयं पुन किम् । एतेन विस्मृतिरूपणम् ॥

(६) विचिन्व्येति । स्मृत्येत्यर्थः । आभितिष्ठतिं द्योतयति । आ ज्ञाने
निययोस्त्वोरिति भेदिनी । ज्ञातं स्तुतम किमित्याह कण्वेत्यादि । भो इत्य-
नधिकारामन्त्रणम् ॥ एतत् क्षणाद्विस्मरणं स्मरणञ्च ॥

(७) क्षणादिति । जरतो वर्षीयसो मतिबुद्धिः । वर्षीवान् दग्मी ज्ञायान्
जीभो जीर्णो जरत्सपीलमरः । निर्व्यास्यतो निर्व्यासं मभिय्यत प्रदीपस्य
शिखेव क्षणात् प्रबोधं परिस्फुरणमायाति प्राप्नोति पुनस्तमसा भोज्याविर्भावक-
शुष्यशिवेषेण पक्षे अन्वकारेण लङ्घ्यते आग्निवते । अज्ञोपमाकङ्कारः । तदुक्तं
अङ्गालोके । उपमा यत्त एतद्व्यस्यसमीक्ष्यमति इयोरिति ॥

परिक्रम्यालोक्य च ॥ एष देवः । (८) ।

प्रजा, प्रजाः स्वा इव तन्वयित्वा

(९) निषेवते आन्तमना विविक्तम् ।

यूथानि सञ्चार्य्य रविप्रतप्तः

शीतं गुहास्थानमिव द्विपेन्द्रः ॥ (९)

भोः सत्यं धर्मकार्यमनतिपात्यं देवस्य तथापि शङ्कितवानस्मि
इदानीमेव धर्मासनादुत्थिताय देवाय कण्वशिव्यागमनं निवेदयि-
तम् । अथवा कुतो वित्रामो लोकपालानाम् । तथाचि । (१०)

(८) परोति । एष समीपतर इत्यर्थे ॥

(९) प्रजा इति । स्वा स्त्रीया प्रजा, सन्ततीरिव प्रजा विषयशरिणो
जमान् । प्रजा स्यात् सन्ततो जन इत्यमर । तन्वयित्वा धारयित्वा । तन्वि
कङ् धारण इति कनिकल्पद्रुम । धारणं न्याय्यपक्षस्थापनम् । सखा त्व
भय्यांदा धारणा स्थितिरित्यमर । आन्त आनिष्ठा मभो यस्य स तथोक्त
एष देवो यूथानि इतिना कुलानि । सजानीयं कुलं यूथमित्यमर । सञ्चार्य्य
चारयित्वा रविप्रतप्तो भास्करकरसन्तप्तो द्विपेन्द्रो इक्षिपति र्यं धनाथ इति
यावत् । दन्ती दन्तावलो इक्षो द्विरदोऽनेकपो द्विप इत्यमर । शीतं शीतलं
गुहास्थानं पर्व्वणविनप्रदेशमिव विविक्तं विजनं निषेवते अन्धिरसति । अलोप-
मासङ्कार । वृत्तउपजाति ॥

(१०) भो इति । देवस्य राज्ञो धर्मकार्यं धर्मायं कर्म । अनतिपात्यमनति
क्रमणोपमिति सत्यम् । सत्यमित्यङ्गीकारार्थमव्ययम् । सत्यस्यत्रेऽभ्युपगमे
इति भेदिको । तथापि इदानीमधुनैव धर्मासनात् धर्माधिकरणकारणादुत्थि-
ताय देवाय कण्वस्य शिव्यायाभागमनं निवेदयितुं विज्ञापयितुं शङ्कितवान्
भीतवानस्मि । गङ्गा निगृह्णातु अथवेति । लोकरपालानां प्रजापालानाम् ।

भानुः सखद्वयुक्ततुरङ्ग एव
 रात्रिन्द्रियं गन्धयज्ञः प्रयाति ।
 श्रेय सदैवाहितभूमिभारः
 पष्ठाश्वत्तेरपि धर्म एतः ॥ (११)

इति परिष्कारात् । (१२)

ततः प्रविशति राजा विदूषको विभवतश्च परोपारः । (१३)

राजा । अधिकारखेदं निरूप्य ॥ सूर्यः प्रार्थितमधिगम्य सुखी
 सम्पद्यते जन्तुः राज्ञान्तु चरितार्थता दुःखोत्तरैव । कुतः (१४)

(११) भानुरिति । भानुः सूर्यः । सखद्वयुक्ततुरङ्ग एव यानपद्मा स्तुरङ्गा
 अन्वा येन यं तद्योक्तम् । एतत्तमेव गच्छति न विद्यास्यतीत्यर्थः । तथा मधुपक्षो
 वायुः रात्रिश्च दिवा च द्वयोः समाहारो रात्रिन्द्रियम् । निपातनात् सिद्धम् ।
 अक्षोरालमित्यर्थः । प्रयाति पश्यति । तथा श्रेयोऽन्तः सदैव आहितो अर्पितो
 भूमे भारो यत्र यं तद्योक्तः । एतत्तमेव भूमारं पश्यतीति भावः । तद्वत् पश्या
 प्रजोत्पादितद्रव्यजातानां पशो भागो वृत्ति राज्ञीणे यत्र यं तस्य राज्ञोऽपि
 एव अविश्रामरूपो धर्मः । अत्रैकदशविश्रामरूपः सामान्यो धर्मो विभिन्न-
 शब्दैः पृथक् पृथक् निर्दिष्टात् प्रतिपत्तूपमात्रकार । सा चाल सामान्यता ।
 तदुपपत्तौ । प्रतिपत्तूपमा तु यः । सामान्यता द्विरक्षयत्र वाक्यद्वये स्थिति-
 रिति । इदमित्त्रिष्वकाशे पृथक् । तदुक्तम् । यथा द्विपट्कल्पेन सप्तमं
 श्यात् सप्तं पृथक् नवमश्च तद्यत् । यथा विश्वधीश्वरहंसकाले तामिन्द्रपत्न्यां
 मयते कपीन्द्रा इति ॥

(१२) इतीति । एतन्मम् ॥

(१३) तत इति । विभवतश्च विदूषकोऽनुपारः ॥

(१४) राजेति । अधिकारखेदम् अधिकारात् द्विपारात् गेदं दैवम् एते-
 जन्तु रित्यन्वयः । अधिगम्य लब्ध्वा । सम्पद्यते भवति । जन्तुः प्रतीतिः ।

श्रीसुखमात्रमवसादयति प्रतिष्ठा

क्लिञ्चति लक्षपरिपालनवृत्तिरेव ।

नातः असापनयनाय यथा असाय

राज्यं स्वहस्तदत्तदण्डमिवातपत्रम् ॥ (१५)

नेपथ्ये ॥ वैतादिकी ॥ जयति जयति देवः । (१६)

एकं ॥

स्वसुखनिरभिलाष पितृसे लोकहेतोः

प्रतिदिनमयवा ते सृष्टिरेवंविधैव ।

अनुभवति हि स्रद्धां पादपस्त्रीबसुणां

शमयति परितापं छायाया संश्रितानाम् ॥ (१७)

अन्तुजन्मपरीरिष इत्यमरः । परितार्हता प्रयोजनविहिः राज्ञस्ताम इति यावत् । दे.शोचरा दुःखं परिपालनकटुचत्तरत् परस्तादेव यस्याः सा तयो-
क्तैव न सुखचेतुरित्यर्थः ॥

(१५) श्रीसुखेति । प्रतिष्ठा स्यातिरौतु मयमात्रं विचारेऽग्निन् लोक किं
कथयतीत्युक्त्याभावात्तदवसादयति शमयति । लक्ष्यस्य राज्यस्य परिपालन-
वृत्तिं पावनान्धारः क्लिञ्चत्येव पीडयत्येव अतः स्वहस्तेन दत्तो दण्डो यस्य
तत् तत्ताभूतमातपत्रं क्वचित् राज्यं यथा असाय भवति तथा असापनयनाय
अन्विप्रयमनाय न । नातिअसापनयनायेति पाठे । अत इत्यध्याहार्यं अम-
स्यातिप्रयमनायेति ध्यास्यात्तच्चम् । अशोपमाशुद्धारः । वसन्तितुक्तं वृत्तम् ॥

(१६) नेपथ्येति । वैतादिकी बोधकरी । वैतादिकी बोधकरा इत्यमरः ।
जयति उक्तवेषु वृत्तान् । अस्तुऽन्वोऽस्तान्नीदिति वक्तव्यात्तुपक्षिप् ॥

(१७) एकं इति । वैतादिकीयो रम्यतर इत्यर्थः । स्रष्टेति । तं स्रष्टा-
त्मन एतेषु निरभिलाषो निःस्रद्धः सन् लोकहेतोः प्रजासृष्टहेतोः प्रतिदिनं दिने-
दिने पितृसे येनं गच्छति अथवा तत्र एरंविधा एष्यकारैः सृष्टिः क्षमात् ।

द्वितीयः ॥

नियमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः

प्रथमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय ।

अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः संविभक्ता-

स्वयि तु परिचमाप्तं बन्धुहृत्यं जनानाम् ॥ (१८)

विधा विधौ प्रकारे चेत्यमरः । सृष्टिस्तु निर्मितौ । समावे चापि कथितेति मेदिनी । अत्र दृष्टान्तयति अतनुभवतीति । तथाहि पादपो विठपो सूडां शिखरेण तीव्रं डु बहसुषुमातपम् । अप्यां दक्षेवि नातपेरति त्रिकाण्डशेषे । अतनुभवति प्रत्यक्षीकरोति गृह्णातीति यावत् आश्रयया करणेन संश्रितानामात्मानमाश्रितानां परितोषं सन्नापं शमयति नाशयति । अत्र दृष्टान्तोऽलङ्कार । उपमानधर्माश्च क्रियायाश्च प्रतिबिम्बनात् । तदुक्तं प्रकाशे दृष्टान्त पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनादिति । वृत्तं मालिनी नाम ॥

(१८) द्वितीय इति । वैतानिकयोरिति शेष । नियमयसीति । तमात्तदण्डो गृहीतदण्डविधिः । अतनु विमार्गे विषये अविहितकर्मापीत्यर्थः । प्रस्थितानु गच्छतः प्रवृत्तानिति यावत् । नियमयसि विषयप्रवृत्ते स्वगयसि तथा विवाद व्यरहारं शमयसि निष्पादयसि विवादो व्यरहार आदित्यमरः । तथा रक्षतीति रक्षणः । भन्द्यादित्यादन । रक्षणाय प्रजानां पालकाय कल्पसे सम्पद्यसे रक्षणे भवशीत्यर्थः । छप्रप्रथमं विकारे सम्पद्यमानाद्भेदे इति वक्तव्याच्चतुर्थी । विकारो न विद्वितः । ज्ञातयस्तत्र दायादा अतनुषु अतनुषु विभवेषु वनेषु । अर्थे विभवा अपोत्वमरः । संविभक्ता विमार्गं गता । कर्त्तरि क्त । एङो कमान् इत्यङ्गेरन्यत्रापि प्रयोगत इत्यभिधानात् । किन्तु जनानां बन्धुहृत्यं बन्धुपितं कर्म त्वि परिचमाप्तं निर्वृत्तम् । न ते ज्ञातयुः तेषामराजत्वादिति भावः । एतेन तेभ्योऽस्य कर्त्तव्यस्यापनाश्रान्तत्वाद्भवति । मालिनी नाम वृत्तमिदम् ॥

राजा । आकर्ण्य साधर्म्यम् ॥ एतेन कार्यानुशासनपरिचान्ताः
पुनर्नवीकृताः स्मः । (१९)

विद्व ॥ विद्व ॥ भोः गोविन्दारचन्ति भणित्वा विसमस्त किं
परिस्समो णस्सदि । (२०)

राजा ॥ वक्षितम् ॥ ननु क्रियतामासनपरिग्रहः । (२१)

उभौ । उपविष्टौ परिलवण यथास्थान स्थितः ॥ (२२)

नेपथ्ये वीणाशब्दः ॥ (२३)

विद्व ॥ कथं दृष्ट्वा ॥ भो वक्षस्त सद्गीदसालम्भन्तरे कथं देहि
ताललक्ष्मणुद्वाए वीणाए सलसंजोओ सुणित्वादि जाये तवभोदी
हंसमदी वसपरिचयं करेदि त्ति । (२४)

राजा ॥ त्वृषींभय यावदाकर्णयामि । (२५)

कञ्चु ॥ विलोक्य ॥ अत्यासक्ती देवसाद्वसरं प्रतिपालयामि । एवे-
काले स्वितः ॥ (२६)

नेपथ्ये गीयते ॥ (२७)

चयं करोति । मन्त्रीतश्च प्रेषणार्थं स्वत्यगीतवादादुपपद्यमाना मन्त्रं मन्त्रीतमाणा ।
गीतवादादुपपद्यमानं मन्त्रं तौर्ध्वलिङ्गत्वं तत् । मन्त्रीतं प्रेषणार्थं स्यात् मन्त्रीकते
नाख्यधर्मिका इति शेषमन्त्रः । तदभ्यन्तरे तदभ्यन्तरस्मिति । कर्णं देहि तद्वत्तद्वदि-
त्यत्राप्यत्र श्रौतं नियोजय । ताद्येति । काश्चिद्विधेयं गीतस्य क्रियाविधेयमानं
तात् । गीतवादायोः साम्यं खयः । ताश्च काश्चिद्विधेयमानं खयः साम्यमित्यमरः ।
ताभ्यां शुद्धाया निर्होमायाः । शुद्धं स्याद्विषु क्षेत्रे निर्होमं च पवित्त्वे वेति
भेदिनी । तथाचोक्तं मन्त्रीतदाभेदे । कश्चित्तं भीतघनेषु अथ्यकमत्तनाधि-
कम् । काकुत्सरः गिर कम्बोलयस्त्रागनिर्वर्जितम् । विघ्नं विपमस्यैव विघ्नितं
विपमाहृतम् । व्याकुलं ताश्चोभयं गात्रहोमाद्यतदभेदेति । सारसंयोगः सार-
साम्यस्यः । जाने मध्ये इतीत्यन्तेन कर्मतवाप्तयः । हंसवती देवीविशेषः । वर्षी
गीतिक्रमः । भेदे गीतिक्रमे विले इति शर्णमन्त्रार्थं शेषमन्त्रः । निवादादीनामारो-
हारादौकम इति यावत् । तस्य परिचयमभ्यासम् ॥

(२५) राजेति । त्वृषींभय भीतीभय । भीने च त्वृषीं त्वृषीकामित्यमरः ।
त्वृषीं मन्त्रस्य उर्ध्वदिशास्यस्यत्तुकारेति धातुना सम्यस्यन्तौनभररोर्धोः क्वस्यसत
व्याख्यातार्थान्वयः । नत् प्रचक्षु पदम् । धर्मवर्तनेनानन्वयापत्तेः । यावत् यत्काश्च-
नभिव्याप्य । आकर्णयामि शृणोमि यावत् पुराभ्यां भव्ये इति भविष्यति कौ ॥

(२६) कञ्चु इति । अस्यासक्तः अन्वयस्मिन् विषये कृतमनोयोगः । अथस-
मनकायम् । प्रतिपालयामि प्रतीक्षे । एकाले निर्गर्जने । एकालं क्लीपमत्यर्थनिर्गर्जने
तद्युते त्रिविति मन्त्राधि ॥

(२७) नेपथ्य इति । गीयते कथ्योत्थितस्वरैरिति शेषः ॥

राजा । आकण्ठं साधयाम् ॥ एतेन कार्यानुशासनपरिचान्ताः
पुनर्नवीकृताः स्मः । (१९)

विद्व ॥ विद्व ॥ भोः गोविन्दारचन्ति भणित्वा विसमस्त किं
परिस्समो एस्सदि । (२०)

राजा ॥ सञ्चितम् ॥ ननु क्रियतामासनपरिग्रहः । (२१)

उभौ । उपविष्टौ परिलनय यथास्थान स्थितः ॥ (२२)

मेमध्ये वीणाशब्दः ॥ (२३)

विद्व ॥ कर्णं दत्त्वा ॥ भो वदस्व सङ्गीदसालम्भन्तरे कर्णं देहि
ताम्रलम्बशुद्धाए वीणाए सलसंजोभो सञ्चित्वादि जाणे तत्त्वभोदी
संसन्दी वस्वपरिचयं करेदि त्ति । (२४)

(१९) राजेति । साधयाम् सविष्णवम् । एतेन वाक्येन । कार्यानुशासनै
कर्तव्योपदेशै परिचान्ता वय पुनर्नवीकृता सात्तरागीकृताम् ॥

राजा ॥ अस्मितम् ॥ सङ्गतकृतप्रणयोऽयं जन इत्युत्तरार्थः । तदहं
देवीं हंसवतीमन्तरेण उपालम्भनमागतोऽस्मि सखे माधव्य महचना-
दुच्यतां देवी हंसवती सम्यगुपालम्भोऽस्मीति । (३१)

विद्व ॥ जं तवं आणवेदि । (३२)

उत्याय ॥ भो वचस्य गहीदो तुए परकीएहि हत्येहिं सिहरए
अच्छमहो ता वीदराचस्य असरणचस्य णत्थि मे मोक्खो । (३३)

राजा ॥ सखे ! गच्छ नागरिकवृत्त्या सान्त्वयैनाम् । (३४)

गृहीतो भवता अस्मितम् । अस्या गीतिकाया अस्मितार्थो वर्णार्थो भवता किं
गृहीत किमवगत । अस्मितं प्रह्ववर्णयोरिति विश्व । अपि प्रथम् द्योतयति ॥

(३१) राजेति । सङ्गदेवदरं कृत प्रणय प्रेम् यस्मिन् स तथोक्तोऽयं जनो
हंसवतीरूप । इत्युत्तरार्थे एव वर्णार्थः । हंसवतीमन्तरेण हंसवतीं विना । तत्-
सहयोगाभावेनेति यावत् । पृथक् विनान्तरेण च इत्यमरः । उपालम्भन वाच्य-
ताम् । महचनादुच्यता महाराज एवमाहेत्युच्यताम् । उपालम्भो दुःकृत ॥

(३२) विद्व इति । जमित्यादि । यद्भवानाज्ञापयति । सुगमम् ॥

(३३) उत्यायेति । भो इत्यादि । भो वचस्य गृहीतस्त्वया परकीयाभ्या
हस्ताभ्या शिखण्डके अच्छमहोत्तरीरागस्याशरणकस्य नास्ति मे मोक्ष । त्वया पर-
कीयाभ्यामन्यदीयाभ्यां हस्ताभ्यां करणाभ्यामच्छमहो भालूक । अस्मितमहोत्तरी-
इत्यमरः । शिखण्डके शिखाश्लेदे गृहीतो हत । येन सर्वैर्नैर्देवैर्द्वारयित्त गङ्गो-
तीति भावः शिखण्डे तु शिखाश्लेदे इति रभस । एतेन तु क्रुद्धा देशीमन्येन
सान्त्वयित्वा यतसे इति गम्यते । तत् तस्मात् । वीतरागस्य विगतह्येपादिकस्य ह्येषा-
द्यनुभवान्मन्यसेति यावत् । राग ह्येषादिके रक्तो इति यावत् । नास्ति यरणं
रक्षिता यस्य सोऽपरकस्य मे मोक्षो देव्या सकाशाद्विसृजिर्नास्ति ॥

(३४) राजेति । नागरिकवृत्त्या विदग्धसभावेन एना सास्त्वय कीपान्निवसंय ॥

अहिणवमङ्गलोहभाविदो

तद् परिचुम्बिच्य चूचमञ्जरिम् ।

कमलवसदिमेत्तणिव्युदो

मङ्गअर विङ्गरिदोसि ष्य कच्चं ॥ (२८)

राजा ॥ अहो रागपरिवाहिणी गीतिः । (२९)

विद्व ॥ भो वचस्य किं दाय से गीदिआए अवि गहीदो भअदा
अक्खरत्थो । (३०)

(२८) गानमाह अहिणवेत्यादि । अभिनवमधुलोभभावितस्तथा परिचुम्ब्य
चूतमञ्जरीम् । कमलवसतिमात्रनिर्घृतो मधुकर विस्तृतोस्तेना कथम् ॥ हे मधुकर
अमर अभिनवस्य अविरोद्भूतस्य मधुनो रसस्य लोभेन भावित प्राप्तं सन् । मधु
घोत्रे जले क्षीरे मद्ये पुष्परस इति विश्व । भावित वासिते प्राप्ते इति मेदिनी ।
कूतमञ्जरीमात्रसङ्कुलं तथा परिचुम्ब्या कमले पद्मे वसतिमात्रेण वासमात्रेण निर्घृत-
सुस्थितस्त्वम् । वासेपि वसतिरिति त्रिकाण्डशेषे । एता चूतमञ्जरीं कथं विस्तृतो
विष्णुर्नुभारमसानोऽपि । घेषादिदे क्त इत्यादिकर्माणि कर्त्तरि क्त । यद्वाधनं
विमङ्गला भ्रातर इतिवत् कचिदन्यत्रापि कर्त्तरि क्तो वक्तव्य । प्राकृतत्वाद्वाच्या-
मभ्रंशो वा । वक्तुमिदमपरवक्तुं भास । तदुक्तम् । अयुजि न नरत्वा गुरु सभे
तदपरवक्तुमिदं नजी जराविति । तन्न गीयमानं प्रच्छेदकाख्यत्वात्प्राङ् भवति
तदुक्तम् । अन्यासक्तं पति मत्त्वा प्रेमविच्छेदमन्तुना । वीषा पुर वरं गान
स्त्वियां विच्छेदको मत इति ॥

(२९) राजेति । अहो रिष्यसे । रागो गान्वारादिसार । रागस्तु मात्स्ये
बोहितादिषु क्लेशदायकुरामे च गान्वारादौ चक्षेऽपि चेति मेदिनी । तापरि
सर्व्यतोभावेन खलित्वा विनेति दायत् । पद्यतीति रागपरिवाहिणी । गीति-
गीतम् ॥

(३०) विद्व इति । भो इत्यादि । भो वचस्य किं तादृश्या गीतिकाया अपि

इत्यस्मृतिनिमित्तघन्नस्कृत्यं रूपयति । (३८)

कञ्चु ॥ उपसृत्य ॥ जयति जयति देव एते खलु हिमगिरेरुपत्य-
कारण्यवासिनः कण्वसन्देशमादाय सस्त्रीकास्तपस्विनः सम्प्राप्ताः ।
श्रुत्वा देवः प्रमाणम् । (३९)

राजा ॥ सविस्मयम् ॥ किं कण्वसन्देशहारिणः सस्त्रीकास्तप-
स्विनः । (४०)

कञ्चु ॥ अथकिम् । (४१)

राजा ॥ तेन हि विज्ञाप्यतां महचनाडुपाध्यायः सोमरातः अमृ-
नाश्रमवासिनः श्रौतेन विधिना सत्कृत्य स्वयमेव प्रवेशयितुमर्ह-
तीहि । अहमप्येतांस्तपस्विद्वर्गानोचितप्रदेशे प्रतिपालयामि । (४२)

वैशाखायां महान्शुक्लायाः स्थानसम्बन्धेण मनसः स्मृते उपरिरीकस्यौत्सुक्यं दृष्ट-
व्यम् । वसन्तिलकं नाम वृत्तम् ॥

(३८) इतीति । अस्मृतिरूपकण्ठाशेतोरकारणं निमित्तं हेतुर्यश्च तत् तथोक्तम्
घन्नस्कृत्यमन्यमनस्कृता ॥

(३९) कञ्चु इति । हिमगिरेर्हिमालयस्य । उपत्यका आसन्नभूमिः । उप-
त्यकाद्देशस्य भूमिरित्यमरः । तदुत्पत्त्यवासिनस्तस्या वनवासिनः । कण्वसन्देशं
कण्वसंवादम् । श्रुत्वा इति । श्रुत्वा देशो राजा प्रमाणं कर्तव्यनिश्चयज्ञत् भवति
श्रेयः । प्रमाणं हेतुसम्बन्धादाशब्देयत्ताप्रसक्तमित्यमरः ॥

(४०) राजेति । सस्त्रीका इति विषये हेतु अतस्तस्य ध्वनिविशेषः ॥

(४१) कञ्चु इति । अथकिमस्त्रीकारे । अस्त्रीकारेऽपि वाचकमिति शारावली ॥

(४२) राजेति । सोमाय रायते दीयत इति सोमरातः देवरात इति वत्
राजदाने इत्यस्मादाश्रान्तेति संश्रयां क्तः । तस्मान्ना उपरीधा इत्यर्थः ।
विज्ञापयितव्यमाह इत्यन्तम् । आश्रमवासिनस्तापसान् । श्रौतेन वैदिकेन वैश्वेन
ना । विधिना विधानेन । सत्कृत्य पूजयित्वा । व्यसृज्यतुकारेति समासात् क्वाचो-

विद्व ॥ का गर्ई । इति निष्कान् । (१५)

राजा ॥ स्वगतम् ॥ किन्तु खलु गीतमेवंविधमाकर्ष्य इष्टजनविरहा-
हतेऽपि बलवदुत्कण्ठितोऽस्मि । अथवा । (१६)

रस्याणि शीघ्रं मधुरांश्च निशम्य शब्दान्

पर्युत्सुको भवति यत् सुखितोऽपि जन्तुः ।

तच्चैतसा स्मरति नूनमवोधपूर्व्यं

भावस्विराणि जननान्तरसौहृदानि ॥ (१७)

(१५) विद्व इति । का गर्ई का गतिः । गतिरूपाय । गतिमार्गे दयायाश्च
ज्ञाने यात्राभ्युपाययोरिति विश्व ॥

(१६) राजेति । स्वगतमनतिस्वष्टम् । इष्टजनस्य प्रणयिजनस्य । विप्रयोगात्
विरहात् । अते विना । बलवदुत्कण्ठित अत्युत्कण्ठितः । उत्कण्ठा तु रागे तल्लब्ध-
विषये मङ्गती वेदना तु या । संशोषणो तु गात्राणां तापत्कण्ठा विद्वर्षुधा रत्युक्ता ।
तया गीत्या शकुन्तलाविरहस्यापि स्मरनादिति भाव । उत्कण्ठाशून्य मनसा परि-
कल्पयाश्च अथनेति ॥

(१७) रस्येति । सुखिनो जातसुखोऽपि अजातसुखोऽपीति यावत् । जन्तुः
शरीरी रस्याणि मनोरमाणि वस्तूनि शीघ्रं तथा मधुरान् प्रियान् शब्दान् निशम्य
शुत्वा । श्लाघप्रियो तु मधुरावित्यमरः । यत् यस्मात् पर्युत्सुक उत्कण्ठितो भवति
तत् तस्मान्नूनमवश्वमवोधपूर्वमवुज्जिपूर्वं यथा स्वात्तया स्वर्ग्यमाणं विशेषतो अगुहा-
दीत्यर्थं । भावस्विराणि स्वभावान्वित्यनानि । भाव इत्यास्वभावाभिप्रायचेष्टात्त-
जन्मस्त्रित्यमरः । जननान्तरस्यान्यजन्मन शौहृदानि शौहार्दानि । विकल्पेन सुभ-
गादौ पाठान्न द्विपदद्वहिः । चेतसा मनसा स्मरति । तत्राह्युक्तां रघुंशे । रतिस्मरौ
नूनमिमावभूता राज्ञा सहस्रेषु तथाहि वाचा । गतेयसात्मप्रतिरूपमेव मनोहि
जन्मान्तरसंगतिप्रमिति । तथाच ऐहिकोत्कण्ठाहेतुभूतप्रणयिजनविप्रयोगाभावेऽपि
जन्मान्तरीयप्रणयकृतेरियमुत्कण्ठेति भावः । एवमेव कादम्बरीया जन्मान्तरजात-

किन्तावद्भ्रतिनासुपोढतपसा विघ्नैरूपो द्रुपितं

धर्मारण्यचरेषु केनचिदुत प्राणिव्वसञ्चेष्टितम् ।

आहोस्वित् प्रसवो ममापरिचितैर्विष्टम्भितो विरुधा-

मित्यारूढयज्ञप्रतर्कमपरिच्छेदाकुलं मे मन ॥ (४८)

प्रती ॥ देवस्मभुञ्जदण्डिणिव्युदे अस्ममपदे कुदो एयं किन्तु सुचरि-
दाहिणन्दिणो इसीओ देवं सभाजइदुं आअदे त्ति तक्केमि । (४९)

(४८) किन्तावदिति । किं वितर्के । भ्रतिनामारण्ययागानाम् । आदेष्टा
त्वध्वरे इती यथा च यजमानचेत्वमर । उपोढं धृतं तपो वैधक्षेयकरं कर्म यैस्ते
तेषां तापघानामित्यर्थः । तपो यागादि किन्तावत् विघ्नै राक्षसादिभिर्द्रुपित
व्याहृतम् । उतो विकल्पे । धर्मारण्ये चरन्ति ये ते धर्मारण्यपराक्षेपु प्राणिव्यु
उत जैनविल्लनेन अशञ्चेष्टितमसदाचरितम् । आहोस्वित् यन्माभ्या विकल्पवितर्को
दोष्येते तेन आहोस्वित् अथवा किं नास्ति परिचितं परिचयो येषां ते अपरि
चिता । मम अपरिचितैरजातमत्परिचयेर्जने कर्तृभि रीरुधा विस्तारवतीर्णा
सतानाम् । सता प्रतानिनो वीरुदिन्यपर । प्रसव क्रमम् । प्रसवस्तु फले पुत्रे
दृष्टावर्षा गर्भसोपन इति विश्व । विष्टम्भित प्रतिबन्ध प्रापित । कुसुमभङ्गादिनेति
यावत् । विष्टम्भ प्रतिबन्धे स्यात् प्रभेदे चामयस्य चेति मेदिनी । इति एवमारूढा
संज्ञाता बहव प्रतर्का यत्र तत् तपोऽहं मे मन अपरिच्छेदेनानवधारणेनाकुलं
भवति । यार्द्रुलविक्रीडित नाम द्रुपमिदम् ॥

(४९) प्रतीति । देवस्मभ्यादि । देवस्य भुञ्जदण्डिणिवृते आश्रमपदे कुत एयं
किन्तु उपरिताभिर्नन्दिन कपयो देव सभाजयित्तमागता इति तर्कयामि । भुञ्ज-
दण्डेन बाहुदण्डेन निर्हते सुस्थिते आश्रमपदे एव अशदाचरणं कुत कस्माद्भवि-
त्तमर्हतीत्यर्थः । उपरिताभि सदाचरणानि अभिनन्दन्ति प्रथ सन्ति ये ते उपरिता-
भिर्नन्दिन । सभाजयित्तम् आनन्दयित्तम् । इह वा । आनन्दमसभालने इत्य-
मरः । सभाजयित्तस्यने प्रीतिदर्शन इति कविकल्पद्रु म ॥

कञ्चु ॥ यथाप्रापयति देवः । इति निष्कान् । (४३)

राजा ॥ उल्हाय ॥ वेत्तवति अग्निशरणमार्गमादेशय । (४४)

प्रतीहारी ॥ इदो इदो एदु देवो । (४५)

परिक्रम्य ॥ एसो अहिणावसम्भार्ज्जणरमणीयो सखिहिन्दोमधेषु
अग्निशरणालिन्दो ता आरोहदु देवो । (४६)

राजा । आरुह्य परिलनां सावल्ह्वी तिष्ठन् । वेत्तवति किमुद्दिश्य तत्र-
भवता कण्वेन मत्सकाशमृपयः प्रेषिताः । (४७)

यप् । तपस्विदर्शनोचितप्रदेशे पवित्रभूमौ होममृह इति यावत् । एतान् तपस्विनः ।
प्रतिपालयामि प्रतीक्षे ॥

(४३) कञ्चु इति । सुगमम् ।

(४४) राजेति । वेत्तवतीति प्रतिहायां नाम्ना सम्बोधनम् । अग्निशरण-
माहितस्याग्नेर्हृत् । शरणं मृहृत्तिलोरित्यमरः । तस्य मार्गं पन्थानम् । आदे-
शय दर्शय ॥

(४५) प्रतीहारीति । इदो इत्यादि । इत इत एतु देव ॥

(४६) परीति । एसो इत्यादि । एसोऽभिनवसम्भार्ज्जणरमणीयः सखिहित-
होमधेत्तरग्निशरणासिन्द । तदारोहदु देव । अभिनवसम्भार्ज्जणेनाचिरसम्भार्-
ज्जनेन रमणीय सुन्दर । सखिहिता अवस्थिता होमधेत्तुर्होमीयधनोपयोगिनी
धेत्तुर्यत्र स तथोक्त । एष अग्निशरणस्याग्निमृहस्य अलिन्दो वहिर्हारगतपत्तरस-
भूजिविशेष । प्रवाणप्रवणालिन्दः वहिर्हारप्रकोष्ठक इत्यमरः । तत् तस्माद्
आरोहदु एनमिति शेष ॥ ✓

(४७) राजेति । परिलनस्य परिवारजनस्य । आयावल्ह्वी स्तन्वाहितमृहत् ।
वेत्तवतीत्यादि मञ्ज । किमुद्दिश्य किमभिसन्वाय । मत्सकाशं मत्समीपम् । प्रेषिताः
प्रेरिता ॥

किन्नावहतिनामुपोदृतपसां विघ्नैस्त्रयो दूषितं
धर्मारण्यधरेषु केनचिदुत प्राणिव्यसञ्चेदितम् ।
आहोस्वित् प्रसयो ममापरिचितैर्विष्टम्भितो विरुधा-
मित्यारूढमज्जप्रतर्कमपरिच्छेदाकुलं मे मनः ॥ (४८)

प्रती ॥ देवस्त्रभुञ्जदण्डिण्युदे अस्त्रमपदे कुदो एवं किन्तु सुचरि-
दाह्विण्यन्दिणो इसीओ देवं सभाजद्रुं आश्रदे त्ति तक्केमि । (४९)

(४८) किन्नावहिति । किं वितके । प्रतिनामारण्ययागानाम् । आदेष्टा
त्वध्वरे प्रती यथा न यजमानचेत्यमरः । उपोदं दृतं तपो वैधक्केयकरं कर्म यक्षे
तेषां तापसामामित्यर्थः । तपो यागादि किन्नावत् विघ्नै राक्षसादिभिर्दूषितं
व्याहृतम् । उतो विकल्पे । धर्मारण्ये धरन्नि ये ते धर्मारण्यधराक्षेपु प्राणिवु
उत केनविच्छनेन व्यसञ्चेदितमद्यदाचरितम् । आहोस्वित्प्राणिव्या विकल्पवितर्को
दोष्येते तेन आहोस्वित् व्ययवा किं नास्ति परिचितं परिचयो येषां ते अपरि-
चिता । मम अपरिचितैरजातमत्परिचयेर्जनैः कर्तृभिः वीरुधां विस्तारयतीर्ना
अतनाम् । अता प्रतानिनो वीरुदित्यमरः । प्रसयः क्रमम् । प्रसयस्तु फले पुष्ये
दृष्टाणां गर्भमोचन इति विश्वः । विष्टम्भित प्रतिबन्धं प्रापितः । कुसुमभङ्गादिनेति
यावत् । विष्टम्भं प्रतिबन्धे स्यात् प्रभेदे चाभयस्य चेति मेदिनी । इति एवमाहङ्गाः
संजाता बहवः प्रतर्का यत्र नत् तथोक्तं मे मनः अपरिच्छेदेनानवधारणेनाकुलं
भवति । यार्द्रुं विष्कोद्धितं माम् दत्तमिदम् ॥

(४९) प्रतीति । देवस्त्रीत्यादि । देवस्य भुञ्जदण्डिनिर्वृते आश्रमपदे कुत एवं
किन्तु सुचरिताभिनन्दिन कामयो देवं सभाजयित्तुमागता इति तर्कस्याभि । भुञ्ज-
दण्डेन भाङ्गदण्डेन निर्वृते सुस्थिते आश्रमपदे एवम् व्यसदाचरणं कुतः कथाम्निवि-
समहृमीत्यर्थः । सुचरितानि सदाचरणानि अभिनन्दन्ति मया'सन्नि ये ते सुचरिता-
भिनन्दिनः । सभाजयित्तुम् आनन्दयित्तुम् । इट् वा । आनन्दनसभालने इत्य-
मरः । सभाजयित्तुमने प्रीतिदर्शन इति कविकल्पद्रुमः ॥

ततः प्रविश्यते गौतमीसहिता यशुन्तलामादाय कण्वशिश्वी

पुरतश्चैषां पुरोहितकञ्चु किनो ॥ (५०)

कञ्चु ॥ इत इतो भवन्तः । (५१)

शाङ्गरव ॥ सखे शारदत ! । (५२)

महाभागः कामं नरपतिरभिन्नस्थितिरसौ

॥ न कश्चिद्वर्णानामपथमपल्लष्टोऽपि भजते ।

तथापीदं शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा

जनाकीर्णं मन्ये हृतवहपरीतं गृहमिव ॥ (५३)

शारदत ॥ शाङ्गरव स्याने खलु पुरप्रवेशात्तवेदश. संवेगः ।

अहन्तु । (५४)

(५०) तत इति । यदा गौतमीशकुन्तलाकण्वशिश्वीय्याभ्याम् । पुरोहितकञ्चुकिनो राश इति शेषः ॥

(५१) कञ्चु इति । भवन्त इति उंस. प्राधान्यात् उंसम् ॥

(५२) शाङ्ग इति । सुगमम् ॥

(५३) अहेति । महान् भागो भागधेयं यस्य स महाभागः । भागो रूपाङ्गे प्रोक्तो भागधेयैकदेशयोरिति त्रिन्दः । असौ नरपति राजा कामं पर्याप्तमभिधा अव्याहता स्थितिलोकमर्यादा येन स तथोक्तः । संस्था तु पर्यादाधारणास्थितिरित्यमरः । सुतरा-
मपथमपल्लष्टो न सम्भारिता भीतिरिति भावः । अत्येभ्योपि साध्वसानवकार्यं दधयति न कश्चिदिति । वर्णानामपल्लष्टः न्यूनादिरपि कश्चिद्भ्रान्त्यभ्युत्त इति यावत् । अपथमपल्ल-
ष्टार्थं न भजते । तथापि कुतोपि कारणाद्भ्रान्त्यभ्युत्तयेपि शश्वत्परिचित आलम्बसेवितो विविक्तो निर्जनवनप्रदेशो येन तस्य तथोक्तेन मनसा करण्येन जनाकीर्णं लोकैः सङ्कुलमिदं राजभवनं हृतवहपरीतमनलाक्रान्तं गृहमिव ससाध्वसप्रवेशमिति भावः । मन्ये । विवि-
क्तानं जनाकीर्णमिति च हेतुगर्भविशेषणम् । अत्रोपमालङ्कारः । शिखरिणी नाम वृक्षम् ॥

(५४) शारदति । स्याने युक्तम् । युक्तो हि साध्यतं स्याने इत्यमरः । पुरप्रवेशात्तवेद-
प्रवेशात् । संवेगः सम्भ्रमः । अहन्ति अवेतीति श्लोकीयेनाश्रयः ॥

अभ्यक्तमिव स्नातः, शुचिरशुचिमिव, प्रबुद्ध इव सुप्तम् ।

बद्धमिव स्वैरगतिर्जनमिह सुप्तसङ्गिनमवैमि ॥ (५५)

पुरोधः ॥ अतएव भवद्विधा महान्तः । (५६)

शकुन्तला ॥ दुर्निमित्तमभिगीय ॥ अग्नौ किं मे वामेतरं याच्यं विभ-
स्फुरदि । (५७) .

गौतमी ॥ जादे षड्विहदं अमङ्गलं सुहाङ्गं दे होन्तु । (५८)

(५५) अभ्यक्तमिति । स्नातः कृतस्नानो यथा अभ्यक्तं कृततैलाभ्यङ्गम् अपैति चिरा-
दसौ सन्नापनायान्मत्सादृश्यं लभ्यत इतीति भावः । शुचिः शुचिमान् पुमान् यथा असुचिं
पुमासमवैति । अयपीदानीमनधिकारीति भावः । प्रबुद्धो जातज्जायदवस्थो यथा सुप्तं
निद्राप्यमवैति । नासौ परमाद्यंत, किमपि जानातीत्येवमिति भावः । यथाच स्वैरगतिः
स्वैरा स्वच्छन्दा अव्याहृतेति यावत् गति पादविहरणं यस्य स तथोक्तो जनो यच्चं प्राप्न-
यन्नं जनमवैति । कथमप्यपुनासौ न मत्यद्यमधिरोढुं समर्थ इत्येवमिति भावः । मन्द-
स्वच्छन्दयोः स्वैरमित्यन्तरः । अहन्तु सुखसङ्गिनं सासारिकसुखासक्तं जनं तथा अपैति
जानामि । भयन्तावदङ्गाकं दूरे आस्तामिति भावः । इयं मालोपमा । यदुक्तं दर्पणे ।
मालोपमा यदेकस्योपमानं बद्ध दृश्यत इति । धार्य्येयम् ॥

(५६) पुरो इति । अतएव तच्छ्रीकृतसासारिकसुखात्पादेव । भवद्विधा, भवत्प्रकाराः
सर्वे । महान्तो लोकोत्तरा ॥

(५७) शकुन्तलेति । दुर्निमित्तं दक्षिणाक्षिस्यन्दम् । छुपयित्वा रूपयित्वा । अग्नौ
इत्यादि । अहो किं मे वामेतरत् नयनं विस्फुरति । किं कथम् । वामेतरत् दक्षिणम् ।
विस्फुरति स्यन्दते ॥

(५८) गौतमीति । जादे इत्यादि । जाते प्रतिहतममङ्गलं शुभानि ते सन्तु । प्रति
हतमपगतम् । अमङ्गलं दक्षिणाक्षिविस्फुरणच्छचितम् । भूग्रायणथे प्रियसद्गुणः
स्याथासाक्षिणथे च सहायलाभ इत्यनेनाक्षिस्यन्दनस्य शुभछवकत्वेपि, यात्रा सलाभा
द्विगतमकम्पे पुंसा सदा दक्षिणदेदभागे । स्त्रीणाञ्च वामावयवे प्रजातः स्यन्दः प्रतापानि
प्रदियत्यवश्यमिति वसन्तराजनिर्देशात् दक्षिणाक्षिस्यन्दनशाशुभछवकत्वम् ॥

इति परिक्रामन्ति । (५६)

पुरो । राजानं निर्दिश्य ॥ भो भो स्वप्स्विन. असावत्तभयान् वर्णा-
श्रमाणा रक्षिता प्रागेव सुक्तासनः प्रतिपालयति यः पश्यतैनम् । (६०)
शार्ङ्ग ॥ भो महात्मन् काममेतदभिनन्दनीयं तथापि वयमत्र
मध्यस्थाः । कुतः । (६१)

भवन्ति नन्वास्तरवः फलोद्गमै-

(१) नैवास्वुभिर्दूरविलम्बिनो घना ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः सृष्ट्विभि'

स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ (६२)

(५६) इतीति । इति पूर्वोक्तावास्तवो सत्याम् । परिक्रामन्ति सर्वे इति शेष ॥

(६०) पुरो इति । निर्दिश्य अहृश्या मदर्शं । वर्णाश्रमाणा वर्णानामाश्रमाणाञ्च ।
रक्षिता पालयिता । प्रागेव भवदुपगमात् पूर्वमेव । सुक्तासन आर्क्षीभूत । प्रतिपालयति
प्रतीक्षते । एवं राजानम् ॥

(६१) शार्ङ्गिति । एतत् अनौचित्यम् । काम पर्याप्तमभिनन्दनीयं प्रशंसाम् । तथापि
पर्याप्तप्रशंसार्हत्वेपि अत्र अनुद्धतभावे वयं मध्यस्था उदासीना न निन्दामो न वा प्रशंसाम
इत्यर्थः ॥

(६२) कुत औदासीन्यमिति प्रश्ने नैसर्गिकत्वादित्याह भवन्तीति । फलोद्गमै मला-
नाच्छङ्खैस्तरवो नद्या नतयात्रा भवन्ति घना मेघा नवास्वुभि प्रथमवारिसञ्चयै दूरादि
लम्बन्त इति दूरविलम्बिनो भूशेरनतिदूरवर्तिनो भवन्ति तथा सन्त साधवथ ते पुरुषा-
थेति सत्पुरुषाः सृष्ट्विभिर्धनसम्पत्तिभिरनुद्धता नन्वा भवन्ति परान् स्वेतरान् उपकर्तुं
शीलं वेदा तेवामेव स्वभाव प्रकृतिरेव तथापि उदकवज्रादीना भीतोष्णतादिषु प्राण
तिकत्वादेतस्य न स्तुतिनिन्दे इति भावः । अत्रानौचित्यरूपैकस्य गुणस्य द्वयक निर्देशात्
प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । अन्यचरणैस्त्वर्थान्तरन्यासः । यद्गतं दर्शये । प्रतिवस्तूपमा सा
स्याहाक्ययोग्यसाम्ययोः । एकोपि धर्मं सामान्यो यत्र निर्दिश्यते द्वयमिति । द्वयं
वयस्वविलं नाम ॥

प्रती ॥ देव प्रसन्नमुखा इसीचो दीसन्ति । (६३)

राजा ॥ यजुन्तलां निर्बन्ध्यां ॥ अये अत्र । (६४)

ॐ केयमवगुण्डनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या ।

मध्ये तपोधनानां किसलयमिव प्राण्डुपत्राणाम् ॥ (६५)

प्रती ॥ भट्टा कुटूहलगर्भो प्रतिहृदो ण मे तर्को प्रसरति दंसणीया
उण मे आकिदी लक्खीअदि । (६६)

राजा ॥ भवत्वनिर्बन्ध्यां खलु परकलत्रम् । (६७)

यजु ॥ उरसि हृदं दत्त्वा सगतम् ॥ हृद्यच्च किं एवमं वेवसि अज्ज-
उत्तस्स तादिसभावाणुवन्मं सुमरिअ धीरत्तणं दाव अवलम्बस्स । (६८)

(६३) प्रतीति । इतः प्रतीहारी राजानभावेदयति देवेत्यादि । देव प्रसन्नमुखा ऋषयो
हृद्यन्ते । प्रसन्नानि प्रसादनानि सुखानि देवां ते प्रसन्नमुखाः । एतेनाजातदुःखत्वमनु-
भावितम् ॥

(६४) राजेति । निर्बन्ध्या विशेषेणालोक्य । निर्बन्धनस्तु निष्यानं दर्शनालोकनेषण-
मित्यनरः । अये इति सम्भ्रमे ॥

(६५) केयमिति । प्राण्डुपत्राणां परिणतपत्राणां मध्ये किसलयं नवपङ्कवमिव तपो-
धनानां तापसानां मध्ये अवगुण्डनवती गिरःप्रच्छादनवती । अद्यावगुण्डनञ्चापगुण्डिका ।
योषागिरःप्रावरणक्रियायां स्यादिति यन्दाव्यिः । अतएव नातिपरिस्फुटननतिव्यक्तं
शरीरस्य लावण्या चैकण्यं यस्याः सा तपोक्ता इयं नारी का । अत्रोपनालङ्कारः । आय्या-
जातिरिषम् ॥

(६६) प्रतीति । भट्टेत्यादि । गर्भः कुटूहलगर्भः प्रतिहृतो न मे तर्कः प्रसरति ।
दर्शनीया पुनरस्या आकृतिर्लभ्यते । कुटूहलं जिघ्रास गर्भं अभ्यन्तरे यस्य स तथाभूतो मे
तर्को विचारणं प्रतिहृतः पराङ्मुखः सन् न प्रसरति नाद्यतोवर्त्तते न निर्वृतमर्हतीति
यावत् । आकृतिप्लव्या दर्शनीया दर्शनयोग्या रमणीयेति यावत् ॥

(६७) राजेति । अनिर्बन्ध्यां न विशेषेण प्रेक्षणीयम् । परकलत्रं परमायां । कलत्रं
श्रीणिभार्ययोरित्यनरः । खलु निषेधद्योतकः ॥

(६८) यजु इति । उरसि नक्षत्रि । हृद्यपत्यादि । हृदय किमेवं वेपसे आर्यं-

पुरो ॥ पुरोगत्वा ॥ स्वस्ति देवाय देव एते खलु विधिवदञ्चिता-
स्त्वापस्विनः कश्चिदेतेषु उपाध्यायसन्देशोऽस्ति तं देवः श्रोतमर्हति । (६६)

राजा ॥ अवहितोऽस्मि । (७०)

शिष्यौ ॥ हस्तमुदय्य ॥ भो राजन् विजयतां भवान् । (७१)

राजा ॥ सर्वानभिवाद्ये वः । (७२)

शिष्यौ ॥ स्वस्ति देवाय । (७३)

राजा ॥ अपि निर्व्विघ्नं तपः । (७४)

शिष्यौ ॥

५ कृतो धर्माक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति धर्माशौ कथमाविर्भयिष्यति ॥ (७५)

पुत्रस्य तादृशभावात्तुवन्मं स्रज्ज्वा धीरत्वं तावद्वलन्वस्य । एवं सातिशयम् । वेपथे कल्पसे ।
आर्य्यपुत्रस्य भर्तृपुत्र इति आरवत् । तादृशभावात्तुवन्मं प्रागतुभूताभिमिप्रायप्रवृत्तिम् ।
धीरत्वं धैर्य्यम् ॥

(६६) पुरो इति । पुरोऽप्यतः । स्यात् पुर पुरतोऽप्यत इत्यमरः । कर्मपदमेतत्
व्यस्यत्यनुकारेति समासप्रथक्तावपि सोऽत्र नाङ्गीकर्तव्यं समासविधेरनित्यत्वात् तथाले
ङ्गाशो यथापत्ते । स्वस्ति मङ्गलं भवति इति शेषः । देशायेति यत्त्वर्थेत्यादिना स्वस्ति-
योगाच्चतुर्थी । विधिवत् यथाविधि । अञ्चिता सत्कृताः । एते तपस्विन इति तान्
दर्शयति । एषु तपस्विषु । उपाध्यायस्य एतेषामुपापकस्य कल्पस्येति यावत् सन्देशः
संवादः ॥

(७०) राजेति । अवहित सावधान ॥

(७१) शिष्याविति । श्रुतम् ॥

(७२) राजेति । अभिवाद्ये पादौ षट्श्लोकि । समेतु पादौ षट्श्लोकमभिवादनमित्युभे
इत्यमरः ॥

(७३) शिष्याविति । श्रुतम् ॥

(७४) राजेति । अपि मन्त्रे । गङ्गां समुद्रयमन्द्रघङ्गासम्भारनास्रपीत्यमरः ॥

(७५) शिष्याविति । कृत इति । त्वयि रक्षितरि परिपावनपरायणे इति सतां

राजा ॥ आत्मगतम् ॥ सर्वथा चर्यवान् खलु मे राजशब्दः । (७६)

प्रकाशम् ॥ तत्रभवान् कुशली कण्वः । (७७)

शाङ्ग ॥ राजन् स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमन्तः । स भवन्तमनामय-
प्रश्नपूर्वकमिदमाह । (७८)

राजा ॥ किमाश्नापयति भगवान् । (७९)

शाङ्ग ॥ यन्मिथःसमयादिमां मदीयां दुहितरं भवानुपयेसे तन्मया
प्रीतिमता युवयोरनुज्ञातम् । कुतः । (८०)

शाङ्गनां कुतः कश्चात् धर्मं क्रियाणां श्रेयःसाधनक्रियाणां विद्मः स्यात् । यदुक्तम् । द्रव्य-
क्रियायुष्मादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते । तेषामैन्द्रियकल्पेपि न ताद्रूप्येण धर्मता । श्रेयः-
साधनताद्वेषां नित्यं वेदात्मनीयते । ताद्रूप्येण तु धर्मत्वं तस्मात्तैन्द्रियगोचर इति ।
अत्र दृष्टान्तयति तम इति । चम्पां उष्णां अंगवो यस्य स तस्मिन् सूर्ये । चम्पाः स्यादा-
तपे पीप्से उष्णस्वेदाम्भसोरपीति विश्वं । तपति सन्तापयति सति कथं तमस्मिन्नस्मादि-
भविष्यति आगमिष्यति । अत्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः । यदुक्तं प्रकाशे । दृष्टान्तः पुनरेतेषां
सर्वेषां प्रतिबिम्बनादिति ॥

(७६) राजेति । आत्मगतमनतिप्रकाशम् । सर्वथा अङ्गीकारे । चर्यवान् लोक-
रङ्गकल्पमर्थमतुगतः । खलुरवधारणे ॥

(७७) प्रकाशमिति । सर्वत्राव्यमित्यर्थः । कुशली मङ्गलवान् । ब्राह्मणं कुशलं
दृष्ट्वेत् अक्षयवन्मनामयम् । वैश्यां चैवं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव वेति मतु । अतएव
परत्वानामयप्रश्नोक्तिः ॥

(७८) शाङ्गंति । स्वाधीनानि स्वैच्छामात्रसुखभानि कुशलानि येषां ते । सिद्धिमन्तः
सिद्धाः । स कण्वः । अनामयप्रश्न आरोग्यप्रश्नः । अनामयं स्यादारोग्यमित्यमरः ।
तत्पूर्वकं तत्काल्या । इदं वक्ष्यमाणम् ॥

(७९) राजेति । सुगमम् ॥

(८०) शाङ्गंति मिथःसमयात् अन्योन्यप्रतिज्ञानात् गान्धर्वविधिनेति यावत् ।
गान्धर्वः समयान्मिथ इति याज्ञवल्करः । समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसन्निद इत्य-
मरः । संवित्प्रतिज्ञा । उपयेसे जटवान् । उपययो विनाह इत्यात्मनेपदम् । प्रीति-

त्वमर्हतामग्रसरः स्मृतोऽसि नः

शकुन्तला मूर्त्तिमतीव सत्क्रिया ।

समानयंस्तुल्यगुणं बधूवरं

चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः ॥ (८१)

तद्दिदानीमापन्नसत्त्वेयं गृह्यताम् सहधर्मचरणायैति । (८२)

गौत ॥ भद्रमुच किमपि वक्तुकामस्मि ण मे वचनावसरोऽस्ति । (८३)

राजा ॥ आर्यं कथ्यताम् । (८४)

भगता जातसन्नोपेण । युवयोः सम्बन्धे । अतुञ्जातभनुमतम् । साहसप्रवृत्तैः सत्यामसन्नोप-
सम्भाषनायां कुतः प्रीतिरित्याह कुत इति ॥

(८१) त्वमिति । त्वम् अर्हतां योग्यानां सत्क्रियाया इति शेषः । अर्हयोग्यत्वे
इति फक्कित्यद्रूपः । अपसरः । प्रथमः स्मृतचिन्तितोऽसि शकुन्तला नोऽस्माकं मूर्त्ति-
मती शरीरिणी सत्क्रिया सत्कारभूतेषु सत्कारार्हस्यैव सत्कारलाभो न योचनीय इति
भावः । त्वया अन्यूनान्तिरिक्ता गुणा यस्य तत् तथोक्तं बधूर्नपोटा योषित् । बधूः क्षपा-
नपोटस्त्रीभार्याऽष्टकाङ्गनासु चेति विश्वः । परो पोटा । परो जामात्यपोटाराधिति वैज-
यन्ती । साच सच द्वयोः समाहारस्तत् समानयन् एकीकुर्वन् नैलयसिति यावत् । समानाः
सत्त्वमैकेसुरित्यभरः । प्रजापतिविधाता चिरस्य भाविनः कालस्य वाच्यं द्रूपथं न गतः ।
अतल्यगुणयोर्बालने विधिद्रूपितः स्यादिति भावः । वाच्यन्तु कृत्विति ङीने वचनार्हं
न पुंसि तु । द्रूपथे पालने इति शब्दाच्चिः । इदं वंशस्यविलं वृत्तम् ॥

(८२) तदिति । आपन्नसत्त्वा गर्भिणी । आपन्नसत्त्वा स्यादुशुक्तिं ख्यन्तर्पत्नी च गर्भिणी-
त्वमरः । सहेति । सपत्नीको धर्ममाषदेदिति श्रुतेरिति भावः ॥

(८३) गौतेति । भद्रेत्यादि । भद्रमुच किमपि वक्तुकामस्मि न मे वचनावसरोऽस्ति ।
भद्रं साधु सुखं यस्य स भद्रमुच सुखसुखः । इक्षिजात्यन्तरे भद्रो वाच्यवत् श्रेष्ठसाधुनोरिति
विश्व । न मे वचनावसरोऽस्ति भवतोवागतुषन्वादिति शेषः ॥

(८४) राजेति । सुगमम् ।

गौत ॥

शावेक्खिदो गुरुअणो इमिए ण तएवि पुच्छिदो वन्धु ।

एककस्सम चरिए भयादु किं एकएकस्सिं ॥ (८५)

यकु ॥ आत्मगतम् ॥ किमु यखु अज्जउत्तो भणिससदि । (८६)

रान्ता ॥ सागह्वनात्तर्यं ॥ अये । किमिदमुपन्यसाम् । (८७)

यकु ॥ अत्तगाग् ॥ इही इही सावलेवो से वअणावक्खेवो । (८८)

याहं ॥ किं नाम किमिदमुपन्यसामिति । ननु भवन्तएव

सुतरा लोकवृत्तान्तनिष्णाताः । (८९)

(८५) गौतेति । शेषेति । नापेक्षितो गुरुजनोऽनया न त्वयापि पृष्टो वन्धुः । एकैकस्य च चरिते भयतु किम् एक एकस्मिन् ॥ अनया यकुनलया गुरुजन पित्रादि नापेक्षितो नानुज्ञापित । तथा त्वयापि वन्धु वधुस्तजनो न पृष्ट । एकैकस्य यकुनलाया स्तव च एकस्मिन्नभिधे अनपेक्षणरूपे इति यावत् । चरिते आचारे एक अनपेक्षितत्वाद् परभूतः कस्य किं भयतु उक्तादन्यत् किं कथयतु यदाह तदेवोचितमिति भावः । एके सुख्यान्य-केवला इत्यमरः । इय गाथा ॥

(८६) यकु इति । किमित्यादि । किमु खलु आत्थपुत्तो भणियति । किमु विंतके । खलु मध्ये ॥

(८७) राजेति । सागह्वं समथम् । अये सम्भ्रमे । अये कोपे विवादे च सम्भ्रमे अर-थेषि चेति मेदिनी । उपन्यसं वक्तु भारध्वम् । उपन्यासस्तु नाद्गु खमित्यमरः ॥

(८८) यकु इति । इहीत्यादी । हा धिक हा धिक् सावलेपोऽस्य वदनावक्षेप । सावक्षेपः सगर्थं । अक्षेपस्तु गर्भं स्थादिति विश्व । वदनावक्षेपो वदन्व्यापारनियेधः । वदनावक्षेप इति कथित् तत्त्वावक्षेप प्रयोगः ॥

(८९) याहंति । किमिदमुपन्यसामिति किं नाम । नाम क्रोधे । नाम प्राकाश्य-सम्भाव्यक्रोधोपगमकुत्सने इत्यमरः । भवन्त एव सुतरागतिशयेन लोकानां वृत्तान्तस्य शक्त्या निष्णाता अभिज्ञा ननु । प्रवीणे निपुण्याभिन्नविप्रनिष्णातमिदित्वा इत्यमरः । ननु मध्ये । सुतरागिति किमेव्याशाद्व्ये इति सुशब्दादुत्कर्षे चतराम् ॥

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां

जनोऽन्यथा भर्तृमती विशङ्कते ।

अतः समीपे परिणेतुरिष्यते

प्रियाऽप्रिया वा प्रमदा स्खन्मुभिः ॥ (६०)

राजा ॥ किमत्रभवती मया परिणीतपूर्व्या । (६१)

शकु ॥ सविपादमात्मगतम् ॥ हृद्यञ्च संपदं संवृत्ता दे

वासङ्का । (६२)

शाङ्ग ॥

किं कृतकार्यं ह्ये पाङ्गमं प्रति विमुखतोचिता राज्ञः । (६३)

राजा ॥ कुतोऽयमसत्कल्पनाप्रसङ्गः । (६४)

(६०) सतीमिति । ज्ञातिकुलं पित्रकुल एकं केवलं संश्रयतीति ज्ञातिकुलैकसंश्रयाम् । ज्ञाति सगोत्रे पितरोति विश्व । सतीमपि प्रमदा जनोलोकोऽन्यथाभर्तृमती व्यभिचारिणी विशङ्कते । ज्ञातिकुलैकसंश्रयां भर्तृमती सधवा सतीमपि जनो अन्यथाव्यभिचारित्येन विशङ्कते । इति वा योजना । अतो अस्मात् स्खन्मुभिर्बध्वा पित्रादिभिः प्रिया अप्रिया वा भर्तुरिति शेष । प्रमदा युवति परिणेतुर्वेदुः समीपे निवृत्तानेति शेष । इष्यते अभिलष्यते । प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिश्च तदा स्पृतेति भागुरि । वंशस्वपिलं दृशाम् ॥

(६१) राजेति । परिणीतपूर्व्या पूर्व परिणीता ॥

(६२) शकु इति । सविपादं सखेदम् । हृद्यञ्च इत्यादि । हृदय साम्प्रतं संवृत्ता ते आसङ्का । आसङ्का सदृत्ता आसङ्कनीयोऽयं सम्भूत ॥

(६३) शाङ्ग इति । किमिति । कृतकार्यस्य शकुन्तलाया युध्वेननुगतानपि परिणयस्य हेत्वाद्बिहितवाचरतवाशधारणात् धर्मं प्रति विरुद्धता धर्मभ्रष्टता परिणयानङ्गीकारादिति भाव । किं राज्ञ चचिता । नियत येनाधर्माविवर्त्तनीयो लोकश्च इति भाव । एतत्पूर्वोद्दीनन्तर राजवचनान्ते पराङ्गं दृष्टव्यम् ॥

(६४) राजेति । अस्मत्ता अन्तया कल्पनाया उद्गापनाया अयं प्रसङ्गः कृतः ॥

याङ्गं ॥ सक्रोधम् ॥ (६५)

सूच्छन्त्यमी विकाराः प्रायेणैश्वर्यमत्तानाम् । (६६)

राजा ॥ विशेषेणाधिक्षिप्तोऽस्मि । (६७)

गौत ॥ शकुन्लला प्रति ॥ जादे मुञ्जत्तच्चं मा लज्ज अवगंइस्सं दाव
दे अवगुण्ठणं तदो भट्टा तुमं अहिजाणिसादि ।
इति तथा करोति । (६८)

राजा ॥ शकुन्लला निर्वर्ण्यं स्वगतम् । (६९)

इदमुपनतमेव रूपमक्लिष्टकान्ति
प्रथमपरिगृहीतं स्यान्नवेत्यध्यवस्यन् ।
अमर इव निशान्ते कुन्दमन्तस्तुपारं
न खलु सपदि भोक्तुं नापि यत्कोमि भोक्तुम् ॥ (१००)

(६५) याङ्गंति । सक्रोधं क्रोधेन सह लोकोत्तराहंमाहेत्यर्थः ॥

(६६) सूच्छन्तीति । ऐश्वर्येण मत्तानां मदं गतानाम् अमी विकाराः प्रकृतिविप-
र्यायाः प्रायेण सूच्छन्ति उच्छ्रयन्ति । सूच्छं मोह उच्छ्रये इति कविकल्पद्रुमः । इय-
थाप्यां जातिः ॥

(६७) राजेति । विशेषेणाधिक्षिप्तेन अधिक्षिप्तो भवित्वा । अधिक्षिप्तं प्रणिहिते
कुत्सिते भवित्वा ते विधिष्यति मेदिनी ॥

(६८) गौतेति । प्रति लक्ष्म्योक्त्य । प्रति प्रतिनिधौ वीश्यालच्छापादौ प्रयोगत इत्य-
मर । जादे इत्यादि । जाते मुञ्जत्तं मा लज्जस्व अपनेष्यामि तेष्वगुण्ठनं ततो भर्ता
त्वामभिजास्यति । मुञ्जत्तं काचित् क्षयान् मा लज्जंस्व लज्जिता मा भव । अपनेष्यामि
उद्घाटयिष्यामि । अवगुण्ठनं शिरःप्रच्छादनम् । अभिजास्यति शेषमिति परिचेप्यति ।
तथा करोति अवगुण्ठनमपनयति ॥

(६९) राजेति । निर्वर्ण्यं सविशेषं प्रोच्य ॥

(१००) इदमिति । एवमित्यकारेण उपनतमुपगतम् अक्लिष्टा अशान्ता कान्तिः
शोभा यस्य तन् अक्लिष्टकान्ति इदं रूपं प्रथमपरिगृहीतमादौ स्वीकृतं स्यात्त वा इति

इति विचारयन् स्थित । (१०१)

प्रती ॥ सगतम् ॥ अग्नौ धम्नावेकिलणो भट्टिणोर्द्विदिसं याम
सुखोपपदं द्रव्यीरथणं पेक्खिच्च को चखो विचारैदि । (१०२)

शाङ्ग ॥ भो राजन् किमिति जोपमास्यते । (१०३)

राजा ॥ भोस्तपस्विनः चिन्तयन्नपि न खलु स्वीकरणमतभवत्याः
स्मरामि तत् कथमिमामभिव्यक्तसत्त्वलक्षणामालानभक्षित्वयं मन्य-
मानः प्रतिपत्स्ये । (१०४)

शकु ॥ सगतम् ॥ हद्दी हद्दी कथं परिणएज्जेव सन्देहो भग्गा
दाणिं दूरारोहिणी आसालदा । (१०५)

एतस्मिन् विषये अथयस्सन् मनोऽभिव्यक्तसत्त्वलक्षणामालानभक्षित्वयं मन्यमानः
तुमारो नोहारो यस्स तत् तथोक्तं कुन्दं पुष्पगिव सपदि सद्यो न खलु भोक्तुं सेवितुं नापि
भोक्तुं त्यक्तुं यत्तोमि । यज्जललाया अथन सत्वत्वात् कुन्दसोसादस्यम् । अत्रोपमाल
प्यार । यदुक्तम् दुग्धिता । यथा कपश्चित् सादस्यं यत्तोदुभूतं प्रतीयते । उपमासेति ।
इदं माग्निनी नाम वृक्षम् ॥

(१०१) इतीति विचारयन् तर्कं दुर्धनु ॥

(१०२) प्रतीति । अग्नौ इति । अग्नौ धम्नावेकिलणो भक्षार ईदयं नाम सुखोपपत्तं
स्वीरत्नं प्रेक्ष्य कोऽग्नौ विचारयति । धम्नावेकिलणे धर्मं प्रति जायति अनन्यमनसा धर्मं
पश्यतीति यावदिति धम्नावेकिलण । अथेला प्रतिपातर इत्यमर । ईदयं गित्यादि
हेतु । सुखोपपत्तमप्रयत्नोपगतम् । स्वीरत्नसुतत्त्वस्त्वयम् । जातो जातो यदुरक्तं
तद्रूपमिति यादव । विचारयति तर्कयति ॥

(१०३) शाङ्गिति । जोषं तृष्णीम् । आस्यते स्थीयते । तृष्णीमर्थे सुखे जोषमित्यमरः ॥

(१०४) राजेति । चिन्तयन् विचारयन् । स्वीकरणं परिपश्यन् । जभीति । अभि-
व्यक्तं सप्तमसुभूयमानं सत्त्वलक्षणं गर्भलक्षणं यस्या सा ताम् । अक्षुन्नियति । तत्
क्षत्रियत्वव्यापत्त इति भाव । प्रतिपत्स्ये यद्दीप्ये ॥

(१०५) शकु इति । हद्दीत्यादि । हा धिद हा विक कथं परिणय एव सन्देह
भनदानी दूरारोहिणी आसालदा । परिणय एव रिवाज एव का कथा प्रत्यभिज्ञान

शाङ्गं ॥ मा तावत् । (१०६)

कृतावमर्षाननुमन्यमानः

सुता त्वया नाम सुनि विमान्यः ।

सुष्टं प्रतिग्राहयता स्वमर्थं

पात्नीकृतो दस्युरिवासि येन ॥ (१०७)

शार ॥ शाङ्गैरव विरम त्वनिदानी शकुन्तले वक्तव्यमुक्तमस्माभिः

सोऽयमत्रभवानेवमाह दीयता मस्मै प्रत्ययप्रतिबचनम् । (१०८)

इति भाव । दूरमारोहतीति दूरारोहिणी । आयालता राजगृहमासाद्य एवमेवं
सुखमनुभविष्यामीति वासनारूपा उता । अत्र रूपकालद्वार । यदुक्तं दृष्टिना । उप-
मैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते इति ॥

(१०६) शाङ्गंति । मा तावदिति । मा भवतु स्मरण मिति शेष । तावत् तदा त्वया
सुनि विमान्य इति श्लोकीयेन पूरणम् ॥

(१०७) कृतेति । कृतावमर्षां त्वया कृतस्पर्शां सुता कन्यामनुमन्यमान परिचहील-
गामिन्येव भवत्वित्यनुज्ञानन् सुनि कण्ठ न्यया नाम विमान्य 'अवमाननीय । नाम
क्रोधे । नाम प्राकाशयसम्भाव्यक्रोधोपगमकुत्सन इत्यमर । तदासुनेरवमाननमेवोचितन-
यति भाव । तदनौचित्यं प्रतिपादयितुमुद्दिश्य विधेयभावेन विधेयणमाह सुष्टमित्यादिना ।
सुष्टं चोरितं पुनलंघ्यमित्यर्थं । स्वं स्वीयमर्थं स्वर्णादिकं प्रतिग्राहयता पात्नीयात् कुर्वता
अनेन दस्युरिव येन सुनिना च पात्नीकृतः सुतासम्प्रदानीकृतोसि । दानमार्त्वं सम्प्रदान-
मित्युक्ते । चोरित स्वर्णादिपमासाद्य पुनस्तञ्चौर एव यथा पात्नीक्रियते तद्वदिति भाव ।
अत्रावमर्षं स्पष्टं । तदाव सृष्टयौ सृष्टीति कथिकल्पद्रुमव्याख्याने अनिर्दिष्टार्थत्वात्
स्पर्शनं प्रणिधानञ्चास्पर्शः । स्पर्शने यथा परासृष्टयन् हृष्यजङ्घने पाणिना तदीयमद्रं
कुलिशप्रणाद्धित मिति रघु । प्रणिधाने यथा रामप्रवासे व्यसृष्टयस्यरोधं जनापवादं सन-
रेन्द्रसृष्ट्यु मिति भट्टिरिति धातुदोषिका । अत्रोपमालङ्कार । वृत्त उपजाति ॥

(१०८) शारेति । विरम वचनाद्विलक्ष्णम् । शकुन्तला प्रत्याह शकुन्तले इति । अस्मा
भिवक्तव्यमुक्तम् । सोऽयं यमुद्दिश्योक्तमित्यर्थं । एवं भवत्या सुतमित्यर्थः । अस्मै राक्षे
प्रत्ययप्रतिबचनं विदासकर प्रतिबचनम् ॥

शकु ॥ खगतम् ॥ इमं अवत्यन्तरं गदे तादिसे अणुराए किंवा
सुमराविदेण अधवा अत्ता दाणिं मे सोधणीओ होडु त्ति
किञ्चिद्विद्विषं । (१०६)

प्रकाशम् ॥ अज्जउत्त । इत्यर्शोक्ते ॥ अधवा संसद्दो दाणिं
एसो समुदाचारो । पोरव जुत्तं णाम तुह पुरा अस्सामपदे सभा-
वुत्ताणह्चिअथं इमं जयं तधासमअपुव्वं सभाविय सप्पदं ईद्विसेहिं
अक्खरेहिं पञ्चाफ्खाडुं । (११०)

राजा ॥ कण्ठीं पिभाय ॥ शान्तं शान्तम् । (१११)

(१०६) शकु इति । खगतमनतिप्रकाशम् । इममित्यादि । इदमवस्थान्तरं गते
तादृशेऽनुरागे किंवा स्मारितेन अधवा आत्मेदानीं बोधनीयो भवत्विति किञ्चिद्विद्विष्यति ।
इदमवस्थान्तरं वैपरीत्यदशाम् । तादृशे प्रागनुभूतानिबन्धनीये । स्मारितेन अरणाय
प्रेरितेन । अनेन किं फलमित्यर्थः । फलशुफलभ्याश्च अथवेति । बोधनीयो निर्दोषी-
करणीय इति हेतोः ।

(११०) प्रकाश मिति । अज्जउत्त आर्यपुत्र इति अर्शोक्ते सत्याश्च
अधवेत्यादि । अधवा संशयित इदानीमेव समुदाचारः । पोरव युक्तं नाम तव पुरा
आश्रमपदे सद्भावोत्तानहृदयमिगं जनं तथा सगपुर्व्वकं सभाव्य साम्प्रतमीदृशै रक्षरैः
प्रत्याख्यातम् । एव समुदाचारः पत्नीत्वव्यवहारः आर्यपुत्रपदप्रयुक्तोति भावः ।
आर्यपुत्रेति सम्बोध्यः पतिः पत्नीजनेन वेति भरतः । संशयितः संशयविषयतां गतः ।
यद्वा एव समुदाचारो ऋपतेराशयः संशयितो जातसंशयः । समुदाचारा स्वभिप्राया इति
विकाण्डशेषः । पुरा प्राक् । आश्रमपदे आश्रमस्थाने । सद्भावेन प्रणयेन संशयानं
विषयं सगाम्नीष्यं हृदयं यस्मात् तं जनम् । निम्नं गभीरं गम्भीरसुत्तानं तद्विषयं इत्य-
मरः । समथपूर्व्वकं प्रतिज्ञापूर्व्वकं तथा तादृशेन परिग्रहवद्भवेपीत्याद्युक्तो न वाक्येनेति
यावत् । सभाव्य वङ्गमत्य साम्प्रतमिदानीमीदृशैः विनयकमि न खसु स्त्रीकरणमत्वभवत्याः
आत्मीत्यादिभिरक्षरै रर्थैः प्रत्याख्यातं निराकर्तुं तव नाम युक्तम् ॥

(१११) राजेति । शान्तं शान्तं विरमत विरमत । शान्तं वारणे अव्ययम् । वारणे
शान्त अव्ययमिति नेदिनी ॥

अपदेशमाविलयितुं समीहसे माञ्च नाम पातयितुम् ।

कूलङ्गुपेव सिन्धुः प्रसन्नमोघं तटतरुञ्च ॥ (११२)

• यत् ॥ भोदु जङ्ग परमत्यदो परपरिग्रहसङ्गिणा तुए एवं पठत्तं
ता अहिष्णाणेन कैषवि-तुष्ट आसङ्गं अवरणदुस्त्रं । (११३)

राजा ॥ प्रथमः कल्पः । (११४)

यत् ॥ सुद्रास्थान परागृह्य ॥ हृद्दी हृद्दी अङ्गुलीअचक्षूणा मे
अङ्गुली । इति सविपाद गौतमीसुखमीवते ॥ (११५)

(११२) अपदेशमिति । कूलं कपति भिनत्तीति कूलङ्गुपा । प्रियवशादिति कूलोप-
पदात्के ख । खिलत् कूलस्य मन् । सिन्धुर्नदी । सिन्धुः समुद्रे नद्याञ्च नदे देयेभदान
योरिति निश्च । यथा प्रसन्नं स्वच्छमोघं जलवेगमाविलयितुं कनुभोक्तुम् । कनुभोऽनच्छ
आविल इत्यमर । तटतरुं तीरस्थतरुञ्च पातयितुं समीहसे तथा त्व नाम अपदेशे व्य
ह्वारम् आचारं निति यावत् । अपदेशस्तु नामनि । शब्दे च व्यह्वारे चेति शब्दाब्धि ।
अथवा अपदिश्यते व्यसङ्घियने अनेनेति अपदेशं कूलम् आविलयितुं माञ्च पातयितुं
पतितं कर्तुं समीहसे वाञ्छसि । अत्रोपमालङ्कारः । आर्यां जाति ॥

(११३) यत् इति । भोदित्वाभि । भवतु यदि परमार्थतः परपरिग्रहसङ्गिणा
तथा एव प्रवृत्तम् तदभिधानेन केनापि तशायद्भानपनेष्यामि । परमार्थतो यथा-
र्थतः । परपरिग्रहसङ्गिणा परकलत्रसन्देहिना । पत्नी परिजनादानमूलशाया- परि-
ग्रहा इत्यमर । एव प्रवृत्तमित्यमरचरितम् । तत् तदा । अभिज्ञायते परिचीय
तेऽनेनेत्यभिधानं संशयच्छेदि वस्तु तेन । तवाशङ्का तव सम्यारोपम् । अपनेष्यामि अप-
सारमिष्यामि ।

(११४) राजेति । प्रथमः कल्पो सुखकल्पः ॥

(११५) यत् इति । सुद्रास्थानमङ्गुलीयस्थानम् । अङ्गुलिदेशमिति यावत् । परा-
गृह्यं सूद्रा । हृद्दीत्यादि । हा भिक् हा भिक् अङ्गुरीयकशय्या मे अङ्गुलि । सुग
मम् । सविपादं सखेदम् ॥

गोत्र ॥ शूरां दे सक्रावटारे सचीतीर्थोदयं वन्दमाणा ए पम्भट्टं
अङ्गुलीचक्रं । (११६)

राजा ॥ सञ्चितम् ॥ इदं तावत् प्रत्युत्पन्नमतित्वं स्त्रीणाम् । (११७)

शकु ॥ एतद् दाव विधिना दंसिदं पञ्चतणं अवरं दे कध-
इसं । (११८)

राजा ॥ अतव्यमिदानीम् । (११९)

शकु ॥ रां एहदिचहे वेदसलदामण्डवे णलिणीवत्तभाधरणदं
उदयं तुह जल्ये सञ्चितिदं आसी । (१२०)

राजा ॥ शृणुमस्मायत् । (१२१)

(११६) गोत्रेति । शूणमित्यादि । नूनं ते शक्रावतारे सचीतीर्थोदकं वन्दमा-
नाथा प्रभ्रष्टमङ्गुलीयकम् । शक्रावतारो भागीरथीतीरस्थजनपदविशेष तत्र सचीतीर्थ
जाङ्गव्या शचीलावटु । तीर्थसङ्गमित्युपक्रम्य घट्टे मात्रे च सन्निधीति शब्दाच्च ।
अतएव वक्ष्यति सचीतीर्थं सलिलं वन्दमानायास्ते सख्या जस्राङ्गनास्रोतसि परिभ्रष्ट-
मिति । तस्य उदकं तत्रस्थं जाङ्गव्या जलं वन्दमानायाः स्पर्शपूर्वकं प्रणमन्त्या ।
प्रभ्रष्टमङ्गुल्या सञ्चितम् ॥

(११७) राजेति । इदम् अङ्गुलीयकस्यानदशनं पुन पतनाभिव्यञ्जनञ्च । प्रत्युत्पन्न-
मतित्वं प्रतिभासितत्वम् । प्रतिभात् प्रज्ञा नवनबोन्धेषयालिनो प्रतिभा मतेति रूद्रोक्ता ॥

(११८) शकु इति । एत्येत्यादि । अत्र तावत् विधिना दंसितं प्रभुत्वम् । अपरन्ते
कधविद्यामि । अत्र अङ्गुलीयकपाते तावत् विधिना दैवनं प्रभुत्वम् अलङ्घनीयप्रभावं
दंसितं प्रकटितम् । अपरं अभिज्ञानमित्यर्थे ॥

(११९) राजेति । अतव्यं अत्रणार्हम् ॥

(१२०) शकु इति । णमित्यादि । नन्वेकदिवसे । वेतसलतामण्डपे नलिनीपत्रभाजन-
गतसुदकं तत्र जस्रे सञ्चित्तयासीत् । वेतसलता वानीरगता लता स्नाभिर्मण्डपे
निकुञ्जे । नलिनीपत्रभाजनगतं नलिनीपत्रपुटकस्थम् । सञ्चित्तमवस्थितम् ॥

(१२१) राजेति । शृणुमस्मायत् न तथात् अराम इति भावः ॥

यत् ॥ तत्र खणं सो मे पुत्रकृदधो दीक्षापद्मो गाम मित्रपोदधो
 उद्विदो तदो तुए अचं दाव पडमं मित्रदु न्ति अणुकम्पिणा उव-
 ष्चन्दिदो उदएण ण उण सो अपरिचितस दे हत्यादो उदचं उव-
 गदो पाडुं पञ्चा तस्मिं ज्जेव उदए मए गहिदे किदो तेण पणओ
 एत्यन्तरे विहसिअ तुए भणिदं सव्वो सगणे वीससदि जदो दुवेवि
 तुह्मे आरखकाओ न्ति । (१२२)

राजा ॥ आभिस्तावदात्मकार्यप्रवर्तिनीभिर्मधुराभिरनृतवाग्भि-
 राशय्यन्ते विषयिणः । (१२३)

(१२२) यत् इति । तत्र खणमित्यादि । तत्र खणं स मे पुत्रकृतको दीक्षापद्मो नाम
 ऋगपोतक उपस्थित ततस्तथा अयं तावत् प्रथमं भित्तिविति अनुकम्पिणा उपच्छन्दित
 उदक्तेन, न पुन सोऽपरिचितस ते हत्यादुदकप्रपगत पादं पञ्चात्तस्मिन्नेवोदके गया
 ऋहीते कतस्तेन प्रपय । अत्रान्तरे विहस्य तया भणित सद्यं स्वगणे विश्व-
 सिति यतो हे एव युगमारण्यके इति । तत क्षणमिति देवाध्यकात्तभावमि-
 त्यनेन कर्मात् । पुत्रकृतक इति मपुत्र । दीक्षापद्मौ नेत्रान्तौ यस्य स ।
 ऋगपोतको ऋगभिश्च । पोत पाकोऽर्भकोऽर्भश्च प्रथुक शायक भिशुरित्व-
 मर । तत इति । अनुकम्पिणा सद्येन तया अयं ऋगभिस्तुक्तावत प्रथम मि-
 त्ति इत्युक्त्वा उदक्तेन तेन भिन्निपत्तमाननगतेन कलेन उपच्छन्दित प्रहो-
 मित । स पुनः ऋगपोतक अपरिचितस अनातपरिषयस्य ते हत्यादुदक पादं
 नोपगत । प्रणयो विश्वास । प्रणयास्त्वमी । विश्वम् यावज्जः प्रेम एव
 इत्यमर । स्वगणे आत्मीयगणे । त्वञ्च ऋगपोतकश्रेत्येकशेषादन्यप्रदलोपे शुवा-
 मिति स्त्रीत्वम् । आरण्यके । आरण्योद्भवे । इति भणितमित्यन्वितम् ॥

(१२३) राजेति । आत्मकं येषु सोऽश्रेषु प्रवर्तयितुं नियोजयितुं
 शीलं यावा ताभिरात्मकार्यप्रवर्तिनीभिः । मधुराभिः प्रियाभिः । स्वादुमयी
 इत्यमर । अनृतवाग्भिरनृतवाग्भिः । सव्यं तद्यथा सव्यं गत्यमर ।

गीत ॥ मङ्गलाभाय शारिङ्गसि एव्यं मन्त्रिदुं तयोवणसंवद्धिदो क्व
अचं जणो अणभिणो कइदवस्स । (१२४)

राजा ॥ अयि तापसद्वहे । (१२५)

स्त्रीणाभशितपटुत्वममातुषीणां

संदृश्यते किमुत याः परिबोधवत्यः ।

प्रागन्तरीक्षगमनात् स्वमपत्यजात-

मन्यद्विजैः परभृताः किल पोषयन्ति ॥ (१२६)

शकु ॥ शरोवम् ॥ अणज्ज अत्तणो हिअआणुमाणेण किल सर्वं
पेक्खसि कोणाम अणो धम्मकञ्चुअव्यवदेसिणो तिणच्छरखुवोवमस्स
तुच्च अणुआरी भविस्सदि । (१२७)

आलस्यन्ते वशीक्रियन्ते । विषयिणः इन्द्रिय चैकताना । कामिन इति
यावत् ॥

(१२४) गीतेति । मङ्गलादि । मङ्गलाभाय नार्हंस्तेषां मन्त्रयितुं तयोवणसं-
वद्धितं स्वस्वयं जणोऽनभिन्नं कैतवस्स । मन्त्रयितुं विवेचयितुम् । कैतवस्स अम-
भिन्नं कपटानभिन्नं । कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधवच्छूकैतो इत्यमरः ॥

(१२५) राजेति । तापसैषु तपस्त्रिजनेषु वहे अथवा तापसी चासौ वज्रा
चेति समासः ॥

(१२६) स्त्रीणामिति । अमातुषीणां मातुषीभिन्नानां पट्ट्यादिस्त्रीणां-
शिलितपटुत्वमनुपदिष्टपातुर्यं संदृश्यते उत भो या परि सर्वतोभावेन बोध-
वत्यसेतनाशमो मातुष्य इति यावत् । ताः किं किं निर्दिश्यन्त इत्यर्थः । अमातु-
षीणां आतुष्यं दर्शयति प्रागित्यादि । परभृताः कोकिला किल अन्तरीक्षगम-
नाद्भ्रुयमात् प्राक् पूर्वं स्वं स्वोयमपत्यजातमन्यत्वमवूहं अन्यद्विजै रितरपत्तिभि
काकैरिति यावत् । दन्तविपाण्डजा द्विजा इत्यमरः । पोषयन्ति पालयन्ति ।
किल वाचार्थायाम् । पश्यस्वविल वृत्तम् ॥

(१२७) शकु इति । अणज्जेति । अनाय्यं आत्मनोऽहृदयातुमानेन किर

राजा ॥ आत्मगतम् ॥ वनवासदादपिभ्रमः पुनरत्रभवत्याः कोपो
लक्ष्यते । तथाहि । (१२८)

न तिर्य्यगवलोकितं भवति चक्षुरालोहितं
यचोऽतिपरुषाक्षरं नच पदेषु संगच्छते ।
हिमार्त्तं द्रुव वेपते सकल एव विस्वाधरः
प्रफामविनते भ्रुधौ युगपदेव भेदं गते ॥ (१२९)

सर्वं प्रेक्षे चो नामान्यो धर्मोऽस्तु कव्यपदेशिनः कृष्णः कृपोपमस्य तत्रातुकारी
भविष्यति । अथार्थं अथेह । आत्मनोऽहृदयातुमानेन आत्महृदयवदतुमानेन किल
सम्भावनायाम् । पात्तासम्भाव्ययोः किलेयमरः । नाम कुत्सने । धर्मेति धर्म-
कक्षुत्सेन धर्मरूपवहिरद्वावरणेन व्यपदेशिनः शाश्वतः । यद्विद्वेर्मावरणेनान्त-
र्द्वेषमदर्शयत इति यावत् । अतएव हृदयैः आहतसुखो यः कृपस्तदुपमस्य
तत्सदृशस्य तत्र कोऽन्यः स्वदितरः अनुकारी सद्रथो भविष्यति । त्वमेवात्मानमह-
कक्षुमर्हसीति भावः ॥

(१२८) राजेति । वनवासदादभिज्ञातनागरीसभाश्रयात् । अविभ्रम-
हृद्धारभावजातविकाररहितः । नागरीयान्तु कोपो न विभ्रमं सञ्चतीति
भावः । तद्दर्शयति तदाहीति ॥

(१२९) न तिर्य्यगिति । अस्या अत्रलोकितं दर्शनं न तिर्य्यक् यत्नम् ।
अविभ्रमे तु कोपे दृष्टिर्वर्जित भवतीति भावः । चक्षुर्नेत्रमालोहितमतिरक्त-
म्भवति । सति तु विभ्रमे चक्षुषो नातिरौहित्यमिति भावः । तथा यचो भावि-
तम् अतिपरुषाण्यतिनिरुरापि अक्षरापि वर्षा यस्मिन् तत तथोक्तम् । तथा
पदेषु लक्ष्यविशेषेषु माहमपुरुषेष्विति यावत् । न सद्रच्छते च न सद्रत्वं भवति
च । पागरीभिस्तु न तथोच्यत इति भावः । हिमार्त्तं शीतार्त्तं द्रुव सकल
एव नत्यपभागमात्रं अविभ्रमे तु तथैव भवतीति भावः । विस्वाधरो विम्बिका-
फलविनाधरो लोहितवर्षोऽधर इति यावत् । वेपते कम्पते । विम्बस्तु
प्रतिविम्बेपि मण्डले पुंनपुंसकम् । विम्बिकाया फले क्षीवं लक्ष्मणसे पुन

अपिच । सन्दिग्धबुद्धिं मामधिहृत्य अकैतव इवास्याः कोपः सम्भाव्यते । तथाह्यनया । (१३०)

मय्येवमस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ

० (वृत्तं रक्षः प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।

भेदाद्भ्रूषोः कुटिलयोरतिलोहिताद्या

भग्नं शरासनमिवातिरूपा स्मरस्य ॥ (१३१)

प्रकाशम् ॥ भद्रं प्रथितं दुष्मन्तस्य चरितं प्रजास्वपीदं न-
दृश्यते । (१३२)

सुमानिति मेदिनी । तथा प्रकामनिने अतिसम्बोधते सुधी युगपदेकदैव भेट-
इधं गते । अन्यथा न तथेति भाव । इदं पृथी नाम वृत्तम् । तदुक्तम् । द्वितीय-
मन्त्रिकुन्ते यदि पल्लवम् उदादगम् । धर्तृशमय प्रिये युग्मभीरनाभिच्छदे ।
सपद्मदशमन्त्रिणं तदनु यत् कान्ते यतिर्निष्ठाशिति गजयज्ञैर्भवति साञ्चि पृथ्वीहि
सेति ॥

(१३०) अपिचेति । सन्दिग्धा सन्देहवती बुद्धि र्थस्य स तम । अधि-
हृत्य उद्दिश्य । अकैतव इ । कामस्यभ्रूष इव सत्यइवेति यावत् । तदेवोपपादयि-
तुम च तथाह्येति । अनया शकुन्तलया ॥

(१३१) मयीति । एवमित्यभ्रूषेनास्मरणेन दारुणा भीषणा वित्तवृत्तिर्मनो-
वृत्तिर्यस्य स तस्मिन् । दारुणं भीषणं भीष्ममित्यमरः । अतएव रक्षो निर्जने
वृत्तं भूतं प्रणयम् । त्रिविक्रमिजनशब्दनि गलाकास्तथा रक्षः । रक्षोपाशु
चालिके इत्यमरः । अप्रतिपद्यमाने अमन्यमाने मयि अतिरूपा अतिक्रोधेन
हेतुना अतिलोहिते अलिपी यस्या सा तथा अनया शकुन्तलया कुटिलयोः कुञ्चि-
तयो र्थो भेदात् द्वैधीकरणात् स्मरस्य कामस्य शरासनं धनु भग्नं खुण्डित-
मिव । माम्प्रति कुञ्जेव स्मरस्य धनुर्भग्नं येन पुनरसौ न प्रचर्तुं शक्नुयादिति
भावः । अत्रोत्प्रेञ्जालद्वारः । यस्मिन्तेलक वृत्तम् ॥

(१३२) प्रकाशमिति । दुष्मन्तस्य चरितमावरणं प्रथितं विख्यातं । यतः

यकु ॥

तुल्ये ज्ञेय प्रमाणं जाणध धम्मत्विदिच्च लोकास्स ।

लज्जाविणिज्जिदाओ जाणन्ति ण किम्पि महिलाओ ॥ (१३३)

सुट्टु दाव अत्तच्छन्दाणुचारिणी गणिका समुवट्ठिदा । (१३४)

गौत । जादे इमस्स पुरुवंसपञ्चएण सुहमज्जणो छिअअविसस्स
हत्थं समुवगदासि । (१३५)

इदं परकलत्रोपादानं प्रनास्वपि न दृश्यते प्रजाभिरप्येवं न क्रियत इत्यर्थं ।
अथवा दुष्कृतस्य चरितमाचरणं यत्प्रथितमधर्मपरं दुष्कृत्वेन विख्यातं अपि किं
इदं प्रजासु न दृश्यते नानभूयते भवत्येति शेषः । इति ज्ञानेऽर्ह्ये दर्शनं इत्य-
मर । तथाच प्रजाभिरपि नाधर्मं क्रियत इति भावः ॥

(१३३) यकु इति । तुल्ये इत्यादि । यूयमेव प्रमाणं जानीथ धर्मस्थितिञ्च
लोकस्य । लज्जाविनिर्जिता जानन्ति न किमपि महिला । यूयमेव प्रमाणं
विभिनिषेधात्क तथा लोकस्य जनस्य धर्मस्थितिं धर्मभर्यादाञ्च जानीथ ।
भर्यादा धारणा स्थितिरित्यमरः । लज्जया विनिर्जिता अविभूता महिला
मादृशी भार्यं किमपि न जानन्ति । अतः कथं प्रजासु मे द्रष्टव्यमित्याशयः ।
यनिता महिलाह्वयेत्यमरः । अत्र सुत्या निन्दाया गम्यतां व्याजरूपस्तुति-
त्वेन व्याजरूपस्तिरलङ्कारः । यदुक्तं प्रकाशे । व्याजरूपस्तुतिं मुखे निन्दास्तुति-
र्वाकृदिरन्यथेति । अन्यथा कृदिरन्यथाव्यक्तिः । निन्दयास्तुते सुत्या निन्दाया
इत्यर्थः । इयं गाथा ॥

(१३४) सुट्टु इति । सुट्टु तावदात्मच्छन्दासुचारिणी गणिका समुपस्थिता ।
सुट्टु भद्रमित्यर्थः । तावत् तदा । आत्मेति । आत्मनश्छन्देनाभिप्रायेण असु-
चारिणी स्नेह्याचारिणीत्यर्थः । अभिप्रायश्छन्दः आशय इत्यमरः । गणिका
वश्या । पारस्वी गणिका वेश्या इत्यमरः । समुपस्थिता भवत्संसुखसुपस्थिता ॥

(१३५) गौतेति । जादे इत्यादि । जाते अथ एवमप्रत्ययेन सुखमधो-

शकु ॥ पटान्नेन मुखनाश्याद्य रोदिति । (१३६)

शाङ्ग ॥ इत्यमप्रतिहतं चापल्यं दहति । (१३७)

अतः परीक्ष्य कर्त्तव्यं विशेषात् सङ्गतं रजः ।

अज्ञातहृदयेष्वेवं वैरी भवति सौहृदम् ॥ (१३८)

राजा ॥ अयि भो किमत्र भवती प्रत्यया देवास्मान् सम्भृतदोषै-
रधिच्छिपन्ति भवन्त । (१३९)

हृदयविषस्य हस्तं सप्तपगतासि । सुदयप्रत्ययेन महात्मन उरोवेग इति
विश्वासेन । मुखे मधु यस्य स तस्य । तथा हृदये विषं यस्य स तथोक्तस्य व्यस्य
पुरुषस्य हस्तं सप्तपगतासि परिवहविषयता गतासि । प्रत्रोयम् ॥

(१३६) शकु इति । पटान्नेन वस्त्रान्नेन ॥

(१३७) शाङ्ग इति । चापल्यमात्मनसाञ्चल्य अप्रतिहत येन केनापि प्रणव-
करणादिकार्यां दिनारितं सत् इत्यभिदम्प्रकारेण दहति तापयति । अपसविशुद्धे
चले इति विद् ॥

(१३८) अत इति । अतोऽद्यात् आत्मचाञ्चल्याप्रतिघातस्य तापासुषन्धिता-
दिति यावत् । विशेषात् परीक्ष्य रजो निर्जने सङ्गतं सौहार्दं कर्त्तव्यम् ।
शुद्धता सङ्गतार्थयो पर्यायता दर्शिता । अजयस्सु सौहृदो स्त्रीवल्लि
प्रकीर्तितमिति शब्दात् । अज्ञातं हृदयं मनो येषां ते तेषु पुरुषेषु सौहृदं
प्रणय एवमित्यं वैरी भवति अरि भवति वैरं भवति । प्रणयोपि विद्घेपायत इति
भाव । अत्र शाकान्येनार्थान्तरेण प्रस्तुतार्थसमर्थनादर्शान्तरन्यासोऽलङ्कार ।
यदन्तं दण्डिना । ज्ञेयं सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन । तत्त्वाधनधम-
र्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुन इति ॥

(१३९) राजेति । अत्र भवन्तं प्रत्ययादेतस्यं विश्वासादेव भवन्तोऽस्मान्
किमस्मद्भृतदोषैरेनाहृतदोषैरधिच्छिपन्ति मिन्दन्ति । प्रत्रोयम् । भवच्छब्दस्य
शुभदर्पणस्य धर्मनामसंज्ञानियमादत्र भवतीत्यत्र न पुंशत् स्त्रेरिति पुंशत् भाव ॥

याङ्गं ॥ सास्त्रयम ॥ श्रुतं भवद्भिरधरोत्तरम् । (१४०)

आजन्मनः शास्त्रमशिक्षितो य-

ॐ स्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ।

पराभिसन्धानमधीयते यै-

र्विद्येति ते सन्तु किलाप्तवाचः ॥ (१४१)

राजा ॥ अहो सत्यवादिन, अभ्युपगतं तावदस्माभिः एवंविधा

एव वयं किं पुनरिन्नामभिसन्वाय लभ्यते ! (१४२)

(१४०) याङ्गं इति । भवद्भिरित्येनेन तत्रस्था सोमरातादय उच्यन्ते । अधरो-
त्तरं त्रिपरीतं । त्रिपरीत्याशं अधरोत्तरशब्दो मनुना प्रयुक्तो यथा सप्तमाध्याये
राज्ञो दण्डशैविल्ये । अद्यात् काक पुरोडाशं श्रान्तिश्चात्रविस्तया । स्नायश्च
न श्यात् कर्षिषित् प्रवृत्ताधरोत्तरमिति । तथाप्यध्याये वादिन सदोपोक्तौ ।
अदेशं यद्य दिशति निर्दिष्टापङ्कते च य । यथाधरोत्तरानर्थांन् विगीताद्वा-
नबुध्यत इति च ॥

(१४१) त्रिपरीत्यं दर्शयति । आजन्मन इति । यो जन आजन्मन जन्मा-
वनि शास्त्रमशिक्षित केनापि पठतां न शिक्षित तस्य जनस्य वचनमप्रमाणं
प्रतीयते अनेनेति प्रमाणं निश्चयश्चेत् न । यै पुरुषै परेषा मङ्गूणा दोषप्रदर्शन-
परत्वा दन्वेषामित्यपि ध्वनि । अत्र अकारिदूरात्योत्तरे क्लीवन्त केवल इति
सेदिमी । अभिसन्धानं प्रतारणम् । बह्वनञ्जाभिसन्धान व्यलीकश्च प्रतारण-
मिति श्लेषवद् । विद्येतिषुद्धा अधीयते ते किल पुरुषा अप्ना प्रत्ययिता
वाचो येषां ते तद्योक्ता सन्तु भवन्त । अप्ना प्रत्ययित क्षिप्रित्यमर । उप-
जातिर्द्वेषम ॥

(१४२) राजेति । अहो गद् सन्वोधनार्थं । अहो भिगर्थे योक्ते च कर्-
णार्थविषादयो । सन्वोधने प्रथमावामिति सेदिमी । अस्माभिसत्तावद्भ्युप-
गतमङ्गीकृतम् । अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिपत्तिसमाधय इत्यमर । पयमेवंविधा

शार्ङ्ग ॥ विनिपातः । (१४३)

राजा ॥ विनिपातः पौरवैर्लभ्यत इत्यत्र द्वेयमेतत् । (१४४)

शार्ङ्ग ॥ भो राजन् किमत्रोत्तरैः अनुष्ठितो गुरुनियोगः सम्प्रति
प्रतिनिवर्त्तामहे वयम् । (१४५)

ॐ तदेवा भवत पत्नी त्यज वैना गृहाण वा ।

उपयन्तुर्हि दारेषु प्रभुता विश्वतोमुखी ॥ (१४६)

गौतमि गच्छाग्रतः । (१४७)

इति सर्वं प्रस्यता । (१४८)

शकु ॥ अहं दायां इमिणा किद्वेण विप्लवा तुह्येवि मं
परिच्यअध । इत्तुपस्विता । (१४६)

• गौत ॥ म्पित्वा परिहृत्वावभोच्य ष ॥ यच्छ सद्गरय अणुगच्छदि शो
करुणपरिदेविणी सउन्तला पञ्चादेसपरुसे भत्तरि किं करोड
तवस्त्रिणी । (१५०)

शाङ्ग ॥ सरोषं प्रतिनिहत्त्व । आः पुरोभागिनि किमिदं स्वातन्त्र्य-
मवलम्बसे । (१५१)

शकु ॥ भीता वेपते । (१५२)

शाङ्ग ॥ शकुन्तले श्द गोतु भवती । (१५३)

(१४६) शकु इति । अहमित्यादि । अहमिदानीमनेन कितवेन विप्रलब्धा ।
यूयमपि मां परित्यजथ । कितवेन धूर्त्तैः । कितवो धूर्त्तैः उन्मत्ते वल्लभे कनका-
श्लये इति विश्व । विप्रलब्धा विप्रयुक्ता वल्लिता वा । विप्रलम्भो विप्रयोग इत्य-
मर । अतुप्रस्थिता अतुगच्छति सर्वानिति शेष ॥

-- (१५०) गौतेति । स्थित्वा गमनाच्चिहत्त्व । वच्छेत्यादि । वत्त शाङ्गैरव
अतुगच्छति न करुणपरिदेविनी शकुन्तला । प्रत्यादेशपरुसे भत्तरि किं करोड
तपस्विनी । करुणेन करुणरसेन परिदोष्यति विलपति . वा सा करुणपरि-
देविनी । तिलाप परिदेवनमित्यमर । प्रत्यादेशेन प्रत्याख्यानानेन परुसे गिड दे
भत्तरि तथाविध भर्त्सुसमीपे । सामीप्याधिकरणे सप्रभी । सामीप्याक्षेपविषयं
'ध्याप्रसाधारणसर्वविषयकम्' । किं करोत्विति सम्प्रश्ने गौ । तपस्विनी अतु-
कम्पाह्वं । तपस्वी तापसे वातुकम्पाह्वं चेति विश्व ॥

(१५१) शाङ्गैति । आ इति कोपे । पुरोभागिनि दोषकदर्शिनः । दोषैरु-
हक पुरोभागीत्यमर । यो कर्मणातुचितेन क्वचन दोषमात्रं जायत न कश्चित्-
पुण्यश्लात्मानुवायी दोषैकहक । स्वातन्त्र्यः स्वाधीनता । तथाषोडशम् । पिता
रक्षति कोमारो भर्त्ता रक्षति शोचने । पुत्रय स्वनिरे रचे स स्त्री स्वातन्त्र्यगच्छतीति ॥

(१५२) शकु इति । वेपते कम्पते ॥

(१५३) शाङ्गैति । उगमम् ॥

यदि यथा वदति क्षितिपसाथा
त्वमसि किं पुनरुत्कुलया त्वया ।

अथ तु वेत्सि शुचिन्नतमात्मनः

पतिगृहे तव दास्यमपि क्षमम् ॥ (१५४)

तिष्ठ साधयामो वयम् । (१५५)

राजा ॥ भोक्षपस्विन् किमत्रभवती विप्रसभसे । कुतः (१५६)

कुसुदान्येव यथाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।

यशिनां हि परमरिग्रहसंक्षेपपराङ्मुखी वृत्तिः ॥ (१५७)

(१५४) यदीति । क्षितिपो राजा यथा वदति नेयं मया परिणीतपूर्व्वेति । यदि त्वं मयासि तदा उत्कुलया उदुगतं कुलं यस्यां सा तयोक्तया त्वया पुन किं अस्माकं किं कार्यंक्षित्तय । अथतु यदितु आत्मनोन्नतभाषार शुचि पवित्रं वेत्सि जामासि गदा पतिगृहे राजगृहे तव दास्यं दासीभावोपि क्षमं वृत्तम् । क्षम यत्ने हिते विहित्य पर । इदं द्रुगविलम्बितं नाम वृत्तम् ॥

(१५५) तिष्ठेति । साधयामो गच्छाम । तदुक्तम् । प्रायेण यत्नक साधनेमे स्थाने प्रयुज्यत इति ॥

(१५६) राजेति । अत्रभवती शकुन्तला किं कथं विप्रसभसे परित्यजसि । विप्रसभो विप्रयोग इत्यमर । अत्रं विप्रसभेनाथयं नवैनामइमत्र पराङ्मुख एवेति भाष । तत चेत्तु उद्गाथयति कुत इति ॥

(१५७) कुसुदानीति । हि यस्यात् यथाङ्क यन्द्रमाः कुसुदानि कैरवाद्येव बोधयति अन्नीलयति । न पङ्कजानीत्यर्थं । सविता भास्करः पङ्कजानि पद्मान्येव बोधयति न कुसुदानीत्यर्थं । एवं यशिनां जितेन्द्रियमानवानां वृत्ति महत्ति । वृत्तिविपरणाजीव मौपिक्वादिप्रसंभ इति जेदिनी । परेपामितरेषा परित्यहाया पत्नीना संक्षेपेव स्वर्षेपु पराङ्मुखी विस्तयो भवति । पत्नीपरिधनादानमुलयाया परित्यहा इत्यमर । अत्र पर-कारदयनेनपरित्यहापराङ्मुखत्वधर्मस्यैव निदंघात् प्रतिवस्तुपहालङ्कार । तदुक्तं इत्येते । प्रतिवस्तुपमा सा स्थाहाक्ययोगस्यसाभ्ययो । एकोपि धर्मं सामान्यो यत्र निदिश्यते उपगति । यथाय्यां जगति ॥

शार्ङ्गं ॥ राजन् अथ पूर्व्वदृत्तं व्यासङ्गाद्विद्यतं भवेत् तदा
कथमधर्मभीरोर्दारपरित्यागः । (१५८)

राजा ॥ भवन्तमेवात्र गुरुलाघवं दृच्छामि । (१५९)

मूढः स्यामस्मेघा या वदन्निष्येति संशये ।

दारत्यागी भवास्याहो परस्त्रीस्पर्शपांशुलः ॥ (१६०)

पुरोधः ॥ विचार्य्यं ॥ यदि तावदेवं क्रियताम् । (१६१)

राजा ॥ अमुयास्तु मां गुरुः । (१६२)

इतो ॥ अत्रभवती तावदाप्रसवाद्दंष्ट्रदृष्ट्यै तिष्ठतु । (१६३)

(१५८) शार्ङ्गेति । अथेति प्रश्नस्योत्तरकं । मङ्गलानन्तरं च प्रश्नकारु स्त्रीष्वथो अथेत्य-
मरः । पूर्व्वदृत्तं पूर्व्वचरितम् । दृत्तं पद्ये चरित्वे चेत्यमरः । व्यासङ्गात् कार्यान्तराशङ्केः ।
अधर्मभीरोरधर्माङ्गयशोवत्स । परपरित्यजसंश्लेषगङ्गित्यप्रतिपादनादिति भावः । कथं
केन प्रकारेण । दारपरित्यागः कथं त्वं दारान् परित्यजसीत्यर्थः । यतोऽस्ति तत्राध-
धर्म इति भावः ॥

(१५९) राजेति । अत्र विषये । भवन्तं-शार्ङ्गरं । गुरुलघुर्भावो गुरुलाघवम् ।
भावे ष्यः । छुपञ्चालादित्वादन्यपददृढिः । राजेत्यनन्तरं पुरोधसं प्रसीति कश्चित्पाठः ।
तत्र भवन्तं गुरुम् ॥

(१६०) प्रश्नमाह । मूढ इति । अहं मूढः प्राप्नोषुः विवृततविषाहृत्तान्त इति
यावत् । स्यां भवेयं अथवा यथा नारी निष्या वदेत् इति संशये दारत्यागी धर्मपत्नीपरि-
त्यागी भवामि । मूढत्वे सतीति भावः । आहो किम्बा । आहो एताहो किञ्चन
विकल्प किं किञ्चन चेत्यमरः । परस्त्रीस्पर्शेन परदारस्पर्शेन पांशुलो मलिनो भवामि
अस्यानिष्यानादिति इति भावः । इति दृच्छामोत्यन्वयः । संशये परस्त्रीसंप्रदाहार-
त्यागो परतिरिति राजानिप्रायः ॥

(१६१) पुरोधः इति । यदि तावत् यदि तथा तदा एवं पक्षमायं क्रियताम् ॥

(१६२) राजेति । अमुयास्तु उपदिशत ॥

(१६३) इतो इति । आप्रसवात् प्रसवपर्यन्तम् । अङ्गदृष्टे अङ्गाकं भवने ॥

- राजा ॥ कुत इदम् । (१६४)

पुरो ॥ त्वं साधुनैमित्तिकैरुपदिष्टपूर्वः प्रथममेव चक्रवर्त्तिनं पुत्रं
जनयिष्यसीति । स चेन्नानिदोहितसाल्लक्षणेपपन्नो भविष्यति
ततोऽभिनन्द्य शुद्धान्तमेना प्रवेशयिष्यसि विपर्यये त्वस्याः पितुः
समीपगमनं स्थितमेव । (१६५)

राजा ॥ यथा गुरुभ्यो रोचते । (१६६)

पुरो ॥ उत्थाय ॥ वत्से इत इतो ऽगुगच्छ माम् । (१६७)

शकु ॥ भयवद्दि वसुन्धरे देहि मे अन्तरं । इति स इ पुरोधसा
गौतमीतपस्त्रिभिश्च रुदतो निष्क्रान्ता (१६८)

(१६४) राजेति । इदं भयङ्करावस्थानम् ॥

(१६५) पुरो इति । निमित्तानि शुभाशुभलक्षणानि जानन्तीति, नैमित्तिका ।
निमित्तं हेतुलक्षणोरित्यमरः । साधुनैमित्तिकैरुत्कृष्टगणकै प्रथममादावेव चक्रवर्त्तिनं
साध्वंभोषं पुत्रं जनयिष्यसि उत्थादयिष्यसि इति त्वत्पदिष्टपूर्वं पूर्वंसुपदिष्टः । स
गर्भात् प्रसूतो मुनिदोहितो मुनिदोहितस्तुत्सेत् यदि तन्नक्षत्रैश्चक्रवर्त्तिधिष्णैः । यस्य
पादसले पद्मं चक्रं वाप्यथ तोरणम् । अङ्गुलं कुलिशं वापि स राजा भवति भुवमिति
तथा आजातुलम्बिनो बाहू लक्ष्मो धीनो नृपेश्वरे इत्याद्यन्तै रूपपन्नो युक्तो भविष्यति तत-
स्तदा अभिनन्द्य आह्वय्य एतां नारीं शुद्धान्तमनं पुरं प्रवेशयिष्यसि । विपर्यये वैपरीत्ये
राजलक्षणभावे इति यावत् । अस्यां नार्यां पितुः समीपगमनं कण्वसमीपगमनं
स्थितमेव्याहृतमेव ॥

(१६६) राजेति । यथा यत्प्रकारो गुरुभ्यो रोचते गुरुणा भवता प्रीतिसुत्यादयति ।
यथै दिव्यासूयाक्रोधेष्यां रुचिद्रोहेत्यादिना गुरुभ्य इति चतुर्थी ॥

(१६७) पुरो इति । नामतुगच्छ मदतुगाग्निनी भव ॥

(१६८) शकु इति । भयवदीति । भयवति वसुन्धरे देहि मे अन्तरम् । वसुन्धरे
वसुमति । अन्तरमवकाशम् अङ्गुलं गच्छामीति भावः । इति इत्युक्त्वा रुदतो क्रन्दन्ती
पुरोधसा राजपुरोहितेन गौतमी च तपस्त्रिनो च ते तैश्च स इ निष्क्रान्ता अपगता ॥

राजा ॥ शापव्यवहितमृति यजुन्ललागतमेव चित्तन्वयति ॥ (१६६)

नेपथ्ये ॥ आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम् । (१७०)

राजा ॥ कर्णं दत्त्वा ॥ किन्तु खलु स्यात् । (१७१)

पुरोधः ॥ प्रविशन्नसंविषयम् ॥ देव अद्भुतं खलु सृष्टम् । (१७२)

राजा ॥ किंमिव । (१७३)

पुरो ॥ देव पराहृत्तेषु कण्ठशियेषु । (१७४)

सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाला

बाह्वृक्षेपं रोदितुञ्च प्रहृत्ता ॥ (१७५)

राजा ॥ ततः किम् । (१७६)

(१६६) राजेति । शापेन दुर्वासस शापेन व्यवहिता कृतव्यवधाना मृतिर्वस्य स तयोक्तः । यजुन्ललागतं यजुन्ललासम्बन्धम् ॥

(१७०) नेपथ्य इति । सुगमम् ।

(१७१) राजेति । कर्णं दत्त्वा साभिनिवेशं श्रुत्वा । किन्तु वितर्के । किन्तु प्रश्रित-
कैयोरिति मेदिनी । खलु प्रभे ॥

(१७२) पुरो इति । अद्भुतमाचर्य्यम् । विष्णयोऽद्भुतमाचर्य्यं मित्यम्बर ॥

(१७३) राजेति । किमिव कीटक ॥

(१७४) पुरो इति । पराहृत्तेषु निहृत्तेषु कण्ठशियेषु तपस्त्रिय । ततः श्लोकीयार्थान्वय ॥

(१७५) सेति । स्वानि स्त्रीयानि भाग्यानि दैवानि निन्दन्ती सा बाला च
बाह्वृक्षेपं बाह्वृक्षेपं रोदितुञ्च प्रहृत्ता आरब्धवती । एतदनन्तरं राजवचनान्ते वक्ष्य-
माणेन परार्द्धेन वाक्यसमापनम् । बाह्वृक्षेपमिति द्वारा स्वाहाद्वादिनि वक्तव्याश्चर्य्यम् ।
मान्नाव्ययेन समाप्तः । यस्मिन्क्षेत्रे क्षिप्ते न धियते तदद्भुतम् ॥

(१७६) राजेति । सुगमम् ॥

पुरो ॥

स्त्रीसंस्थानश्चाप्सरसीर्यमारा-

दुत्क्षिप्याङ्गे ज्योतिरेना तिरोऽभूत् ॥ (१७७)

धर्मो ॥ विष्णुर्धं रूपयन्ति । (१७८)

राजा ॥ भगवन् प्रागेवास्त्राभिरेषीर्यः प्रत्यादिष्टः किं कृपा तर्क-
शान्त्वियते वित्रास्यताम् । (१७९)

पुरोधा ॥ विजयस्य । इति निष्क्रान्त । (१८०)

राजा ॥ येत्रयति पर्याकुलोऽस्मि शयनीयमृष्टमार्गमादे-
शय । (१८१)

(१७७) पुरो इति । पुरोधा प्राचुक्तलोकस्यापराधं गाह्यं स्त्रीति । स्त्रीणां संस्थान-
भारतितिरिच संस्थान यस्य तत् तद्योक्तम् । संस्थानमाहृतौ स्रयो सखिनेत्रे अहृष्ये इति
भेदिनी । अप्सरस्तीर्य अप्सरसामिन्न तीर्यं दर्शनं यस्य तत् अप्सरोपदृश्यमानं मिति यावत् ।
तीर्यस्तुमित्युपक्रम्य उपाध्याये दर्शने चेति शब्दाब्धि । अपरा अप्सरस स्त्रीर्यं योनि
र्यस्य तत् अप्सरोयोनि इत्यर्थं । तीर्यं योनौ जलावतारे चेति जलायुध । उद्योति
खेवर । गम्यन्व्याहृत्यये स्त्रीसंस्थानमिति । आरात् शनीपादेनां वाडामह्ने क्रोडे
उत्क्षिप्य उप्तोत्य तिरोऽभूत् अनाहितमभूत् । तिरोऽनर्हं तिर्यगर्थे इत्यमर ।
हो अकारो भाष्यद्वयगतौ क्रिययो पीष्वापर्यन्तमप्यवहितं बोधयत । इदं शालिनो नाम
इत्तम् । तदुक्तम् । सुखो वर्षो जायते यत्र षष्ठं कन्दुस्वीव तद्देवाटमान्यो । वित्राण
स्यात्तन्नि वेदै सुररूपै स्तां भाषन्ते शालिनो आन्दसीया इति ॥

(१७८) धर्मो इति । रूपयन्ति नाटयन्ति ॥

(१७९) राजेति । एषोऽयं शकुन्तलारूपं वस्तु । प्रत्यादिष्टो निराहृत । इदानीं
माहृष्येपि सन्देशादर्थपदप्रयोग । तर्कस्य किमेव किमेवमिति विचारेण । कृपा
मित्र्या । अन्वियते अहृष्यते ॥

(१८०) पुरो इति । सुगमम् ॥

(१८१) राजति । पर्याकुल परित्रान्त । शयतेऽस्मिन्निति शयनीयम् । अधि-
कारणे अनोय । तत्र तत् मृष्टमिति तस्य भागम् ॥

प्रती ॥ इदो इदो देवो । इति प्रस्थिता । (१८२)

राजा ॥ परिक्रम्य सुगम् । (१८३)

कामं प्रत्यादिष्टा स्मरामि न परिग्रहं मुनेस्तनयाम् ।

बलवन्तु दूयमानं प्रत्याययतीव मा हृदयम् ॥ (१८४)

इति निष्क्रान्ता सर्थे । पञ्चमोऽङ्कः । (१८५)

(१८२) प्रतीति । इद इत्यादि । इत इतो देव । सुगम् ॥

(१८३) राजेति । सुगम् ॥

(१८४) काम मिति । प्रत्यादिष्टा निराकर्ता मुने क्षत्रयां परित्यज परिणीता कामं प्रत्याप्तं न स्मरामि । बलवन्तु दूयमानमतिशयेन स्त्रियमानम् । दूहय खेदे इति कविकल्प-
द्रुम । हृदयं मनस्तु भवं प्रत्याययति परिणीतपूर्वतया विश्वासवतीव । इय माय्या ॥

(१८५) इतीति । एतच्छकौ सत्यामित्यर्थं ॥

इति श्रीकृष्णनाथसम्भ्रंजतायाणभिज्ञानसङ्गन्तलटीकाया

महाशिकाशायां पञ्चमाङ्कविपरणम् ॥

अथ पञ्चमाङ्गणोऽङ्गावतारः ।

ततः प्रविशति नागरकश्याल पचाद्वाङ्गवर्षं पुरुषमादाय
रक्षिष्यो च । (१)

रक्षिणौ ॥ पुरुषं ताडयित्वा ॥ अले कुम्भिलया कधेहि । तए
एथे महामणिभाशुले उक्ताण्णामावखले लाञ्छनीए । ए
शमाशादिदे । (२)

पुरुष ॥ भीतिनाटितकेन ॥ पशीदन्तु पशीदन्तु मे भायामश्ये श
हमे ईदिगश्य अकञ्जश्य कालके । (३)

(१) तत इति । नागरको नगरस्य प्रधानरक्षक स्तस्य श्याल पञ्जीभवात् । श्याला
स्युभवात् । पत्न्या इत्यनर । पचाद्वाङ्गवर्षं पृथग्वनवाङ्गं कत्वा षडम् । पुरुषं कर्मणि
कृतम् । आदावेत्यस्य कर्त्तारो रक्षिणौ । रक्षिणौ रक्षको च प्रविशत इति शेषः ॥

(२) रक्षिणाविति । ताडयित्वा आहत्य । अले इत्यादि । अले कुम्भिलक कथय
त्यत्र त्वया एतन्महामणिभासुरसुक्तीर्षेनामासुरं राजकीयमहुरीयकं समासादितम् ।
कुम्भिलकघोर । कुम्भिल कालमीने च घोरे लोकायंघोरयो रिति मेदिनी । मच्छेति ।
महामणिना भासुरं दीप्तमत् । निहाममङ्गो पुर इति पुर । उक्तीर्षानि अङ्गिताणि
नागाधराणि यत्र तत् । समासादितं प्राप्तम् ॥

(३) पुरुष इति । भीतिनाटितकेन निश्चिन्तयन्त्यापारेण । पशीति । प्रशीदन्तु
प्रशीदन्तु मे भावनिन्ना नाहनीद्वयसाकायंश्च कारक । भावनिन्ना भावेण निहन्तु
गौरपिता । भावे निहानित्यनर । गौरपिताः स्त्रायंनिन्नाः प्राप्याहमभन्रसा इति
तिष्ठाङ्गवेपः । अहायंश्च शीर्षं ॥

एक ॥ किणु क्यु शोचणे बह्मणेशि त्ति कडुअ लज्जा दे पडि-
भवहे दिण्णे । (४)

• पुरुष ॥ भ्रुणुध दाव चर्गं क्यु शक्रायदालवाशी धीवले । (५)

द्वितीयः ॥ अले पाचञ्जले किं तुमं अह्मेहिं यशदिं जादिच्च
पुच्छीअणि । (६)

नाग ॥ सूरभअ कधेदु सवं अणुक्रमेण मा अन्तरा पडि-
यन्धेअ । (७)

उभौ ॥ जं आबुत्ते आणवेदि लवेहि ले । (८)

(४) एक इति । रक्षिणोरिति शेष । किरणित्यादि । किणु खलु योगिनो ब्राह्मणी-
सीति ज्ञत्वा राक्षा ते प्रतिपद्ये इति । प्रतिपद्य प्रतिपाद्य ॥

(५) पुरुष इति । युष्मदित्यादि । -उद्भूत तावत् अहं खलु शक्रायतारवासी धीवर ।
शक्रायतारो गङ्गातीरगत प्रदेशविशेष । धीवर कैवसं । कैवसे दासधीवरावित्यमर ॥

(६) द्वितीय इति । रक्षिणोरिति शेष । अले इत्यादि । अले पाटञ्जर किं त्वस-
न्नाभि वंसति जातिश्च दृच्छसे । पाटञ्जरयोर । चौरैकागरिकस्त्रेणदस्युतस्कर
शोषका । प्रतिरोधिपरस्त्रन्दिपाटञ्जरमलिभृत्वा इत्यमर । दृच्छते हिंसककणने
याचादो पाठात् त्वमिति गौणकर्म्मणि कर्म्मप्रत्ययो न वसतिजात्योर्मुष्पयोरपि । तदुक्तं
न्यादिअन्नाटगत्यर्था सख्ये ढे टत्यमात्रुयु । गौणे याचादयोऽन्येह यथेहं द्विदुष्वि-
तीति ।

(७) नागेति । सूरभअ इत्यादि । सूरभक कथयत सर्वमनुक्रमेण । मा अन्तरा
प्रतिवधेयाः । 'सूरभक इति द्वितीयरक्षिणे, आग्नेयम्' । 'अनुक्रमेण अन्तरात्' । 'अन्तरा
मध्ये भाग्यस्वेति शेष । अघान्तरेऽन्तरा । अन्तरेण च मध्येऽसुरित्यमर । मा प्रतिवधेया,
प्रतिवधको वा भू ॥

(८) उभाभिति । रक्षिणावित्यर्थं । जमित्यादि । यदाबुत्त आज्ञापयति । उप रे ।
आबुत्तो भगिनीपति । भगिनीपतिराबुत्त इत्यमर । उप कथय ॥

अथ पञ्चमाङ्गशोऽङ्गान्तरः ।

ततः प्रविशति नामरकश्चाल पचाहाङ्गवर्धं पुरुषमादाय

रक्षिषी च (१)

रक्षिषी ॥ पुरुषं साहयित्वा ॥ अले कुम्भिलया कधेहि ॥ तए
एथे महामग्निभाशुले उक्षिप्तगामाखले लाञ्छनीए ॥ ए
गमायादिदे । (२)

पुरुष ॥ भीतिनाटितकेन ॥ पशीदन्तु पशीदन्तु मे भायामिश्रेण
हृग्ने ईदिगश अकञ्जश कालके । (३)

(१) तत इति । नामरको नामरकश्चाल इत्यङ्गान्तरः पञ्चीभ्याम् । श्याला
स्यभ्रौतः पत्न्यादत्यगरः । पचाहाङ्गवर्धं पचलग्नयाङ्गं कृत्वा वदन्तु । पुरुषं कामपि
जनम् । आदायेत्यस्य कर्त्तारो रक्षिषी । रक्षिषी रक्षको च प्रविशति इति शेषः ।
सहजसंज्ञिणागिति । कर्त्तृकर्मिणः । ववञ्जला । अन्वेषणाङ्गम् । यदा श्रोत्रिय एकां
यासां सकृदां वा मङ्गिरस्यैव वा मङ्कणमन्त्रितो विप्रः श्रोत्रियो नाम मन्त्रविदिति
देवलोक्तलक्षणो विप्रः । अतुकम्पया कृपया बहुक सुकुमारस्वभाषोपि पशुमारणकर्मण
नायक्यं श्रेयस्कागलमाखभेत । अग्नीसोमोयं पशुमारणमेव । तेषां ऊर्जमष्टम्यं शौचि-
त्यादिद्वन्द्वित्यनुदितपशुघातेषु दारुणो भीषणो भवतीति शेषः । तथा च सदोवमपि
परमप्रागतं कर्म न गर्हणीयमिति भावः । अतएव शीतायात् । सहजं कर्म कोनीय सदोव
मपि न त्यजेत् । अस्मिन्नाङ्गि दोषेण धूमेवाग्निविषादमा इति । सुन्दरी नाम वृक्षमेतत् ।
सहजन्तुं प्राक् ॥

(१३) आग्नेनि । तदो तदो ततस्ततः ॥

एक० ॥ किमु क्लु शोचणे बह्मणेति त्ति कदुच्च लज्जा दे पडि-
व्वहे दिसे । (४)

• पुरुष ॥ शुशुभ दाव इग्गे क्लु शक्कायदालवाशी धीवले । (५)

द्वितीयः ॥ अले पाचच्चले किं तुमं अहोहिं वशदिं जादिच्च
पुच्छीअग्नि । (६)

भाग ॥ स्र्ध्ध कधेदु सव्वं अणुक्कमेण मा अन्तरा पडि-
पन्नेअ । (७)

उभो ॥ जं आमुत्ते आणयेदि लवेहि ले । (८)

(४) एक इति । रक्षिषोरिति शेषः । किष्वत्त्वादि । किमु उच्यु शोभनो ब्राह्मणो-
पीति कृत्वा राज्ञा ते प्रतिपद्ये दत्तः । प्रतिपद्य प्रतिपद्याह्वाः ॥

(५) पुरुष इति । शुशुभेत्यादि । श्लेषुत तावत् अहं खलु शक्कावतारवासी धीवर ।
शक्कावतारो गङ्गातीरगतः प्रदेशविशेषः । धीवरः कैवर्त्तः । कैवर्त्तं दासधीवरवित्त्वगरः ॥

(६) द्वितीय इति । रक्षिषोरिति शेषः । अले इत्यादि । अरे पाटञ्चर किं त्वम-
ग्नाभि वंसतिं जातिञ्च पृच्छस्ये । पाटञ्चरथौरः । चौरैकागरिकस्तेनदस्युतस्कर-

प्रतिरोधिपरारक्षन्दिपाटञ्चरमसिञ्च चा इत्यगर । पृच्छते हिं कर्मकगणने
(११) नामिति । आभावः - - - - -

गतमिति नास्ति सन्नेह यतोऽयमाभिपगन्धो वाति । आगम इदानीमेतस्यैव विम्वदध्यः
तदेत राजकुलमेव गच्छामः । जालुक इति प्रथमरक्षिषो नाम । यत इत्यादि । यतो

यस्यादयमाभिपगन्धो गत्स्यगन्धो वाति गच्छति । यतस्य अहुरीयकस्य एष धीवरोक्त
आगम आगतेर्वृत्तान् इदानीं विम्वदध्यो विचारणीयः न उपेक्षणीय इत्यर्थः । यत

आगच्छत । राजकुलं राजभवनम् । कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणे पितृ । भवने च
ततो ह्योपनिधि मेदिनी ॥

(१६) रक्षिषाविति । धीवरं चौरत्वेनाभिपस्तम् । गच्छेत्यादि । गच्छ रे अन्वि-
च्छेदकः गच्छ । रे इति तुच्छसन्धोपने । सन्धोपनेऽह्वा भोः पाट् पाट् हे हे इहोऽरेरिति
चेति हेमचन्द्र । अन्विच्छेदकथौरः ॥

इति परिक्रामन्ति । (१७)

नाग ॥ सूच्यच्च ब्रूध गोडलदुआले अप्पमत्ता पडिपालेध मं जाय
लाअउलं पवेसिअ णिक्कमामि । (१८)

उगौ ॥ पविशदु आवुत्ते शानिप्पशादत्तं । (१९)

नाग ॥ परिक्रम्य निष्क्रान्त । (२०)

सूच ॥ जालुअ चिलाअदि क्खु आवुत्ते । (२१)

जालु ॥ एं अक्खलोवशप्पणीआ राआणो होन्ति । (२२)

सूच ॥ फुल्लन्ति मे अग्गइत्या इमं गणित्थेदं वावादिदुं । (२३)

(१७) इतीति । इति एतदुक्तौ सत्याभित्यर्थं । परिक्रामन्ति राजकुलगमनं रूपयन्ति
धीवरसञ्चिता सर्वे इति शेष ॥

(१८) नागेति । सूच्यच्च इत्यादि । सूचक इह गोपुरद्वारे अप्पमत्तौ प्रतिपालयत्
वा यावद्वाजकुलं प्रविश्य निष्क्रामामि । गोपुरद्वारे गोपुरसंज्ञके द्वारे । पुरद्वारं गोपुर-
मित्यमरः । अप्पमत्तौ धीवर प्रति सावधानौ । प्रसादोऽनवधानतेत्यमरः । प्रतिपालयत्
युवा प्रतीक्षेयाम् । निष्क्रामामि । प्रत्यागच्छामि । क्रमोऽपेक्षितं इति दीर्घं ॥

(१९) उभावेति । पवीत्यादि । पविशत आवुत्त स्वाभिप्रसादायम् । स्वाभिनी
भर्तुं प्रसादाय प्रसन्नतायम् ॥

(२०) नागेति । परिक्रम्य राजकुलगमनं रूपयित्वा ॥

(२१) सूचेति । जालुश्च इत्यादि । जालुक विरयति सुल्लावुत्त । विरयति विलम्बं
करोति । सुम् मन्त्रे कथमित्यर्थं ॥

(२२) जालु इति । अनित्यादि । नन्वपसरोपसंपन्थीया राजानो भवन्ति । ननुत्वात्
मन्त्रे । ननुयद्दो विनियत्ते । अतुमन्त्रे इति मेदिनी । राजानोऽनपरेष्वापकाधेन च
सपन्थीया उपगम्या भवन्ति ननु ॥

(२३) सूचेति । फुल्लन्तीत्यादि । स्फुरणो मे अक्खइत्तो इमं यन्विच्छेदकं व्यापा-
दयित्वाम् । स्फुरण सञ्ज्ञेते । अक्खइत्तो पाणो । व्यापादयित्वां वारयित्वाम् ॥

धीर ॥ शालिहृदि भाये अचालणमालके भविदुम् । (२४)

जासु ॥ विदोक्त ॥ एषे अह्नायं ब्रह्मले पत्ते गेह्निष्य लाअ-
शाशयं आअच्छदि यम्पदं एषे शललायं मुचं पेक्खदु अइवा गिह्व-
शिमालायं बली होदु । (२५)

नाग ॥ प्रविश्य ॥ सिग्घं सिग्घं एदं । इत्यर्होक्ते । (२६)

धीर ॥ हा हतोक्खि । इति विवादं नाटयति । (२७)

नाग ॥ मुञ्चध जालोपजीविणं । उववसे से अद्गुलिअस्स आगमे
अह्म शामिणा जाव कधिदं । (२८)

(२४) धीनेति । शालीत्यादि । नाहंति भाषोऽकारणमारको भवितुम् । भाषो विद्वान् ।
अकारणमारक, अनिमित्तघातक ॥

(२५) जासु इति । विदोक्त पन्थानं इष्टा । एषे इत्यादि । एषोऽस्माकनीश्वर, पत्ने
वृद्धीत्या राजभासनमागच्छति । साम्प्रतमेव स्वकुल्यानां सुखं प्रेक्षता अथवा वृद्धशुभा-
खानां बलिर्भवतु । अस्माकनीश्वरो नागरकश्याल, । पत्ने वृद्धीत्या पत्नारुदं वृद्धीत्या ।
राजभासनं राजादेशम् । एव धीवर, । स्वकुल्यानां निजवंश्यानाम् । बलिरूपहार, ।
दण्डादण्डयोर्बभोरेव सम्भवादिति भावः । करोपहारयो, उंघि बलि, प्राण्यद्वजे
स्त्रियामित्यवर, ॥

(२६) नागेति । प्रविश्य रङ्गभूमि मितियेष । सिग्घवित्यादि । शीघ्रं शीघ्रमेतम् ।
इत्यर्होक्ते सुश्रुतं जालोपजीविन मित्यन्तस्य वाक्यस्याहं उक्ते ॥

(२७) धीनेति । हेत्यादि । हा हतोक्खि । हा विवादे । विवादं विषयतां नाट-
यति रूपयति । वारयतमिति वाक्येष्वननुमायेति भावः ॥

(२८) नागेति । मुञ्चधेत्यादि । सुश्रुतं जालोपजीविनम् । उवपसोऽस्याङ्गुरीयस्या-
गमः । अहत्स्वामिना यावत् कथितम् । उवपसो युक्तः । यावत् यदा अहत्स्वामिना
राज्ञा कथितं तदा उवपस इत्यन्वयः ॥

छत्र ॥ जहा आणवेदि आवुत्ते जमवशदिं गदुच पड्डिणित्तते
क्खु एसे । इति धीवरं वन्वनाम्भोपयति । (२९)

धीव ॥ भट्टके शम्पदं तुह केलके मे जीविदे । इति पादयोः
पतति । (३०)

नाग ॥ उट्टेहि एसे भट्टिणा अङ्गुलीअमुल्लसम्भित्ते पारितोसिए
दे प्पसादीकदे तर गेह्लु एदं । इति धीवराय कटकं ददाति । (३१)

धीव ॥ संहपं समणामसु प्रतिगृह्य ॥ अणुग्गहीदोह्वि । (३२)

जालु ॥ एसे क्खु, रखा तथा अणुग्गहिदे जधा शूलादो ओदा-
त्तिअ हत्थिक्खन्धे शमालोविदे । (३३)

छत्र ॥ आवुत्ते पालिदोशिएण जाणानि महालिहलदणेण
अङ्गुलीअएण शामिनो बड्ढमदेस्य होदव्वं । (३४)

(२९) छत्रेति । जधेत्यादि । यथाज्ञापयन्त्यावुत्तः । यमवसतिं गत्वा प्रतिनिष्ठतः
खलुषः । यमवसतिं यमवेश्म ॥

(३०) धीवेति । भट्टके इत्यादि । भक्तं । साम्प्रतं तव क्रीतकं मे जीवितम् । श्रोतकं
क्रीतम् ॥

(३१) नागेति । उट्टेहीत्यादि । उत्तिष्ठ एतद्भक्तौ अङ्गुरीयमुख्यसम्भितं पारितोषिकं
ते प्रसादीकतं तदुदृष्ट्वाप्येतत् । भर्ता राजा । अङ्गुरीयस्य यन्मुख्यं सम्भितं तत्परि-
मितं पारितोषिकं परितोषदत्तं वस्तु प्रसादीकतं प्रसवतास्त्वधीकृतम् । कटकं वलयं ।
कटकं वलयोऽस्त्रयोनिश्वरः ॥

(३२) धीवेति । अणुग्गहीतोऽस्मि । अणुग्गहीतः कृतानुग्रह ॥

(३३) जालुइति । एसे इत्यादि । एष खलु राज्ञा तद्यादुदृष्टीतः यथा शूलादवतार्य
वृत्तिस्त्वर्थं समारोपितः । एष धीवरः । शूलान्मनुष्यवधार्थरोपितादयः क्षीलकात् ।
अवतार्य उत्तोष्य नमयित्वा । समारोपितो निवेशित ॥

(३४) छत्रेति । आवुत्ते इत्यादि । आपुत्त पारितोषिकेण जानानि महाहंरत्नेन
अट्टरीयकेण शामिनो बड्ढमतेन भवितव्यम् । जानानि अनुमिनोमि । महाहंरत्नेन
महाशूस्तरत्नभूतेन । शामिनो बड्ढमतेन राष्ट्र-समाहतेन ॥

भाग ॥ एष तस्मिं भट्टिणो महालिङ्गलक्षणं त्ति कदुच्च पलिदीसो
एत्ति उण तक्केमि । (३५)

• उभौ ॥ किं उण । (३६)

भाग ॥ तस्म दंसणेण भट्टिणा कोवि अच्चिमदो जणो सुमरिदो
त्ति जदो सुहृत्तयं पद्ददिगम्भीरोवि पज्जुस्सुअमणा आसी । (३७)

एव ॥ दोशिदे शोबुदे अ दाणिं भट्टा आवुत्तेण । (३८)

जासु ॥ एं भणेमि इमस्स मच्छसत्तुणो कदे । इति धीवरमच्छयया
पश्यति । (३९)

धीव ॥ भट्टालके इदो अहं तुह्माणम्मि शुलामुल्लं छोदु । (४०)

(३५) नागेति । खेत्यादि । न तस्मिन् भर्तुर्गङ्गाहरत्नमिति कृत्वा परितोष । एत-
त्पुनस्तर्जयामि । तस्मिन्नुद्वेगोये । महाहरत्नसत्कृष्टरत्नम् । एतत् पञ्चमभाषम् ॥

(३६) उभाविति । किं उण । किं पुन ॥

(३७) नागेति । तस्मैत्यादि । तस्य दर्शनेन भर्ता कोषभिमतो जन खृत इति यतो
सहृत्तं प्रहृत्तिगम्भीरोपि पर्युत्सुकमना आसीत् । तस्य अहुरीयस्य । भर्ता राजा ।
अभिमतो वाञ्छित । इतीति तर्कयामीत्यन्वितम् । सहृत्तं कञ्चित्कालं व्याप्य पर्युत्सुक-
मना आसीदिति सम्बन्धः । प्रहृत्तिगम्भीरं प्रहृत्त्या स्वभावेन गम्भीरं । पर्युत्सुकमना
उत्कण्ठितमना ॥

(३८) सूचेति । शोषिते इत्यादि । तोषितं शोषितं चेदानीं भर्ता आवृत्तेन ।
शोषितं शोकं गमितं । आवृत्तेन भवता ॥

(३९) जासु इति । एमित्यादि । ननु भणामि अस्य मत्प्रयत्नो कृते । नत्वहं
भणामि यत् अस्य मत्प्रयत्नोर्धीवरस्य कृते अर्थे भर्ता आवृत्तेन शोषित इति शेषः । नत्वा-
वृत्तेन स्तार्थं भर्ता शोषित इति भावः । अर्थे कृतेऽप्ययं तावत् तादर्थ्यं वृत्तं द्वयमिति
कोषसारः । असूयया दोषारोपणेन ॥

(४०) धीवति । भट्टेत्यादि । भट्टारक इतोऽहं युष्माकमपि सुरामुल्लं भवत् । इतो
राजप्रसादीकतकटस्य । सुरामुल्लं मद्यप्रयोगयोगि ॥

अभिज्ञानशकुन्तलम् ।

पष्ठोऽङ्कः ।

ततः अभिज्ञानाकाश्यानेन शिष्टकौषी । (१)

मित्र ॥ शिव्यत्तिदं मए पञ्जाद्यशिव्यत्तशिव्यं अक्षरातिथ-
सन्दिष्टं ता जाय साङ्गजणस्य अहिसेचकालो भये दाय सम्पदं
इमस्य राएसिणो वुत्तन्तं पञ्चवखीकरिस्य शं मेणचासम्बन्धेण
सरीरभ्रदा दाणिं मे सउन्तला तएअ दुहिदुषिमित्तं सन्दिष्ट-
पुव्वद्धि । (२)

लासु ॥ धीवल महत्तले शम्पदं अह्लाणं पिचवचशके शंभुत्तेषि
कादम्बरीशक्तिके कसु पढमं शोचिदे इच्छीअदि ता एचि शुण्डि-
आलअं ज्जोव गच्छन्ता । (४१)

इति निष्क्रान्तं चर्षे । अद्वापतार । (४२)

(४१) लासु इति । धीवलेत्यादि । धीवर महत्तर' साम्प्रतमप्याकं प्रियवयस्य संद-
शोसि कादम्बरीशक्तिकं कसु प्रथमसौहृदनिष्यते तदेहि शौण्डिकालयमेव गच्छाम ।
महत्तर अतिमहान् । साम्प्रतमिदानीम् । कादम्बरीत्यादि । प्रथमसौहृदं प्रथमसौहार्दं
कादम्बरी मदिरेव साक्षी प्रत्यक्षदर्शिजनस्वरूपा यस्य तत् तथोक्तं खलु तथामृतमेव
इष्यते लोकैरिति शेष । उक्तं समक्षदर्शनात् साक्षीति । चाण्डालादयो मद्यसृष्टिकमेव
परिणयनव्यापारं निर्व्यञ्जयन्तीति प्रथमसौहृदसक्तम् । गन्धोत्तमा प्रसञ्जेरा कादम्बव्यः
परिच्छुता । मदिरेकस्यमद्येधेत्यमर । साक्षिभन्दोत्र प्रत्यक्षदर्शिजनवापकता द्रुहेभ्य-
विषेयभाषान्विततथा न पुस्तं लङ्गाति । अत उक्तम् । उद्देश्यविषेयभावे लिङ्गाना नास्ति
तन्वतेति । तत् तस्मात् एहि आगच्छ शौण्डिकालयं सुराकारालयमेव गच्छामः ॥

(४२) इतीति । एवमुक्तौ सत्यामित्यर्थे । अद्वापतारः षष्ठाद्वापतरक, पञ्चमाद्वाप ।
तदुक्तम् । अद्वाप्ते स्मृति पात्रैकादशस्थाभिर्भागत । यद्वाद्दोऽपतरत्वेयोऽद्वापतार
इति स्मृत इति । अत्र पात्रैर्नागरकश्यालादिभिर्नृपतेरुत्कण्ठश्यासूत्रनादिरहावस्यामद-
र्शनात्मक षष्ठाद्दोऽपतरति ॥

इति श्रीकृष्णनाथशर्माकृतयागभिज्ञानशकुन्तलटीकाया

प्रवेशिकाख्याप्रामाद्वितारनाम

पञ्चमाद्वापंशक्तिवरणम् ॥

तत प्रविशति पूताद्दुरमाद्योक्तयन्ती चेटी तत्पृष्ठेऽपरा च । (४)

प्रथमा ॥ कथं चवत्विदो मज्जमासो । (५)

आताम्रहरिभवेष्टं च्छसितमित्रं विस्र वसन्तमासस्य ।

दिष्टं च्छमद्दुरचं क्खणमद्दुल्लु गिण्यच्छामि ॥ (६)

द्वितीया ॥ परञ्जदिए किं एदं एआद्दुणी मन्तेसि । (७)

प्रथमा ॥ मज्जचरिए च्छकलिकं पेक्खिअ उम्मान्तिआ म्मु

परञ्जदिआ होदि । (८)

अद्वयविषया सती उपलक्ष्ये प्रास्थामि । नाद्येनापतोयं आकायादवतरणं रूप
थित्वा ॥

(४) तत इति । पूताद्दुरमाद्यसकुलम् । चेटी भक्त्याविशेष । तत्पृष्ठे तत्पदात् ।
अपरा चेटीत्यर्थं ॥

(५) प्रथमेति । प्रथमा चेटीत्यर्थं । कथमित्यादि । कथसुपस्थितो मधुमास ।
मधुमासो वसन्तमास । मधु । दैत्ये चैत्रे वसन्ते चेति शिबि । पूताद्दुरेति चूत-
कलिकालोकनाम्नमधुमासस्यानुमानम् ॥

(६) आताम्रेत्यादि । आताम्रहरितमृत्तं च्छसितमित्रं वसन्तमासस्य । इष्टं पूताद्दुरकं
क्षणमद्दुल्लुं नियच्छामि । आताम्रमोषक्षोदितं हरितं पालासत्रयंश्च इत्तं वन्धनं यस्य
तत् । आताम्रं पाटलं विपदाक्षय मिति धनक्षय । पालासो हरितो हरिदिति मृत्तं
प्रसववन्धनमिति चामर । वसन्तमासस्य च्छसितं जीवितमित्र इष्टं पूताद्दुरकं चूत-
सकुल क्षणे च्छमं वसन्तमासविहिते इति यावत् मद्दुल्लुं मद्दुलाय हितं नियच्छामि
निश्चिनोमि । वसन्तमासस्य च्छसितमित्र इष्टमिति च्छममद्दुल्लुत्वात्ते हेतुरपथेय ।
निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयो क्षण इत्यमर । नियमो यन्त्रणायाश्च प्रतिष्ठा-
नियये व्रते इति मेदिनी । अत्रोच्छसितमित्रवेत्युल्लेखा । अन्धस्तु गाथास्थम् ॥

(७) द्वितीयेति । अपरा चेटीत्यर्थं । परेत्यादि । परभृतिके किं एकाकिनी मन्त्र-
यसे । परभृतिकेति प्रथमचेटीसत्ता । मन्त्रयसे अस्तुष्टं व्याहरसि ॥

(८) प्रथमेति । मज्ज इत्यादि । मधकरिके चूतकलिकां प्रेष्य उन्नत्ता खलु पर-
भृतिका भवति । मधकरिकेति । द्वितीयेचेटीनाम् ॥

द्वितीया ॥ सङ्घर्षं त्वरया उपगम्य ॥ कथं सवित्यदो मञ्जुमासो । (८)

प्रथमा ॥ मञ्जुश्चरिण तवाधि एसो कालो मद्विभ्रमगो-
दायं । (१०)

द्वितीया ॥ सखि अत्रलम्बस्व मं जाव अग्गपदे परिट्ठिहा भविअ
धुअप्पसवं गेह्तिअ सम्पादेमि कामदेवस्व अच्चणं । (११)

प्रथमा ॥ जइ एव्वं ता ममावि अहं अच्चणफलस्व । (१२)

द्वितीया ॥ सखि अभणिदेवि एदं सम्पज्जइ एव्व जहो एकं
ज्जीव गो एदं सरोरं द्विधा भिणं मजावइया । (१३)

(८) द्वितीयेति । उपगम्य श्रुततरुमितिषेप । कथमित्यादि । कथमुपस्थितो मनु-
षास । कथं किं ॥

(१०) प्रथमेति । मञ्जु इत्यादि । मञ्जुकरिके तवाधेप कालो मद्विभ्रमगोद्वीतानाम ।
तवाधि मद्विभ्रमगोद्वीताना मदेन मत्ततया यो विभ्रमवाञ्छत्य ततप्रयुक्तानासङ्गैर्गीता-
नामेव काल ॥

(११) द्वितीयेति । सङ्घीत्यादि । सखि अत्रलम्बस्व मा यावत्प्रपदे परिस्थिता भूत्वा
श्रुतप्रसवं षट्श्रोत्या सम्पादयामि कामदेवस्याञ्जनम् । अत्रलम्बस्व मत्तनप्रतिषन्धाय धारय ।
अप्यपदे अट्टलिदलमात्रे । दैर्घ्यायाससक्तपाणिर्भूत्येत्यथ । श्रुतप्रसवं श्रुतकुशुमम् ।
स्यादत्यादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भवोचने इत्यमर । कामदेवस्य मदेवस्य वसन्तोद्वे
कामस्याञ्जनयोत्वात् ॥ •

(१२) प्रथमेति । जइइत्यादि । यद्येव तन्ममाप्यहमञ्जनफलस्य । यदि एव मत्कृत
फलम्बनेन श्रुतप्रसवपदस्य तत् तदा अञ्जनफलस्य त्वत्कृतकामदेवस्याञ्जनफलस्य अहं ममापि
स्यात् ॥

(१३) द्वितीयेति । सङ्घीत्यादि । सखि अभणितेपि एवं सम्पद्यतएव यत एकमेवा-
वधोरिदं सरोरं द्विधाभिन्न प्रजापतिना । एव मत्कृतकम्पणोऽहंफलानाम्नि । सम्पद्यते
जायते । चेदमाश्च यत इत्यादि । द्विधाभिन्नं द्विधाकृत प्रजापतिना विश्वरूपा ।

उभे ॥ भीते ॥ मसीदद्दु मसीदद्दु अज्जो अगच्छिदत्था अह्मे । (१८)

कञ्चु ॥ ऊं न किल श्रुतं भवतीभ्यां यद्वासन्तैश्वरभिरपि देवस्य
शासनं प्रमाणीकृतं तदाश्रयिभिश्च । तथाहि । (१९)

चूताना चिरनिर्गतापि कलिका बध्नाति न स्वं रजः

सन्नद्धं यदपि स्थितं कुरुवकं तत् कोरकायस्यया ।

• कण्ठेषु खलितं गतेऽपि शिशिरे पुंस्त्रीकिलाना रतं

शङ्के संहरति स्मरोऽपि चकितसूणाङ्घ्रिहटं शरम् ॥ (२०)

(१८) उभे इति । चेद्यावित्थये । भीते सत्यो । मसीद्यादि । मसीदद्दु मसीदत्तार्थः
अष्टहीतार्थे आशाम् । अष्टहीतोऽपिदितो वसन्तोत्पप्रतिषेधरूपोऽर्थो याम्यां ते अष्ट-
हीतार्थं ॥

(१९) कञ्चु इति । इमिति परिप्रश्ने । इतिविके परिप्रश्ने इत्यमर । देवस्य
राघो यत् शासनमाज्ञा । अत्रादस्तु निर्देशो निर्देशः शासनञ्च सः । शिट्टिपात्रा
चेत्यमर । वासन्तैश्वरभिरपि । पुष्पैरुपयोगादिति भावः । तदभिज्ञानान्प्रियिभि
विंशद्द्वयं प्रमाणीकृतं तदागतं तत् भवतीभ्यां किल भवतीभ्यामेव न श्रुतम् । तदुर्णा
तदान्प्रियिषाञ्च देवशासनागमं दर्शयित्वाह तथाहीति ॥

(२०) चूतानामिति । चूतानां रसाखानां चिरनिर्गता प्रायुद्धतापि कलिका शकुन्त-
लं स्त्रीयं रजः परागं न बध्नाति न जनयति । तदस्यैव स्थितिमाज्ञा इति भावः ।
यदपि कुरुवकं तत्कुसुमं सन्नद्धं सज्जीभूय शङ्कितं तत्कोरकायस्यया अस्तुटावस्थाया
स्थितं तिष्ठति तथा पुमांस्य ते कोकिलापेति तेषां रतं ध्वनिरपि । पुंसः सन्निति
अस्य सन् । शिशिरे श्रेयज्ञे गतेऽपि कण्ठे खलितं भागं अतोऽभेदं शङ्के यत् करः
कामोपि चकितो भीत सन् । चकितः शङ्कितो भीत इति विकारण्डशेखरः । तस्यादिपु-
षेरङ्गलक्षणहोहटं यत् वार्यं संहरति । स्वगयति । अथ यद् इत्युत्प्रेक्षां दशयति ।
तदुर्णा दक्षिणा । अन्ये यद्दे भ्रुवं प्रायोन्नमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा अज्यते यद्दे-
रिषयस्त्रोपि तावथ इति । शाङ्खलभिरुद्धिर्न हसन् ॥

मित्र ॥ शक्ति एव सन्देहो महाप्रभावोक्तु राएसी । (२१)

प्रथमा ॥ अज्ज कदिचिदिअसाइं भित्तावसुना रट्टिएण भट्टिणो
मादमूलं पेसिदा अह्मे इध पमदवणे चित्तकम्भ अप्पिहुं ता आगन्तु-
अदाए ण सुदमुवो अह्मेहिं एसो वुत्तन्तो । (२२)

कञ्चु ॥ तेन हि न पुनरेवं प्रवर्त्तितव्यम् (२३) ।

उभे ॥ सकौत्तहलम् ॥ अज्ज जइ इमिया जणेन सोदव्वं ता कवेइ
अज्जो किं निमित्तं भट्टिणा वसन्तुच्छवो पडिसिद्धोत्ति । (२४)

मित्र ॥ उच्छवप्पिआ कळु राआणी होन्ति ता एव गुरुणा कार-
णेण होदव्वं । (२५)

(२१) मित्रेति । शक्तौत्यादि । नास्त्वय सन्देहो महाप्रभाव उक्तु राजपि । अत्र
श्रुतादिस्वरान्ते । शासनप्रमाणीकरणे । खलु हेतुर्थं ॥

(२२) प्रथमेति । अज्जेत्यादि । आर्यं कतिचिद्विचाराणि मित्तावसुना राष्ट्रियेण भर्तुः
पादमूलं प्रेषिते आवां इह प्रमदवने चित्तकम्भापयितुं तदागन्तुकतया न श्रुतपूर्वं
आवाभ्यामेव वृत्तान्तः । मित्तावसुना तस्मान्ना । राष्ट्रियेण राजस्थालेन । राजस्थालस्तु
राष्ट्रिय इत्यनरः । पादमूलं पदान्तिकम् । मूलं धिक्कादायो । मूलचित्तेऽन्तिके वा
नेति मेदिनी । प्रयोजनमाह इहेति । चित्तकम्भं अपयितुं चित्तमिन्यासमावाभ्या कार-
यितुम् । आगन्तुकतया आहार्यतया अनित्यस्यायितयेति यावत् । सादागन्तुक
माहार्यमिति त्रिकाण्डशेषः । श्रुतं अर्थं पूर्वं यस्य स श्रुतपूर्वं ॥

(२३) कञ्चु इति । न प्रवर्त्तितव्यं प्रवर्त्तितं कसंभ्या ॥

(२४) उभे इति । सकौत्तहलं समुद्रमम् । अज्जेत्यादि । आर्यं यद्यनेन जनेन
श्रोतव्यं तत् कथयत्वायं । किं निमित्तं भर्ता वसन्तोत्थवः प्रतिषिद्ध इति । श्रोतव्यं श्रवणा
हेतुम् । तत् तदा ॥

(२५) मित्रेति । उच्छवप्पिआदि । उच्छवप्पिआ उक्तु राजानो भवन्ति तदत्र गुरुणा
कारणेन भवितव्यम् । भवितव्यमिति भावे तव्य ॥

कञ्चु ॥ खगतम् ॥ बङ्गलीभूतोऽयमर्थः तत् किं न कथ्यते । (२६)
प्रकाशम् ॥ अस्ति भवत्योः कर्णपथमायात् शकुन्तलाप्रत्या-
देशकौलीनम् । (२७)

उभे ॥ अज्ज सुदं रट्टिअमुहादो धङ्गुलीअदंसणं जाव । (२८)
कञ्चु ॥ तेन हि स्वल्पं कथयितव्यम् । यदैवाङ्कुरीयदर्शनादसु-
ख्यं देवेन सत्यमृद्धपूर्वा रक्षसि मया तत्रभवती शकुन्तला मोहा-
त्प्रत्यादिष्टेति तदाप्रभृत्येव पश्चात्तापमुपगतो देवः । तथाहि (२९)

रस्यं द्वेष्टि यथा पुरा प्रकृतिभिर्न प्रत्यङ्गं सेव्यते
शय्योपान्तविवर्त्तनैर्विगमयत्युन्निद्र एव क्षमाः ।

दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितानन्तःपुरेभ्यो यदा
गोत्रेषु खलितस्तदा भवति च व्रीडावनञ्चिरम् ॥ (३०)

(२६) कञ्चु इति । खगतमप्रकाशम् । अनतिस्फटमिति यावत् । अयमर्थोऽभिधेयो
बङ्गलीभूतः क्रमेण बङ्गलोभूतः तत् तदा किं न कथ्यते न कथनीयम् ॥

(२७) प्रकाशमिति । सुस्फटमित्यर्थः । शकुन्तलाया प्रत्यादेशस्य निराकृतेः कौलीनं
लोकवादः । स्यात् कौलीनं लोकवादे इत्यमरः । भवत्योः कर्णपथमायात् शक्तिगोचर-
यस्ति । यथासूलात् कथयितव्यं तदुपेक्ष्यं यदि त्ववशिष्टं किञ्चित् तदा कथयिष्यामीत्य-
भिप्रेत्य प्रश्नीयम् ॥

(२८) उभे इति । अज्जत्यादि । अत्र राट्टियमुहादङ्कुरीयदर्शनं यावत् । अङ्कुरीय-
दर्शनं धीरात्पुष्पेति शेषः ॥

(२९) कञ्चु इति । स्वल्पमवशिष्टमिति शेषः । कथयति यदैवेति । अङ्कुरीयदर्शना-
त्तेतोः "सत्यमर्षयं मया रक्षसि निर्वृजने जडपूर्वा परिणीतपूर्वा तत्रभवती शकुन्तला
मोहात् विस्मरणात् प्रत्यादिष्टा निराकृतेति" यदशक्तुमुत्तं तदाप्रभृति- तत्कालगारभ्यैव
देवो राजा पश्चात्तापमुपगतः प्राप्तः ॥

(३०) रस्यमिति । रस्यं मनोरमं वस्तु द्वेष्टि नाभिनन्दति तथा पुरा प्राक् यथा असेति
तथा प्रत्यङ्गं प्रकृतिभिरुत्तम्ये न सेव्यते क्षमास्यते । प्रकृतिमैश्वर्यायै स्यादमाद्यादिस्वभा-
वयोरिति मेदिनी । तथा उद्धता निद्रा यस्य स तथोक्तः सन् । यथावा उपान्तयोः शीघ्रोः

मित्र ॥ मिथं मे मिथं । (३१)

कञ्चु ॥ अस्मात् प्रभवतो वैमनस्यादुक्षवः प्रत्याख्यातः । (३२)

उभे ॥ जुञ्जदि । (३३)

नेपथ्ये ॥ एदु एदु भवं । (३४)

कञ्चु ॥ कथं दत्त्वा ॥ अये इत एवाभियर्त्तते देवः तद्गच्छतं
स्वकर्मामुष्ठानाय । (३५)

उभे ॥ तच्च । इति निष्काले । (३६)

तत परिशति प्रवृत्तापसादभवेयो राजा सिद्धपक प्रतीहारी च । (३७)

विवर्त्तने पार्श्वपरिवर्त्तनेन यातायातौ करणौ क्षया रात्री विंगमयति थापयति । तथा
दानिख्येन सर्वांसु समरागत्या यदा अन्न पुरेभ्यः पत्नीभ्यः उचितासुपयुक्ता वाचं ददाति
तदा गोत्रेषु तप्तज्ञानम् । गोत्रन्त नाम्नि चेत्यमर । सुखित उतथकुलखानागमशोभ-
धिर्द्रौढया अवनम्यो अवनतधिराच भवति । दक्षिणनायक उक्तो यथा । एकाचितो-
ऽनुकूल समरागो दक्षिणस्तु सर्वांसु । यठ एकत्रैव रतो वधिरन्यत्र मिथोऽमिथो मन-
सीति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

(३१) मिथेति । मिथमित्यादि । मिथं मे मिथम् । विरहवेदनोपदर्शितमिथसखी-
प्रणयापगमादिति भावः ॥

(३२) कञ्चु इति । प्रभवतो निरङ्गमात् वैमनस्यादुन्मस्रत्वात् । प्रत्याख्यातो
निराकृत ॥

(३३) उभे इति । जुञ्जदि युज्यते ॥

(३४) नेपथ्य इति । एदु एदु भवं एत एत भवान् ॥

(३५) कञ्चु । इतोऽत्र । अभियर्त्तते आधाति । गच्छतमिति चेषो प्रति । स्वक-
र्मांनुष्ठानाय चित्तकर्मोपणाय ॥

(३६) उभे इति । तच्च तथा ॥

(३७) तत इति । सुगमम् ॥

कञ्चु ॥ राजान विखोन्व ॥ अहो सर्वास्ववस्यासु रामणीयक-
माकृतिविशेषाणाम् । तथाह्येवं वैमनस्यपरीतोऽपि प्रियदर्शनोदेवः ।

य एषः (३८)

प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिर्नामप्रकोष्ठे लयं

५ विभ्रत्काञ्चनमेकमेव बल्यं श्वासोपरक्ताधरः ।

चिन्ताजागरणप्रताम्वनयनसो जोगुणैरात्मनः

संस्कारोद्धिखितो मद्यामणिरिव क्षीणोपि नालक्ष्यते ॥ (३९)

(३८) कञ्चु इति । सर्वास्ववस्यासु दीस्वप्रावस्यासुपि । रामणीयस्य भाषो रामणो
यत्कं रामणीयता । आकृतिविशेषाणां विधिदानागाकृतीनाम् । हेतुमाह तथाहीति ।
वैमनस्यपरीत उक्तपठायुक्त । प्रियं प्रीतिकर दयंनमपलोकनं यस्य स प्रियदर्शन ।
य एष इति क्षीणोपि नालक्ष्यत इति श्लोकीयेनाम्बितम् ॥

(३९) प्रत्यादिष्टेति । प्रत्यादिष्टो निराकृतो विशेषमण्डनविधिर्नामभूषणपरिधानं
येन स तद्योक्तः । तथा काञ्चन द्विरण्ययं लयं शिथिलं शोकघोषादिति भावः । शिथिल
मन्त्रयः लय इति अटाधरः । एकमेव बल्यं वामप्रकोष्ठे वामकूर्परादधो विधत् घाट-
यन् । तथा श्वासैर्निश्वासाकारुतेरुपरक्तो व्यसनात्तं पीड्यं गत इति यावत् । अधरो
यस्य स । एतेन श्वासानां दीर्घत्वसृष्टत्वं व्यञ्जितम् । उपरक्तं व्यसनात्तं राक्ष
यस्येत्सृष्ट्यर्थोऽपि मेदिनी । तथा चिन्तया यज्जागरणं तेन प्रताम्वे अतिशोचते
नयने यस्य स तद्योक्तो य एष देव सस्कारेण मानादिना मलापकरणेन उद्धिखितः क्षान्-
तः । स्यादुद्धिखितसत्कीर्णं तदुक्ते च बाध्यत इति मेदिनी । मद्यामणिविभ्रत्काञ्चन इत्य-
निर क्षीणोपि शोकघोषतां गतोपि मण्डनमेव श्द्रोपि आत्मनभोजोगुणैः प्रभावेण विभ्रत्
दीर्घनिश्वासात् नालक्ष्यते क्षीणतया नान्यार्थते । तेन प्रभावे दीर्घो चेत्यमरः । अन्वा-
नद्रदधानां कियत्यो दधिना । तस्य वात्स्यायनः । द्रव्येण सद्रव्यत्वात् जागरः लयता
इति । क्षीणागोन्मादगूष्मांन्ना इत्यनद्रदया दधेति । अतोपमाह्वारः । उच्यं मादूष्-
विभ्रोद्धितम् ॥

मित्र ॥ राजानं विबोध्य ॥ ठाणे क्वु प्रत्यादेसविमानिदावि
इमस्म किदे सउन्तला किलिस्सदि । (४०)

राजा ॥ ध्यानमन्दं । परिक्रम्य । (४१)

६ प्रथमं सारङ्गाच्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् ।
अनुशयदुःखायेदं हतहृदयं सम्प्रति विबुद्धम् ॥ (४२)

मित्र ॥ शं ईदिशाद्दं तपस्विणीए भागधेयाद्दं । (४३)

विदू ॥ अपवार्यं ॥ ॐ भूयोपि लङ्घितो एसो सउन्तलावादेण
य चाणे कधं चिकिच्छिदव्यो भविस्सदि । (४४)

(४०) मित्रेति । विबोध्येति क्वु किमिहेयादिति भाव । ठाणे इत्यादि ।
स्थाने खलु प्रत्यादेसविमानितापि अस्य कते यकुन्तला क्लिश्यति । प्रत्यादेसेन
प्रत्यास्थानेन विमानितावमानितापि यकुन्तला अस्य राजसे कते अर्थे यत्
क्लिश्यति क्लेषमनुभवति तत् स्थाने युक्तम् । युक्ते हे साम्प्रतं स्थाने इत्यमरः ।
श्रीमत्तमपशयमिति भाव ॥

(४१) राजेति । ध्यानमन्दं चिन्तालसम् ॥

(४२) प्रथममिति । सारङ्गवत् हरिणवटजिणी यथा सा तथा । सक्-
यच्छण य स्तारङ्गइति य । शिपवादीप् । प्रियया यकुन्तलाया प्रथममादौ प्रति-
बोध्यमान बोधाय व्यापार्यमाणमपि सुप्तं मोहाभिभूतम् इदं हतहृदयं सम्प्रति
इदानीम् अनुशयदुःखाय अनुनापकलाय विबुद्धं स्मृतिमतं भवतीति शेषः ।
अथातृथयो दीर्घहेषानुतापयोरित्यमरः । इयमार्यां शाति ॥

(४३) मित्रेति । शमित्यादि । नन्वीदयानि तपस्विन्या भागधेयानि ।
ननुइवधारणे ईदृशान्येवेत्यर्थः । तपस्विन्या अनुकम्पाहाया यकुन्तलाया इत्यर्थः ॥

(४४) विदू इति । ॐमित्यादि । ॐ भूयोपि लङ्घित एव यकुन्तलावातेन
न जाने कथं चिकिच्छितव्यो भविष्यति । ॐ वितर्के प्रथे वा । ॐ वितर्के परि-
मन्ने इत्यमरः । भूयोपि एतदपि । लङ्घितोऽभिभूतः । यकुन्तलावातेन यकु-
न्तला यकुन्तलेति वातव्याधिना ॥

कञ्चु ॥ उपसृत्य ॥ जयति जयति देवः, देव प्रत्यवेक्षिताः प्रमद-
वनभ्रमयः यथाकाममध्यास्तां विनोदस्थानानि देवः । (४५)

राजा ॥ वेत्तेवति महचनादमात्यपिशुनं ब्रूहि अद्य चिरप्रवो-
धान्न सम्भावितमस्माभिर्धम्नासनमध्यासितम् यत्प्रत्यवेक्षितमाख्येण
पौरकार्यं तत्पत्रमारोप्य प्रस्थाप्यतामिति । (४६)

प्रती ॥ जं देवो आणवेदि । इति निष्क्रान्ता । (४७)

राजा ॥ पार्वतायन त्वमपि स्तनियोगमन्यूनं कुरु । (४८)

कञ्चु ॥ यदाज्ञापयति देवः । इति निष्क्रान्तः । (४९)

(४५) कञ्चु इति । प्रत्यवेक्षिता सारङ्घितनीक्षिताः । यथाकामं यथाभि-
क्षापम् । अध्यास्तासुपविशतु । विनोदस्थानानि विरहयापनस्थानानि । अधि-
शीङ्गलासेलुपादानादधिकरणस्य कर्मात्मिन् ॥

(४६) राजेति । वेत्तेवतीति प्रतीक्षार्यां सम्बोधनम् । महचनात् राज्ञोप्यत
इत्युक्त्वा इति तात्पर्यम् । अमात्यो मन्त्री चासी पिशुनस्तद्रामा वेत्तेमात्य-
पिशुनस्तम् । मन्त्रीधीषणिवोऽमात्य इत्यमरः । चिरप्रवोधदतिजागरण्यात् ।
धम्नासनं धम्नाधिकरणगतनिवारणम् । तथाच मत्तु । धम्नासनमधिष्ठाय
सम्बोधाद्गं समाहितः । प्रणम्य लोकावेभ्यः कार्यदर्शनमारभेदिति । प्रत्य-
वेक्षितं इत्यम् । आख्येण भगता । पौरकार्यं पुत्रजनसम्बद्धं कर्म । राज्यकार्य-
स्यामात्यावेक्षणीयत्वं राजसु पौरकार्यावेक्षकत्वमिति भावः । पत्रमारोप्य
पत्राद्वटं कृत्वा । प्रस्थाप्यतां प्रेष्यताम् । इति ब्रूषीत्यमरः । पत्रं मत्तु ।
अमात्यस्यैवं धम्नां पात्रं दानं कुत्रोद्गमम् । स्थापयेदायने तासिन् विष-
कार्येणपे स्थामिति ॥

(४७) प्रतीति । अभित्वादि । यद्देव आशापयति । एगमम् ॥

(४८) राजेति । पार्वतायन कञ्चुकिन् । स्तनियोगं सापिहारम् । अन्यं
इत्युक्तं न कुरु । सापिहार गच्छेत्तर्पे ॥

(४९) कञ्चु इति । एगमम् ॥

कञ्चु ॥ उपसृत्य ॥ जयति जयति देवः, देव प्रत्यवेक्षिताः प्रमद-
वनभ्रमयः यथाकाममध्यास्ता विनोदस्थानानि देवः । (४५)

राजा ॥ वेत्नेवति महचनादमात्यपिशुनं ब्रूहि अद्य चिरप्रबो-
धान्न सन्भावितमस्त्राभिर्धर्मासनमध्यासितुम् यत्प्रत्यवेक्षितमार्येण
पौरकार्यं तत्पत्रमारोप्य प्रस्थापयतामिति । (४६)

प्रभो ॥ जं देवो आणवेदि । इति निष्कान्ता । (४७)

राजा ॥ पार्वतायन त्वमपि स्वनियोगमन्युन् कुरु । (४८)

कञ्चु ॥ यदाज्ञापयति देवः । इति निष्कान्त । (४९)

(४५) कञ्चु इति । प्रत्यवेक्षिता सवहितभोजिता । यथाकामं यथाभि-
लाषम् । अध्यास्तासुपदिगत । विनोदस्थानानि चिरहृयापनस्थानानि । अधि-
शीढस्थासेदुपादानादधिकरणस्य कर्मात्मनः ॥

(४६) राजेति । वेत्नेवति प्रतीहृत्वा सन्बोधनम् । महचनत् राज्ञोच्यत
इत्युक्त्वा इति तात्पर्यम् । अभावो मन्त्री चासौ पिशुनस्तद्वामा चेत्यमात्य-
पिशुनस्तम । मन्त्रीधीवचिवोऽमात्य इत्यमर । चिरप्रबोधादतिजागरणात् ।
धर्मासनं धर्माधिकरणगतविचारासनम् । तथाच मत् । धर्मासनमधिष्ठाय
सम्बिताङ्ग समाहित । प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेदिति । प्रत्य-
वेक्षित इष्टम् । आर्येण भवता । पौरकार्यं पुरजनसम्बद्धं कर्म । राज्यकार्य-
स्यामात्यावेक्षणीयत्वं राजस्तु पौरकार्यावेक्षकत्वमिति भावः । पत्रमारोप्य
पत्रारूढं कृत्वा । प्रस्थापयता प्रेर्यताम् । इति ब्रूहीत्यन्वयः । अत्र मत् ।
अमात्यसदस्यं धर्मज्ञं प्राच दान्तं कुबोद्धनम् । स्थापयेदासने तस्मिन् विद्व-
कार्येण्ये न्ययामिति ॥

(४७) प्रतीति । जमियादि । यद्देव आज्ञापयति । सुगमम् ॥

(४८) राजति । पार्वतायन कञ्चुकिन् । स्वनियोगं स्थाधिकारम् । अन्युन्
कुरु अन्यं न कुरु । स्थाधिकारं मन्त्रेण्यर्थः ॥

(४९) कञ्चु इति । सुगमम् ॥

राजा ॥ ईदृश्यमेव हृदयाश्रासनं तत्तद्देवादेयय माधवीलता-
गृहम् । (५७)

विदू ॥ इदो इदो एदु भवं । इदुभौ परिक्रामतः । (५८)

मिश्रवेधो ॥ अतुगच्छति । (५९)

विदू ॥ एषो मणिसिलावट्टसणाहो माधवीलतामण्डवो विवि-
क्तदाए उपकाररमणीज्जदाए यिसग्गमारुदेय्य अ साअदेय्य विअ
पडिच्छदि तुमं ता पविन्निअ गिसीददु भवं । (६०)

फलके मे स्वहस्तलिखितां तत्रभवत्या यजुन्नन्दायाः पतिकृतिमानयेति । नतुरतु-
मथे । भवता मेधाविनी इत्यादिष्टा नन्वित्त्वयं । आद्यपरिचारिका सततसज्जि-
तपरिचारिका । लिपिकरी लेखननिपुणा । मेधाविनी सूक्तिमती या न विष्ण-
रिष्यतीति भावः । आदेयमाह माधवीत्यादि । अविवाहयिष्यामि यापयि-
ष्यामि । तत्रेत्याभ्येत्सेनेन शम्भुम् । चित्तफलके चित्तार्थदात्मयपट्टके । स्वहस्त-
लिखिता स्वहस्तलिखिताम् । पतिकृतिं प्रतिभूर्तिम् ॥

(५७) राजेति । ईदृश्यमेव चित्तदर्शनादिकमेव हृदयाश्रासनं मनोनिर्हंति-
कारणम् । तथाचोक्तम् । शिवो गान्ध्यास्तु प्रियजनसहचानुभवनं तत्रचित्तं कर्म
स्वप्नसमये दर्शनमपि । तदङ्गस्रुष्टानामुपगतवता स्वप्नमपि प्रतीकारः काम-
व्यथितमनसां कोपि गदित इति । आदेयय दर्शय ॥

(५८) विदू इति । इदो इत्यादि । इत इत एत भवान् । सुगमम् ॥

(५९) मिश्रंति । सुगमम् ॥

(६०) विदू इति । एषो इत्यादि । एष सविधिसिलामण्डवनाथो माधवीलता-
मण्डवो विविक्ततया उपकाररमणीयतया च निवर्गमारुतेन स्वागतेनेव प्रती-
च्छति तत्र तत्रविष्य निशीददु भवान् । मणीति । मणिभूता रत्नभूता या शिला
तस्याः पट्ट पीठकल्पनायसद्भुयुक्त । पट्ट पेषणपाषाणे व्रणादीनाञ्च पन्नने ।
कलान्तरेपि राजादिमासनान्तरपीठयोरिति भेदिनी । विविक्ततया विजनतया
उपकारेण विकीर्णकुसुमादिना रमणीयतया मनोभूततया च । प्रकरशेष-

अनुश्रयादनुरोदिमि चोत्सुकः

सुरभिमाससुखं समुपैति च ॥ (५३)

विदू ॥ भो वचस्य चिद्ध दाव जाय इमिणा दण्डकाष्टेण कन्दर्प-
वाणं शासेमि । इति दण्डकाष्टस्य चूताद्दुरं ताडयित्तमिच्छति । (५३)

राजा ॥ वसितम् ॥ भवतु हृष्टं ब्रह्मवर्चसं सुखे क्वेदानीमुपविष्टः
प्रियायाः किञ्चिदनुकारिणीषु लतासु वृष्टिं विनोदयामि । (५५)

विदू ॥ शंभञ्जदा आसन्नपरिचारिका लिबिचरी मेहाविणी आदिष्टा
माहवीलदाहरण द्रुमं वेलं अदिवाहिष्मं तर्हि चिन्तफलण मे सद्यत्पलि-
हिदं तव्यभोदीए सचन्तलाए पडि किदिं चाणोहिति । (५६)

(५३) उपैति । अङ्गुलिमुद्रया साक्षराङ्गुलीयदर्पणेन । अङ्गुलीयकसन्निक्ता
साक्षराङ्गुलिमुद्रा स्यादित्यमरः । उपहिता जनिता श्रुतिः शरणं यस्य स
तथोक्तोऽहञ्च उक्तुकोदर्शनाभिलाषो सन्ननिमित्तनिराकृतामकारणप्रत्याख्यातां
प्रियतमा मनुजच्छीकृत्य अनुश्रया दनुतापात् रोदिमि कन्दामि सुरभिमासस्य
वसन्तमासस्य सुखञ्च समुपैति उपगच्छति । वसन्ते पुष्पवसयः सुरभिरित्यमरः ।
प्रियाविप्रयोगदुखावकाशमासाद्यैव वसन्तमासागम इति रञ्जोपमातिता । चकार-
इयं वृत्तञ्च पूर्वैव ॥

(५४) विदू इति । भो इत्यादि । भो वयस्य तिष्ठ तावत् वापदनेन दण्ड-
काष्टेन कन्दर्पवाणं नाशयामि । दण्डकाष्टेन लघुहेम । कन्दर्पवाणं चूताद्दुरं ।
ताडयित्तमाहन्तम् ॥

(५५) राजेति । ब्रह्मणो वेदाध्ययनस्य तदर्थपरिपालनस्य च वर्चस्तेजो
ब्रह्मवर्चसम् । ब्रह्महस्तिराजपत्याहर्षस इत्यप्रत्ययः । वेदास्तत्त्वं तपो
ब्रह्मेति । तेज पुरीषयोर्वर्च इति । स्याद्ब्रह्मवर्चसं वेदाध्ययनवृत्तिरिति चामरः ।
क कुल । किञ्चिदनुकारिणीषु सल्लसादृश्यामीषु । अतएवोक्तम् । वियोगा-
वस्थामु प्रियजनसङ्घातभवनमिति । वृष्टिं विनोदयामि वृष्टिसुखमनुभवामि ॥

(५६) विदू इति । शमित्यादि । नृत्त भवता आसन्नपरिचारिका लिबि-
चरी मेधाविनी आदिष्टा माधवीलतामृष्टे इमां वेदावतिशायिव्यामि तत्र चित्त-

राजा ॥ ईदृश्यमेव हृदयाश्वासनं तत्तद्देवादेश्य माधवीलता-
गृहम् । (५७)

विदू ॥ इदो इदो एदु भवं । इलुभौ परिक्रामत । (५८)

मिश्रकेयो ॥ अतुगच्छति । (५९)

विदू ॥ एषो मणिसिलानट्टसणाहो माधवीलतामण्डवो विवि-
क्तदाए उवचाररमणीज्जदाए णिसग्गमारुदेण च साचदेण विच
पडिच्छदि तुमं ता पविच्चिच णिसीददु भवं । (६०)

फलके मे स्त्रहृष्टाविवितां तत्रभवत्या यजुलहाया पतिकतिमानयेति । मत्तरत-
प्रद्रे । भवता मेधाविनी इत्यादिष्टा मन्वित्वन्वय । आदत्तपरिचारिका सततध्वि-
ष्टपरिचारिका । द्विपिकरी वेस्त्रनिपुणा । मेधाविनी स्मृतिमती या न विष्ण-
रिष्यतीति भाव । आदेश्यमाह माधवीत्यादि । अतिवाहयिष्यामि यापयि-
ष्यामि । तत्रे त्याग्येत्त्वेन सम्बद्धम् । चित्रफलके चित्रार्थदारुमयपट्टके । स्त्रहृष्टा-
विविता स्त्रहृष्टाविविताम् । पतिकृतिं प्रति मूर्तिम् ॥

(५७) राजेति । ईदृश्यमेव चित्रदर्शनादिकमेव हृदयाश्वासनं मनोनिर्वृति-
कारणम् । तथाषोक्तम् । नियोगान्स्यासु प्रियजनसद्व्याप्तुमभन ततश्चित्र कर्म
स्त्रसमये दर्शनमपि । तदङ्गस्मृष्टानासुपगतवता स्वर्यनमपि प्रतीकार काम-
व्यथितमनसा कोपि गदित इति । आदेश्य दर्शय ॥

(५८) विदू इति । इदो इत्यादि । इतइत एत भवान् । उगमम् ॥

(५९) मिश्रेति । उगमम् ॥

(६०) विदू इति । एषो इत्यादि । एष मणिसिलापट्टसणाहो माधवीलता-
मण्डवो विविक्ततया उपकाररमणीयतया च निसर्गमाहतेन सागतेनेव प्रती-
च्छति त्वां तत्रविश्व निसीदत भवान् । मणीति । मणिभूता रत्नभूता या शिखा
तस्या पट्ट पीठस्रस्त्रनाचस्रदुयुक्त । पट्ट पेय्यपाषाणे मृणादीनाञ्च चन्वने ।
कथानरेपि राजादिशासनान्तरपीठयोरेति मेदिनी । विविक्ततया विज्जतया
उपकारेण विकीर्णकुसुमादिना रमणीयतया मनोज्ञतया च । प्रकारधोप-

उसौ ॥ प्रविशोपविष्टौ ॥ (६१)

मित्र ॥ लतासंश्रिता पेक्खिस्सं दाव मिच्चसञ्चीए ःपडि किदिं
तदो से भत्तुणो वड्डमदं अणुराधं णिवेदइस्सं । इति तथा कृत्वा
स्थिता । (६२)

राजा ॥ निश्चय ॥ सखे सर्वमिदानीं स्मरामि शकुन्तलायाः
प्रथमदर्शनवृत्तान्तं यं कथितवानस्मि भवते । स भवान् प्रत्यादेश-
समये मत्समीपगतो नासीत् किन्तु पूर्वमपि न त्वया कदाचित् सङ्गी-
र्तितं तत्रभवत्या मामादिकं कञ्चिदहमिव विस्मृतवास्वमपि । (६३)

कारश्च विकीर्णकुसुमादिव्यति मित्र । स्वागतेन कुसुमप्रदनेन । स्वागतं कुसुम-
प्रद इति हाराशब्दो । निवर्गमारुतेन स्वाभाविकानिबेग मत्त वेगिनेत्यर्थः । कट-
येन त्वा । प्रतोच्छति गृह्णाति । अत्र पवनस्य लतागृहागतत्वेन शैल्यं विकीर्ण-
कुसुमसम्पर्कात्सौगन्ध्यं निवर्गत्वाच्च मान्दं दर्शितम् । स्वागतेनेव निवर्गमारुते-
नेत्युत्प्रेषा ॥

(६१) उभाविति । सुगमम् ॥

(६२) मित्रेति । लतासंश्रिता प्रेक्षिष्ये तावत् प्रियसख्या-
प्रतिक्षति ततोऽस्याभर्तुर्वड्डमतमहुरागं निवेदयिष्यामि । लतासंश्रिता लता-
माश्रिता । प्रियसख्या शकुन्तलायाः । ततस्तदनन्तरं भर्तुर्वड्डमतं वड्डमान-
युक्तमहुरागमस्याः सम्बन्धे निवेदयिष्यामि । तथाकृत्वा लतामाश्रित्य ॥

(६३) राजेति । यं प्रथमदर्शनवृत्तान्तम् । कथितवानस्मि तदानो मेवेति
शेषः । स भवान् न्युतवृत्तान्तो भवान् । प्रत्यादेशसमये प्रत्याख्यानसमये । पूर्वमपि
शकुन्तलाया आगमनात् पूर्वमपि । सङ्गीर्तितवृत्तान्तम् । कञ्चित् किम् ।
कञ्चित् कामप्रवेदन इत्यपरः । कामप्रवेदनमभिचक्षितप्रश्नः । तथा चानतिविरे-
ष्येतिविस्मरणादात्मनोऽस्मत्तत्त्वदोषतिरोधानाय साधव्यस्यापि विस्मरणमित-
सस्येति भावः ॥

मिथ ॥ अदोज्ज्वेव महीपदिष्टिं सणमि सच्चिमन्नाओ सचा
आओ ण विरहिदव्याओ । (६४)

विदू ॥ ण विसुमरामि किन्तु सळं कदिच अवसाणे उण तुए
भंगिदं परिहासविचयिचो एसो ण भूदव्योत्ति मएवि मन्दबुद्धिणा
तया ज्जेव गहिदं अघवा भविदव्यदा वसु एत्य वजवदी । (६५)

मिथ ॥ एवखेदं । (६६)

राजा ॥ जणं ध्यात्वा ॥ सखे परित्रावस्व मान् । (६७)

विदू ॥ भो वचस्य किं एदं तुह उपवणं ण कदापि सप्परिसा
सोअचित्ता ओन्ति णं मवादेवि णिदम्या ज्जेव गिरिओ । (६८)

(६४) मिथेति । अदो इत्यादि । अतएव महीपतिमि. जणमपि सङ्घदयाः
सङ्घाया न विरहितव्या. । सङ्घदया समनस्तार. । विरहितव्या स्वकव्या ।
रहस्यं त्याग इति कविकल्पद्रुमः ॥

(६५) विदू इति । खेत्यादि । न विसरामि । किन्तु सळं कणयित्वा अत्र-
साने पुनस्तया भणितं परिहासविकल्पित एष न भूतार्थ इति । मयापि मन्द-
बुद्धिना तथैव गृहीतम् अथवा भवितव्यता खल्वत्र वचवती । सखं प्रकुलबाहृता-
न्तम् । एष हतान्ता अघसाने परिशेषे भूतार्थं सत्यार्थं । युक्तो ह्यादाहते भूतं
प्राख्यतीते समे लिखित्यमर । तथैव परिहासानिधिततयैव । गृहीतं प्राप्तम् ।
भविष्यतीति भवितव्यम् । ऊहोः कभाव इत्युक्ते. कर्त्तरि तव्य. । तद्भावो भवितव्यता
अवश्यम्भावितावसं ॥

(६६) मिथेति । एवखेदं एवमिदम् ॥

(६७) राजेति । ध्यात्वा चिन्तयित्वा । परित्रावस्व रक्ष ॥

(६८) विदू इति । भो इत्यादि । भो वचस्य किमेतत् तपोपमत्रं न कदापि
सत्पु रुपा शोकचित्ता मयन्ति । ननु प्रयातेपि निष्कम्पाएव गिरय । एतत्
विरहव्यथानिक्लवत् किं तव सम्बन्धे उपपन्नं युक्तम् । शोक इष्टवियोगदुःख

राजा ॥ ययस्य निराकरणविक्षवायास्ते सख्यास्तामवस्यामनुद्धृत्य
वलवदशरणोच्छि । सा हि (६६)

इतः प्रत्यादिष्टा स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता

स्थिता तिष्ठेत्युच्चैर्वदति गुरुशिष्ये, गुरुसमे ।

पुनर्दृष्टिं वाप्यप्रकरफलुपांमर्षितवती

मयि क्रूरे यत्तत् सविषमिव शल्यं, दृच्छति माम् ॥ (७०)

मित्र ॥ अह्महे इदिसी परवसदा इमच्छ ममि सन्दा-
वेदि । (७१)

विद्व ॥ भो अत्यि मे तद्धो केण उण तत्यभोदी आआससञ्चारिणा
णीदेत्ति । (७२)

चित्ते येषां ते शोकवित्ता । ननु यत । प्रशान्तेषु प्रवचनमाहतेषु सति । गिरय
पर्वता निष्कम्पाएव तदवस्थाएव ॥

(६६) राजेति । निराकरणेन प्रत्याख्यानेन विक्षवाया विह्वलायास्ते सख्या
शकुन्तलायास्तामवस्या इवस्यां अतुपुत्र्य सृत्वा बलवदतिशयन अशरणोऽरक्षितोच्छि ।
हि यस्यात् । सा शकुन्तला ॥

(७०) इत इति । इती मत्प्रकाशाया प्रत्यादिष्टा निराकृता तदनु स्वजनं
शाङ्करवादिशमनुगन्तु व्यवसिता जनाध्यवसाया तदनु गुरुसमे गुरुवन्दनानीये
गुरो कण्ठस्य शिष्ये शाङ्करवे तिष्ठेत्युच्चैर्वदति सति स्थिता निवृत्तममना सा
शकुन्तला क्रूरे निवृ रे मयि वाप्यप्रकरेणाशुसम्भवेन फलुपादनश्लाम । वाप्यो
नेत्रजलोद्गथोरिति मित्र । प्रकरस्तु पुमान् कृष्णे निकीर्णकुसुमादिविति
चेदिभी । दृष्टि यत् पुनर्मर्षितवती दत्तवती तत् धविष विषाक्त शल्य शेष इति
मपिद्व मस्त्रमिव भर् दृच्छति ज्वाला मय त । इद विखरिणी नाम दत्तम ॥

(७१) मित्रेति । अह्महे इत्यादि । अहो ईदृशी परवपता अथ मामपि
सन्तापयति । परवपता शकुन्तलायत्तचित्ता ॥

(७२) विद्व इति । भो इत्यादि । भो अत्यि मे तर्क केन पुनश्चतुभयती

राजा ॥ वयस्य कः पतिव्रता तामन्य परामर्ष्टुमुत्सृजेते मेनका
किल सख्यास्ते जन्मप्रतिष्ठेति तत्त्वस्वीजनादस्मि श्रुतवान् तत्त्वचचरीभि-
स्तया वा नीतेति हृदयमाशङ्कते । (७३)

मिथ ॥ सम्मोहेवि विद्वन्मणीचो क्वु, द्विमस्य पङ्क्तिवोधो । (७४)

विद्व । भो जद्व एव ता समस्यदु भवं अत्यि क्वु, समागमो कालेण
तत्त्वभोदीए । (७५)

राजा ॥ कथ मिथ । (७६)

विद्व ॥ ग्य क्वु, मादापिदरा भक्तिविच्योच्चदुविच्छदं दुहितरं चिरं
येच्छिदुं पारेन्ति । (७७)

प्याकाशसञ्चारिण्या नीतेति । प्याकाशसञ्चारिण्येति । सोमरातेन ज्योति-
पदाभिधेयखेपरजनहरणस्याभिहितत्वात्तद्भागमोख्येव इदानीं केन तनेति प्रश्न ।
इतीति तर्कोऽस्तीति सम्बन्ध ॥

(७३) राजेति । पतिव्रता साध्वीम् । परामर्ष्टुमुत्सृजेते । उत्सृजेते अथवस्थिति ।
जन्मप्रतिष्ठा जन्मस्थानम् । प्रसन्नित्येव । प्रतिष्ठा गौरवचित्तो । स्थाने च याग-
निम्नताविति मेदिनी । तत्सखीसुखात् यकुन्तवासखीसुखात् । तत्सहचरीभि मेनका-
सखीभि । तथा मेनकया । तथावति पाठ क्वचिच्च दृश्यते । नीतर स्वस्थान प्रापिता ॥

(७४) विश्वेति । सम्मोहेवीत्यादि । सम्मोहेपि विप्रयनीय खलुस्य प्रतिबोध ।
सम्मोहेपि प्रियात्रियोगशोकपि । विप्रयनीयो विप्रयजनक । प्रतिबोधोऽनुभव ॥

(७५) विद्व इति । भो इत्यादि । यद्येव तत् समाश्रित भवान् अस्ति खलु समा-
गम कालेन तदभवत्वा । एव यदि मेनकया तत् सख्या वा अश्रयनज्ञेत् । समाश्र-
यित्वा आश्रय गच्छ । खलु यस्मात् । समागम स्वयोगसम्भव ॥

(७६) राजेति । सुगमम् ॥

(७७) विद्व इति । खेत्यादि । न खलु मातापितरौ भर्तृवियोगदु खिता दुहितरं
अचिरं प्रेक्षितुं पारयन्त । माता च पिता च तौ मातापितरौ । अतोऽन्य तस्य चरतिडा ।
आवापितापीत्यथ । चिर दीपकात् । पारयन्त यत्न ॥

राजा ॥ वयस्य । (७८)

स्वप्नो तु माया तु मतिभ्रमो तु क्लृपं तु तावत् फलमेव पुण्यैः ।

असन्निरुहत्तौ तदतीवजन्ये मनोरथानामतटप्रपातम् ॥ (७९)

विदू ॥ भो मा एवं एवं अङ्गुलीयर्षं ज्जिव एव्य सिदंसयं अय-
स्यभ्नाविणो अचिन्तणीअसमागमा उोन्ति । (८०)

(७८) राजेति । सुगमम् ॥

(७९) स्वप्न इति । यजुन्तलापरिषदनादिकं स्वप्नो तु किं स्वप्नः माया तु किं माया
ऐन्द्रज विद्वन् । मतिभ्रमो तु किं मतेर्भ्रमेभ्यः किं पुण्यैरुष्टैः क्लृपप्रत्ययादितं तावत्
सम्बन्धेन प्रकृतम् । यावत्तारव्य साकल्येऽनवी यानेऽप्रधारण इत्यमरः । मद्रुपधितलपु-
तरउख्यानं तारदेव फलं नद्य चारथेपनिविभारः । सुगन्दा वितर्कायाः । तत्तन्मातु
असन्निरुहत्तौ तस्या अपुनराश्चो भूताया मनोरथाना तद्विषयकाभिज्ञापाष्णा दूरासोविषया-
निति भारः । अनीशात्यनं पुनरुद्वितिसम्प्राप्तनारहितनिति यावत् । अतस्तान् भ्रमोश्चा-
दिति यावत् प्रपातं पतनं गन्धे उल्लेखे । अन्यकाकारणात् मनोरथानात्प्रपातपातो न
पुनरुद्वितिसम्प्राप्तनारहितो गन्तव्यः अत्र तं पूर्वोक्तकारणपर्युष्यान्वयमत्रात्वा दान्य-
निकरवातटप्रपातो यागो न कायेन समाननं सम्राप्य समाप्तसितीति भारः । प्रपात
स्वप्नो भ्रमुरित्यमरः । अन्येधान्तु असिद्धिस्तौ तदतीतमेव मनोरथानामतटप्रपात इत्यादि
पाठान् परिहस्य आख्यानव्यापुत्रभाषो गौरवमिवा नीदृतः । अत्र पूर्वार्धं सम्ये वा-
चस्पृहः सय सम्येहमात्रपर्यं वसितायां गुचः । यदुक्तं दंपते । सम्येहः प्रकृतोऽभ्यस्त
संदयः प्रतिशोहितः । गुणो निदयमर्भोसो निपजान इति लिपेति । परार्धं अतट-
प्रपातयोः प्रसार्धजोरिवाभाषणात् पुनरुद्वितिसम्प्राप्तोऽप्युद्धाटः । यदुक्तं तस्यैव । आपाततो
यदभ्येक्ष्येन वस्यारभाषणम् । पुनरुद्वितिसम्प्राप्तः स निप्राकाररुद्धम् इति । अनीना-
वद्वाररुद्धम् पराशरानपिषयापद्गाणां संघटितरुद्धते । यदुक्तं तस्यैव । तदा इत्यम-
रुद्धात् संघटितः अद्वैतवा । विद्याऽनवचदेतवा विविति । अद्वैतरुद्धम् इति ।
इत्यमरव्यातिवाच ॥

(८०) विदू इति । भो इति । भो मेवं न अङ्गुलीयर्षं निदंसयम् । अयस्यभ्या-
विनी अचिन्तनी अयस्यभ्या भवन्ति । एवं मनोरथानावनीयातटप्रपातं अन्ये इति वा वद
ननु यथा अङ्गुलीयर्षं निदंसयं वदन्त्यः । योऽङ्गुलीयर्षं निदंसयं वदन्त्यः ।

राजा ॥ अद्भुतीयकं विबोध्य ॥ अये इदं तदसुखमस्यानभ्रं शि
गोचनीयम् । (८१)

तव सुचरित नद्भुरीय नूनं प्रतनु कश्चन विभाव्यते फलेन ।
भरुणनखमनोहरासु तस्या सुतमसि लब्धपदं वदद्भुलीपु ॥ (८२)

मित्र ॥ जइ अणुहृत्य गदं भवे तदो सच्चं सोचणीयं भवे सच्चि
दूरे वदसि एचावृणी ज्जिव कणमुहाइं अणुभवेमि । (८३)

विद्व ॥ भो इयं गाममुहा केण उद्देसेण भचदा तत्वभोदीए
हृत्यसंसर्गं प्राविदा । (८४)

मित्र ॥ ममत्रि कौटूहलेण वावारिदो एसो । (८५)

मिति भावः । अत्रयस्मभविष्यन्तीत्वयस्मभ्राविनो अथाः अचिन्तनीयोऽनिर्बन्धनीयः
गमागम आगमो येषां ते तथोक्ता भवन्ति ॥

(८१) राजेति । अये इति अरण्ये । अयेः क्रोधे विषादे च सम्भ्रमे अरण्येऽपि चेति
नेदिनी । अहृत्कर्मं दुर्लभं यत् स्थानं प्रियाया अहृत्कल्पं तस्मात् भ्रंशि पतितमतपम
योचनीयं दुःखानुभवाच्च तदद्भुरीयकविदम् । अद्भुरीयपदेनैव तस्य अरण्यात् ॥

(८२) तवेति । हे अद्भुरीय तव सुचरितं मुहुर्तं जयेनास्त्रेण फलेन नूनं निश्चितं
प्रतनु अमल्लं विभाव्यते निधीयते । यत् यस्मात् तस्याः प्रियायाः अरुणैर्लोहितैर्नखे-
भनोहरासु अहृत्लिपु लब्धं पदं स्थानं येन तत् तथोक्तं सत् अयं तं भ्रष्टमसि । सुचरिता-
तिरेकेण तु स्थितिरनपभ्रंशनाहृत्लीचमभविष्यदिति भावः । इदं पुष्पिताया नाम वृक्षम् ।
तदुक्तम् । अयुजि न युगरेफतो यकारो युजि तं नजो अरगाथ पुष्पिताया इति ॥

(८३) मित्रेति । जइ इत्यादि । यद्यन्यहस्तगतं भवेत् तदा सर्वं योचनीयं भवेत् ।
सच्चि दूरे वत्सेरे एकाकिन्येन कर्णसुखान्यनुभवामि । अन्यहस्तगतं मङ्गाराजेतरस्य हस्त-
गतम् । दम्पत्योः सुसहस्यरूपत्वादिति भावः । यकुन्तवासुहृत्स्याह मयीति । न त्वं
श्रोतव्यं पदोपीति भावः ॥

(८४) विद्व इति । भो इत्यादि । भो इयं नामसुद्रा केनोद्देसेन भवता तत्वभवत्वा
हृत्यसंसर्गं प्रापिता । नामसुद्रा नाम्नासाचराद्भुरीयम् । उद्देसेनाभिसन्निना ॥

(८५) मित्रेति । ममेत्यादि । ममापि कौटूहलेन व्यापारित एषः । अपिः मित्रे ।
किं मम कौटूहलेन त्रवणेऽप्या एष राजवयस्यो व्यापारितः क्वचनव्यापारं कारितः । आत्म-

राजा ॥ वयस्य श्रूयताम् । तदा स्वनगराय तपोवनात् प्रस्थितं
मां प्रिया सवाप्समाह स कियच्चिरेणाथ्यपुत्रः पुनरस्माकं स्मरि-
ष्यतीति । (८६)

विदू ॥ तदो-तदो । (८७)

राजा ॥ अथैना सुद्रामङ्गल्यां निवेशयता मया प्रत्यभि-
क्षिता । (८८)

विदू ॥ किं त्ति । (८९)

राजा ॥

एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीय

नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम् ।

तावत् प्रिये सद्वरोधनिदेशवर्ती

नेता जनस्तव समीपमुपैष्यतीति ॥ (९०)

जन्या भवद्विष्णा इच्छाजन्या क्षतिर्भवदित्यनेनात्मजन्याया इच्छाया नरभ्यापाररूपायाः
क्षतेयं संभानाधिकरण्येनैव कार्यकारणभावस्य प्रतिपादितत्वात् तयोर्वैयधिकरण्यप्रदय-
नेनात्मासङ्गत्या अलङ्घियते । यदुक्तं दर्शने कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिरिति ॥

(८६) राजेति । तदा परिषयात् परम् । स्वनगराय इक्षिनापुराय । गत्यथैमन्येत्य-
नेन चतुर्थी । सवाप्सं साशु । कियच्चिरेण कियद्विलम्बेन । अस्माकमिति स्वत्वर्थ-
कर्मणि षष्ठी ॥

(८७) विदू इति । तदो तदो तत्सतः ॥

(८८) राजेति । अथ तस्या वचनानन्तरम् । सुद्रा साधराङ्कुरीयम् । निवेशयता
प्रवेशयता प्रत्यभिक्षिता प्रत्यक्षा ॥

(८९) विदू इति । किं त्ति किमिति । किमभिहितेत्यर्थं ॥

(९०) राजेति । एकैकमिति । ते प्रिये अत्र आश्रमे दिवसे दिवसे प्रतिदिनं मदीय-
मेकैकमेकमेकं नामाक्षरं अङ्कुरीयगतमिति शेषः । गणय यावत् यदा अन्तं परममक्षरं
गच्छसि गणयथा प्राप्ससि । यावत्पुराभ्या भव्ये इति भविष्यति को । तावत् तदा
सद्वरोधस्य गमान्पुरस्य निदेशे आश्रया वक्तव्यं यः स निदेशवर्ती भवति धनः कश्च-

तच्च दारुणात्मना मया मोहान्नामुष्टितम् । (११)

मित्र ॥ रमणीशो क्वु अवह्नी विहिग्या विसंवादिदो । (१२)

विदू ॥ भो कथं लोहिदमच्छस्य वडिसं विच सुहृष्यविदू एदं
आसी । (१३)

राजा ॥ शचीतीर्थे सलिलं वन्दमानायासो सख्या हस्ताङ्गना-
स्योतसि परिभ्रष्टम् । (१४)

विदू ॥ जुज्जदि । (१५)

मित्र ॥ अदो क्वु तवसुसिणीए सचन्तलाए अधम्मभीरुणो
इदसुस राएसिणो परिणए सन्देहो जादो अधवा ग्ग ईदिसो अणु-
राओ अहिग्याणं अवेकडदि ता कथंविच एदं । (१६)

श्लोति यावत् । नेन त्वागन्त पुरं प्रापयिष्यन् तत्र समीपमुपैष्यति आगमिष्यति । ज्ञेतेति
भविष्यति इत्य् । इति मन्त्रमिहितेति सम्बन्धः । वसन्ति उक्तं नाम वृक्षम् ॥

(११) तच्चेति । दारुणो भीषण आत्मा यस्य स तेन मया मोहान् भ्रमात् तत् आन-
यनं नास्तुष्टितम् न क्षतम् ॥

(१२) मित्रेति । रमणीशो इत्यादि । रमणीय खलुषधिर्विधिना विसंवादित ।
अवधिरन्त.पुरानयनकायसीमा । विसंवादितो विग्रहस्य वञ्चित इति यावत् । विग्रहभो
विसंवाद इत्यमर ॥

(१३) विदू इति । भो इत्यादि । भोः कथं रोहितमत्स्यस्य वडिषमिव सुहृप्रविष्ट-
भेतदासीत् । वडिषं मत्स्यप्रवेधन मित्यमर । एतदद्भुरीयकम् ॥

(१४) राज्ञेति । शचीतीर्थे शङ्खावतारस्य शचीवृष्टे । वन्दमानाया. स्वर्यपूर्वकं
व्रमन्त्या ॥

(१५) विदू इति । जुज्जदि युञ्जते ॥

(१६) मित्रेति । अदो इत्यादि । अत. खलु तपस्विन्या शकुन्तलाया अधम्मंभीरी-
रस्य राजवं. परिणये सन्देहो जातः । अधवा नेदुशोऽतुरागोऽभिज्ञानमपेक्षते तत्कथ-

राजा ॥ उपालक्ष्ये तावदिदमङ्कुरीयकम् । (६७)

विदू ॥ सञ्चितम् ॥ भो अहम्नि दाव एद् दण्डजडं उवाचसिस्त्रं
कथं उज्जुचस्स मे कुडिलं तुभं सित्ति । (६८)

राजा ॥ तददृष्टव्यमेव । (६९)

कथं तु तं कोमलबन्धुराङ्गुलिं

ॐ

करं विहायासि निमग्नमन्मसि । (१००)

अथवा । (१०१)

निवेतत् । अत खलु अभिज्ञानभूताया अङ्गुलिसहाया विरहादेव । तपस्विन्या अतु-
कम्पाङ्गाया शकुन्तलाया परिणये उपयमविषये अधर्माङ्गीरो भयभीतस्य अस्स राजर्षेः
सन्देहो जात । एतदनुमानस्यायुक्तत्वमनुभूयाच्च अथवति । इदं इदानीं दृश्यमान ।
प्रागर्थे वनेशासीदिति भाव । अभिज्ञानं स्मृतिहेतुम् । अपेक्षते स्मारयित्तमिति शेषः ।
तत् तस्मात् एतत् विस्मरणं केथमिव कीदृशम् । अनधिकारप्रश्न ॥

(६७) राजेति । उपालक्ष्येति निन्दित्वापि । तावत् तस्मादित्यर्थ ॥

(६८) विदू इति । भो इत्यादि । भो अहम्नि तावदेतद्दण्डकाष्ठसुपालक्ष्ये कथं
उज्जुकस्य मे कुडिलं त्वमसीति । तावत् तदा । उज्जुकस्य सरलस्य । मे मम सम्बन्धे ।
कुडिलं वक्रम् । इति उपालक्ष्येति इत्यन्वितम् ॥

(६९) राजेति । तद्विदूषकशक्यम् । एषकारं प्रतिवचनं सुदूरं निरस्यति ॥

(१००) कथमिति । तु भो कथं कोमलां सुकुमारा बन्धुरां उपगतानता न विपिटा
इत्यर्थः । अङ्गुलयो यस्य स तमः । बन्धुन्नुपगतानतमित्यन्तर । तदुक्तं सासुद्रके ।
दीर्घाङ्गुलीभिः कुलटा कथाभिरतिनिश्चना । तुस्ताभिः स्थाञ्च तुस्त्यायुर्भेग्नाभिभृन्-
वसिनी । विपिटाभिभनहाशी विरवाभिर्दंरिद्रिणीति । तथा । इहादर्थं शृङ्गाधीयां
वज्रभोगाय जायते । शृङ्गं मज्जोक्षं रक्तं तत्र पाथोरोरन्युकमिति । तं करं प्रियाया
पार्थिवं विहाय व्यङ्गा अमसि सखिषे निमग्नं पतितमसि ॥

(१०१) प्रश्नेऽङ्गुलं स्वमेवोत्तरमभिप्रेत्याश्च अथवेति ॥

अचतनं नाम गुणं न वीक्षते

सयैव कस्मादवधीरिता प्रिया ॥ (१०२)

मिथ ॥ सचं ज्जिव पडिबणो जं अस्सि वत्तुकामा । (१०३)

विदू ॥ भो सव्वथा अहं बुभुख्खाए मारिद्वयो । (१०४)

राजा ॥ अनाद्वय ॥ प्रिये अकारणपरित्यागादनुशयदग्धद्वय-
स्त्वावदनुकम्प्यतामयं जन पुनर्दृश्येनेन । (१०५)

प्रविश्य चित्रफलककृष्णा चटी ॥ भट्टा इत्थं चित्तगदा भट्टिणी ।

इति चित्रफलक दर्शयति । (१०६)

(१०२) सचेतकसुत्तराञ्च अचेतन मित्यादि द्वितीयाहंन । नाथ सम्भाष्ये । अचेतन चेतनारहित वस्तु गुण पदाद्यविशेषमाशङ्क्यं न वीक्षते नालोकयति । अन्यथा लोकेषु मध्ये सयैव कस्माद्देतो प्रिया प्रीतिकरो रमणी अरधीरिता प्रत्याख्याता । नान्येन केनापि तद्यानिवा प्रत्याख्यायत इति भाव । एतेनात्मनोऽचतनत्व दयितम् । वयस्परिवर्त इत्तम् ॥

(१०३) मिथ्येति । सचमिथ्यादि । स्वयमेव प्रतिपन्नो यदस्मि वक्तुकामा । अहं यद्वक्तुकामा प्रतिप्रिवद्वुरस्मि तत् नाचेतनस्य गुणदर्शित्वमितोत्वथ । स्वयमेव प्रतिपन्नो अचतनवान् द्वितिप्रतिरिति येव । प्रदेगयथ नादुपसर्गसंज्ञताद्यथापि गत्यथाटेति अत्तरिक्त ॥

(१०४) विदू इति । भो इत्यादि । भो सव्वथा अहं बुभुख्खा मारयितव्य । सव्वथा वादम् । सव्वथा हेतुनाठयो रिति मेदिनी । भोक्तु मिच्छा वमत्ता तथा अहं वमत्ता कस्मिन् मारयितव्यो विनामयितव्यः ॥

(१०५) राजेति । अनाद्वय विदूषकवाक्य श्रुतमश्रुत क्त्वा । अतुमयेति । अतुमये-
नातुतापेन दग्ध इदय मनो वस्तु स ॥

(१०६) प्रविश्यति । चित्रफलककृष्णा चित्रपटकृष्णा । भट्टेति । भूत्तरिय चित्रगता भट्टिनी । चित्रगता चित्रस्या । भट्टिनी अज्ञताभिषेकात्ते पत्नी । देवी कृताभिषेकाया चित्रगता अ भट्टिनी इत्यमरः ॥

राजा ॥ विशोक्य ॥ अहो रूपमालेख्यगताया अपि प्रियायाः ।

तयाहि (१०७)

दीर्घापाङ्गविसारिनेतयुगलं लीलाक्षितभ्रूलतं

दन्तान्तःपरिकीर्णञ्चासकिरणज्योत्स्नाविलिप्ताधरम् ।

कर्कशुद्युतिपाटलोष्ठरचिरं तस्यांस्तदेतन्मुखं

चित्तेष्यालपतीव विभ्रमलसत्प्रोङ्गिन्नकान्तिद्रवम् ॥ (१०८)

विदू ॥ विशोक्य ॥ साङ्ग यच्चस्य साङ्ग जं तए मङ्गरो भट्टिणीए

दंसिदो भावागुण्यवेसो खलदि विच मे दिष्टी णिङ्गदप्पदेसेसुं किं

वङ्गणा सत्तागुण्यवेससङ्गाए आलवणकोट्टुहलं मे जणअदि । (१०९)

(१०७) राजेति । आलेख्यगताया यिलगताया अपि प्रियाया रूपं अहो आश्चर्यं । रूपोत्कर्षं दर्शयितुमाह तथाहीति ॥

(१०८) दीर्घेति । दीर्घेणाकर्षणामिना अपाङ्गेन नेत्रयोरन्तेन विसारि प्रसारि विसारणवदिति यावत् नेत्रयुगलं यत्र तत् तथा । विस्तृतरो विस्तृतः प्रसारी च विसारिणीखमरः । लीलाया विलासेन अक्षिता मनोरमा भ्रूलता यत्र तत् तद्योक्तम् । दन्तान्तंन्तमथे परिकीर्णं व्याप्तो यो चासकिरणः चासजनितधवलमा तदात्मकज्योत्स्नया विलिप्तो अधरो यच्चिन्तु तत् । कर्कशुद्युतिरिव बदरीफलकान्तिरिव पाटलः श्वेतरङ्गो य षोडशेन रचिरं मनोज्ञम् । विम्बोशीतिवत् कर्कशुद्युद्योपि पक्वं फलमभिधत्ते । श्वेतरङ्गस्तु पाटल इत्यमरः । विभ्रमेण शङ्कारभावविकारविशेषेण शोभया वा लसति प्रोङ्गतीति विभ्रमलघत् । विभ्रमः शङ्कारभावजातक्रियाविशेषके । भ्रान्तावपिच शोभायानिति यन्दायिः । लसन्निति प्रोङ्गे इति कश्चिदुक्तम् । प्रोङ्गिन्नाकान्तिर्वापत्यं येन स प्रोङ्गिन्नकान्तिः । छावच्छसङ्गिद्य जातइत्यर्थः । तथाभूतोद्भवः स्नेदविन्दुयंत्र तत् तथाभूर्त्तस्याः शकुन्तलाया एतदुद्भवत्त्वं तत् प्रागुद्भूत्त्वं त्वं चित्तेषु आलेख्यगतमपि आलपति आभासत इव । स्वादाभासणं मावाप इत्यमरः । चार्हूखविप्रोङ्गिन्नं इत्यम् ॥

(१०९) विदू इति । विशोक्य चिन्तयतिमिति शेषः । साङ्ग इत्यादि । साधु वयस्य साधु यद्यथा धवरो भट्टिन्या दर्शितो भावागुण्यवेसाः सङ्गतोर मे इतिनिर्भरमदेषेण वि

मित्र ॥ अहो एषा राएसियो वत्तिआलेहाणित्थादा जाणे
पिअसही मे अग्गदो वट्टदित्ति । (११०)

राजा ॥

यद्वयत् साधु न चित्ते स्यात् क्रियते तत्तदन्यथा ।

तथापि तस्या लावण्यं लेखया किञ्चिदन्वितम् ॥ (१११)

तथाहि । (११२)

अस्यास्तुद्रमिव खानद्वयमिदं निम्नेव नाभिः स्थिता

दृश्यन्ते विपसीन्वताश्च बलयो भित्तौ समायामपि ।

इन्द्रना सत्वात्प्रवेगमङ्कया आलपनकौतूहलं मे जनयति । साधुत्वे हेतुमाह यदित्यादि ।
भङ्गिन्याः मङ्गुल्लायाः । मधुरो लोकप्रियः । स्वादुप्रियो तु मधुरावित्यमरः । भाषातु-
प्रवेगो भाषसन्ध्व । दग्धित्चिक्वण्येति शेषः । निभ्रतप्रदेशेषु युद्धभागेषु सनादि-
चित्तियं । मे मम इष्टिः स्खलति वास्तविकत्ववद्वा न पततीत्यर्थः । सत्वात्प्रवेगमङ्कया
प्राणसन्ध्वयङ्कया । 'इत्याद्य व्यस्रायेषु सत्वसखी तु जन्तुचित्तमरः । आलपनकौतूहल-
माहापपासनाम् ॥

(११०) मित्रेति । अहो इत्यादि । अहो राजपेंसंत्तिकाखेखानिपुणता जाने मित्र-
सखी मे अत्तो वत्तं इति । राजपेंसंत्ताराजस्य वत्तिकाभिर्वत्तं वत्तिभिर्लेखायां चित्त-
यायां निपुणता कोशलं अहो आश्चर्यम् । जाने मन्ये किमित्थाकाङ्क्षायाचित्तन्-
मन्ने ति ॥

(१११) राजेति । यद्यद्दं चित्ते साधु अतिकलं न स्यात् तत्तदन्यथा
अन्यविधं क्रियते सर्वैरिति शेषः । तथापि तथाव्यवहारस्य चित्तनिपुणाना सर्वेषां
स्वभावसिद्धत्वेपि तस्याः मङ्गुल्लायाः किञ्चित् किमपि लावण्यं अङ्गाना सपियेवच्छर्पं
लेखया वर्षवियेषरेखया अन्वितं सम्भ्रम् ॥

(११२) तथाहीति । हि यस्यात्तपारेखायोगात् एकमेव मिति स्त्रीकीयपरण्यस्यो-
द्देशान्धवः । ततोयवत्तंपरण्योः रूपान्तरप्रदर्शनाय हेतुत्वरनिर्हेषात् ॥

अङ्गे च प्रतिभाति माद्वैवमिदं स्निग्धप्रभावाच्चिरं
 प्रेम्ना मन्मुखमीपदीक्षत इय स्योरा च वक्त्रीव भान् ॥ (११३)
 मित्र ॥ सरिसं एवं पञ्चादानगुरुणो सिद्येहस्य । (११४)
 राजा निश्चय । (११५)

साक्षात् प्रियामुपगतामपञ्चाय पूर्वं
 चित्रार्पितामहमिमा वृद्धमन्वमानः ।
 स्रोतोवशा पथि निकामजलामतीत्य
 जातः सखे प्रणयवान् खगट्षिकायास् ॥ (११६)

(११३) अस्या इति । समायामवन्तराय मपि भिक्षो फलके । अक्षरवितरेष्वन्वित-
 मिदम् । अस्या, शकुन्तलाया, इदं स्नानार्थं तुङ्गनिव चञ्चुरदालक्ष्यभाषम् । चञ्चुरा-
 चोदयोच्छ्रिता सुप्ते इत्यमर । नाभिनिम्ना गभीरेव स्निगा । तथा वलवप त्र्यम्-
 तरङ्गाय विभाजय नो शोभा इत्यने आउश्चने । रेखोपर्यितविशेषक्यं निर्दिश्य
 इदानो हे वनरजनविशेषरहस्यं दर्शयति अङ्गे वेत्य दिवा । अक्षरः स्निग्धप्रभावादित्यने
 योक्षनेव । तथाच स्निग्धस्य गैडाक्षर्यस्य प्रभावात् यज्ञोप हेतो रङ्गे गात्रे । अङ्गं
 गात्रे प्रयोक्तापारशोरिति मेदिनी । इदं इत्यमानं पादत्रं क्रोमत्रया विरं स्थायिभावेन
 प्रतिभाति प्रकाशते तथा प्रेम्ना प्रपदेन मन्मुख इत्यस्त्वस्येते पश्यन्ते नयनपारयोः
 त्रिभययोगादिति भावः । एवं स्योरा इत्युक्त्वा सग्रे गो व्यक्ति द्विमपि व्याहृतोव च
 आशयोः स्रोत्रादिति भावः । यादूँलखिन्नीकृतं वृत्तम् ॥

(११४) मित्रेण । सरिसमिच्छादि । सख्यमेवं पयात्तापगुरोः स्रोत्रस्य । एवं विप्र-
 यताया अत्रि वृद्धमानम् । पयात्तापत्र गुरो, प्रवृद्धस्य स्रोत्रस्य प्रेम्ना सख्यम् ॥

(११५) राजेति । निश्चय दीर्घमिति शेषः ॥

(११६) स आदिति । उपगतामुपस्थितां साक्षात्प्रतिपत्तिं प्रियं पूर्वं प्रागपञ्चाय
 गच्छा विदारितामादिउपस्थितां कृतकप्रियं वस्तुमन्वमान आदिगच्छो, एवं पथि निकाम-
 चर्या पयाप्रवर्तनी आनोवर्तनी नदीनयोत्य अतिमन्वमान खगट्षिकायां मरीचिकायां
 मरीचिकायावतायावतिभावात् । प्रवर्तवान् खगट्षीं जातः । खगट्षिकायां मरीचिकायां
 चर्या । अथ पूर्वावर्तमानं परावर्तकत्वात्वेन विप्रवृत्तिप्रभावाच्चिरंयथावद्वारः ।

विदू ॥ भो तिस्रिंशो आइदिओ दीसन्ति सव्वाओ ज्जेव दत्तयी-
आओ ता कदमा एत्थ तत्थभोदी सउन्तला । (११७)

मित्र ॥ चण्हिओ प्तु एसो सहीए रूवस्स मोहक्कत्तु इअं क्तु
ए जे गदा पच्चक्खदं । (११८)

राजा ॥ त्वं तावत् कतमा तर्कयसि । (११९)

विदू ॥ निव्वणं ॥ तक्केमि ज्ञा एसा सिठिलवन्धणुव्वन्तकुसुमेण
केसुहत्थेण वद्वस्सेअविन्दुणा वचणेण विसेसदो णमिदसथाहिं वाळ-
लदाहि उच्चलिदणीविणा वसयेण अ ईसीपरिखन्ता विअ अवि-
सेअस णद्वदरपत्तवस्स वालचूमरक्खस्स पास्ये आलिहिदा एसा
तत्थभोदी सउन्तला इदराओ सहीओत्ति । (१२०)

अद्वय दण्डिना । अर्धान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित्तत्सद्वयं फलम् । सदसदा निदर्शयंत यदि
सा स्थानिदर्शनेति । सत्यम्भयत् । असत् अशम्भयत् । असन्तिलकं नाम वृत्तम् ॥

(११७) विदू इति । भो इत्यादि । भोलिख आगतया इत्यने सव्वाएव दर्शनीया
तत्कतमात्र तत्रभवती यजुन्तडा । दर्शनीया अवय्वमीक्षणोया ह्यपश्य इत्यथ । कतमा
आसा मथे का । कि वत्तदेकाभ्यादिति बहूनामेकनिशारथे वृत्तम् ॥

(११८) मित्रेति । अथेति । अनभिद्य खेज्जेप सखोरूपस्य मोषवच्च इयं उरु
नास्य गाा प्रवृत्तताम् । अनभिद्य इदन्वयानुभवात्तम् । मोष निर्येकं अक्षुण्यं स
मोषवच्चु । मोष निर्येकमित्यमर । उत्तरत्र खलु प्रश्नायः । किमियमस्य प्रत्यक्षतं
न गता इत्यथ ॥

(११९) राजेति । कतमासां मथे काम् ।

(१२०) विदू इति । निव्वणं निरोद्ध । निव्वणंनन्तु निधान दर्शनालोकनेक्षण
नित्यमर । तक्क मोत्यादि । तर्कयामि यैषा विधिलवन्धनोदान्कुसुमेन केयङ्गलेन वधस्सेद-
विन्दना वदनेन विशेषतो नमिताएकाभ्या वाङ्मलताभ्याम् उच्चलितनीविना वसनेन च
दंपत् पट्ट्यान्तर अभिये कस्सिग्ध-पत्तवस्स वालचतवत्तस्य पार्श्वे आलिखिता एसा तत्र-
भवती यजुन्तडा । इतरे सख्याविति । विधिलवन्धनेन बन्धनयैधिलेन उद्यान्तानि सुकान्ति
कुसुमानि येन स तेन केयङ्गलेन केयङ्कलापेन विधिडा । इतीया विशेषणे । एषमभ्यभावि ।

अङ्गे च प्रतिभाति भार्द्वमिदं स्निग्धप्रभावाच्चिरं
 प्रेम्णा मन्मुखमीपदीक्षत इव खेरा च वक्तीव जाम् ॥ (११३)
 मिश्र ॥ सरिसं एव पञ्चादावगुरुणो सिष्येहस्य । (११४)
 राजा निश्चयः । (११५)

साक्षात् प्रियामुपगतामपहाय पूर्वं
 चित्वापितामहमिमां ब्रह्मन्वमानः ।
 स्रोतोवह्नां पथि निकामजलामतीत्य
 जातः सखे प्रणयवान् खगट्पिण्णायाम् ॥ (११६)

(११३) अस्या इति । समायामवश्वरायामपि भित्तो फलके । उत्तरद्वितीयेष्वन्वित-
 मिदम् । अस्या. शकुन्तलाया. इदं स्तनद्वयं तद्वन्मिष उच्चरदालक्ष्यमाणम् । उच्चमाश्रु-
 क्षतोदस्योच्छ्रिता सुप्ते इत्यमरः । नाभिनिम्ना गभीरेष स्निग्धा । तथा वज्रयत्पक्-
 तरङ्गाय निरगोत्रता नोदोञ्चा इत्यने आउञ्चने । रेखोपरद्वितीयेपरूपं निर्दिश्य
 इदानो हे वनरजनिपरिषेखरं दर्शयति अङ्गे चेत्यदिता । चकार. स्निग्धप्रभावादित्यने
 योजनेष । तथाच स्निग्धस्य तेषां तत्रार्थस्य प्रभावात् यत्ने च हेतो रङ्गे गाथे । अङ्गं
 मात्वे प्रतीक्षोपायमिति मेदिनी । इदं इत्यमानं माद्वयं कोमलता चिरं स्थायिभावेन
 प्रतिभाति प्रकाशने तथा प्रेम्णा प्रणयेन मन्मुख इपदस्यमोक्षते पश्यतोच नयनतारयोः
 न्निधमोगादिति भावः । एवं खेरा ऋदुङ्गासा सती मा व्यक्ति किमपि व्याहृतोर च
 ओजयोः स्रोतादिति भावः । सादूर्लभिन्नीडितं वृत्तम् ॥

(११४) मिश्रेति । सरिसमिश्रादि । सद्यमेव परात्तापगुरोः सौहस्य । एवं शिव-
 गगाया अत्र ब्रह्मणाम् । परात्तापेन गुरोः प्रहस्य सौहस्य मेव. सद्यम् ॥

(११५) राजेति । निश्चयः दीर्घमिति शेषः ॥

(११६) साक्षादिति । उपगतामुपस्थितां साक्षात्प्राप्तवति प्रियं पूर्वं प्रागपहाय
 गङ्गा विप्रार्पितामाडिडिभिमिमां कृतकप्रियां ब्रह्मन्वमान आद्रिगणोः पथि निकाम-
 खतां पर्याप्तप्रती स्रोतोवह्नां नरोमतीत्य अतिस्व खगट्पिण्णायाम् मतोविद्यायां
 नरोपशामासमानावामिति भावः । प्रणयवान् अर्थापि जातः । खगट्पिण्णायाम् मतोविद्या-
 याम् । अथ पूर्वाहोतस्य पराहोतव्यत्येन विन्यप्रतिविम्भमावादिदं नापहारः ।

विद्व॥ भो तिष्ठिष्या आइदिचो दीसन्ति सव्वाचो ज्जिव दत्तणी-
आचो ता कदमा एव तव्यभोदी सचन्तला । (११७)

मिश्र॥ चणहिचो क्यु एसो सहीए रूवस्स मोहचक्कु इअं क्यु
ए से गदा पञ्चकखदं । (११८)

राजा॥ त्वं तावत् कतमा तर्कयसि । (११९)

विद्व॥ निव्वरणं ॥ तद्धेमि ज्ञा एसा सिद्धिलवन्धयुव्वन्तकुसमेण
केसइत्येण वड्ढस्सेअविन्दुया वचणेण विसेसदो णमिदंसथाहिं वाळ-
लदाहि उच्चलिदयोविणा वसणेण अ ईसीपरिस्सन्ता विअ अवि-
सेअसि गहदरपडवस्स वालचूअरुक्खस्स पास्ये आलिहिदा एसा
तव्यभोदी सचन्तला इदराचो सहीओत्ति । (१२०)

गडक दपिडना । अर्धान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित्तत्सदृशं फलम् । सदसदा निदर्शयंत यदि
सा श्यान्तिदर्शनेति । सत्वम्भवत् । असत् असम्भवत् । वसन्ततिलकं नाम उक्तम् ॥

(११७) विद्व इति । भो इवादि । भोक्तिस्त्र आहृतया इत्यने सर्वाएव दर्शनीया
तत्कतमात्र तद्वभवतो यजुन्तडा । दर्शनीया अवश्यमीक्षणीया रूपवत्य इत्ययम् । कतमा
आसा मये का । किं यत्तदेकान्यादिति वड्ढनामेकनिश्चारणे उक्तम् ॥

(११८) मिश्रेति । अणेति । अनभिन्न खेक्षेय सखोरूपस्य मोघवच्च इयं खलु
मास्य गता प्रत्यक्षताम् । अनभिन्न इदन्तयातुभवात्तम् । मोघं निरर्थकं चक्षुष्यं स
मोघवच्चु । मोघ निरर्थकमित्यमरः । उत्तरत्वं खलु प्रत्याशंसः । किमियमस्य प्रत्यक्षता
न गता इत्यर्थम् ॥

(११९) राज्ञेति । कतमासासा मये काम् ।

(१२०) विद्व इति । निव्वरणं नितोव्य । निव्वरणं ननु निधानं दर्शनालोकनेक्षण
मित्यमरः । तद्धेमोत्यादि । तर्कयामि यैषा विधिलवन्धनोद्वात्तकुसमेन केयवृत्तेन वड्ढस्सेद-
विन्दना वदनेन विशेषतो नमित्तोक्त्याभ्यः वाञ्छलताभ्याम् उच्चलितनीविना वसनेन च
ईवत् परिश्रान्तव अभिषेकस्त्रिभ्यश्चरपडवस्स वालचत्तद्वस्स पार्श्वं आलिखिता एषा तत्व-
भवती यजुन्तला । इतरे सख्याविति । विधिलवन्धनेन वन्धनयैधित्येन उद्धान्तानि उक्तानि
कुसुपानि यन स तेन केयवृत्तेन केयकलापेन विधिद्या । तृतीया विधेवत्ये । एषमभ्यस्यापि ।

राजा ॥ निपुणो भवान् अस्त्रत्र ममापि भावचिह्नम् । (१२१)

स्विन्नाद्गुलिविनिवेशाद्रेषा प्रान्तेषु दृश्यते मलिना ।

अशु च कपोलपतितं लक्ष्यमिदं वर्णकोच्छ्वासात् ॥ (१२२)

चेटी प्रति ॥ चतुरिके अर्धलिपितमेतद्विनोदस्यानमस्त्राभिः
तद्गच्छ वर्तिकास्तावदानय । (१२३)

चेटी ॥ अज्ज माचन्व अवलम्ब चित्तफलसं जाय आग-
च्छम् । (१२४)

पाय- पङ्कज इत्यत्र कलापायाः कषात्परे इत्यनरः । विशेषत इति । विशेषतोऽतिपदा-
समितो नञोद्धतावंशो स्त्रन्धो याभ्यां ते ताभ्याम् । अक्षितनीविना विचलितनीविना ।
नोभो कटोवस्त्रवन् । स्त्रीकटी वस्त्रवन्नेपि नीवी यदियेष्येपि चेत्यनरः । अभिपेक्षेति ।
अभिपेक्षेण सखिलावर्जनेन स्त्रिग्वन्तोऽतिमष्टुणः पङ्कजो यस्य स तस्य । चिह्नार्थं मष्टुणं
स्त्रिग्वमित्यनरः । एतेन अस्त्रासावतिमात्रलोहिततलाविति । श्लोकोक्तावस्था चित्ति-
तेति गम्यते ॥

(१२१) राजेति । निपुणोऽभिध । प्रयोषे निपुणोऽभिधविधनिष्ठातयिचिता इत्य-
नरः । अत्र आखिवितायामत्रभवत्याम् । भावचिह्नम् भावस्य सात्विकभावस्य स्वेदादे-
विह्नम् । तद्गच्छम् । अत्र स्वेदोऽय रोमासुः अरभङ्गोय वेपथुः । वैषय्यंमष्टुप्रलभ
इत्यटो सात्विका. स्रुता इति ॥

(१२२) पूर्वज्ञमेव सात्विकभावविह्नं दयंयति सिधेति । सिधायः स्वेदपत्त्या
अष्टुवेनिषेधादपंथात् प्रान्तेषु मार्त्रेषु मलिना रेखा दृश्यते तथा वर्णस्य रङ्गस्य
अच्छ्वासात् स्त्रीतभावाच्चे । कपोलात् मष्टुणात् पतितमष्टु नेत्रादि च इदं लक्ष्यं निषे-
तम्यम् । तत्रात्र स्वेदात् स्त्री सात्विकभावो दृष्टिको । इत्यभ्यासो ज्ञानि ॥

(१२३) चेटीमिति । राजाणेति शेषम् । एतद्विनोदस्यानं विरहवापनस्यान
भाषेयमित्यर्थः । ततदित्थं कर्मस्युक्ते । अस्त्रादिर्धलिपितमस्यक् लिपितम् ।
पत्तिका पत्तिकावर्तिः ।

(१२४) चेटीमिति । अज्जेत्यादि । आर्यं माधव्य अरुत्तमस्य चित्तफलसं यावदाग-
च्छायः । अरुत्तमस्य आर्यः । भावदानस्याव आगमनपर्यन्तम् ॥

राजा ॥ अहमेवावलम्बे । इति यथोक्तं करोति । (१२५)

चेटी ॥ मिष्कान्ता । (१२६)

विट्ट ॥ भो किं एतत् अवरं आलिङ्गित्वं । (१२७)

मिश्र ॥ जो जो मित्रसङ्घे अहिमदो पदेसो तं तं आलिङ्गि-
कामोत्ति तद्धेमि । (१२८)

राजा ॥ सखे श्रूयताम् । (१२९)

काव्यां सैकतलीनहंसमिथुना खोतोवहा मालिनी
पादास्त्रामभितो निपण्चमरा गौरीगुरोः पावनाः ।

शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छास्यथः

शृङ्गे लण्णस्रगस्य वामनयनं कण्डूयमानां स्रगीम् ॥ (१३०)

(१२५) राजेति । यथोक्तं करोति अवलम्बते ॥

(१२६) चेटीति । सुगमम् ॥

(१२७) विट्ट इति । भो इत्यादि । भोः किस्र अवरमालिङ्गितव्यम् । आलिङ्गितव्यम् चित्तितव्यम् ॥

(१२८) मिश्रेति । जो इत्यादि । यो वः मित्रसङ्घा अभिमतः प्रदेयस्तं तमालिङ्गित-
काम इति तर्कयामि । तर्कयामि तस्य तस्यासङ्घावादिस्ति शेषः ॥

(१२९) राजेति । श्रूयतां यदालिङ्गितव्यमिति शेषः ॥

(१३०) काव्येति । सैकतेषु सिकतामयशुद्धिनेषु लीनानि सप्रविष्टानि हंसमिथुनानि
हंसयुग्मानि यस्याः सा तथोक्ता । सिकता वास्तुकां । सिकताः स्वर्णवृकापीति । सैकतं
सिकतामयमिति आसरः । मालिनी नाम्नी खोतोवहा नदी काव्यां आलेख्या तां मालिनी
मभितः सभयतः । तस्याः समीपे वा । समीपोभयतः यीम्रसाकल्याभिमुखेऽभितः इत्य-
मरः । अभ्युभवपरिसरत इत्युक्तोधिकश्रमयेति हितोया । गौर्याः पाम्बेत्या गुरोः पितृ-
हिंमालयस्य निपण्चा अरस्थिताय रा म्रगविषेष्टे षेु ते । अवरं आसरेऽङ्घी द्व मञ्जरी-
म्रगभेदयोरेति मेदिनी । पावनाः पवित्रताहेतवः पादाः प्रत्यन्तपर्वताः काव्याः । पादाः
प्रत्यन्तपर्वता इत्यमरः । तथा शाखालम्बितानि वल्कलानि तपसिनां वसनभूतानि वस्त्र

विदू ॥ जगतम् ॥ जधा मन्तेदि तथा तक्केमि पूरिद्व्यं अयोष्य
चित्तफलत्रं आकिदिहिं लम्बकुच्चायं वक्कलपरिहायायं ताव-
सायं त्ति । (१३१)

राजा ॥ वयस्य अन्यच्च शकुन्तलायाः प्रसाधनमभिप्रेतं लेखितुं
विष्कृतमस्माभिः । (१३२)

विदू ॥ किं विश्व । (१३३)

मित्र ॥ वणवासस्य कण्ठभावावस्य अ जं सरिसं भवि-
स्यदि । (१३४)

य तपोक्तस्य तरोरधस्ताले कण्ठस्तरस्य कण्ठस्तरस्य गृह्णे विपाथे वामनयन सव्यमतिमुन्दरं
या नेत्वम् । वामं सव्ये प्रतोपे च द्रविणे चातिमुन्दर इति विश्व । कण्डूयमानां
कण्डू खञ्जं वं कुर्वन्तीम् । कण्डू खञ्जं वं कण्डूया इत्यमर । नमस्तपोत्रिव इति
व्य । मह्यादित्यादात्मनेपदम् । मृगौ इरिणोश्च निम्नात् षाडिखितुमिच्छानि । शार्दूल-
विष्ठीडितं वृत्तम् ॥

(१३१) विदू इति । स्वगत मनस्विष्टम् । जवेत्यादि । यथा मन्त्रप्रति तथा
तर्कशानि पूरितव्यमनेन विवक्रउक्कमाकृतिभिः उम्बकुच्चीनां वक्कलपरिधानानां तापसाना
मिति । यथा यस्मूकारं मन्त्रप्रति विरेवप्रति तथा तेन प्रकारेणाहमिति तर्कशानि
किमिच्छाच्च पूरितव्यमिच्छादि । अनेन राज्ञा लम्बकुच्चीनां दीर्घपञ्चम्यां कृष्णगल्ली
भुगोमये कठिनपञ्चम्यकैतरे इति मेदिनी । परस्मैलपरिधानानां तापसानां वाकृतिभि-
वित्कण्डूकं पूरितव्य मिति ॥

(१३२) राजेति । प्रसाधनं मेघरचनम् । आकृत्येयो नेवय्यप्रतिकल्पप्रसाधनमित्यमर ।
अभिप्रेतं लेखितयावधारितम् ॥

(१३३) विदू इति । किं विश्व किमिव ॥

(१३४) मित्रेति । वषेत्यादि । वनवासस्य कण्ठभावावस्य अ यत् सरिसं भविष्यति ।
सहस्रपयुक्तं तद्विष्कृतमितिमेव । कण्ठभावावस्ययथाभवेत् । वनवासस्यस्यं तस्य
पुष्यादिषडत्यमिति भावः ॥

राजा ॥

कृतं न कर्णापितवन्धनं सखे
 शिरीषभागण्डविलम्बिकेशरम् ।
 न वा शरच्चन्द्रमरीचिकोमलं
 मृणालसूत्रं रचितं स्नानान्तरे ॥ (१३५)

विदू ॥ किञ्चु कञ्चु तत्वभोदी रक्तकुवलयसोहिण्या अग्नहृत्पेण
 सुहं आवारिच्य चकिदचकिदा विच्य द्विदा । (१३६)

शावधानं ददा ॥ आ ही ही भो एसो दासीए पुत्तो कुसुमरस-
 पाङ्कजरो दुष्टमङ्कषरो तत्वभोदीए वचणकमलं अहिलसदि । (१३७)

(१३५) राजेति । कृतमिति । सखे कर्णं अपितं न्यस्तं बन्धनं सूत्रपन्थियंस्तत्तु
 तयोक्तं तथा भागण्डं कपोलपर्यन्तं विलम्बी केशरः शिखा यस्य तत् तथाभूतं शिरीषं
 शिरीषपुष्पं न कृतं न लिखितम् । एवं स्नानान्तरे स्नानशोरभ्यन्तरे शरच्चन्द्रस्य शरदिन्दो-
 नरीचिपत् कोमलं सुकुमारं मृणालसूत्रम्वा मृणालतन्तुय किम्वा मृणालरतहारय
 न रचितम् न चित्रितम् । अन्ये सूत्रपदं मालानभिधत्ते अचसूत्रादिवत् । वा सप्तश्लोके ।
 वंशस्त्रविलं नाम वृत्तम् ॥

(१३६) विदू इति । किञ्चुत्यादि । किञ्चु खञ्जु तत्वभवती रक्तकुवलयशोभिना
 अग्रहृत्सेन सुखमावायं अकितचकितेन स्थिता किञ्चुखलुभ्या वितकं गर्भं प्रदोद्योत्यते ।
 रक्तकुवलयमिव रक्तोत्पलमिव शोभत इति रक्तकुवलयशोभी तेन । श्लाघ्यत्वं कुवलय-
 मित्यमरः । अग्रहृत्सेन हृत्ताम्रेण पाणिनेत्यर्थं । आचाये आश्वाद्य । अकितचकित्वा
 भीनभीता । अतिभीतेत्यर्थं । अकितः शङ्कितो भीत इति त्रिकाण्डशेषे ॥

(१३७) शावधानमिति । समनोभिनितेशमित्यर्थं । आदद्यादि । आ ही ही भो
 एष दास्याः पुत्र- कुसुमरसपाङ्कजरो दुष्टमङ्कषरसूत्रभवत्या वदनकमलमभिलषति । आः
 कोपे मोहाया वा । हीहीति निम्नये हासे वा । हीहीषब्दो निम्नयहासयोरिति
 मेदिनी । दास्याः पुत्तो नीषः । कुसुमरसस्य पाङ्कजरोः ॥

राजा ॥ ननु वार्य्यतामेप धृष्टः । (१३८)

विदू ॥ भो तमं ज्जेव अविणीदायं सासिदा इमच्च वारये
पञ्चवसि । (१३९)

राजा ॥ युज्यते । अवि भोः कुसुमलताप्रियातिथे किमत्र परि-
पतनखेदमनुभवसि । (१४०)

एषा कुसुमनिपणा त्वपितापि सती भवन्तमनुरक्ता ।

प्रतिपालयति मधुकरौ न खलु मधु त्वा विना पिवति ॥ (१४१)

मित्र ॥ अदिअत्थं क्खु वारिदो । (१४२)

विदू ॥ भो पडिसिद्धवामा क्खु एषा जादी । (१४३)

(१३८) राजेति । वार्य्यता निवार्य्यताम् धृष्टो निर्य्यञ्जः ॥

(१३९) विदू इति । भो इत्यादि । भो त्वमेव अविनीताना यासिता अस्य वारये
प्रभवसि । अविनीताना दुराचारिणाम् । प्रभवसि प्रभवंसि ॥

(१४०) राजेति । युज्यते तदेव युक्तम् । अथिरत्नयो । अथि मन्नात्नयोस्तथा
सम्बोधनेपिचेति मेदिनी । कुसुमेति । कुसुमयुक्ता लता कुसुमलतास्तासा प्रियातिथे
प्रोतिवहंनानिपिभूत । किं कथम् । परिपतनखेदं उड्डीयोपवेगनड खम् । नेयं कुसुम
सतेति भावः ॥

(१४१) प्रथमं परिपतनव्यधंता प्रदर्श्यं पतनाहं भूमिं विलोभनया प्रदर्शयति एषेति ।
कुसुमे पुष्पे निपणा स्थिता सती पतिव्रता अतएवानुरक्ता सादुरागा एषा मधुकरौ
त्वपितापि सकरन्दं पिपासुरपि भवन्तं प्रतिपालयति प्रतीक्षते खलु यस्मात् त्वा विना मधु
उप्यरस न पिवति । मधु चोद्रे जने चीरे सद्यो उप्यरसे इति मित्र । इयमायां ॥

(१४२) मित्रेति । अदीत्यादि । अत्थं खलु वारित । पर्याप्तं वारित इत्यर्थः ॥

(१४३) विदू इति । भो इत्यादि । भो प्रतिपिद्धवामा खलुषा जाति । प्रति-
पिद्धा निपिद्धा आसौ वासा प्रतिपिद्धा चेति प्रतिपिद्धवामा । निपिद्धा सती निषेधप्रतिपिद्धा-
चारिणीत्यर्थः । पागो बल्लु प्रतिपयोदित्यवरः । किम्वा प्रतिपिधेन प्रतिपिधेन पापा
भावे क्तः । एषा जातिभेदकरजातिः ॥

राजा ॥ सकोपम् ॥ भो न मे यासने तिष्ठसि त्र्ययतां तर्हि
सम्प्रति हि । (१४४)

• अक्लिष्टवालतरुपल्लवलोभनीयं

०.२ पीतं मया सदयमेव रतोत्ववेपु ।

विम्बाधरं दशसि चेदृभ्रमर प्रियाया-

स्त्वा कारयामि कमलोदरवन्धनस्यम् ॥ (१४५)

विदू ॥ भो एयं तिक्वदरुदस्य दे कथं ण भादुस्मदि । (१४६)

विश्रुत्यात्मगतम् ॥ एसो दाव उम्भत्तो अहम्पि एदस्य सङ्गेण
इदिसो ज्जोव संवुत्तो । (१४७)

राजा ॥ निवार्यमाणोऽपि कथं स्थित एव । (१४८)

(१४४) राजेति । यासने आदेशे । तिष्ठसि वत्तसे । सम्प्रति हि सम्प्रत्येव । हि
हेतावधारण इत्यमरः ॥

(१४५) अक्लिष्टेति । वालो अचिरीकृतयासौ तरुपल्लवयेति सः । अक्लिष्टो अग्रानो
यो वालतरुपल्लवस्त्रामिष लोभनीयम् अतिमुकुमारमिति यावत् अतएव मया रतोत्ववेपु
निधुवनोत्ववेपु सदयमेव नह्य हृदमिति भावः । पीतं चम्बितं प्रियायाः शकुन्तलाया
विम्बाधरं पक्षविम्बिकाफलपदधरं भ्रमर त्वञ्चेदशसि तदा वध्यतेऽस्मिन्निति बन्धनं कारा-
वृष्टं कमलस्य उदरगन्धनमेव बन्धनं तत्र तिष्ठतीति स तथा मूलं कारयामि । अस्तित्
कमलोदरस्यैव बन्धनं कमलोदरवन्धनं तेन तिष्ठतीति स तं प्रकनिष्ठितमिति यावदिति
श्यावष्टे तत्र उत्तरत्र विदूषकवचनोऽसङ्गतेदुष्परिहरत्वात् । वध्नन्तिदकं नाम
दृष्टम् ॥

(१४६) विदू इति । भो इत्यादि । भो एयं तीच्छदरुदस्य ते कथं न भेष्यति तीच्छो-
ऽसिदु सञ्चो दण्डो यस्य स तस्य । ते तुव सम्बन्धे ॥

(१४७) विश्रुत्येति । एसो इत्यादि । एष तावदुन्मत्तः अहमथेतस्य सङ्गेन ईदयएव
संज्ञत् । एष राजा । सङ्गेन सङ्गकारेण । ईदय उन्मत्त इव ॥

(१४८) राजेति । स्थितएव अधरइतिशेषः ॥

राजा ॥ ननु वार्य्यतामेव घृष्टः । (१३८)

विदू ॥ भो त्वमं ज्जेव अविणीदायं सासिदा इमस्य वारये
महवसि । (१३९)

राजा ॥ युज्यते । अयि भोः कुसुमलताप्रियातिथे किमत्र परि-
पतनखेदमनुभवसि । (१४०)

एषा कुसुमनिपत्या त्वपितापि सती भवन्तमनुरक्ता ।

प्रतिपालयति मधुकरौ न खलु मधु त्वा विना पिवति ॥ (१४१)

मिश्र ॥ अदिअत्यं क्खु वारिदो । (१४२)

विदू ॥ भो पडिसिद्धवामा क्खु एषा जादी । (१४३)

(१३८) राजेति । वार्य्यता निवार्य्यताम् घृष्टो निलंज्जः ॥

(१३९) विदू इति । भो इत्यादि । भो त्वमेव अविनीताना सासिता अस्य वारये
प्रभवसि । अविनीताना दुराचारिणाम् । प्रभवसि मधुभवसि ॥

(१४०) राजेति । युज्यते तदेव युक्तम् । अयिरनुनये । अयि मन्नातुनयोस्तथा
सम्बोधनेपिथेति भेदिनी । कुसुमेति । कुसुमयुक्ता खता कुसुमलतास्तासा प्रियातिथे
प्रीतिवर्द्धनातिथिमूल । कि कथम् । परिपतनखेदं अद्दीयोपवेशनदुःखम् । नेयं कुसुम
खतेति भावः ॥

(१४१) प्रथमम् परिपतनव्यर्थता प्रदर्श्य पतनाङ्गां भूमिं त्रिलोभनया प्रदर्शयति एषेति ।
कुसुमे पुष्ये निपत्या स्थिता सती पतिव्रता अतएवानुरक्ता सानुरागा एषा मधुकरौ
त्वपितापि मकरन्दं पिपासुरपि भवन्तं प्रतिपालयति प्रतीक्षते खलु वप्यासु त्वं विना मधु
उष्यत्स न पिवति । मधु खीद्रे जने खीरे मद्ये पुष्यत्से इति त्रिश्वः । इयमाय्यां ॥

(१४२) मिश्रेति । अदीत्यादि । अत्यर्थं खलु वारितः । पर्याप्तं वारित इत्यर्थः ॥

(१४३) विदू इति । भो इत्यादि । भो मन्निपिद्धवामा खलुषा जाति । प्रति-
पिदा निपिद्धा चासौ वामा प्रतिकूला चेति प्रतिपिद्धवामा । निपिद्धा सती निषेधप्रतिकूला
चारिणीत्यर्थः । वामो बन्धुप्रतिपयोऽरित्यन्तरः । किम्वा प्रतिपिधेन प्रतिपिधेन वामा
भावे क्तः । एषा जातिमधुकरजातिः ॥

इति वाप्यं विद्वजति ॥ (१५५)

मित्र ॥ पुष्पापरविरुद्धो अपुष्पो एसो विरहिमग्नो । (१५६)

राजा ॥ वयस्य कथमेवमविद्यासं दुःखमनुभवामि । (१५७)

प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्नसमागमः ।

वाप्यस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्तगतामपि ॥ (१५८)

मित्र ॥ सबंधा पमज्जिदं तए पच्चादेसदुक्खं पिप्रसङ्गीए
पच्चक्खं ज्जीय सङ्गीणस्य । (१५९)

कान्ता मज्जन्तवा पुनरपि विद्वीक्षता अतुभननयादचित्तमयी स्थिता चित्तमयी ज्ञता ।
आर्य्येयम् ॥

(१५५) इतीति । वाप्यं नेत्रजलम् ॥

(१५६) मित्रेति । पुष्पेत्यादि । पुष्पापरविरुद्धोऽपुष्वं एष विरहिमग्नः । पुष्पापरै-
भूतभाविविभिर्विरुद्धो विहिट् । सेवनाविषय इति यावत् । विरोधो विद्वेष इत्यपर । अत-
एव अपुष्पोऽभिनवः । एष विरहिमग्नो विरहावस्थापारः । तथापेदमापारो न भूतो न
अविष्यतीति भावः ॥

(१५७) राजेति । अविद्यामनगरतम् ॥

(१५८) प्रजागरादिति । प्रजागरादतिजागरात् तस्याः प्रियायाः स्वप्नसमागम
स्वप्नसमागमं सङ्गयोगः । खिलीभूतं संक्षिप्तोभूतः । प्रायेण न भवतीत्यर्थः । खिलं भवेद्-
प्रकृते सारसंक्षिप्तवेषोऽरिति विश्वः । वाप्यस्तु नेत्रजलम्पुनरेना चित्तगतामपि द्रष्टुं न
ददाति अत्रकायमिति शेषः । तथाच तत्तद्विलं कस्य स्वप्नसमये दर्शनमपीत्युक्तं विरह-
विनोदनमपास्तमिति भावः ॥

(१५९) मित्रेति । सबंधेत्यादि । सबंधा प्रमाज्जितं तथा प्रत्यादेमदुःखं प्रियवस्थाः
प्रत्यक्षमेव सङ्गीजनस्य । सङ्गंथा । भवम् । सङ्गीजनस्य पम प्रत्यक्षं समक्षमेव
प्रथमस्याः । मज्जन्तवाः प्रत्यादेमदुःखं प्रत्यास्यानजनितदुःखं तथा प्रमाज्जितं
आहितम् ॥

मित्र ॥ अहो धीरमि जगं रसो विभारदि । (१४८)

विदू ॥ प्रकाशम् ॥ भो चित्तं क्व एदं । (१५०)

राजा ॥ कथं चित्तम् । (१५१)

मित्र ॥ अहमि दाणिं अयगदत्वा किं षण जधाचिन्तिदाणुसारी
एसो । (१५२)

राजा ॥ किमिदमनुष्ठितं पौरोभाग्यम् । (१५३)

दयनसुखमनुभवत साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन ।

स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्तीकृता कान्ता ॥ (१५४)

(१४८) मित्रेति । अहो इत्यादि । अहो धीरमपि जन रसो विकारयति । रसः प्रवासविमलम्नाद्य षट्कार । विकारयति अन्यययति । मित्रकेश्या अपीदानो भ्रमरे त्वात्तृकत्वयश्चिरस्थेन पतङ्गस्य तस्यापसारणे राज्ञ प्रयासाधिक्यदग्नात् एवमुच्यते इति बोध्यम् । अत्राह । विमलम्बोथ सम्भोग इत्येष द्विविधो मत । यत्र तु रति मलला नाभीदसुपैति विमलम्भोऽसौ । स च पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकयत्तुर्था सादिति । तथा । प्रवासो भिन्नदेशत्व कार्याच्छापाश्च सम्भूनादिति च ॥

(१५०) विदू इति । प्रकाशं सुस्पष्टम् । भो इत्यादि । भोचित्तं खड्गिदम् ।

(१५१) राजेति । मुगमम् ॥

(१५२) मित्रेति । अहमपीत्यादि ॥ अहमपीदानोभवगतायां कि पुनयथा चिन्तिता-
नुसायैष । अहमपि इदानोमधना अवगतो विदितोऽथ विव्रितभङ्गरूप वस्तु यथा
सा तयोक्ता । अहमपि अथना भङ्गस्य चित्ततामवगच्छामि इत प्राक् मयापि तात्तृ-
कत्वयश्चिरासीदिति भाव । यथा चिन्तित अतुसरतीति यथाचिन्तितानुसारी तात्का-
लिकभङ्गादिक मनसा यथा विन्तयति तदनुसारेणातुजाधीति स्तवम् । एष राजा पुन
कि कि वक्तव्य । तदेकान्चिन्तावघातु तत्तुभवो न वक्तव्यता जनयतीति भाव ।

(१५३) राजेति । पौरोभाग्यं दोषैकदयित्वम् । येन कम्मणामनुष्ठितेन केवल दोष-
एव जायते न कश्चित् सुखस्तन्नात्रप्रियत्वमित्यर्थः । दोषैकदक पुरोभागीत्यमर ॥

(१५४) दयनेति । तन्मयेन तन्मात्रविषयकेष हृदयेन मनसा साक्षात् प्रत्यक्षत इव
दयनसुख प्रियाया इति यथ । अतुभवतो मे यम स्मृतिकारिणा परिशोभकारिणा त्वया

इति वाप्यं विवृजति ॥ (१५५)

मित्र ॥ पुष्पापरविरुद्धो अपुष्पो एसो विरहिमग्नो । (१५६)

राजा ॥ वयस्य कथमेवमविश्रामं दुःखमनुभवामि । (१५७)

प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्नसमागमः ।

वाप्यस्तु न ददात्येना द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥ (१५८)

मित्र ॥ सव्यधा पमज्जिदं तए पच्चादेसदुक्खं पिप्रसहीए
पच्चक्खं ज्जेव सहीजण्यच्च । (१५९)

कान्ता प्रकृतता पुनरपि विवृजिता अतुभवयमादचित्तमयी स्थिता चित्रमयी कृता ।
आख्येयम् ॥

(१५५) इतीति । वाप्यं नेत्रजलम् ॥

(१५६) मित्रेति । पुष्पेत्यादि । पुष्पापरविरुद्धोऽपुष्वं एव विरहिमग्नं पुष्पापरै
भूतभाविभिर्विरुद्धो विद्विष्ट सेवनाविषय इति यावत् । विरोधो विद्वेष इत्यन्तर । अत-
एव अपुष्पैर्ऽभिनव । एव विरहिमग्नो विरहावस्थाधार । तथाचेद्व्याधारो न भूतो न
अविद्यतीति भाव ॥

(१५७) राजेति । अविश्राममनारतम् ॥

(१५८) प्रजागरादिति । प्रजागरादतिजागरणात् तस्या प्रियायाः स्वप्नसमागम
अप्रावस्थायां सङ्गयोग खिलीभूत सच्चिप्रभूत । प्रायेण न भवतीत्यर्थः । खिल भवद्-
प्रकृते चारसच्चिन्नबोधोरिति विश्व । वाप्यस्तु नेत्रजलम्, नरेना चित्रगतामपि द्रष्टु न
ददाति अडकायमिति शेष । तथाच ततचित्तं कर्म स्वप्नसमये दर्शनमपीत्युक्तं विरह-
विनोदकमपास्तमिति भाव ॥

(१५९) मित्रेति । सव्यधेत्यादि । सव्यधा प्रवाज्जितं त्वया प्रत्यादेमदु खं मियवप्याः
प्रत्यक्षमेव सखीजनस्य । सव्यधा । भूपम् । सखीजनस्य मम प्रत्यक्ष समक्षमेव
प्रयसस्या यजुनत्तायाः प्रत्यादेमदु खं प्रत्याप्यनननितदु खं त्वया प्रवाज्जितं
आहितम् ॥

चतुरिका ॥ प्रविश्य ॥ जेदु जेदु भट्टा वत्तिकाकरण्डम् गेह्विच
दूदो अह पत्विदन्ति । (१६०)

राजा ॥ ततः किम् । (१६१)

चेटी ॥ तं मे हत्यादो पिङ्गलिकावेदिन्नाये देवीए वसुमदीए
अहं ज्जेव अज्जउत्तस्स उवणदूस्सं ति भणिय्य सबलकारं
गहीदं । (१६२)

पिट्ट ॥ त्वं कथं विमुक्ता । (१६३)

चेटी ॥ जाय देवीए लदाविडवज्जगं उत्तरीअञ्चलं पिङ्गलिका
मोआवेदि दाव णिञ्चुविदो मए अप्पा । (१६४)

(१६०) चतुरिकेति । चतुरिका वत्तिकानयनाय नियुक्तपूर्वा चेटी । जेदु इत्यादि ।
जयति जयति भवति वत्तिकाकरण्डं गृह्णीता इतोऽहं प्रस्थितास्मि । वत्तिकाकरण्डं
वत्तिकास्थापनोपयोगिवंशादिज्ञतपेटकम् । करण्डोवंध्यादिज्ञतपेटके मधुकोपके इति
शब्दाच्च ।

(१६१) राजेति सुगमम् ॥

(१६२) चेटीति । तमित्यादि । तन्मे हत्यात् पिङ्गलिकावेदितया देव्या वसुमत्या
अहमेवार्थ्यपुत्रस्य उपनेष्यामीति भणित्वा सबलकारं गृह्णीतम् । तनुवत्तिकाकरण्ड
कम् । पिङ्गलिका अपरा चेटी तथा वेदितया चित्तकर्माण्ये वत्तिकाकरण्डकं भर्तारमियं
नयतीति निवेदितया । गृह्णीतं हत्यादिति सम्बन्ध ॥

(१६३) पिट्ट इति । त्वममित्यादि । त्वं कथं विमुक्ता । विमुक्ता देव्येति-
शेष ॥

(१६४) चेटीति । जावेत्यादि । यावद्देव्यां लताविटपखम्बुत्तरीयाञ्चलं
पिङ्गलिका मोचयति तावच्चिद्रुतो मयात्मा । लताविटपो लताविटपो लताविस्तार ।
विस्तारो विटपोऽस्त्रियामित्यनर । तत्र खम्बम् । उत्तरीयस्य ऊर्ध्वप्रावरणस्य

राजा ॥ वयस्य उपस्थिता देवी वज्रमानगर्विता च तद्भवानिमा
प्रतिकृतिं रक्षत । (१६५)

विदू ॥ अत्ताणमि किंन्ति ण भग्गसि । (१६६)

चित्तफलकमादावोत्थाय च ॥ जइ भवं अन्तेउरकूडवागुरादो सुच्चि-
च्छदि तदो मं मेहच्छण्णमासादे सहाविच्छदि एदच्च तहं गोवाएभि
जहं पारावदं उच्चिच्च अणो कोप्पि ण पेक्खिच्छदि ।

इति द्रुतपद निष्क्रान्त ॥ (१६७)

अञ्जलमनम् । क्लीबेऽञ्जलञ्च वस्त्रान् इति शब्दाच्च । मिकुलिका भोवयतीति
ह्योरेषानवकाशो दर्शितः । निष्क्रुतोऽपलपित गोपायित इति यावत् । निष्क्रु
पु षि निक्षतानविश्यासापलापयोरिति मेदिनी ॥

(१६५) राजेति । वज्रमानगर्विता वज्रमानेनातिसम्मानेन गर्विता सदपौ ।

(१६६) विदू इति । अत्ताणमित्यादि । आत्मानमपि किमिति न भण्वि ।
आत्मानमिति रक्षेति शेषः । तथाचात्मानमपि रक्ष इति किं कथं न भण्वीत्यर्थः ।
देवीसमागतावात्मरक्षापि न शक्यता तत्र युक्तं ममात्मस्थात्वमिति भावः ।

(१६७) चित्तेति । जइ इत्यादि । यदि भवान्मत्तं पुरकूटवागुरागो मोक्ष्यते
तदाः मां मेघच्छण्णमासादे शब्दाद्विद्यते इदञ्च तत्र गोपायामि यत्र पारावत
साम्भत्वा अन्य कोपि न प्रेक्ष्यते । अत्र पुरं देवी सैव कूटवागुरा यन्ममय-
न्ममवन्मोपाय तस्या मोक्ष्यते अथ उक्तिं गमिष्यति । कम्मकर्त्तरि प्रयोगोयम् ।
कूटं यन्त्रेऽव्यते रागाविति त्रिशु । वागुरा म्ममवन्मिभीक्ष्णमर । एतेभ राजनि
मगत्य व्यङ्गाम् । मेघच्छण्णमासादे केघच्छवास्वदिगवलोकनमासादे । शब्दादि-
प्यते आभन्तरेष्यते । इदं चित्तफलकं । पारावतमिति तत्र पारावता योप-
विशन्तीति भावः । द्रुतपदं द्रुतं वगवत्पदं पादविहरणं यत्र तत् तपोऽहम् ।
क्रियाविशेषणम् ॥

मित्र ॥ अहो अस्वसंकान्तहिचचोवि पङ्गमसम्भाषणं रक्खादि
स्विरसोहिदो दाव एसो । (१६८)

प्रविश्य पल्लवस्त. प्रतीहारी ॥ जेदु जेदु देवो । (१६९)

राजा ॥ वेत्तवति न खल्वन्तरे त्वया दृष्टा देवी । (१७०)

प्रती ॥ देव दिष्टा पत्तइत्य मं पेक्खिअ पडिण्णित्ता । (१७१)

राजा ॥ कार्य्यञ्चा देवी कार्य्योपरोधं मे परिहरति । (१७२)

प्रती ॥ देव अमञ्चो विस्सवेदि अज्ज रज्जकज्जस्स वज्जलदाए एकं
ज्जेव मए पोरकज्जं पच्चवेक्खिदं तं देवो पत्तारोविदं पच्चक्खी-
करेदु त्ति । (१७३)

(१६८) मित्रेति । अहो इत्यादि । अहो अस्वसंकान्तहृदयोपि प्रथम-
सम्भाषणं एषति स्वरसोहिदस्तावदेव । अस्वसंकान्तहृदय शकुन्तलाप्रहितमना ।
प्रथमसम्भाषणं प्रथमकृतवज्जमानम् । स्वरसोहिद अविचक्षितप्रेमा ॥

(१६९) प्रविश्येति । जेदुरत्यादि । जयति जयति देव ॥

(१७०) राजेति । खलु प्रश्ने । खल्वन्तरे पथिमध्ये त्वया किं देवो न दृष्टा ॥

(१७१) प्रतीति । देवेत्यादि । देव इहा पल्लवस्तां मा प्रेक्ष्य प्रतिनिवृत्ता ।
सा भवन्तस्यगच्छतीमिति शेष । प्रतिनिवृत्ता प्रतिगता ॥

(१७२) राजेति । कार्य्यञ्चा कार्य्यगोररञ्चा । कार्य्योपरोधं कार्य्यविरोधे ।
परिहरति न जनयति ॥

(१७३) प्रतीति । देवेत्यादि । देव अमात्रो विज्ञापयति अद्य राज्यकार्य्यस्य
वज्जलतया एकमेव मया पौरकार्य्यं प्रत्यवेक्षितं तदेष पत्तारोपितं प्रत्यक्खी-
करोत्विति । पौरकार्य्यं राज्यकार्य्ययोनृपापाल्याभ्यां विभागेन प्रत्यवेक्षणीयत्वा-
दाय अद्येति । पत्तारोपितं विपिगम्यम् । प्रत्यक्खीकरोतु अद्यभवत् । इति
विज्ञापयति ॥

राजा ॥ इतः पत्रं दर्शय । (१७४)

प्रती ॥ उपनयति । (१७५)

• राजा ॥ वाचयति ॥ विदितमस्तु देवपादानां धनवृद्धिर्नाम
वर्षिक् वारिपथोपजीवी नौव्यसनेन विपन्नः, स चानपत्यः, तस्य
चानेककोटिसङ्घ्रं वसु, तद्दिदानीं राजस्वतामापद्यते, इति श्रुत्वा
देवः प्रमाण मिति । (१७६)

(१७४) राजेति सुगमम् ॥

(१७५) प्रतीति । उपनयति पत्रसुपस्थापयति ॥

(१७६) राजेति । वाचयति पठति । तद्देवाह विदितमित्यादि । देव-

पादानामित्यत्र पादगण्डं सम्मानातिरेकं सूचयति । कासुकसङ्घंति वर्त्तमान-
ज्ञानेन कर्त्तुं पठति । वर्षिक् पश्याजीव । वर्षिजो वर्षिक् । पश्याजीव
इत्यमरः । वारिष्य पन्था वारिपथो मदीमार्गः । पथ्यप्यु इत्य- । तेन जीवति
पार्थिव्येन वर्त्तते इति वारिपथोपजीवी । नौव्यसनेन नावो व्यसनेन विपदा
सञ्जनेनेति यावत् । व्यसनं विपदि भ्रंशे इत्यमरः । विपन्नो मृतः । न पतति वंशो
येन जातेनेत्यपर्यं सकुल्यपर्यन्तः । अनपत्यः सकुल्यपर्यन्तरहितः । अनेका
वङ्ग' फोटय. सङ्घा यस्य तदनेककोटिसंख्यम् । वसु धनं अस्तीति शेषः ।
रिक्वमृद्ध्यं धनं वस्त्रित्यमरः । तत् धनम् । राजस्रतां राजस्वामिकताम् ।
आपद्यते आप्नोति यस्मात् अनन्तर. सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् । तदभावे
सकुल्य. स्यादाचार्यं विधायन वा । सर्वेषामभ्यभावेत्त ब्राह्मणारिक्वभाषिनः ।
तैविद्या. श्रुवयो दान्ता एवं धर्मी न हीयते । अहार्यं ब्राह्मणधम राज्ञा
नित्यमिति स्थिति । इतरेषान्तु वर्षानां सर्वाभावे इरेदृप इति मनुवचने
श्रुतयाचार्यं शिष्ययोरसम्भवेन तैविद्याब्राह्मणाधिकारस्य ब्राह्मणधनगोचरत्वस्य
पारिषेविकत्वेन तदने राश्रणवाधिकारः प्रतीयत इति भावः । देवो राजा प्रमाणं
कर्त्तव्यतानिश्चयकत् । प्रमाणं चेत्यमर्यादायास्त्रेयत्ताप्रमाह्वित्यमरः । भवत्विति
शेषः । इति देवपादानां विदितमस्ति योजना ॥

सविषादम् ॥ कष्टं खल्वनपत्यता, वेत्नवति महाधनतया वज्रपत्नी-
केनानेन भवितव्यं तदन्विष्यता यदि काचिदापन्नसत्त्वास्य भार्या
स्यात् । (१७७)

प्रती ॥ दासिः ज्वेव साकेदररस्य सेद्विषो दुहिदा यिबुत्त-
पुंसवणा तस्य जात्रा सुणीवदि । (१७८)

(१७७) सविषादमिति । सखेदमित्यर्थः । कष्टं दुःखहेतुः । महाधनतया
वज्रधनतया । वज्रः पत्नी यस्य स तेन वज्रपत्नीकेन । इतः क इति कः । भवि-
तव्यमिति भाने तव्यः । आपन्नसत्त्वा गर्भिणी । आपन्नसत्त्वास्यादुष्टुर्विष्यन्तव्यं
अ गर्भिणीत्वमरः । मन्वधरितपत्नीवज्रावोपि श्वः कथं गर्भमन्विष्यति तस्य-
सर्वैव साधिकारवाधनाया निरवनीत्वात् । यदाह इहस्यति । यस्य गोपयता
भार्या देहाङ्गं तस्य जीवति । जीवत्यङ्गरीरे खं कथमन्यः समानुयात् ।
सकुल्यैर्विद्यानामैस्तु पितृमातृसमाभिभिः । अपुत्रस्य प्रतीतस्य पत्नीतद्भागहारि-
णीति । तथा । तस्यपिच्छा बान्धवा वा ये तस्याः परिपन्थिनः । हिंसुर्धभागि
तान्नाजा चौरदण्डेन शास्येदिति । अत्र सधाधीयते । राजान्नाधिकारिभ्यश्चकार्या
मनुया पत्नीधिकारो मानमर्षितः । अतो इहस्यत्यादिष्वन्तमपि मनुविद्वत् तदन्-
भार्यमनङ्गीकृत्य तात्कालिकं धर्ययति सविः छतगुणे मन्वनुमतधर्मैस्तेन यन्मवाधन-
त्वात् तदाह परामरः । छते इ मानवो धर्मस्तेताया गीतमः स्मृतः । द्वापरे
याज्ञवल्किः कवी परामरः स्मृत इति । अतएव तदानीन्तनाधिकारे नारदः ।
अन्यत्र प्राज्ञाणां किन्तु राजा धर्मपरायणः । तत् स्तोषा जीवनं दद्यादेष
दामविधिः स्मृत इति ।

(१७८) प्रतीति । दासिभित्वादि । इदाभीमेव साकेतपुरस्य अत्रिनी
दुहिता निर्वृत्तपुंसवना तस्य जाया श्रूयते । इदाभीमेव श्रूयत इत्यन्यः ।
अत्रिनः कुलोत्तमविलिनः । कुलिशस्तु उषी अषी कुलश्रेणिनि विलिनामिति
अटाधरः । निरुक्तं समाप्तं पुंसवनं द्वितीयसंस्कारो यस्याः सा निरुक्तपुंसवना ।
पुंसवनसंस्कारस्य गर्भाधानशुद्धौ पुंसः धर्मं शम्भनात् पुरेति साकेतपुरेण अत्रिणी

राजा ॥ स खलु गर्भः पितृप्रच्छक्यमर्हति गत्वैवममात्यं
ब्रूहि । (१७६)

प्रती ॥ जं देवो आणवेदि । इति प्रस्विगा । (१८०)

राजा ॥ एहि तावत् । (१८१)

प्रती ॥ प्रतिनिवृत्त्य ॥ एसाञ्छि । (१८२)

राजा ॥ किमनेन सन्ततिरखि नास्तीति । (१८३)

येन येन विद्युज्यन्ते प्रजाः सिग्धेन बन्धुना ।

स स पापाहते तासा दुष्मन्त इति घुष्यताम् ॥ (१८४)

सन्तते तत इत्युक्तसन्दनमासपूर्वत्वेन ततोयमासकर्तव्यतथोपदेशादसंयवितगर्भत्वं
दर्शितम अथवा पुंसवनसंस्कारेण गर्भस्य पुत्रीकरणयुतेरिदंशकम् ॥

(१७६) राजेति । स खलु स एव । पित्रां प्रवृत्त आगत पितृरिदम्बा ।

पितृ ष्ये ॥ अहो ये इति अतोरेण । सेतोऽनिरथेत्युक्ते नांदाधो वृद्धि । अक्षयं
धनम् । अर्हति अधिकरोति । तथाच गौतम । उत्पत्तैराथे सामित्वाद्धमेतेति ॥

(१८०) प्रतीति । जमित्वादि । यद्देव आशापयति ॥

(१८१) राजेति । एहीति पुनरागमनायादेगोयम् ॥

(१८२) प्रतीति । प्रतिनिवृत्त्य पुनरेत्य । एसाञ्छि एवाञ्छि ॥

(१८३) राजेति । सन्ततिरखिनास्तीत्यनेन किं प्रयोजनमिति शेष । तथाच
गमोत्तिका सन्ततिरस्तीति तस्या एवाञ्छिप्रधिकारो न रात्र सन्ततेरसङ्गावे तु रात्र
एवाधिकार स्यादित्येव प्रचारेणाऽभिहितं भाव ॥

(१८४) तत् किं कार्यमित्यत आह येनेति । प्रजा जना येन येन सिग्धेन
ज्ञेयता । सिग्ध ज्ञेययुते विक्रणसि स्यादिति मेदिनी । बन्धुना सञ्जनेन
पितृादिनेति यावत् । बन्धुसञ्जना समा इत्यमरः । विद्युज्यन्ते विरह्यन्ते
पापात् सते पाप विना असति पाप इत्यर्थः । तासां प्रजानां स स यन्मु दुष्मन्त-
इति घुष्यता उच्यते इत्यतः । उपधि इरनुठोपिषब्दे इति कविकल्पद्रुम । विद्युद्

प्रती ॥ एदं याम धोसद्दव्यं । इति निष्कस्य पुनः प्रविश्य । (१८५)
 देव काखे पविट्टं विष्य अहिगान्दिदं देवस्य सासखं महा-
 जणेण । (१८६)

राजा ॥ दीर्घस्यञ्च निश्चस्य ॥ एवं भोः सन्ततिविच्छेदनिरवलम्बना
 मूलपुरुषावसाने संस्यदः परसुपतिष्ठन्ते समाप्यन्ते पुरुवंशत्रिय
 एष वृत्तान्तः । (१८७)

प्रती ॥ पङ्क्तिदं अमङ्गलं । (१८८)

उद्देशः शब्दः । चुभ्योर्जिरेति विकलाक्षजिः । घोष्यतामित्यपि कश्चित्पाठः ।
 एतेनैतद्गुणम्भवति यत् स्थितायामप्यस्यसन्तावर्षजातमधुना मदायत्तमेव यथान्यः
 कोपि तन्नापहरेदिति । तथाच सतुः । बाहदायादिक रिक्थे तावद्वाजातुपाह-
 येत् । यावत् स स्याद्ब्रह्माष्टतो यावद्भातीतमैश्वर इति ॥

(१८५) प्रतीति । एदमित्यादि । एतन्नाम घोषयितव्यम् । नाम अक्षरीकारे ।

नामप्राकाशसम्भाव्यस्त्रीधोपगमकुत्सने इत्यमरः ॥

(१८६) देवेत्यादि । देव काखे प्रवृत्तमिवाभिनन्दितं देवस्य सासनं महाजनेन ।

काखे यथाकाखम् । प्रवृत्तं वर्षणम् । अभिनन्दितं समावृतम् । सासनमाप्ता ।
 महाजनेन साधुवर्गेण ॥

(१८७) राजेति । मूलपुरुषस्य भगिनो अवसाने भिद्यते सम्प्रदोर्षाद्याः

सन्तरेपत्यस्य विच्छेदात् अभावात् निरवलम्बना अस्वामिकाः सत्यः एवमित्यं
 यथा धनहृद्देशपतासत्यम्प्रदो राजानस्यस्वादेशयतास्तथा इत्यर्थः । परमन्व-
 सुपतिष्ठन्ते अयमप्यस्ति । अन्ते नाशे । अन्तोनाशोद्भवो मूल्युदित्यमरः । पुरुवंश-
 त्रियः पुरुवंशसम्प्रदः । अथ सम्प्रदि सम्प्रतिः त्रीषु लक्ष्मीशैत्यमरः । वृत्तान्तः
 प्रकारः । वृत्तान्तः स्थान् प्रकारे प्रकारे कातुर्ज्ञानार्थयोदित्यमरः ॥

(१८८) प्रतीति । पङ्क्तिदं अमङ्गलं प्रतिवृत्तममङ्गलम् । प्रतिवृत्तं भवता

प्राप्तप्रतिभासमस्तिमित्येव ॥

राजा ॥ धिञ्जामुपनतश्रेयोऽवमानिनम् । (१८९)

मिश्र ॥ असंसञ्चं पिञ्चसहीं ज्जेव हिञ्चए कडुञ्च निन्दिदो
अयोग्य अप्पा । (१९०)

राजा ॥

संरोपितेऽप्यात्मनि धर्मपत्नी

त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा ।

०७ कल्पिष्यमाणा महते फलाय

वसुन्धरा काल इवोत्तवीजा ॥ (१९१)

मिश्र ॥ अपरिञ्चता दारिणं दे भविस्सदि । (१९५)

चेटी ॥ जनानिकम् ॥ अज्जे एदं पत्तं पेसञ्चन्तेण किं विचारिदं
अमञ्जेण पेक्ख दाव भट्टिणो वाहजलप्यवाहो संवुत्तो अधवा ष्य

(१८९) राजेति । उपनतसुपगतं श्रेयो मङ्गलं वसस्वपकुन्तलारूपमित्यर्थः ।

अवमन्यते यस्तं मा धिक् । श्रेयो धर्ममङ्गलेचेति विश्व. ॥

(१९०) मिश्रेति । असञ्चयमित्यादि । असञ्चयं प्रियवशीमेव हृदये कृत्वा
निन्दितोऽनेनात्मा । हृदये कृत्वा व्यभिचन्वाय कृत्वा वा । अनेन राज्ञा ॥

(१९१) राजेति । संरोपितेपीति । काले यथाकालमुत्तवीजा कृतवीजवधना
अतएव महते विपुलाय फलाय प्रसाय कल्पिष्यमाणा भविष्यन्ती वसुन्धरा
भूमिरिव कुलस्य प्रतिष्ठा गौरवं स्थितिर्व्या यत्त. सा तद्योक्ता धर्मपत्नी धर्मत-
परिष्ठीता पत्नी आत्मनि स्वप्सिन् संरोपितेपि गर्भभावेन तस्मात्साहितेपि
सति । आत्मनै जायते पुत्र इति श्रुतेः । मया नाम त्यक्ता । नाम कुलने ।
अज्ञोपमालङ्कार । इत्तसुपजादि ॥

(१९२) मिश्रेति । अपरीत्यादि । अपरिचिन्नेदानीं ते भविष्यति । इत-
संज्ञाते लभेति भावः ॥

एसो सोअ बुद्धिपुञ्जं पडिवज्जिस्सदि ता मेहच्छागारद्विदं
णिव्वाणसमत्वं अज्जमाह्वं गेल्लिअ चाअच्छ । (१८३)

मगो ॥ सुट्टु दे भण्णिदं । इति निष्क्रान्ता । (१८४)

राजा ॥ अहो दुष्मन्तस्य संशयमारूढा, पिण्डभाजः ।
कृत । (१८५)

अस्मात् परं वत यथाश्रुतिसंहितानि

को नः कुले निवपनानि करिष्यतीति ।

नूनं प्रसूतिविकलेन मथा प्रसिक्तं

धौताश्रुसेकसुदकं पितरः पिवन्ति ॥ (१८६)

(१८३) चेटोति । अज्जेत्यादि । ध्याय्ये एतत् पत्र प्रेषयता किं विचारित-
ममात्मन प्रेषस्य तावत् भर्तुर्वासज्जलप्रवाह सद्यत्त अघरा नैव शोकं बुद्धिपूर्वकं
परिवर्ज्य विष्यति तन्मेषच्छागारस्थित निर्व्यापसमर्षमाय्यमाध्व्य ऋणीत्वा
प्यागच्छ । ध्याय्ये इति प्रतीहाय्यां ध्यामन्वपम । किं निन्दायाम् । किं कुख्यायां
वितर्के वेति मेदिनी । वास्यज्जलप्रवाहोऽशुभप्रदति । प्रवाहस्तु प्रदत्तो स्यादपि
स्त्रोतधि वारिष्य इति मेदिनी । प्यघवति । अघशब्दोऽनन्तरार्थं वाचन्त्य
सद्यत्तये तथाव अन्तरद्वेयर्थं । बुद्धिपूर्वकमात्मनिवेशनया । परिवर्ज्य वि-
ष्यति निराकरिष्यति । निर्व्यापसमर्षं शोकनिर्यापयाम् ॥

(१८४) प्रतीति । सुट्टु इत्यादि । सुट्टु त्वया भणितम् ॥

(१८५) राजेति । अहो इति शोके विषादेवा । अहोधिगर्षे शोकेषु
करुणार्थापादयोरिति मेदिनी । दुष्मन्तस्य पिण्ड भक्षणे शत्रुत्वे इति पिण्ड-
भाज पितर । दाहजति विष्य । समय मेतत्परमर्थं पिण्डो लप्यते न नति
षण्डेहमारूढाः प्र ग्रा । तद्दर्शयति कृत इति ॥

(१८६) ध्यायादिति । वत खेदे ध्यायाद्बुद्ध्यात्पर भोऽस्माकं कुले वथाश्रुति
यथाविधि संहितानि अतुसंहितानि निवपनानि पिण्डोदकदानानि । पिण्डदान

मिथ ॥ हृद्दी हृद्दी सदि क्लु ह्रीवे ववधाणदोसेण अन्वधारं
अणुहोदि राएसी ॥ (१६७)

चेटी ॥ भट्टा अलं सन्दाविदेण वचत्यो ज्जिव पद्द अवरासुं देवीसुं
अणुरूपपुत्तजन्मेण पुव्वपुरसाणं अस्सिणो भविस्सदि । (१६८)

आत्मगतम् ॥ ए मे वचयं पडिच्छदि अणुरूपं वि ओपधं आदहं
यिअत्तेदि । (१६९)

निवाप स्थादित्यमर । क करिष्यति इति एवं चिन्तयित्वा पितरो मम पूर्वजा
प्रसूतिविक्रमेण तमयरहितेन । प्रसूति स्नानयोत्पत्त्योस्तथा दुहितरिष्यतेति
विश्व । मया प्रविक्तं त्यक्तसदक तर्पणजलं नून निश्चित भोत क्षालितोऽन्धुसेको
राप्पविन्दु येन तत् यथास्मात्तथा पिवन्ति । अधरपतितो नयननिगलिताश्रुविन्दु
येनोदकपानेन क्षालितो भवति तादृशं पिवतीत्यर्थ । उदकविशेषणत्वे तथाभूतं
कृत्वा पिवतीत्यर्थ । वचनविशेषकं वृत्तम् ॥

(१६७) मिथेति । हृद्दीत्यादि । हा धिक् हा धिक् सति ससु दोषे व्यवधानदोषे-
षाभ्यङ्कारमनुभवति, राजर्षि । एतेनैतदुक्तमभवति यत् सत्यप्यात्मजे स्थानान्तरगतत्वेन
अनपत्यता मन्यते महाराज इति ॥

(१६८) चेटीति । भट्टेत्यादि । भर्तृरलं सन्नापितेन वय स्वएव प्रभुरपरराष्ट्र देवीषु
अतुरूपपुत्रजन्मना पूर्वपुरपाणामन्धयो भविष्यति । सन्नापितेन सन्तुष्टीकृतेन आक्रमेति
शेष । वय स्योयुता । वय स्वस्तस्थो युगल्यमर । प्रथमशानित्यथ । अपरासु यकु-
न्तलेतरासु । देवीषु कृताभिषेकमहिषीष । अतुरूपपुत्रजन्मना आत्मसदृशपुत्रोत्पत्त्या ।
पूर्वपुरपाणा पिपासा । अन्धेष अणुभून्ध । तदाह यद्वलिस्त्रितपटीमसियथा ।
यत्र कचन जातेन पिता पुत्रेण नन्दति । तेन चान्दणता याति पितृणा पिण्डुदेन वै इति ।
विशुवम्मात्तरहं । आदेन प्रजयाचैव पितृणामन्धयोभवदिति ॥

(१६९) आत्मगतमिति । अन्धतिस्रवमित्यर्थ । येत्यादि । न मे वचनं
प्रतीच्छति । अतुरूपमपि औपधमातङ्गं निवर्त्तयति । प्रतीच्छति मृच्छति ।

राजा ॥ शोकनाटितकेन । (२००)

आमूलशुद्धसन्तति कुलमेतत् पौरवं प्रजायन्धे ।

मय्यस्तमितमनार्यै देव इय सरस्वतीस्रोतः ॥ (२०१)

इति शोडशपागतः ॥ (२०२)

अपिरत्र सम्भाषनायाम् । तथाच सम्भाष्यानि अतुरूपसपयुक्तभोषधमातङ्गं रोगं
निवृत्तेयति निवारयतीत्यर्थः । इक्तापयद्वास्तातद् इत्यमरः । अत्रायमाययः ।
अयोग्यतया मद्घनं न प्रतीष्टं माधव्यवचनन्तु मत्संयुपयुक्तं सम्भाषयापि तत्तुल्यत्वेन
सन्नापं यमयित्तु भवति ॥

(२००) राजेति । शोकनाटितकेन शोकरूपयया ॥

(२०१) आमूलेति । प्रजायन्धेऽ सन्ततिरहिते देशपक्षे जनशून्ये पर्वतारण्यादिमात्रे
इति यावत् । प्रजा स्यात्सन्ततो जने इत्यमरः । अतएव अनार्यै अप्रयक्षे पक्षे अगम्ये ।
अखिगत्यामित्यस्य रूपम् । मयि आमूलमादितः शुद्धा अविच्छिन्ना सन्ततिः पुत्र-
पौत्रादिपरम्परा पक्षे धारा यस्य तत् । सन्ततिः पङ्क्तौ गोत्रे पारम्पर्ये पुत्रपौत्राण्यामिति
शेदिनी । पौरवं पुरुषसन्धि पक्षे भूयिष्ठमेव । प्रभूतं पुरुभूयिष्ठमित्यमरः । स्तार्येषुः ।
एतत्कुलं तथाभूते देशे तथाभूतं सरस्वत्या नद्याः स्रोत इव अस्तमदर्शनं मितं गतम् ।
अस्तमदर्शनं इत्यमरः । अत्रालङ्कार उपमा सा च पूर्णा श्रौती च । तदुक्तं दर्पणे ।
सास्यं वाच्यमवधमंत्रं वाक्यैक्ये उपमा द्वयोः । सा पूर्णा यदि सामान्यधर्मा अपोपस्य-
वाचि च । उपमेयञ्चोपमानं भवेद्वाच्यमित्यं पुनः । श्रौती यथेवाधब्दा इत्यर्थे यत्र वा
वतिरिति । आर्या जातिः ॥

(२०२) इतीति । शोडं मूच्छांम् । मूच्छां तु कश्चन शोड इत्यमरः । एतेनोपान्व-
यथा वर्णिता । अरमदशायास्तु प्रत्युज्जीवनसम्भाषनामन्तरेखावर्णनीयत्वाच्चाटके प्रणिवेशाच्च
इतएव विरहवर्णनानिष्ठतिः । तदुक्तम् । चन्द्रागस्तदत्त मनसः सकृतिर्भाषना च
व्यावृत्तिः स्यात्तदनु विषयस्यामतचेतसोपि । निद्राच्छेदस्तदत्त तनुता निश्चयत्वं ततोऽनु-
न्नादो मूच्छां तदत्त मरणं श्रुद्दंशा प्रकमेथेति । अपरञ्च । रसविच्छेदेहेतुत्वान्मरणं
नैव वष्यंते । जातप्रायन्तु तद्वाच्यं चेतसा काङ्क्षितं तथा । वष्यंतेपि यदि प्रस्युज्जीवनं
शारदूरत इति ॥

वेटी ॥ ससम्भ्रमम् ॥ समस्यसदु समस्यसदु भट्टा । (२०३)

मित्र ॥ किं दागिं ज्वेव शिव्युदं करोमि अंधवा सुदं मए सउ-
न्तलं समस्यसन्तीए देवजणणीए सुहादो जणभाचससुसुचाओ
देवाओ ज्वेव तह अणुचिद्विस्सन्ति जह सो भट्टा अदूरेण धम्म-
पदिणीं तुमं अहिणन्दिस्सदि त्ति ता ण जुत्तं मे एव विलस्विडुं
जाव इनिणा वुत्तणेण पिअसही सउन्तलं समस्यसेमि ।
इत्युदुभान्तेन निष्क्रान्ता । (२०४)

नेपथ्ये ॥ भो अम्वह्मसं अम्वह्मसं (२०५)

राजा ॥ प्रत्यागतचेतन. कथं दत्त्वा ॥ अथे माधव्यस्येवार्त्त-
नादः । (२०६)

वेटी ॥ सो णाम माधवो तवस्त्री पिद्दल्लिचामिस्सिआहिं
चेडिआहिं चित्तफलअइत्थो पाविदो भवे । (२०७)

(२०३) वेटीति । ससम्भ्रम सत्वरम् । समेत्यादि । समाश्रयित्तु समाश्रयित्तु भर्त्ता ॥

(२०४) मित्रेति । किमित्यादि । किमिदानीमेव निर्वृतं करोमि अथवा श्रुतं मया
यजुन्तला समाश्रययन्त्या देवजनन्या सुहाव यज्ञभागसस्युका देवा एव तथा असुहा-
स्यन्ति यथा स भर्त्ता अचिरेण धम्मपदीं त्वामभिनन्दिष्यतीति तत्र युक्तं मे एव विल-
स्वित्तं यावदनेन वृत्तान्तेन प्रियसखीं यजुन्तला समाश्रययामि । निवृत्तं पुंसम् ।
करोमि यजुन्तलावृत्तान्तिवेदनेनेति शेष । देवजनन्या अदिते । यज्ञभागाय
सस्युका. सस्युक्छ्रिता । एतेन सत्वरालये अमरुद्वे अभोग्ययज्ञभागलोपाहेवाना
तदनुष्ठानसम्भानना दर्शयति । अभिनन्दिष्यति आदरिष्यते । अनेन यावदुत्तानं, ...
मय । उदुभान्तेन आकाशपद्योद्भवनाभिनयन ॥

(२०५) नेपथ्ये दिति । भो इत्यादि । भो अम्वह्मस्यममरुद्वयम् । अथमथमथ-
मित्यर्थे । अम्वह्मस्यममरुद्वयम् ॥

(२०६) राजेति । प्रत्यागतचेतन. पुनरागतचेतन पिगतमोह इत्यर्थे । अथे इति
सम्भ्रमे । आर्त्तनाद आपद्यमश् ॥

(२०७) वेटीति । सोइत्यादि । स नाम माधव्यस्यपत्नी पिद्दल्लिकाभिन्निताभि-

राजा ॥ चतुरिके गच्छ मद्बचनादनिपिद्वपरिजना देवी-
सुपालभस्व । (२०८)

चेटी ॥ निष्क्रान्ता । २०९)

नेपथ्ये ॥ भूयः स एव यद् । (२१०)

राजा ॥ परमार्थतो भीतिभिन्नस्वरो ब्राह्मण्य । कः कोऽत्र
भोः । (२११)

प्रविश्य कञ्चुकी ॥ आत्रापयतु देवः । (२१२)

राजा ॥ निरूप्यता किमेवं माधव्यब्राह्मण्यः क्रन्दतीति । (२१३)

कञ्चु ॥ यावद्वलोकयामि । इति निष्क्रम्य ससम्भ्रम पुन
प्रविष्ट । (२१४)

राजा ॥ पार्व्वतायन न खलु किञ्चिदत्याहितम् । (२१५)

चेटिकाभिचित्रफलकहस्त प्राप्तो भवत् । नाम सम्भावनायाम् । तपस्वी अतुकम्पाह ।
पिङ्गलिकानिश्चिताभि पिङ्गलिकानिलिताभि ॥

(२०८) राजेति । मद्बचनात् राजा वतीत्यङ्गत् । अनिपिदा विप्रयीडनरूपादकार्य-
करणदनिवारिता परिजना यथा सा तथोक्ता देवीसुपालभस्व क एव ते आचार इति
ड्वान्क्यं षट् । ड्वान्द स्यादुपालभस्तत्त य स्तुतिपूर्वकं । सोऽङ्गुष्ठेन सनिन्दस्त
वस्तव परिभाषणमिति जटाधर ॥

(२०९) चेटीति । सुगमम् ॥

(२१०) नेपथ्य इति । भूय पुन स एव यद् अत्रज्ञखनत्रज्ञप्यनितिमन्दः ॥

(२११) राजेति । परमार्थतो वस्तुतः । भीतिभिन्न भीत्या प्रथमिध स्वरो यस्व स
तथोक्तः । ब्राह्मण्यो माधव्यः । भोः अत्र क क अस्तीति शेषः ॥

(२१२) प्रविश्येति । सुगमम् ॥

(२१३) राजेति । निरूप्यता निश्चीयताम् । किं कथम् । एवं क्रन्दतीति सम्भव्य ॥

(२१४) कञ्चु इति । यावत् यद्भवति ॥

(२१५) राजेति । यद् मन्त्रे । अत्याहितं यद्वाभयम् । अत्याहितं यद्वाभीति-
रित्यनरः ॥

कञ्चु ॥ मैवम् । (२१६)

राजा ॥ ततः फ़ुतोऽयं वेपथु । तथाचि (२१७)

प्रागेव जरसा कम्पः सविशेषस्तु सम्प्रति ।

* आविष्करोति सर्वाङ्गमखल्यमिव मारुतः ॥ (२१८)

कञ्चु ॥ परित्वायता सुहृदं महाराजः । (२१९)

राजा ॥ कस्मात् परित्वातव्यः । (२२०)

कञ्चु ॥ महतः कृच्छ्रात् । (२२१)

राजा ॥ अये भिन्नार्थमभिधीयताम् । (२२२)

कञ्चु ॥ योऽसौ दिगवलोकनप्रासादो मेघच्छन्वी नाम । (२२३)

(२१६) कञ्चु इति । मैवं न किञ्चिन्महद्भयमित्यर्थं ॥

(२१७) राजेति । ततो महामौल्यभावात् । अथ सातिथय । वेपथु कम्प । तथा दर्यायित्तुमाह तथाहोति ॥

(२१८) प्रागिति । जरसा मारुतकेन । जरस जरति धरायद्स्य जरसादेश । प्रागेव इत पूर्वमेव कम्पोऽन्ययसन्दो जात इतिथेप । सम्प्रति अधना तु सविशेष सातिथय सन् मारुत प्रबलो वायुरद्वत्यं महाहलमिव सर्वाङ्गमाविष्करोति प्रकाशते अद्वत्यमिति सर्वाङ्गमितिष देशाध्वकालभाष वाटेरित्यधिकरणस्य कर्मान्ध मारुतोऽद्वत्य इव कम्पः सख्यमिषङ्गे प्रकाशत इत्यर्थः । कर्मान्वित्तया धातोर्व्यापारपरत्यामङ्गीकारे ष्याकर्मान्धत्वात् । यथोक्तं विक्रित्तिर्विक्रमेदना च मचेर्यं करोतेष निष्पत्तिनिष्पादनाच ष्याद्ये तथुच पचतीत्यादीति । अतएवोक्तम् । धातोर्षान्तरे ङनेधात्वर्थेनोपसप्त्यात् । प्रसिद्धेरविषयान् कर्मान्धोऽकर्मान्धः क्रिया इति । अत्रोपमालङ्कारः ॥

(२१९) कञ्चु इति । परित्वायतां परिरक्षत । सुहृद माधव्यम् ॥

(२२०) राजेति । सुगमम् ॥

(२२१) कञ्चु इति । कृच्छ्रात् कष्टात् । स्यात्कष्टं लच्छ्रमाभौलमित्यमरः ॥

(२२२) राजेति । भिन्नार्थं स्पष्टार्थम् । क्रियाविशेषणम् ॥

(२२३) कञ्चु इति । दिगवलोकनाय प्रासादो दिगवलोकनप्रासादः ॥

राजा ॥ शिन्तव । (२२४)

कञ्चु ॥

तस्याग्रभागाद्गृहनीलकण्ठै-

रनेकविश्रामविकङ्कप्रशङ्कात् ।

सया प्रकाशेतरस्मृतिना ते

केनापि सत्त्वेन निगृह्य नीतः ॥ (२२५)

राजा ॥ गृहधोत्याय ॥ आः ममापि सत्त्वरभिभूतन्ते गृहाः ।

अथवा वज्रप्रत्यवायं वृपत्वम् । (२२६)

अहृन्वहृन्वात्मन एव तावत्

ज्ञातुं प्रमादस्त्वलितं न शक्यम् ।

प्रजासु कः केन पथा प्रधाती-

त्यशेषतः कस्य पुनः प्रभुत्वम् ॥ (२२७)

(२२४) राजेति । तम् किं किं वृत्तम् ॥

(२२५) कञ्चु इति । तस्येति । गृहनीलकण्ठै पादितमयूरैः । मयूरो वहिषो
वर्षी नोष्कण्ठो मृगशृङ्गित्यवरः । अनेकविश्रामैरुत्तरोत्तरभागेषु अनेकयो विश्रामै-
र्विकङ्कप्रमादाद्यं गृह्यं गिरर यस्य तस्मात् अदुष्कादिति यावत् । शङ्क प्रशङ्के गिररे
इति भेदिनी । तस्य मेवच्छ्रमागारस्याग्रभागात् वृपस्यंतिन्दार् प्रकाशेतरस्मृतिना
विद्याविशेषप्रच्छन्नालतिना केनापि सत्त्वेन पिशाचादिना । सत्त्वं गुप्ते पिशाचादौ वृ-
द्ध्यस्तभाषयोरिति विश्व । तत्र सथा भाषय्यो निगृह्य पराभूय नीतः स्वानान्तरं प्रापितः ।
वृत्तवृत्तजातिनाम् ॥

(२२६) राजेति । आ कोपे । ममापि सततसदस्तुजनपरस्यापि । अभिभूयन्ते आक्र-
म्यन्ते । गृहा इति पुङ्गिवज्रवचनान्ता । गृहा पुंसिच भूषणोवेत्यवरः । वृहप-
प्रत्यवाया विहिताननुष्ठानजनितादृष्टविशेषा यस्य स तत् वज्रप्रत्यवायम् ॥

(२२७) अहृन्वहृनि प्रत्यहृत्मात्मन एव प्रमादेनानवधानतया स्वचितं
विधितिक्रमस्वात् प्रातं निर्णेतं न शक्यं प्रजासु विपयवाशिषजेषु पुन को जनः श्रेष्ठ

नेपथे ॥ अविधावेहि भो अविधावेहि । (२२८)

राजा ॥ आकर्ण्य गतिभेदं रूपवन् ॥ सखे न भेतव्यं न भेतव्यम् । (२२९)

नेपथे ॥ भो कथं य भाद्रस्व्यं एसो मं कोवि पञ्चामोडिअ सिरो-
धरं वृकखुं विश्व भग्नास्त्रिं करिदुमिच्छदि । (२३०)

राजा ॥ सट्टिजेपम् ॥ धतुर्धनुः । (२३१)

प्रविश्य धतुर्हस्ता प्रतीहारी ॥ जषड् जषड् भट्टा एदं ससरं सरास्यं
इत्यावारओध । (२३२)

राजा ॥ सयर धतुराधत्ते । (२३३)

यथा वत्सना प्रयाति गच्छति क किमाचरतीत्यर्थं । अथेयत साकल्येन प्रति प्राप्तं
निरूपयितुं कथं प्रथमं यत्किं कस्यापि नेत्यर्थं । तथाच प्रजाकृतादभ्यवैधापरणा-
द्युपस्थापनभागतम् । यथाह मतु । सप्ततो धर्मपदभागो राज्ञो भवति रक्षत ।
अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतइति । वृत्ततुपनानि ॥

(२२८) नेपथ्य इति । अवीत्यादि । अभिधाव भो अभिधाव । अभिधाव यत्नोरभि-
सुयं धाव ॥

(२२९) राजेति । गतिभेदं धावनम् ॥

(२३०) नेपथ्य इति । भो इत्यादि । भो । कथं न भेद्यामि एष सा कोपि प्रत्यामोख्य
शिरोधरामिच्छुतिव भग्नास्त्रिं कर्तुमिच्छति । एष कोपि अनिर्णीत । शिरोधरं टीवीं
प्रत्यामोख्य पश्चाद्भ्रमयित्वा दक्षुमिष धा भग्नास्त्रिं खण्डित कर्तुमिच्छति । सीबायां
शिरोधि कन्दरेत्यपीत्यमर ॥

(२३१) राजेति । सट्टिजेपं धतुर्धनुं वट्टि निक्षिप्य । धतुर्धनुं स्वरया धतुरान-
नेत्यर्थं ॥

(२३२) प्रविश्येति । जषड् इत्यादि । जषति जयति भर्ता एतस्यर घरास्यं
इत्यावारकथ । इहा भाषिमात्तरयति ज्याधर्मप्याप्तायत इति इत्यावारक ॥

(२३३) राजेति । सुगमम् ॥

नेपथ्ये ॥

एष त्वामभिनवकण्ठशोणितार्थी
शार्दूलः पशुमिव हन्मि चेष्टमानम् ।

आर्त्ताना मयमपनेतुमात्तधन्वा
दुष्मन्तस्तव शरणं भवत्विदानीम् ॥ (२३४)

राजा ॥ धम्भोपम् ॥ कथं मामेवोद्दिशति । आ स्तिष्ट तिष्ठ कौण्ड-

पापसद् त्वमिदानीं न भवसि । (२३५)

वापमारोप्य ॥ पार्श्वेतायन सोपानमार्गमादेश्य । (२३६)

कञ्चु ॥ दूतो दूतो देवः । (२३७)

सर्वे सत्वरत्नपथंनि । (२३८)

(२३४) नेपथ्य इति । एष इति । अभिनवमधुनैव नि सारितं कण्ठशोणितं कण्ठ-
व्यविरनद्येयतीति तथोक्त एतेहं शार्दूलो व्याघ्र पशुमिव चेष्टमानं पलायितं दत्तमानं
त्वं हन्मि । शार्दूलो वृद्धिपिनो व्याघ्रो इत्यमर । आर्त्तानामापसाना मयमपनेतुं निराकृतं
आत्तं गृह्णीतं धनुर्धन्वरा येन स दुष्मन्त इदानीं तव शरणं रक्षिता भवतु । धनु पक्षेपि,
धनुशोडनु प्रायोशतु नास्तीति वक्तव्यात् ङन् । धनुशायो धन्वगरासनकोदण्डकाम्युक्-
मित्यमर । मञ्जुभिन्धो नाम वृत्तमेतत् । तदुक्तम् । आद्यक्षेत्रितयमथाष्टमं नशान्यं
सोपान्यं युवविरतो सुभाषिते स्यात् । विश्वामो भवति मञ्जुशनेत्रदिग्भविप्रियो नत
सुदति मञ्जुभिन्धो सेति ॥

मात ॥ आयुष्मन् । (२४५)

कृताः शरव्यं हरिणा तवासुराः

शरासनं तेषु विक्रय्यतामिदम् ।

प्रसादसौम्यानि सता सहृज्जने

पतन्ति चक्षूषि न दासयाः शरा, ॥ (२४६)

राजा ॥ सवन्म्रमस्त्रस्यसर्वं हरन् ॥ अये मातलिः स्वागतं देवराज-
सारथेः । (२४७)

विद्व ॥ भो मणस्त्रि इमिणा अहं पशुमारुग्यं मारिदुं पाविदो
भवं सण इमं साचदेण अहियन्ददि । (२४८)

मात ॥ वसितम् ॥ आयुष्मन् अयताम् यदर्यमस्त्रि हरिणा
भवत्सकाशं प्रेषितः । (२४९)

(२४५) मात इति । आयुष्मन् आयु प्रशस्तिमन् ॥

(२४६) कृता इति । हरिणा इन्द्रेण । यमानिलेन्द्रावन्द्रार्कविष्णुसिंहायुवाजिषु शुक्रा-
विक्रिपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिवित्यमर । असुरास्तप शरव्यं शरभोघ्नलक्ष्यं कृता ।
लक्ष्य लक्ष शरव्यञ्चेल्यमर । एकैनेव शरपातेन निविलानामसुराणां विनाशं प्रतिपादयित्तुं
शरव्यमित्येकत्व कर्तृक्रीडत्वञ्च नि-यत्वात् ततश्च एको वृक्ष पञ्चनौका भवतीतिवन् कृता इति
बहुत्वम् । यथोक्तम् । प्रकृतेर्बिहतेष्वपि यत्प्रोक्तं हयोरपि । वाचक प्रकृते सख्यां
वृद्धाति विहतेर्नत्विति । इदं शरासनं धनुषोष्णसुरैषु विजय्यतामालय्यता न मयीति
भाष । यत सहृज्जने मित्तजने सता प्रथमस्तद्व्यापाया प्रथमेन प्रथमतया सौम्यानि
सुन्दराणि । सौम्यन्तु सुन्दरे सोमदैवत इत्यमर । चक्षूषि पतन्ति दासया भीषणाः शराः
न पतन्ति । अघोन्नरन्यासोऽलङ्कारः । पद्यस्वरित उक्तम् ॥

राजा ॥ अवहितोऽस्मि । (२५०) ।

मात ॥ अस्मि काखनेमिप्रसूतिर्दुर्ज्वयो नाम दानवगणः । (२५१)

राजा ॥ अस्मि श्रुतपूर्वो मया नारदात् (२५२)

मात ॥

सखुप्रस्ते स किल शतक्रतोरवध-
स्तस्य त्वं रणधिरसि श्रुतो निहन्ता ।
उच्छ्रेणुं प्रभवति यन्व सप्तसप्ति-
स्तत्रैशं तिमिरमपाकरोति चन्द्रः ॥ (२५३)

स भवानात्तयस्य एवेदानीं देवरथमारुह्य विजयाय प्रतिष्ठ-
ताम् । (२५४)

(२५०) राजेति । अवहितः कृतानधानः ॥

(२५१) मातेति । काखनेमेरुपरिषेपस्य प्रसूतिः सन्ततिः । दुःखेन जीयत इति दुर्जयः । रणदुःखोरिति यत् ॥-

(२५२) राजेति । श्रुतं श्रवणमभूत् पूर्वमितः प्राक् यस्य स श्रुतपूर्वः । श्रुतमिति भावेऽतीते ऋः । एकदात्तभयप्राप्तो कर्म्मण्येन न कर्त्तरोति नियमात् यस्येति तत्कर्मण्येन पठो न भवेति कर्त्तरि ॥

(२५३) मातेति । सप्त्यु रिति । स किल दानवगणस्ये तत्र सख्यमिदस्य यतं शतक्रतोऽश्र-
मेधा यस्य स तस्य इन्द्रस्य । ऐन्द्रपदज्ञान- यताश्चमेधेन यजेतेति श्रुतेः । कवण्यो यथानङ्गः
रणधिरसि समरपूर्वनि तस्य दानवगणस्य त्वं निहन्ता फलतः श्रुततया फलकृत सप्तेति
शेषः । तथाहि सप्त सप्तयोऽथा यस्य स सप्तसप्तिः सप्ताश्वपाचनः सूर्यं इति यावत् ।
वाजिवाहार्थमन्वर्ष्ययस्यैवसप्तस्य इत्यमरः । नैषं निषा सम्बन्धि यत् तिमिरसुच्छेत्
न प्रभवति न यत्नोति । चन्द्रसदपाकरोति निराकरोति । अत्र इष्टान्मोऽवह्वारः । प्रह-
विंषी नाम वृत्तम् ॥

(२५४) स इति । स भवान् सख्या फलतो भवान् । आत्तयस्यः गृहीतास्यः । देवरथं
ज्योत्स्नयानम् । प्रतिष्ठतां गच्छत । प्रतिष्ठानिर्णयप्रकारे संप्रथ्यशास्त्रस्य इत्याकनेपदम् ॥

राजा ॥ अनुगृहीतोऽस्मि अनया मध्वतः सम्भावनया । अय
माधव्यं प्रति भवता किमेवं प्रयुक्तम् । (२५५)

माता ॥ वक्षितम् ॥ तदपि कथ्यते किञ्चिन्निमित्तादपि मनःसन्ता-
पादायुष्मान् मया विलतो दृष्टः पश्चात् कोपयित्वायुष्मन्तं तथा
कृतयानस्मि । कुतः (२५६)

ज्वलति चलितेन्धनोऽग्नि विप्रकृतः पन्नगः फणां कुरुते ।

तेजसी संचोभात्प्रायः प्रतिपद्यते तेजः ॥ (२५७)

राजा ॥ युक्तमनुष्ठितं भवद्भिः । (२५८)

विदूषकं प्रति ॥ वयस्य अनतिक्रमणीया दिवस्पतेराज्ञा तन्नष्ट
परिगतार्थं कृत्वा महचनादमात्यपिशुनं ब्रूहि । (२५९)

(२५५) राजेति । सम्भावनया वक्ष्यमानेन । अयः प्रप्रे । अनुगृह्णानन्तररश्मिप्रप्रे-
कारक्षेत्रप्रप्रे अथ इत्यमरः । किं कथम् । प्रयुक्तं कृतम् ॥

(२५६) मातेति । कथ्यते नयेति शेषः । किञ्चित् किमपि निमित्तं हेतुयस्य स गणात्
मनःसन्तापात् मनस्तापात् । विलतः व्यस्तभावस्थः । तथा कृतयान् माधव्यस्यातीति शेषः ॥

(२५७) ज्वलतीति । वक्षितानि सन्दिनानि इन्धनानि इध्मानि यस्य सः । इन्धन-
क्षेध इध्मेधः समित् चिद्यामित्यमरः । चलितेति चलजगतौ मिश्रले इतिक्रिकल-
द्भ्रमोक्तस्य अप्रतस्य रूपम् । मिधात् हुस्रः । पङ्क्तिर्व्यथति निष्ठांशप्रायोपीति शेषः ।
विप्रकृतस्तथाङ्गितं सन् पन्नगः सर्पः । फणां कुरुते सुस्योपीति शेषः । एवं संचोभादुत्ते-
जनात् तेजसी पुमान् प्रायस्तेजः प्रतिपद्यते प्राप्नोति । अतस्तथाकृतयानस्मीतियोगः ।
तेजस्तु ब्रह्मो दीप्तिः पद्मगण्डरूपयोस्तु प्रभावः । तेजः प्रभावे दीप्तौ चेत्यमरः । अत्र तेजः-
प्रतिपत्तिरूपैकक्रियायाः शक्यं शक्यं निर्देयात् प्रतिबन्धरूपमालङ्कारः यदुक्तं दर्पणे । प्रति-
बन्धरूपमा त्वसाहाक्ययोगेन्यसाम्ययोः । एकोपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते श्यगिति ।
आर्थेयम् ॥

(२५८) राजेति । युक्तमचितम् । अनुष्ठितं कृतम् ॥

(२५९) विदूषकमिति । अनतिक्रमणीया अनपेक्षेणनीया । दिवस्पतेरिन्द्रस्य । परिगतः
परिज्ञातोऽर्थो येन स तम् । अमात्यपिशुनमित्यस्य विशेषणम् । अर्थं परिष्ठाभ्येत्यर्थः ।

त्वन्मतिः केवला तावत् प्रतिपालयतु प्रजाः ।

अधिष्यन्मिदमन्यस्मिन् कर्मणि व्याघ्रतं धतुः ॥ (२६०)

विदू ॥ जं भवं आण्यवेदि । इति निष्क्रान्तः । (२६१)

मात ॥ आयुषान् रथमारोचत । (२६२)

राजा ॥ तथा करोति । (२६३)

इति निष्क्रान्ताः सर्वे । षष्ठोऽङ्कः । (२६४)

(२६०) वृक्षव्यसाह इति । राजमन्त्रिणोर्धंतुमंथीमयोः प्रजापालकत्वादाह केवला
वृक्षतुनिरपेक्षा त्वन्मतिस्तव बुचिस्तावत् प्रजा प्रतिपालयतु अधिष्यं वृक्षगुणमिदं मदीयं
धतुः अन्यस्मिन् कर्मणि व्याघ्रतमासक्तम् ॥

(२६१) विदू इति । जमित्वादि । यद्भवानात्तापयति ॥

(२६२) मातेति । सुगमम् ॥

(२६३) राजेति । सुगमम् ॥

(२६४) इतीति । इति एषं उक्ते समीत्यर्थः ॥

इति श्रीकृष्णनाथभग्नंलतायामभिज्ञानशकुन्तलटीकायाम्

प्रवेशिकाप्यायां षष्ठाङ्कविपरणम् ॥

अभिज्ञानशकुन्तलम् ।

सप्तमोऽङ्कः ।

ततः प्रविशत्याकाशवर्त्मना रघोरुदो राजा मातलिषः । (१)

राजा ॥ मातले अनुष्ठितनिदेशोपि मघवतः सत्क्रियाविशेषा-
दनुपयुक्तमिवात्मनं समर्थये । (२)

मातलिः ॥ मन्थितम् ॥ आयुष्मान्नुभयत्राप्यसन्तोपमवगच्छः ।
कृतः (३)

उपकृत्य हरेस्तथा भवान् लघु सत्कारमवेक्ष्य मन्यते ।

गणयत्यवदानसन्मिता भवतः सोपि न सत्क्रियामिमाम् ॥ (४)

(१) तत इति । आकाशवर्त्मना आकाशपथेन । रघोरुदो व्योमयानारुद्धः ॥

(२) राजेति । अनुष्ठितः पाठितो निदेश आज्ञा वेन सः । प्रेक्षादेशनिदेशाज्ञा
नियोगः, शासनन्त्येति धनञ्जयः । मघवतो महेन्द्रस्य । सत्क्रियाविशेषात् सुम्मानाति-
शयात् आत्मानमनुपयुक्तं तथाभूतसत्कारानुपयुक्तं समर्थये अन्वधारयामि ॥

(३) मातलि इति । उभयत्र नयति महेन्द्रे च । असन्तोपमपरितोपम् । एकत्र
सत्कारानुरूपोपकाराकरणावधारणात् अपरत्र उपकारानुरूपसत्काराकरणावधारणादिति
भावः । तद्वगमयितुं श्रेष्ठं सत्यापयति कृत इति ॥

(४) उपेति । भवान् हरेरिन्द्रस्य तथा अथप्यासुरेषधात्मकमतिमहत्त्वं उपकृत्य
अभोटं साधयित्वा सत्कारं महेन्द्रनिहितसन्मानमवेक्ष्य आलोक्य उधु अत्यं मन्यते महदु-
पहनमपीति शेषः । स हरिरपि इनामागमनवलावहरत्ततां भवतः सत्क्रियां अवदानस्य

राजा ॥ मातले मा मैव स खलु मनोरथानामपि दूरवर्ती यो
विसर्जनावसरे सत्कारः । मम हि दिवोकसा समक्षमर्द्दासनोपवे-
द्रितस्य । (५)

अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्य
जयन्तमुद्गीक्ष्य कृतस्मितेन ।
आष्टष्टवक्षोहरिचन्दनाङ्गा
मन्दारमाळा हरिणा पिनद्धा ॥ (६)

मात ॥ किमिव नायुष्मानमरेश्वरादहंति । पश्य (७)

सुखपरस्य हरेरुभयैः कृतं
त्रिदिवसुहृतदानवकण्टकम् ।

भवत्कृतकर्मणः समित्तं परिमितामत्तुष्टपत्तिति यापत् न गणयति न चन्दते । अत-
इत्यर्थः । अथदान कर्मण्डलमित्यमर । एतद्भूतं सुन्दरीनाम । तदुक्तम् अयुजोर्वदि
शो जगौ समे भभराजो यदि सुन्दरो तदेति ॥

(५) राजेति । विसर्जनस्य अवसरे अत्रकाशे यः सत्कारः कृत इति शेषः । स खलु
सत्कारो मनोरथानामभिलाषायामपि दूरवर्ती अविषयः, अनभिलषितपूर्वं इत्यर्थः । हि
यस्मात् दिवोकसा देवानां समक्ष प्रत्यक्षमर्द्दासने आसनाहं उपवेशितस्य मम मन्दारमाळा
हरिणा पिनद्धेति श्लोकीयेन योगः ॥

(६) अन्तर्गतेति । अन्तिकस्य समीपस्य जयन्तं निजतनयम् । जयन्त पाकघास-
निरित्यमरः । अन्तर्गता मनोगता प्रार्थना मालाभिलाषो यस्य स तथाभूतमुद्गीक्ष्य निश्चित्य
कृतस्मितेन कृतसुदुहासेन हरिणा मधवता आष्टष्टस्य स्रष्टस्य वक्षो हरिचन्दनस्य अरधि
सिप्रस्य सुरद्योकमुलमचन्दनविशेषस्य अङ्गुचिद्गं यस्यां वा तथोक्ता मन्दारमाळा मम
सम्बन्धे पिनद्धा परिधापिता । हरिचन्दनन्तु दिव्यं हिमं तदिष्टद्वयं मत्तुलै रिति
राजनिर्घण्ट । वृत्तमिदमुपजातिनाम ॥

(७) मातेति । अमरेश्वरादिन्द्रात्, किमिव कथमायुष्मान् नाहति नाधिकरोति
मन्दारमाळामिति शेषः ॥

तव शररधुना नतपर्वभिः

पुरुषकेशरिष्यच्च पुरा नखैः ॥ (८)

राजा ॥ तत्र खलु शतक्रतोरेव महिमा । पश्य (९)

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यत्रियोज्याः

१) सम्भावनागुणमवेष्टि तमीश्वरायाम् ।

किं प्राभविष्यदरूपसामसां वधाय

तच्चेत् सञ्चकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥ (१०)

(८) सुखेति । अधुना इदानो नतानि परिणतानि पर्वानि ग्रन्थयो येषां नखपक्षे तु नतानि कुञ्चिमानि पर्वानि अकुञ्चिपर्वानि यैस्ते तथोक्तैः । अस्मिन्मत् कुञ्चितं नतमित्यमरः । तत्र शरैर्वाप्यै । दुर्जयदानवगणदखनादिति भावः । पुरा पूर्वस्मिन् पुरुषकेशरिष्यो नखसिंहस्य नतपर्वभिनखैश्च । शिरस्यकशिपोविंदारणादिति भावः । इत्युभयैः कर्तृभिः सुखपरस्व सुखपरावणस्य शरैरिन्द्रिस्व त्रिदिशं शरशरम् चतृत्तमपचारितं दानवरूपं कण्ठं यस्मात् तत् तदाभूतं कृतम् । अतः कथंवायुद्धानमरेश्वराणां हंति । इदं द्रुतपिडम्बितं नाम वृत्तम् ॥

(९) राजेति । शतक्रतोरिन्द्रस्य । महिमा गौरवम् ॥

(१०) सिध्यन्तीति । नियोज्याः किङ्कराः । नियोज्यकिङ्कराण्यसुखिष्यपरिपारका इत्यमरः । महत्सु दुष्करेष्वपि कर्मसु च सिध्यन्ति । कर्तायां भवन्ति तं ईश्वराणां प्रभूणां सम्भावनाया ब्रह्मणस्य गुणमङ्गलवेष्टि अरगच्छ । अरुणः काश्यपिस्तमसां तिमिराणां वधाय नामाय किं प्राभविष्यत् प्रशरभविष्यत् चेत् यदि सञ्चकिरणो किरणा यस्य स दिनाकरस्तमरुणं धुरि यानस्येन अकरिष्यत् । धूः स्त्री स्त्रीरे यानसुखमित्यमरः । अभयत् ध्रुवां सन्धेये योति धी । अत्र पराङ्गतविशेषार्थेन पूर्वोक्तगतः सामान्योर्थः उच्यते तस्मादद्यान्वरन्यासोऽलङ्कारः स चाल वैधर्म्येण । तद्वृत्तम् । सामान्यं वा विशेषेण विशेषज्ञेन वा यदि । काव्यं च कारणेनेदं काव्येण च समर्थ्यते । साधर्म्येणेतरेणापीन्वरन्यासोऽपि तत्र इति । वसन्तिलक्षं वृत्तम् ॥

भात ॥ सदृशन्तवैतत् । (११)

श्लोकमनरमतीत्य ॥ आयुष्मन् द्रुतः पश्य नाकष्टप्रतिष्ठितस्य
सौभाग्यमात्मवशसः । (१२)

विच्छिन्तिशेषैः सुरसुन्दरीणां वर्णैरमी कल्पलतांशुकेषु ।

सञ्चिन्त्य गीतिन्नममर्धवन्धं दिवोकसखञ्जरितं लिखन्ति ॥ (१३)

राजा ॥ भातले असुरसंप्रहारोत्सुकेन पूर्वोद्भूतदिवमधिरोहता न
लक्षितोऽयं प्रदेशो मया तत्कतमस्मिन् पथि वर्त्तामहे मरुताम् । (१४)

(११) भात इति । एतत् वचनं तत्र सदृशप्रयुक्तम् । सुरोदेव नन्दीभाषीषित्यादिति भावः ॥

(१२) श्लोकमिति । नाकष्टे सुरलोकोपरि प्रतिष्ठितस्य वचनानस्य । सौभाग्यं समधिकभाग्यवत्तुम् । श्लोकवासस्य भाग्याधीनत्वादिति भावः । सुन्दरेऽधिकभाग्येव दुर्दिनेतरवासरे तुरीयांशे श्रीमतिव सुभग इति शब्दाख्यं । आत्मनो वशसः साधुवादस्य । जनोदाहरणं कीर्त्तिं साधुवादं ययो विदुः । वर्णं गुणावलिं स्यात्प्रति धनज्ञयः ॥

(१३) विच्छिन्तीति । अमी दिवोकसो देवा भीतो गाने अमा योग्यता यस्य स तं गानार्हं अर्थं वध्नाति धारयतीति अर्थवन्धं पदोच्चयं गीतमिति यावत् । सञ्चिन्त्य रचयित्वा सुरसुन्दरीणां तुरनारीणां विच्छिन्तिशेषैरङ्गरागावधिरूपैः रङ्गैः करणैः । विच्छिन्ति रङ्गरागेपि हारविच्छेदयोरपीति विश्वः । कल्पलताया अंशुकेषु तदुद्भूतनिवसनेषु तञ्जरितं तत्र चरितं लिखन्ति । वृत्तसुप्रजातिः ॥

(१४) राजेति । आत्ममर्धसामन्तरयज्ञाच्च भातले इति । असुराणां संप्रहारेषु युद्धेषु अतुल्यकेन उदात्तेन सता । सम्राजाराभिसम्पातकलिभङ्गोत्सङ्गसंयुगा इत्यधरः । दिवं अर्धमधिरोहता आरोहता मया पूर्वोद्भूतः पूर्वोद्भूतनि अयं प्रदेशो न लक्षितो निरीक्षित इत्यु मरुता आरुहादिसम्पत्त्यानां कतमस्मिन् कस्मिन् पथि वर्त्तं वर्त्तामहे वर्त्तमानाः स्मः । तथाचोक्तम् । आरुहः प्रवृत्तयेव तथैवात्तरुहः परः । संवृत्तो विवृत्तयेव तदुद्भूतं स्यात् परात्तरुहः । तथा परिवृत्तयोर्धं वायोर्धं सप्त नेमय इति ॥

भात ॥

द्विस्रोतसं वहति यो गगनप्रतिष्ठां
 ज्योतींषि वर्त्तयति चक्रविभक्तैरक्षिः ।
 तस्य व्यपेतरजसः प्रवहस्य वायो-
 मर्गो द्वितीयहरिविक्रमपूत एषः ॥ (१५)

(१५) भातेति । द्विस्रोतसमिति । य. प्रवहोवायुर्गगनप्रतिष्ठा ध्योमस्थाम् । प्रतिष्ठा
 गोरवे क्षितौ । स्थाने च यागनिष्पत्तिवहुरक्षरपदयोरेति मेदिनी । द्विस्रोतसं गङ्गां
 मन्दाकिनीमिति यद्भवत् । मन्दाकिनी वियद्गङ्गे त्वमरः । वहति धारयति । तथा च वायु-
 पुराणम् । विभञ्ज्यमानसखिला । तैजसेनाविनेन सा । मेरोरन्नरक्षुडेभु निपपात पत्त-
 धपीति । तैजसेन ज्योतिषंहेन प्रवहेनेति यावत् । तथा चक्रेण आवर्त्तनेन विभक्ताः
 सेविता षड्हीता इति यावत् रजस्य. प्रवहः इव रजस्य किरणा येन स तथोक्त. सन्
 ज्योतींषि नक्षत्राणि भवन्मिति यावत् वर्त्तयति वहति । चक्रञ्चावर्त्तनं मतमित्यने-
 कार्थध्वनिः । 'ज्योतिः प्रकाशे दधि तारकाद्यु ज्योतिर्हिनेषानखयोरपि स्थादिति विश्वः ।
 रश्मिपदेनाभिधामूलव्यञ्जनया प्रपञ्चाक्षपि बोधन्ते । तथा च पश्चादिरज्जुषद्रश्मीन्
 षड्हीता ज्योतिषा यादृश्विकगतिं व्याहन्ति सतरामहरषुज्ज्योतींषि तस्यापत्तनवयात्
 भूमण्डलं भ्रमन्तीति भावः । चक्रं हि अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्निर्गन्धते । एक-
 त्वाद्यैः अन्यधीहेतुव्यञ्जना साभिधान्नयेति । किरणप्रपञ्चो रश्मी इत्यमरः । अत्र सूत्र्यं
 सिद्धान्तः । भवत्कं भ्रुवयोनेहमाक्षिप्तं प्रवहानिचैः । पर्येत्त्वजसं तद्यथापहकक्षा
 यथाक्रममिति । आक्षिप्तमाकटम् । पर्येति भ्रमति । सिद्धान्तशिरोमणौ च । भूमे-
 षं हि द्वादशयोजनानि भूवायुस्त्वामुदविद्युदाद्यम् । तदूर्ध्वं गो यः प्रवह. स त्वत्त्वं प्रवह्य-
 तिसस्य तु मध्यसंस्था । नक्षत्रकक्षा पञ्चरै. समेता यस्मादतस्तेन समाहृतोयम् । अपञ्जरः
 खेचरवक्रयुक्तो भ्रमत्यजसं प्रवहानिलेनेति । विष्णुपुराणे च । यस्माज्ज्योतींषि
 वहति प्रवहस्तेन सम्मत इति । व्यपेतानि अपगनानि रजांसि धूलयो यस्मान् स तथो-
 क्तस्य । भूवायोरुपरि वसंभानत्वादिति भावः । रजोयं रजसा शार्धं स्त्रीपुत्रगुणधूलि-
 धित्वजय । तस्य प्रवहस्य तद्याम्बोवायो हिंतीवेनं हरेवामनस्य किञ्चिन्नेष पादविषे-
 येष पूत पवित्र एष भागं । तदुक्तं पामनपुराणे । कृत्वा तु रूपं दितिजां च कृत्वा

राजा ॥ अतः खेतु मे सवाह्यान्तःकरणोऽन्तरात्मा प्रसीदति । (१६)

रथाङ्गमवलोका ॥ शङ्के मेघपदधीमवतीर्णाः स्यः । (१७)

मात ॥ आयुष्मान् कथमवगम्यते । (१८)

राजा ॥

अयमगविवरेभ्यश्चातकौर्निष्पतङ्गि-

र्हरिभिरच्चिरभासा तेजसा चानुलिप्तैः ।

गतमुपरि घनानां वारिगभो हराणां

पिशुनयति रथस्ते शीकरक्लिन्वनेभिः ॥ (१९)

प्रथम्य चर्वाणु प्रथमक्रमेण । अङ्गो महोद्भैः सञ्चिता महायंत्रां जङ्घारे रत्नाकरपक्षनै-
शुंताम् । ततः घनाकं विदशाधिरासं सोभाकं कञ्चैरभिनयिद्धतं नभः । देवो द्वितीयेन
पगाम वेगान् ऋमेण देवप्रियलोकमीश्वरः । ऋमस्तृतीयो न यदास्य पूरितस्तदातिकोपा-
स्तुपङ्कवस्य । मपात श्वे भगवत्त्रिभिरुभो मेरुप्रमाणे न त्व विस्पष्टेयेति । वसन्त-
तिजकं वसन्तम् ॥

(१६) राजेति । अतो मन्दाकिनीवाहिरजःशून्यवायुसम्पत्तां । करणानीन्द्रि-
याणि । बाह्यकरणैश्चक्षुरादिभिरन्तःकरणैर्मनःप्रभृतिभिश्च सञ्चितः सवाह्यान्तःकरणः ।
मनोबुद्धिरहङ्कारचित्तं करणान्तरमिति वैदान्तिकाः । करणं साधकतमम् चेत्यगाले-
न्द्रिवैजयंतीत्यमरः ॥

(१७) रथाङ्गमिति । शङ्के भये । मेघपदधीं मेघानां गमनपथम् । प्रवहादधी-
ऽन्तिनभावहापरपथ्यायं भूवायुमित्यर्थः । तदाह सिद्धान्तभिरोपधिः । भूमेर्द्विहादव-
योजनानि भूवायुत्वाम्बुदविद्युदाद्याम् । तद्वृङ्गो यः प्रवहः स नित्यं प्रत्यगतिरित्यादि ॥

(१८) मातेति । सुगमम् ॥

(१९) राजेति । अयमिति । शीकरैरम्बुकणैः क्लिप्ता आर्द्रा नेमिचक्रान्तभागे
यस्य स तथोक्तस्य तथ रथः । आर्द्रं शार्द्रं क्लिप्तं स्निग्धमिति । अङ्गं रथाङ्गं तस्यान्तो
नेभिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमानिति आसृष्टः । अगविवरेभ्यः शैलरन्ध्रेभ्यो निष्पतङ्गिनिर्गत्या-
पतङ्गिः । अगविवरेभ्य इत्यत्र अरविवरेभ्य इति पाठे त्व अरानाम नाभिनेमिवेधिनः
अवाकालतिकाजादिमन्त्रावयवविशेषेषां मन्तान्वरा ये अरकापासान्वरविशेषाणि

मात ॥ अथकिम् । क्षणाञ्चायुष्मान् स्वाधिकारभूमौ वर्ति-
ष्यते । (२१)

राजा ॥ अधोऽस्योक्त्य ॥ मातले वेगादवतरणादाश्चर्य्यदर्शनः
संख्यते मनुष्यलोकः । तथाहि (२१)

शैलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी

पर्णाभ्यन्तरक्षीनता विजहति स्कन्धोदयात् मादपाः ।

सन्धानं तनुभागनष्टसखिलव्यक्त्या व्रजन्त्यापगाः

केनाप्युत्क्षिपतेव पश्य भुवनं मत्पार्श्वमानीयते ॥ (२२)

तेभ्यो निष्पतद्भिर्निर्गच्छद्भिरित्यर्थः । चक्रथीकरितनीरविन्दुलोभादिति भावः । मातुषैः
तथा अचिरभाषां तद्विता तेजसा दीप्त्या अतुलितैः सम्पृक्तैश्चरिभिः स्वप्राप्तिभिर्य करणैः
पारीषि गर्भं मध्ये यस्य तत् पारिर्गर्भं तयामृतसदरं देवां ते तेपाम् । गर्भो ना भूये
पुनश्चकच्छके । कुक्षौ सन्धौ बाधके च मध्ये गङ्गोदितस्ये इति शब्दाच्चिः । घनानां मेघाना-
सुपरि गतं गभनं पिशुनयति सूषयति । पिशुनो खलसूषकावित्यमरः । इदं भाविनी-
नाम उक्तम् ॥

(२०) मातेति । स्वाधिकारभूमौ मनुष्यलोके ॥

(२१) राजेति । अवतरणादयोगमनात् । आश्चर्य्यं दर्शनं यस्य स आश्चर्य्यदर्शनः ॥

(२२) शैलानामिति । उन्मज्जतांसुप्रमतां शैलानां गिरीणां शिखरात् शृङ्गात्
मेदिनी सूचिरवरोहतीव अवतरतीव । प्राक्शैलानामपि मेदिनीमयावयव्य आसीदिति
भावः । स्कन्धाना मूलाश्चाखावधिभागानासदयात् रम्येनात्पादपाः द्रुवाः पर्णानां
पत्राणामभ्यन्तरेषु मध्येषु क्षीनतां प्रविष्टतां विजहति सञ्चनि प्राक्पत्राश्चादितत्पुष्पि-
रासीदिति बोध्यम् । तथा तनुभागेषु अचिरभूतभागेषु नष्टस्य दूरतया प्रागतपक्ष्मस्य सखि-
स्य खलस्य व्यक्ता क्रमयः सामीप्यात् प्रकाशेन । नायः पत्रायनेपि स्वाधिधनात्पक्ष-
न्मवोरिति मेदिनी । आपगाः सरितः अरन्ती निम्नगापगा इत्यमरः । विश्वाद्गार-
मागारमपगामापगामपीति द्विरूपकोषः । सन्धानं संघट्टनं योगमिति यावत् व्रजन्ति
प्राशुवन्तीव । प्राक्तनुभागेषु सखिलादर्शनात् विच्छिन्नमाया कक्षितां इति भावः ।
सन्धानं, स्यादभिपत्ते तथा चकृदनेपिचेति विश्व । तथा उन्मिपता उन्मिता

भात । आयुष्मन् साधु वृष्टम् । (१३)

वत्समानमाबोधय ॥ अहो उदाररमणीया वृषिवी । (१४)

राजा ॥ मातले कतमोऽयं पूष्णीपरससुद्रावगादः कनकरसनिष्यन्दी
संन्यत्र इव भेषः सानुमानाबोधयते । (१५)

भात ॥ आयुष्मन् एष खलु जेमजूटो नाम किंपुरुषपर्वतः परं
तपस्विनां चैतम् । (१६)

स्वायम्भुयान्मरीचेर्यः प्रबभूव प्रजापतिः ।

सुरासुरगुहः सोऽस्मिन् सपत्नीकस्तपस्यति ॥ (१७)

येनापि जनेन भुवनं भूबोधो मत्वात्वं मत्समीपमाश्रीयत इव परम् । उत्प्रेषा-
बद्धारोवम् । भाद्रूँकविकीर्णितं वृष्टम् ।

(१३) भात इति । वृष्टम् ॥

(१४) वत्समानमिति । सादरमित्यर्थः । उदाररमणीया अतिरमणीया ॥

(१५) राजेति । पूष्णीपरवोः पूष्पपिमवोः वृष्टयोदवगादो मग्नः ।
अतिदीर्घे इति यावत् । कनकरसं संपूर्णं निष्यन्दितं आश्रितं योर्धं यस्त
व । एषे रागे इने रव इत्यमरः । साध्याः सन्ध्याकाशेन आरम्भात् इति यावत् ।
भेष इत्यर्थं सानुमानं सर्वतः कतमः पर्वतेषु मध्ये क आश्रयते इत्येते ॥

(१६) भातेति । जेममयाः जूटाः यद्वापि यस्त ए जेमजूटस्तमाना । किंपु-
रुषपर्वतः किंपुरुषपर्वतः । परससुद्रावम् । जेतं स्थानम् । पद्मप्रदणम् ।
दक्षिणे भाद्रूँकविकीर्णितं इत्यमरः । जूटादेव महाभाग तस्य धीमा हिमाशयः ।
ततः किंपुरुषं वधे जेमजूटादधाःस्थितः । वृष्टिर्धं ततो अयं निवधोऽवधिदध्यते
इति ।

(१७) स्वायचिति । स्वयमात्मना भवतीति किप् । स्वयम्भूर्मृगा तस्यापत्य-
मिति स्वायम्भुवः । संज्ञापूर्यकत्वेन विधेरनित्यतया नोर्धेप इति अकारस्य
न ओर्ध्वात् । धोटियुवेति उवादेयः । तस्यात् ब्रह्मणो मामसपुत्रान्मरीचेर्यः
प्रजापतिः प्रजापतिः कश्यप इति यावत् । वृष्टयेवो महात्मनः कश्यपस्य प्रजा-

राजा ॥ सादरम् ॥ तेन ह्यनतिक्रमणीयानिः श्रेयांसि प्रदक्षिणी-
कृत्य भगवन्तं गन्तुमिच्छामि । (२८)

मात ॥ आद्युष्मन् प्रथमः कल्पः । (२९)

अवतरणं नाटयन् ॥ एताववतीर्षीः स्वः । (३०)

राजा ॥ सविद्यम् ॥ मातले । (३१)

उपोदयञ्चा न रथाङ्गनेमयः

प्रवर्त्तमानं न च दृश्यते रजः ।

अभूतलस्यर्थातया निरुद्धति-

स्त्वापतीर्षीऽपि न लक्ष्यते रथः ॥ (३२)

पतिरिति पादम् । प्रथमं जज्ञे सुरासुराणां देवासुराणां युद्धः पितृ-
द्वीकः पत्नीसहितः स प्रजपतिरस्मिन् हेमकूटे तपस्यति तपः करोति । नम-
स्तप इति कृत्यं क्यः । तथाच विष्णुपुराणम् । यदास्य ताः प्रजाः सखां नाभ्य-
पहन्त धीमतः । अथान्यान् मानवान् पुत्रान् धृष्टानामात्मनोऽसृजत् । अथ
युद्धं युद्धं कृत्वाभिरुधं तथा । मरीचिं दृष्टमतिह्व वसिष्ठं मानवानिति ।
महाभारतम् । मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्त इमाः प्रजाः । प्रजपिरे
महाभागा दक्षकन्यापतुर्हेति ॥

(२८) राजेति । अनतिक्रमणीयानि, अनवहेलनीयानि । श्रेयांसि मङ्ग-
लानि । प्रदक्षिणीकृत्येति । दक्षिणी दक्षिणभागगतः । समुत्पत्ताः साहि-
ग्नसनेपि यज्ञया भवति च प्रकृषेण दक्षिणतया प्रदक्षिण उच्यते अतथाभूतं
तथाभूतं क्त्वा दक्षिणावर्त्तेन परिवेष्ट्येत्यर्थः । भगवन्तं महात्मावतम् ॥

(२९) मातेति । प्रथमः कल्पो सुल्लकल्पः ॥

(३०) अनेति । अवतरणं नभसो नभसम् । एतो आवाभिति श्रेयः ॥

(३१) राजेति । सविद्यं रथातरणगुणविशेषज्ञानविद्यम् ॥

(३२) गुणविशेषं दर्शयति । उपोदेति । नास्ति भूतत्वे भूतत्वे अर्थो यस्य
तथाभूततया रथस्य व्योमगाभितयेत्यर्थः । रथाङ्गस्य चक्रस्य नेमयः प्राणाः ॥

मात ॥ एतावानेव शतमन्योरायुष्मतश्च रथस्य विशेषः । (३३)

राजा ॥ मातले कतमस्मिन् प्रदेशे मारीचाश्रमः । (३४)

मात ॥ हृद्येन दर्शयन् ॥ पश्य । (३५)

वस्त्रीकार्द्वनिमग्नमूर्त्तिरुत्तरगत्वत्प्रह्लादत्वान्तरः

कण्ठे जीर्णलताप्रतानवलयेनात्यर्थसंपीडितः ।

असंध्यापि शकुन्तनीडनिचितं विभ्रज्जटामण्डलं

यत्र स्याणुरिवाचलो मुनिरसावभ्यर्कविभ्रं स्थितः ॥ (३६)

चक्र रथ इ तस्यान्तो नेमि स्त्री स्यादित्यमर । उपोदयद्वा जातयन्वा न तथा प्रसन्नमानस्यतद्गो धूबिद्य न दृश्यते तद्युक्तमेवमस्मिन् भाग । एतत्तु विश्वकर्मा यच्च रथोऽनतीर्थोऽपुना जातभूसयोगोपि न लक्ष्यते अतीर्थतया नानुभूयते यतो निरुद्धति वगेनावतरणादपि सज्जुद्धतिरहित । यस्यस्वविर्द्धतम् ॥

(३३) मातेति । शतमन्यो शतक्रुतो । मन्तुर्हेत्ये क्रुतो क्रुधीत्यमर ॥

(३४) राजेति । कतमस्मिन् एषु स्थानेषु कस्मिन् । मरीचेरपत्य मारीचः । तस्याश्रमो मठ ॥

(३५) मातेति । दर्शयन् आश्रम निर्दिशन् ॥

(३६) यत्प्रोक्तेति । यत्प्रोक्ते उच्यतेऽतस्तन्मूर्त्तौ अर्द्धनिमग्ना अर्द्धाव-

गटा मूर्त्तिसन्त्ययस्य च । तथा उत्तरगत्वत्प्रह्लादत्वान्तरमपर यत्प्रह्लादं यद्वा यत्प्रह्लादस्य यस्य च । पवित्रं यत्रोपशीत प्रह्लादत्व द्विजायतीति त्रिकाण्डशेषे अन्तरभवकाभाश्रयिधरधानामर्द्धिभेदतादर्थे । त्रिहात्म्यविनाशहिरवहरमध्यात्मवदयेति मेदिनी । तथा जीर्णस्य परि-
श्रुत्य उताप्रतानस्य उताविस्तारस्य यत्रयेण नेटनेन कण्ठे अत्यर्थमतिग्रयेन सम्पीडित तथा असौ स्वधौ व्याप्नोतीति अथव्यापि । एवं शकुन्तानां पविष्या मोक्षे कुमार्यर्षिषित व्याप्तम् । कुमार्यो नीदमस्त्रीयामित्यमर । जटाना मण्डलं विभ्रन् धारयन् तथा स्याणु कीदृ इव अथको निष्यन् । स्याणु कीदृ

राजा ॥ विबोध्य ॥ नमोऽस्मै कष्टतपसे । (३७)

मात ॥ संयतप्रपञ्चं रथं कृत्वा ॥ एतावदितिपरिवर्द्धितमन्दार-
वृक्षं प्रजापतेराश्रयं प्रविष्टौ स्वः । (३८)

राजा ॥ अहो स्वर्गादिदमधिकतरं निर्दृतिस्थानम् अश्वतरङ्ग-
मिवावगाढोऽस्मि । (३९)

मात ॥ रथं स्थापयित्वा ॥ अवतरत्वायुष्मान् । (४०)

राजा ॥ अशतोर्थे ॥ भवान् किमिदानीम् । (४१)

मात ॥ समययन्त्रित एवायमास्ते रथः तद्वयमप्यवत-
रामः । (४२)

इते पुमानिति मेदिनी । अहो सुनिर्यस्य अकंविम्बं रविमण्डलं अभिबक्षीकृत्य
स्वितस्त्रिभूति तत्र मारीचान्द्रम इति शेषः । वीष्टेत्यम्भावरिञ्जेभिरिक्षुवादा-
मात् भिक्षुसमयेति द्वितीया । मातृहृद्विक्रीडितं वृक्षम् ॥

(३७) राजेति । विबोध्य उक्तं तपस्त्रियेषमिति शेषः । कष्टमतिदुःखा-
पञ्चं तपो यस्य स तपः ॥

(३८) मातेति । संयतप्रपञ्चं बहुदृष्ट्युक्तम् । एतावताविति शेषः । अदि-
तीति । अदित्या भारीववृक्षधर्मिण्या परिवर्द्धितो मन्दारवृक्षो यस्मिन् स तपो-
कृतम् ॥ प्रजापतेः कश्यपस्य ॥

(३९) राजेति । निर्दृतिस्थानं सुखस्थानम् । निर्दृतिः सुखतायां स्यादक्षं
गमनशील्ययोरिति विश्वः । अश्वतरस्य उधाया शुद्धमगाधजलाप्रयवगाढोऽनरा-
विमल इवास्मि ॥

(४०) मातेति । स्थापयित्वा स्थिरीकृत्य ॥

(४१) राजेति । अशतोर्थोपि श्रेयसिदनाशेदितमार्गो मनुष्यस्युक्तं
मातशेरवतरत्वायाह भवानित्यादि । अत्र अवतरतिप्यतीति शेषोऽन्वयः नय
अम्भानभङ्गमिवा अष्टं प्रकटितं ॥

(४२) मातेति । समयेन बहुतेतविशेषेण यन्त्रितः बहुोचित एव । यस्मिन्
वृक्षोपन इति अत्रिकल्लुम् । अथं रथं आच्छे तिष्ठति न कदाचित् पदमपि

तथा कृत्वा ॥ इतः इत आद्युषन् हृद्यन्तामत्रभवताम्बुपीया
तपोवनभ्रमयः । (४३)

राजा ॥ ननु विस्मयादुभयमप्यवलोकयामि । (४४)

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पदृष्टे वने
तोये काञ्चनपद्मारेणुकपिशे पुण्याभिषेकक्रिया ।

ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विनुषस्त्रीसन्निधौ संयमो

यद्वाञ्छन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी ॥ (४५)

कलतीति भावः । समयः यथाचारविद्वान्नेषु तथा धियः । क्रियाकारे च
निर्होत्रे सङ्घे ते काञ्चभाषयो रिति मेदिनी ॥

(४३) तथेति । सुगमम् ॥

(४४) राजेति । ननु भी उभयं तपोवनभ्रमयस्तप फलभूमयश्चेत्तुभयम् ॥

(४५) निरुपाधिच्छेष्ठाविषयत्वेन स्वर्गस्य तप फलत्वादेतत्स्थानस्य तद्ब्रह्मानु-
दर्शयन् तपोऽनुष्ठाने विस्मयसुपपादयति प्राणानामिति । सन्तो विद्यमाना
कल्पदृष्टा क्षपोमहिम्ना धिविधभोगबल्लनक्षमवशा देवतस्वियेषा वा यस्मिन् तत्
तपोऽङ्गे वने अतिशेन वायुना प्राणाना वृत्ति स्थिति रुचिता अभ्यस्ता । अभ्य-
क्षेप्युचितं न्याय्यमिति यादव । काञ्चनपद्माना काञ्चनानां पद्मानाश्च जेम-
भयपद्मानां वा देणुभिः रजोभिः कपिशे पिङ्गले तोये पुण्या धर्म्याय सङ्घत्सिता
अभिषेकक्रिया स्नानक्रिया । कङ्कारः कपिशः पिङ्गपिङ्गौ बहु पिङ्गौ इत्यमरः ।
अभिषेकः स्नानमित्यपीति लिङ्गायङ्गुपेय । अत्र पद्मपुष्पाणाम् । विरएण्यदृष्टः
सुमहान् दिव्यो मणिसयो गिरिः । तस्य पाशे मङ्गलित्वं शुभवाञ्छनबालुबम ।
रम्यं विन्दुसरो नापेति । रत्नशिलानां मणिसवोपधाना गृहेषु गुहाश्वेषु
अङ्गादिवास्तुषु वा । ध्यानसन्ध्याः अङ्गाध्यात्मविज्ञानम् । तदङ्ग विष्णु-
पुराणे । तद्रूपमत्रमरेकवन्नत्रिश्चाम्यनि स्मृता । तद्गानं प्रथमैरङ्गे बहुभिर्नि-
ष्पाद्यते ऋषेति । विनुषानां देवयोनीनां देवसन्धिर्बोनां वा स्त्रीणां सविधौ
सङ्घर्षे सवम इन्द्रियनिपङ्गः । अन्यसमयस्तपोभिर्भोग्याक्रियाभिर्गोपाञ्जलि

मात ॥ उत्सर्पिणी खलु महता प्रार्थना । (४६)

परिक्रम्य आकाशे ॥ दृष्ट्वासाकल्य किंब्यापारः सम्प्रति भगवान्
नारीचः । (४७)

आश्रय्य ॥ किं ब्रवीषि दाक्षायण्या पतिव्रतापुण्यमधिकृत्य
पृष्टस्तदस्यै महर्षिपत्नीगणसहितायै कथयतीति । तत्प्रतिपाल्याव-
सरः खलु प्रस्तावः । (४८)

राजानमवधोक्त्य ॥ अस्यामशोकच्छायाया तावदास्तामायुष्मान्
यायन्त्वामहमिन्द्रगुरवे निवेद्यामि । (४९)

शामयन्ते । अमी तपस्विनश्चक्षुः स्थाने तपस्वन्ति तप कुर्वन्ति । इतरेषां
तपस्विना वाञ्छनीयभोगेष्वेतेषामनादर इति भावः । अत्र स्वर्गधर्मप्रदर्शनासु-
खयोगितासद्वारः । यदुक्तं अर्थानामितरेषाम्ना धर्मैक्यं तुल्ययोगितति ।
याज्ञेयैश्चिकीर्षितं वृत्तम् ॥

(४६) मात इति । उत्सर्पिणी उत्तरोत्तरमधिकाधिकश्रेयोविषया ॥

(४७) परीति । आकाशे नृत्ये अप्रतिष्ठदृष्टसाकल्याणामपि रत्नभूमौ तदु-
द्देशेवेत्यर्थः । एतेन वटनाशके दूरादेशेव सम्प्रापणमाधोदिति रूपयति प्रवेश-
निष्कृमावनेषु वृक्षेषु तदारूपपक्षैव युक्तत्वात् । उद्देशावस्थ उद्देश्यदाय । किं
व्यापार किंबन्धा । नारीचैरपत्य नारीच काश्यप ॥

(४८) आश्रयति । श्रुतिमभिनीयेत्यर्थः । किमिति । किम् “इति नारीचो”-
त्यर्थः । दक्षस्य स्थापत्यं दाक्षायणी । गर्गादित्वात् श्यायन । तथा आदित्या तस्याः
प्राधान्यात् । पतिव्रतापुण्यं धाध्वीनां धर्मम् अप्रिकृत्य विषयीकृत्य । पृष्टः
कीदृशिति जिज्ञासित । तापतिव्रतापुण्यम् । अस्मै दाधायण्यै । उद्देश्यतामात्र-
विषयायां चक्षुषोः । तत् तस्यात् कर्म विशेषव्यापृतत्वादिति यावत् । प्रतिपाश्र्यः
प्रतीक्षणीयोऽनपरोऽवकाशो यस्य प्रस्तावस्य च । प्रस्तावो वस्तुविषयप्रवृत्तः ॥

(४९) राजानमिति । त्वाभाममिति येषु । इन्द्रस्य गुरव पिता इन्द्र-
गुरवः तस्यै नारीचमेत्यर्थः । निवेद्यामि विप्रांपथापि ॥

राजा ॥ यथा भवान् मन्यते । इति स्वितः । (५०)

मातङ्गि निष्क्रान्तः ॥ (५१)

राजा ॥ निमित्तं स्मृपयित्वा । (५२)

मनोरथाय नाशं मे किं वाहो सन्देसे मुधः ।

पूर्वावधीरित श्रेयो दुःखं हि परिवर्त्तते ॥ (५३)

नेपथ्ये ॥ मा वसु चवलदं करेहि जहिं तहिं ज्जेव अत्तणो पद्दहिं
दंसेसि । (५४)

राजा ॥ कपं दत्त्वा ॥ अभूमिरियमविनयस्य तत् को नु पल्लवं
निषिध्यते । (५५)

यद्वाह्वारेणावबोक्त सविश्वयम् ॥ अये को नु खल्वयमवबुध्यमान-
स्तापसीभ्यामबालचत्त्वो बालः । (५६)

(५०) राजेति । यथेत्यादि । यथा भवतो मतमित्यर्थः ॥

(५१) मातङ्गिरिति । सुगमम् ॥

(५२) राजेति । निमित्तं शुभलक्षणविषयम् । दक्षिणबाहुसन्दनमित्यर्थः । निमित्तं
हेतुलक्षणोरित्यमरः । स्मृपयित्वा रूपयित्वा ॥

(५३) मनोरथेति । मनोरथाय अर्भिलपिताय वस्तुने यकुन्तलासमागमायेति यावत् ।
न शार्थं मे न शार्थवे । तस्यासम्भवाव्यत्वादिति भावः । हे वाहो त्वं मुधा इया किं
सन्देसे स्फुरसि । व्यर्थके तु इया सुषेत्यमरः । तद्भक्तं वसन्तराजे । सन्देसे भ्रमस्ये-
समागमाय सन्दः करस्य इतिष्णाग्निहेतुरिति । हि यस्मात् पूर्वं प्राक् अर्धधीरितमव-
ज्ञातं श्रेयोः शुभं दुःखं सत्यपरिवर्त्तते प्रवर्त्तते न पुनः श्रेयो रूपेणैतयः । परिवर्त्तते विनि-
मये क्रमोराजे प्रवर्त्तने इति मेदिनी ॥

(५४) नेपथ्य इति । मेल्यादि । मा खलु चपलतां क्रुह यत्र तन्नैवात्मनः प्रकृतिं
दर्शयसि । चपलतां प्रचलताम् । प्रकृतिं स्वभावम् ॥

(५५) राजेति । अभूमिरस्थानम् । अविनयस्य दोऽञ्जन्यस्य । एवं निषिध्यते वा खलु
चपलता कुर्वित्यनेन निशार्थंते ॥

(५६) यद्देति । अथव्यक्तानोऽवबुध्यमानः । अथालस्य तदव्यस्येव उक्तं यत् स्वभावो

अर्द्धपीतस्तनं भातुरामर्द्धक्लिष्टकेशरम् ।

प्रक्रीडितुं सिंहशिशुं करेणैवावकर्षति ॥ (५७)

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टकर्मां तापसीभ्या सह बाहः । (५८)

बाह ॥ जिह्वा ले सिंहसावचा जिह्वा दन्ताद् दे गण-
द्वयम् । (५९)

प्रथमा ॥ अविशीद किं यो अपञ्चणिविसेसाद् सत्ताद् विष्य-
अरेसि हन्त यड्डद् विष्य दे संरम्भो द्वाणे क्वु द्रुचिजयेण सव्व-
दमयो त्ति किदयामहेओसि । (६०)

राजा ॥ किं नु यलु वालेऽस्मिन्नौरस एव पुत्ते सिञ्चति मे
ऋदयम् । (६१)

वा यस्य सः । सत्तुं गुणे पिमाचादो बडे द्रव्यस्रभावयोरिति विश्वः । बाह इति
करेणैवावकर्षतीति श्लोकीवक्रियावामभ्येति ॥

(५७) अर्द्धेति । भातुं केसरिण्या अर्द्धमसम्पूर्णं पीतः स्तनो येन स तम् । आमर्द्धेन
विमर्द्धनेन क्लिष्टाः स्रक्ता केशराः यथा यस्य स तम् । सिंहशिशुस्तु पुत्रागे वकुले नाम-
केशरे । केशरः पुंसीति त्रिकाण्डशेषः । सिंहशिशुं केशरियावकं प्रक्रीडितुं (५७) अरे-
स्यैव अवकर्षति आकर्षति ॥

(५८) तत इति । यथानिर्दिष्टं सिंहश्यावकाकर्षणं कर्म यस्य सः ॥

(५९) बाह इति । जिह्वेत्यादि । जृम्भस्त रे सिंहश्यावक जृम्भस्त । दन्ताङ्को
गणविष्यामि । जृम्भस्त स्रग्ं व्यादेहि ॥

(६०) प्रथमेति । तापसीत्यर्थः । अपीत्यादि । अविनीत किं नोऽपत्यनिर्दिष्टेषां
सत्तानि निमकरोपि हन्त वदंत इव ते संरम्भः । स्थाने यलु अपिलनेन सव्वदमन इति
उक्तनामधेयोसि । अविनीत अविधित । अपत्येभ्यो निर्मांसि विधेयो जेयं तानि अपत्य-
सङ्गमानीत्यर्थः । सत्तानि जलून् । सत्तुमश्रीत् जन्तुष्वित्यमरः । निमकरोपि धीह-
यसि । हन्तकारो विवादे । संरम्भ आटोपः दपं इति यावत् । आनेयाटोपसंरम्भा इति
त्रिकाण्डशेषः । स्थाने युद्धम् । सध्वान् दमयते इति सव्वदमन इति योगादिति
भाषः ॥

(६१) राजेति । ओरसे अरसत्यादिने । तथाप महः । जे जेने संसृतायात्

विचिन्त्य ॥ नूनमनपत्यता मा वत्सलयति । (६२)

द्वितीया ॥ एसा तुमं केसरिणी लङ्घइस्सदि जइ से पुत्तचं ण
मुच्चिस्सदि । (६३)

वाल. ॥ वजितम् ॥ अहाहे बलिचं क्वु भीदह्नि । इत्यधरं
दर्शयति । (६४)

राजा ॥ वविष्मवम् । (६५)

15 मङ्गतस्त्रेजसो बीजं बालोऽयं प्रतिभाति से ।
स्फुलिङ्गावस्यया वज्जिरेधोऽपेक्ष इव स्थितः ॥ (६६)

अयमुत्पादयेच्चि यम् । तमोरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितमिति । च्छिह्यति
पत्युचं भवति ॥

(६२) विचिन्त्येति । विचार्येत्यर्थः । अनपत्यता सन्नतिविरह । वत्सलयति
सङ्घेहीकरोति । च्छिग्धस्तु वत्सलोत्सव स्त्रेइयुक्तजने भवेदिति शब्दरत्नावली ॥

(६३) द्वितीयेति । तापसीत्यर्थः । एषेत्यादि । एषा त्वा केसरिणी लङ्घयिष्यति ।
यद्यस्या पुत्रकं न षोष्यसि । केसरिणी सिंहि । लङ्घयिष्यति अभिभविष्यति । अलं
पुत्रं पुत्रकम् ॥

(६४) वाल इति । अल्लेत्यादि । अहो बलीयः खड्ग भीतोष्णि । अतिशयेन बलव-
दिति बलीयः । लङ्घइस्सदिना मिति पतोलोपः । क्रियाविशेषणम् । अधरं निम्नो-
ष्ठम् ॥

(६५) राजेति । वजितम् ॥

(६६) मङ्गत इति । एषः समिधमपेक्षते इत्येधोपेक्षः सन् । एषः सन्तिष्ठियानित्य-
भर । स्फुलिङ्गानस्यया कथमात्ररूपेण स्थितः । त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकण इत्यभरः ।
वज्जि. प्रथीगेनल इव अयं बालो मे मम सम्बन्धे मङ्गतोऽनलस्य तेजसः प्रभासस्य पक्षे
दीप्ते बीजं कारणं प्रतिभाति प्रकाशते हेतुनाकारणं पीज नित्यभरः । अलोपमाव-
हारः ॥

प्रथमा ॥ वञ्छ एदं सुञ्च वालमइन्द्रकं अवरं दे कीलणञ्च
दाइञ्च ॥ (६७)

बाळ ॥ कहिं देहिणं । इति इत्तं प्रसारयति । (६८)

राजा ॥ बाळस्य इच्च इहा ॥ कथं अक्रवर्तिलक्ष्मणमप्यनेन
धार्यते । (६९)

प्रलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो

विभाति जालग्रथिताङ्गुलिः करः ।

अलक्ष्यपत्वान्तरमिद्धरागया *with a meaning*

नवोपया भिन्वमिवैकपङ्कजम् ॥ (७०)

(६७) प्रथमेति । वञ्छेत्यादि । वत्स एतं सुञ्च वालमइन्द्रकं अपरं ते क्रीडनकं
दास्यामि । वालमइन्द्रकं सिंहयिणम् । इन्द्राणां पशूनामिन्द्रो इन्द्रः । पशोपि
इन्द्रा इति सिंहो इन्द्र इति धामर । अपरमन्यत् । क्रीडते इनेनेति क्रीडनम् ।
सदेवति क्रीडनकम् ॥

(६८) बाळ इति । कहिमित्यादि । कुत्र देहि एतत् । कुत्र क्रीडनकं कुत्रासीत्त्वयं ।
एतत् क्रीडनकम् । प्रसारयति लिखयति चेपः ॥

(६९) रातेति । अक्रवर्तिलक्ष्मणं राजलक्ष्मणम् । अपिना न केषं बोध्यातिशय
इति समञ्जीवते । अनेन बाळेन ॥ *अनेन बाळेन*

(७०) प्रलोभ्येति । प्रलोभ्यस्व लोभनीयस्य वस्तुन क्रीडनश्चेति यावत् प्रणयेन प्रार्थ-
नया प्रसारितं प्रेरितः । प्रणयाम्बुधो विप्रश्चयाचुःश्रीप्रेमाण इत्यमरः । जालेन समू-
हेन संज्ञत्वा इति यावत् ग्रथिता निम्बिता अङ्गुलयो यस्मिन् स तद्योक्तः । संज्ञताङ्गुलि
इति यावत् । जालं समूहं आनाय इत्यमरः । करः पाणि इव समूहो रागोरक्तिमा
यस्या सा तथा नरोपया पश्यन्तमालया अयसन्ध्याया भिदं विवटितम् अतएव अलक्ष्यापि
आलोकातिशयाभावादननुभवनीयानि पद्याणां दक्षानामम्बराणि अथवाया यस्य तत्
एकमद्वितीयं पङ्कजं पद्ममिव प्रतिभाति प्रकाशते । तथाच यथायसन्ध्यायां प्रयत्नसप-
स्थितायामेव विक्रमभाषं मापुषत एहमात्रपङ्कजस्य निरन्तरं एवाकारः प्रकाशते तत्वा-

द्वितीया ॥ सुव्यदे सुञ्च यं य एसो सङ्को वाचामेत्तेषु समद्रुपुं
ता गच्छ सम केरण उडए सङ्कोचणस्य इत्तिकुमारस्य वयचित्तिदो
मट्टिन्नामोरथो चिट्टदि तं से उवहर । (७१)

प्रथमा ॥ तच्च । इति निष्काला ॥ (७२)

बाह ॥ दाव इमिणा ज्जिव कीलिसं । (७३)

तापसी ॥ विबोक्ख इवन्ती ॥ यं सुञ्च यं । (७४)

राजा ॥ स्पृहयामि खलु दुर्ललितावास्मै । (७५)

शोकातिथयाभावन दलानामवकामा स्तथायमपि करः प्रकायते, नत्तद्दुषिचन्वय इति
तात्पर्यम् । जावेत्यादिना संज्ञताङ्गुलित्वं पद्मसादृश्येन च रक्तत्वनायातम् । तयोश्च चक्र-
वत्तिलवणत्वम् । तदाह गच्छपुराणम् । वनाङ्गुलिय सधनस्त्रिस्तो रेखाश्च यस्य पै ।
श्रपते करतलगा मणिवन्धे ससुखिता इति । तथा लाक्षाभैरोश्वरास्तलैरिति । सास्र-
कञ्च । यस्य पाण्डितलो रक्तो तस्य राक्ष्यं विनिहियेदिति । अत्र यद्यपि अथा रात्रेरव-
साने इत्यव्यय एव अमरसम्मतस्तथापि अन्यव्ययैः स्त्रीलिङ्ग अथाशब्दोऽन्यत्र इत्यव्य-
तथाच अथा प्रभातं गोमर्गं इति स्वर्गवर्गं त्रिकाण्डशेषे । मेदिन्याञ्च । रात्रिशेषे अथा-
यान्तु केचिदाञ्च सादव्ययमिति । नयोमसेति पाठो दुष्ट एव अथ. शब्दस्य नित्यस्त्रीवत्वात् ।
अत्रोपमालङ्कारः । वयस्यग्लं वृत्तम् ॥

(७१) द्वितीयेति । सुव्यदे इत्यादि । समते सञ्चनेन नैव शक्यो वाङ्मात्रेण समयित्वं
तद्गच्छ मदीये छटजे सङ्कोचनस्य अतिकुमारस्य वयचित्तितो मत्तिकामयूरस्त्रिणिति तम
स्योपहर, एतं बालम् । समयित्वं निवृत्तयित्वम् । सङ्कोचनस्य तत्त्वान्च । मत्तिकाम-
यूर इति सम्बन्ध । वयचित्तितो विविधवर्णविवृतिः । अस्य सम्बन्धे उपहर उप-
नय ॥

(७२) प्रथमेति । तच्च तथा ॥

(७३) बाल इति । दावत्यादि । तावदनेनैव स्त्रीङ्गयामि । तावत् तेत् पर्यन्तम् ।
अनेन सिङ्गयारणेन ॥

(७४) तापसीति । इदानीमेकस्या निष्कालात् प्रथमाद्वितीयापदपरित्यागः । अमि-
त्यादि । नत्तु सञ्चनम् । नत्तरतुनवे ॥

(७५) राजेति । दुर्ललिताय दुर्ललिताय स्पृहयामि अत्रर्षी ॥

निश्चय ॥

आलक्ष्यदन्तमुफुलाननिमित्तहासै-

रव्यक्तवर्णरमणीयवच प्रवृत्तीन् ।

अङ्गाश्रयप्रणयिनस्तनयान् वदन्तो

धन्यास्तदङ्गरजसा पुरुषीभवन्ति ॥ (७६)

तापसी ॥ साङ्गु छितञ्जनम ॥ भो यत्तु मं गण्येसि । (७७)

पार्श्वमत्रलोक्य ॥ को एतत्तु इति कुमारचार्यं । (७८)

राजानं वदाम् । भद्रमुह एहि दाव मोचावेहि इमिणा दुर्मोक्त्व-

हत्वमहेया डिम्बण्या वाधीचमाया बालमइन्दुम् । (७९)

(७६) निश्चयेति । दीवमिति शेष । आलक्ष्येति । अनिमित्तहासैरकारणहासै-
 आलक्ष्याणि संपत् प्रेक्षणीयानि दन्तानां सकुलानि कुटुम्बका येषां ते तान् तथा अव्यक्तैरर्था-
 दितै र्वर्ण रमणीया मनोहरा वचसां वाक्यानां प्रवृत्तयो येषां ते तान् तथा अङ्गाश्रयस्य
 अङ्गवासस्य प्रणयिनः पार्थिनं स्तनयान् आत्मजान् वदन्तो धन्यां सुकृतिन् । सुकृती
 पुण्यवान् धन्य इत्यमर । तदङ्गानां तनयाङ्गानां रजसा पौरुषा पुरुषी भवन्ति अपुरुषा
 पुरुषा भवन्ति । पाशुनां नृपयो रज इत्यमर । अजाततनयसम्बन्धा पुरुषाकारा अपि
 स्त्रीया इति भाव । पुरुषीभवन्तीति पाठे ये पुरुषीभवन्ति ते धन्या इत्यथ । अत्र
 अभावोक्तिरलङ्कार । वदन्तितिलक इत्यम् ॥

(७७) तापसीति । सेति अङ्गुल्यां तज्जयन्तीत्यर्थं । भो इत्यादि । भो न मं गण्येसि ।
 गण्येसि मन्दसे ॥

(७८) पार्श्वमिति । को इत्यादि । कोऽत्र अतिकुमाराणाम् । अतिकुमाराणामिति
 निश्चारेणैवै ।

(७९) राजानमिति । भवेत्यादि । भद्रमुह एहि तावत् मोक्षय अनेन दुर्मांसव्य-
 पक्षेण डिम्बकेन वाप्यभान बालमइन्दुम् । दुर्मांसेति । दुर्मांसं लच्छ्रेण मोक्षणीयो
 वृक्षेण पक्षो पक्षय यस्य स तेन । डिम्बकं न विद्युता । योतः पाकोऽभको डिम्बः
 इत्युक्त्वा भावकं विद्युत् इत्यमरः । वाप्यभानं पौरुषाभानम् ॥

राजा ॥ तद्येयुपगम्य उमितम् ॥ अथि भी महर्षिपुत्रक । (८०)

एवमाश्रमविरुद्धवृत्तिना संयमी किमिति जन्मदस्त्वया ।

सन्त्यसंश्रयगुणोपि दूष्यते कृष्णसर्पशिष्युनेव चन्दनः ॥ (८१)

तापसी ॥ भद्रमुहं यं यत्सु एतो इत्तिकुमारयो । (८२)

राजा ॥ आकारसदृशं चेटितमेवास्य कथयति स्थानप्रत्ययात्तु
वयमेवं तर्किणः । (८३)

यथाऽभ्यर्षितमनुतिष्ठन् बालकस्य स्वयंसुपन्नस्य सगतम् । (८४)

अनेन कस्यापि कुलाङ्क रेण स्पृष्टस्य गात्रे सुखिता ममैवम् ।

का निर्दिष्टिं चेतसि तस्य कुर्याद्यस्यायमद्गात्कृतिनः 'मसूतः ॥ (८५)

(८०) राजेति । सुगमम् ॥

(८१) एव मिति । परनिदम्भकारा आश्रमविरुद्धा आश्रमातुपयुक्ता वृत्तिराधारो यस्य स तेन त्वया किमिति किं जेतुकम् इति जंतो । जन्मद सत्पादक संयमी एति सत्तु-
-संश्रय आत्मनिष्ठो गुणो विद्यासौजन्यादि चन्दनपत्रे यैत्यसौगन्ध्यादिर्यस्य स तथोक्तोपि
स्ययं गुणवानपीत्यर्थं । सत्तुं द्रव्ये गुणान्तरं । पिशाचादौ वले वित्तो सभावात्मत्ववधिषु ।
आत्मनि व्यक्तसाये स्त्रे धने प्राथेपु सम्मानिति शब्दाब्धि । कृष्णसर्पस्य शिष्युना अभिलेख
चन्दनो मलयतरुनि दूष्यते दोषं नीयते । चन्दनद्रुमकोठरेषु कालियसर्पशिष्यश्च स्तिष्ठन्न
सगरलेकाहोपसत्पादयन्तीति लोकप्रसिद्धम् । अत्रोपमालङ्कारः । यदुक्तम् । साधर्म्य-
सुपमाभेद इति । इदं रथोद्धता नाम वृत्तम् । तदुक्तम् । आद्यमवरणतस्मृतीयत्वं पञ्चमस्य
नवमं तथा निसम् । दीर्घमिन्दुसिद्धि यत्न जायते ता वदन्ति सुनयो रथोद्धता मिति ॥

(८२) तापसीति । भद्रेत्यादि । भद्रमुहं न खलुप महर्षिकुमारः । सुगमम् ॥

(८३) राजेति । आकारसदृशमाकारानुरूपम् । चेटितं कर्म । कथयति नाथस्त्विकु-
कुमार इति प्रकाशयति । तदा कथं महर्षिपुत्रकेत्युच्यते इत्यत आह स्थानेति । स्थान
प्रत्ययात् अमानुषीयं भूमिदस्या नैव आतुपकुमारः सम्भवतीति विद्यासात् । एवतर्किणः
अधिकुमारतया विचारिण ॥ •

(८४) यथेति । यथाभ्यर्षितं दुर्बोत्तहस्तपद्माङ्गलान्त्येन्द्रभोचनम् ॥

(८५) अनेनेति । कस्यापि अन्यस्त्रेत्यर्थं । कुलाङ्कुरेण वंशमहरोष्ठेण अनेन वाजेन

तापसी ॥ उभौ विबोध्य ॥ अञ्जरीभं अञ्जरीभं (८६)

राजा ॥ आर्यं किमिव । (८७)

तापसी ॥ इमस्म्य बालकस्य असम्बद्धेऽपि भद्रसुहे सखादिणी
आकिञ्चि त्ति विह्विदद्वि अविच वामसीतोवि भविच चवरिचिद-
स्यवि दे वचयेण पद्दित्यो संवृत्तो । (८८)

राजा ॥ बालकस्य बालयन् ॥ आर्यं न चेन्मुनिकुमारोऽयं तत् कोस्य
व्यपदेशः । (८९)

तापसी ॥ पोरवो त्ति । (९०)

राजा ॥ स्रगतम् ॥ कथमेकान्वयाय यमस्याकम् । अतः खलु
मदनुकारीणमेनमत्रभवती मन्यते । (९१)

गात्रे सृष्टस्य मम एतन्निष्कृष्टकारा अत्रिन्वेचनोयेति यावत् सुखिता । अयं बाहो यस्य
कृतिनो अङ्गात् प्रसून उत्पन्नस्य चेतसि कां निर्द्वंति किं सुखं कुस्यात् । निर्द्वंतिस्तु सुखे
जीव्ये इति धरतिः । इत्तस्यपञ्जातिः ॥

(८६) तापसीति । उभौ राजानं बालकम् । अञ्जरीभं आर्यम् ॥

(८७) राजेति । सुगमम् ॥

(८८) तापसीति । इमस्म्येत्यादि । अस्य बालकस्यासम्बद्धेऽपि भद्रसुहे संखादिनी आकिञ्चि-
दिति विह्वितासि अविच वामसीतोऽपि भूत्वा अपरिचितस्य ते वचनेन प्रकृतिस्यः संबन्धः ।
असम्बद्धे सम्बन्धशून्ये । संखादिनी सुसहयो । वामसील आश्रमनिर्द्वन्द्वस्वभावः । प्रकृतिस्यः
सस्यः । बाहो वचनप्रतीपधोरिति । योऽसंभावे मद्वृत्ते इति चामरः ॥

(८९) राजेति । उपवाहयन् पाणिना सृष्टम् । व्यपदेश्यते निश्चयायने कनेनेति
व्यपदेशो षंभः ॥

(९०) तापसीति । पोरवोत्ति पोरव इति । व्यपदेश इति षंभः ॥

(९१) राजेति । स्रगतमनतिष्ठत् । एकान्वयाय एकवचनः । षंभोऽन्वयाय इत्यमरः ।
मदनुकारीणं मद्रदयाकृतिम् । मन्यते अनुभवति ॥

प्रथमम् ॥ अत्ये तत् पौरवाणामन्त्यं कुलव्रतम् । (१२)

भवनेषु सुधासितेषु पूर्वं

चित्तिरचार्यसुयन्ति वे निवासम् ।

नियतैकयतिव्रतानि पथात्

तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥ (१३)

कथं पुनरात्मगत्या मानुषाणामेष विषयः । (१४)

तापसी ॥ अथा भद्रसुहो भयादि किन्तु अक्षरासम्बन्धेण उच्य

इमस्य बालकस्य जगन्गी इधज्जेष देवगुरुयो तनोवणे पञ्चदा । (१५)

(१२) प्रकाशमिति । एतत् वक्ष्यमाणम् । अन्त्यं येषावस्योचितम् । कुलव्रतं कुल-
प्रथमतो नियमः ॥

(१३) तरुमूलं निवृत्तयति भवनेष्विति । वे पौरवा पूर्वं प्रथमे पथसि सुधासुधादि-
शेषेन स्नेन सितेषु धवलेषु भवनेषु सौधेष्विति यावत् । सुधा ऋते सुहोमूलावपगङ्गे-
कासु चेति विश्वः । चित्तिरचार्यं सुव पाठनार्थं निरासद्यन्ति ज्ञानयन्ते तेषां पौरव-
चित्तिपाना पद्याक्षरमे पथसि नियतमावगृह्यकतया विद्विगन्तिकं केरल वनिरग्रल तापसव्रतं
येषु तानि तरुमूलानि गृह्यमूलानि गृहीभवन्ति अन्तर्जाणि गृह्याणि भवन्ति यानमस्या
भवन्तीत्यर्थः । एतत् कुलव्रतमस्तीत्यर्थः । उपलक्ष्य नाम व्रतम् ॥

(१४) पूर्वोक्तानाम्नाभ्यां पौरवाणां नाथप्रसन्नं तेन च पुत्रेषु भाव्यं निवृत्तं
वन गच्छेत् सङ्गमेति धातुवक्ष्यते चने रागनिवृत्त्यनिवृत्तिभ्यां विकल्पोपदेशात् कस्य-
विज्ञायंथा सङ्गं प्रस्थितस्य सन्नातपरम्परया धम्माराण्येधि पौरवसङ्गतिप्रभावना दर्शयित्वा
अस्यान्तु धम्माराण्यभूयो तदबोग्यतया साध्यतं वृच्छति कथमिति । पुनस्तथ तेन किन्तु एष
भूभाग कथं मानुषाणामात्मगत्या निजगमनेन निजगमनस्य वा विषयः । सुरलोक
सुखभित्तानयानमात्रासादनीयत्वात् कथमयमिना भूमिमागत इति भावः ॥

(१५) तापसीति ॥ अथेत्यादि । अथा भद्रसुहो भवति किन्तु अक्षर सम्बन्धेन पुन-
रस्य बालकस्य जननी इहैव देवगुरोक्षपोवने प्रसूता । भद्रसुहो यथा भवति मानुषाणा-
मात्मगत्या अविषय एवैव भूभाग इत्यर्थः । अक्षर सम्बन्धेन अक्षर सङ्घट्टारिण ताभिरान्,

राजा ॥ अगतम् ॥ इन्त द्वितीयमिदमाशाजननम् । (१६)

प्रकाशम् ॥ अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी । (१७)

तापसी । को तस्मिन् धम्मदारपरिच्छादयो याम कीर्त्तयि-
त्वादि । (१८)

राजा ॥ अगतम् ॥ कथमित्यं कथा मामेव लक्ष्मीकरोति । याव-
दस्य शिशोर्मातरं नामतः पृच्छेयम् । (१९)

विचिन्त्य ॥ अथवा अनार्यं, खलु परदारपृच्छाव्यापारः । (१००)

प्रविश्य 'मृण्यूरुहता तापसी ॥ सव्यदमया पेवखं सचन्त-
लावसं । (१०१)

यनेनेति यावत् । देवगुरोर्मांरीचस्य । प्रसूता गर्भं सुकृत्वती । प्रसवो गर्भमोचने इत्य-
मर । अत्रार्थस्यैव कर्मगभकत्वाद्वातोर्कर्मकत्वेन कर्त्तरि क्त ॥

(१६) राज्ञेति । इन्तो उपद्योतक । द्वितीयमिति पौरुषत्वमेव प्रथमगायाजनभं
इदमस्य सङ्कारेष्वस्य मातरं प्रसवनं द्वितीयं मायाजननम् । आया जायतेऽनेनेति
आयाजननं मनोरथसञ्चारकमित्यर्थं ॥

(१७) प्रकाशमिति । अथमव्यं मन्त्रे । मङ्गलानन्तरारम्भमन्त्रकान्त्वं अथोपदेत्य-
मर । सा अस्य जननी ॥

(१८) तापसीति । कीदृत्यादि । कस्यस्य धम्मदारपरित्यागिनो नाम कीर्त्तयिष्यति ।
धम्मदारेति धम्मपत्नीत्यर्थं ॥

(१९) राज्ञेति । इयं कथा कथं किं मामेव लक्ष्मीकरोति मास्यत्येव प्रवर्त्तते
सतान्यमिति शेषः । अस्य शिशोर्मांलस्य मातरं नामतो नाम्ना पृच्छेयं प्रादमिच्छेयम् ॥

(१००) विचिन्त्येति । विचार्यत्यर्थः । अनार्यं अप्रमत्त । उभुरवधारणार्थं ।
परेति । परपत्नीविषयकमन्त्रविवेक्यर्थः ॥

(१०१) प्रविश्यति । सव्येत्यादि । सम्यग्दमनं मेषस्यं मङ्गलवाचकम् । मङ्गलस्य पश्चिणो
प्रागख्यं कान्तिविशेषम् ॥

वाच ॥ सट्टिद्वेषम् ॥ यच्चिं सा मे अम्वा । (१०२)

सभ ॥ प्रहसत । (१०३)

प्रथमा ॥ यामसारिख्येण उपच्छन्दिदो मादिवच्छलो । (१०४)

द्वितीया ॥ इमस्म मोरस्म रमणीचदं पेक्खन्ति भणितोसि । (१०५)

राजा ॥ स्वगतम् ॥ किं यकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या अथवा सन्ति पुनर्नामधेयसादृश्यानि अपि नाम च्छगटणिकेव नाममात्रप्रस्तावो मे विपादाय कल्पते । (१०६)

वाच ॥ अन्तिए रोचदि मे चटुलके एसे मउले । इति क्खोडमकमादत्ते । (१०७)

(१०२) वाच इति । सट्टिद्वेषमित्यस्य सट्टिद्वेषेण सट्ट । कच्चिमित्तादि । कुत्र सा मे अम्वा । अम्वा माता ॥

(१०३) सभे इति । प्रहसत, चञ्चैहंसत ॥

(१०४) प्रथमेति । नामेत्यादि । नायसादृश्येन उपच्छन्दिदो सादृश्यात् । नायसादृश्ये नामाक्षराणामधेयेन । उपच्छन्दिदो प्रलोभितः । सादृश्यात्सो मातरि क्खोडवान् । स्निग्धस्तु वत्येव इत्यमरः ।

(१०५) द्वितीयेति । इमस्मोत्यादि । अस्य मयूरस्य रमणीयतां प्रेक्षन्तेति भणितोसि । इति भणितोसि एवमुक्तोसि ॥

(१०६) राजेति । स्वगतमस्यष्टम् । अपि यद्वायाम् । नाम सम्भावनायाम् । च्छगटणिका जलपतुमतीयमाना मरीचिका । विपाद्यो रोति शेषः । नाममात्रप्रस्तावः नाममात्रोद्धेयः । विपादाय खेदाय कल्पते भवति ॥

(१०७) वाच इति । अन्तिए इत्यादि । अन्तिके रोचते मे चटुलक एव मयूरः । अन्तिका ज्येष्ठा भगिनी । अन्तिका भगिनी ज्येष्ठेति नाथोक्तामरः । रोचते प्रीतिसत्त्वाद्भवति । मे मयूरम् । यस्मै हविरिति चतुर्थी । चटुलक यज्ञल । एतेन बालत्वा दक्षिणस्य तास्त्रिकत्वविश्वासो जात इति । दमितम् । चटुलकश्च ज्येष्ठोक्त मयूरा विदुरति च्छिपयानिति प्रव्दाधि ॥

प्रथमा ॥ विद्वोक्य सावेगम् ॥ अम्नो रक्षाकाण्डयो वे मण्डिवन्धे
य दीप्तदि (१०८)

राजा ॥ आर्थे अलमावेगेन नन्वयमस्य सिंहायकस्य विमर्हान्तु
परिभ्रष्टः । इत्यादात्तमिच्छति । (१०९)

उभे ॥ ना क्वु मा क्वु एदं । (११०)

विद्वोक्य ॥ कथं गच्छिदोज्जेव । विष्णवाटोनिहितहसो परस्पर-
मखोजयत । (१११)

राजा ॥ किमर्थं भवतीभ्यां प्रतिपिञ्चोस्मि । (११२)

प्रथमा ॥ सुशाडु महाभायो एसा महाप्यचावा अवरानिदा
षाम सुरमहोसही दूमस्य दारचस्य जादकम्नसमए भक्षवदा मारी-

(१०८) प्रथमेति । सावेगं ससम्भ्रमम् । अम्नेत्यादि । अम्न रक्षाकाण्डोऽस्य मण्डि-
वन्धे न दृश्यते । विद्वोक्ये अस्मिन्ने अम्न गित्यं स्त्रोभिः प्रयुज्यत इति भरतः । वि-
काण्डो रक्षायंबन्धो वलायाकारनाड्यविशेषः । काण्डः स्तम्भे तरुस्तम्भे वाप्येवसर-
नीरयोः । कुक्षिते हृत्तमिन्नाड्ये रक्षसि न स्त्रियामिति मेदिनी । मण्डिवन्धे
पाण्डिसन्धौ ॥

(१०९) राजेति । आवेगेन सम्रमेष । नतुरवधारणार्थं । अर्थं रक्षाकाण्डः ।
विमर्हान्तु मर्हन्तात् । आदात्तं सङ्गीतम् ॥

(११०) उभे इति । नेत्यादि । ना क्वु मा क्वु एतम् । एतं रक्षाकाण्डम् । म्हाप्येति
शेषः ॥

(१११) विद्वोक्येति । म्हाप्येति मण्डिवन्धे । कथमित्यादि । कथं म्हाप्येति एव । न त्व
प्रतिषेध शून्य इति शेषः । उर इति । उरयोः स्त्रु स्त्रु पक्षोर्निश्चितापिती इत्यो
वाभ्यां ते । अखोजयत उभे तापस्या पिति सम्भवः ॥

(११२) राजेति । प्रतिपिञ्चः रक्षाकाण्डपञ्च इति शेषः ॥

एष दिक्षा एदं किल मादापितरो अप्पाणसु वण्णिअ अवरो भूमि-
पदिदं ण गेह्णादि । (११३)

राजा ॥ अय गृह्णाति । (११४)

प्रथमा ॥ तदो सप्यो भविअ तं दंशइ । (११५)

राजा ॥ अत्रभवतीभ्यां कदाचिदन्यत्र प्रत्यचीकृतमिदम् । (११६)

उभे ॥ अणोअसो । (११७)

(११३) प्रथमेति । एषादिव्यादि । शृणोत षष्ठाभागः एषा षष्ठाप्रभाषा अपरा-
जिता नाम सुरमहोपधो अय दारकस्य जातकर्मसमये भगवता मारीचेन दत्ता एतं
किल मातापितरो आत्मानसु वज्जयित्वा अपरोभूमिपतितं न गृह्णाति । षष्ठाप्रभाषो
षष्ठाशक्तिः । सुरमहोपधो सुरलोकसुखभलतावियेष । दारकस्य बालकस्य । दारको
बालकेषु स्यादिति मेदिनी । जातकर्मं नाडीच्छेदनात् प्राक् कत्तव्यसंस्कारविशेष ।
यथा. मनु. माहनाभिनन्दनात् पु सो जातकर्मं विधीयत इति । यद्यपि एते संस्कार-
कर्मोपि गर्भाधानेन सित स्वयम् । पिता कुत्र्यात्तदन्वो वा तदभावे तु तत् क्रमादिति
एतौ संस्कारेषु पितृरेशधिकारोऽस्ति तु तत्रिचन्द्रेषामिति उभयत्र तथापि अतिकृ
ष विविधो दृष्ट. पूर्वे लुं ट. स्वयं कृत. । यदृच्छयापि य. कुत्र्यादतिर्द्व्यं प्रीतिपूर्वकमिति
नारदेन स्वयम्भुवत्तस्यापि अतिक्रताभ्युपगमान् तत्कृतस्य च अतिकृ उत्तोगुहर्भाता
भागिनेयोऽय विट्मति । एभिरेव उतं यत्तु मद्गतं स्वयमेव होति दक्षेय स्वयं कृत-
तस्यात्पदतिरादनादस्तिचित्ते राजनि ह्यपपन्न एव षष्ठीर्षिकगोयं संस्कार. ॥

(११४) राजेति । अय यदि । प्रयं द्योतयति ॥

(११५) प्रथमेति । तदो इत्यादि । ततः सर्पे भूत्वा तं दशति । भूत्वा अप-
राजितेति शेष । तं प्राशकम् ॥

(११६) राजेति । अन्यत्र मदितरस्मिन् पशोपरि । प्रत्यचीकृतं दृष्टम् । इदं एषा
काण्डस्य उपभावेन दंशनम् ॥

(११७) उभे इति । अनेअसो अनेइय. । अनेअसिअनेअसिअनेअसि. । संक्षे-
कायादीश्याया मिति अयम् ॥

राजा ॥ सहर्षमात्मगतम् ॥ तत् किं खल्विदानीं पूर्णमात्मनो मनो-
रथं नाभिनन्दामि । इति बालकं परिष्वजते । (१२८)

द्वितीया ॥ सुव्यदे एहि इमं वृत्तन्तं शियमयावडाए सउन्तलाए
शिवेदेह्म । इति निष्कान्ते । (११९)

बालः ॥ सुञ्च मं सुञ्च मं अस्वाए सघासं गमिस्सं । (१२०)

राजा ॥ पुत्र मयैव सह मातरमभिनन्दिष्यसि । (१२१)

बालः ॥ दुस्सन्तो मम तादो ण क्खु तमं । (१२२)

राजा ॥ एष विवाद एव मा प्रत्यावयति । (१२३)

ततः प्रविशत्येकवेणीधरा शकुन्तला । (१२४)

शकु ॥ सवितर्कम् ॥ विचारकाले वि पट्टदित्यं सव्यदमणस्य
श्रीसहिं सुशिक्ष्य ण मे आसंसो अत्तणो भाअघेएस्सं अधवा जधा

(११८) राजेति । पूर्णं फलोन्मुखम् । नाभिनन्दामि लक्ष्मीलत्वानन्दानि । परि-
ष्वजते आलिङ्गति ॥

(११९) द्वितीयेति । सुव्यदेइत्यादि । सुग्रते एहि इमं वृत्तान्तं नियमव्याप्ततायाः
शकुन्तलाया निवेदयावः । इमं वृत्तान्तं भूमिपतितेन रत्नाकाशेन गृह्यतोऽपरस्य संप-
भावेनादंशनम् । नियमव्याप्तताया व्रतपरायण्यायाः ॥

(१२०) बाल इति । सुञ्चेत्यादि । सुञ्च मां सुञ्च मां अन्वाया । सकाशं गमिष्यामि ।
सुगमम् ॥

(१२१) राजेति । सुगमम् ॥

(१२२) बाल इति । दुस्सन्तो इत्यादि । दुस्सन्तो मम तातो न त्वम् । सुगमम् ॥

(१२३) राजेति । विवादः पुत्रेत्युक्तस्य नाहं ते पुत्रः किन्तु दुस्सन्तस्येति विरु-
धार् । प्रत्यावयति नि शेषं विश्वासयति ॥

(१२४) तत इति । सुगमम् ॥

मिच्छकेसीए मे आचखिदं तथा सम्भावीअदि एदं इति परि-
क्रामति । (१२५)

राजा ॥ यकुन्तला विबोध्य सङ्घर्षेदम् । अये सेयमत्रभवती यकु-
न्तला । (१२६)

वसने परिधूसरे वसाना
नियमक्षामसुखी धृतैकवेणिः ।
अतिनिष्करणस्य शुद्धशीला
मम दोषं विरहव्रतं विभक्तिं ॥ (१२७)

(१२५) यकु इति । सवितके तर्काभिनयेन सङ्घ विचारेत्यादि । विकारकावेपि प्रक-
तिस्थां सर्वदमनस्योपधो* श्रुत्वा न मे आशंसा आत्मनो भागधेवेषु कथना यथा मिथ
केय्या मे आख्यातं तथा सम्भाव्यते एतत् । विकारकाजे प्रकृतेरन्यथाभावकाले सर्प-
भानोपिनसमये इति यावत् । प्रकृतिस्था यथापूर्वमवस्थिताम् । ओपधीममराजितं
नाम सुरमहोपधोम् । आशंसाप्रत्यागा । भागधेवेषु भाग्येषु सर्वदमनजीवनशूलेष्विति
यावत् । कल्यान्तरमाह अथवेति । यथा कृतिवशादधुना राज्ञो व्याकुलत्वमित्यर्थे ।
तथा तत् प्रयुक्तागमननिबन्धनम् । सम्भाव्यते मन्थते । एतत् ओपधा. स्वभावेना-
वस्थानम् ॥

(१२६) राज्ञेति । अये इति विषादे । अये क्रोधे विषादेच सम्भ्रमे आरथेपि वेति
मेदिनी । यकुन्तलेति श्लोकीपविभक्तिंति क्रियायामन्वितम् ॥

(१२७) वसने इति । परिधूपरे धूलिभि कपोतवर्णं । देपत्पाण्डुस्तु धूपर इत्यमर ।
वसने वाससो वसाना परिदधाना । वसलडङ्गुतानिति कत्रिकत्यङ्गम् । नियमेन सर्वभोग-
परित्यागकृतेन क्षामं शुष्कता गतं सुखं यस्या सा । भृता शिरसेति शेषः । एकैववेणि-
र्यथा सा अतएव शुद्धं दोषलेयधीर्न शीलं चरित्वा यस्या सा तयोक्ता पतिव्रतेति यावत् ।
अत्र हारीतः । आत्तांतिं सदिते हृष्टा प्रीपिते मलिना लभार । कृते चिधेत या मस्यो
सा स्त्री श्रेया पतिव्रतेति । अत्र मरुङ्गनं वज्जंवेचारी तथा प्रीपितभक्तंका । देपतारा-
धनपरा तिबेङ्गत्तं हिते रतेति विष्णु धर्म्मोत्तरे क्रीडा मरीरसंस्कारं समाजोख्यनदर्थनम् ।
चास्यं परमृष्टे वासं त्वलेत् प्रीपितभक्तंकेति गरुडपुराणे चाकत्यकल्याणानालनिषेधेपि न

शकु ॥ पश्चात्तापविवर्षं राजानं वृद्धा सवितर्कम् ॥ या क्व अर्जु-
उत्तो अचं ता को एसो किदरक्खामङ्गलं दारयं मे गत्तसंसग्गेण
दूसेदि । (१२८)

वाक्यः ॥ मातरस्तपस्य ॥ अन्वको एसो मं पुत्तकेत्ति ससिण्णे^०
आलिङ्गदि । (१२९)

राजा ॥ प्रिये कौर्यमपि मे त्वयि प्रयुक्तमनुकूलपरिणामं संवृत्तम् ।
तदङ्गमिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मानमिच्छामि । (१३०)

शकु ॥ स्रगतम् ॥ द्विअअ समस्यस समस्यस पहरिअ परिअत्त-
मच्छरेण अणुत्तम्मिदद्धि देव्हेण अज्जउत्तो ज्जेव एसो । (१३१)

जात विधवायेय कथञ्चिदपि धारयेदिति विष्णुधर्मोत्तरे वैधव्यब्रह्मण्यप्रतिषेधात्तथा-
विधानाभेकवेषीधारणसमाचारः । अतएवालङ्कारिकाः । प्रवासोभिन्नदेशत्वं कार्या-
श्चापाञ्च सम्भ्रमात् । तत्राङ्गवेलमालिन्यमेकवेषीधरं शिरः । निःश्रासोच्छ्वासरुदित-
भूमिपांतादि जायते । शकुन्तला अतिनिष्करुणस्य अतिनिर्दयस्य मम दीर्घमतिचिरोद्दया-
पनं विरहव्रतं वियोगरूपं व्रतं विभक्तिं पाठयति । दीर्घकाठीन्धम्मांधं व्रतस्थिताया
अपि पूर्वोक्तविषेयणार्थो द्रष्टव्यः । विरहव्रतमिति रूपकालङ्कारः । तदुक्तं द्रष्टव्या
अपनैव तिरोभूतभेदा रूपकमिध्यान इति । उपवृत्तं नाम वृत्तम् ॥

(१२८) शकु इति । पश्चादिति । पश्चात्तापेन अतुतापेन विवर्षं मलिनं । एतदेव
वितर्कं हेतुः । खेत्यादि । न खलुअपुत्तोऽयं तत्क एव हतरक्खामङ्गलं दारकं मे गात्त-
संसग्गेण दूषयति । न खलु नैव । उतेति । कतं रत्तायै मङ्गलं यस्मिन् तम् । दारकं
बाधकम् । दूषयति दोषं नयति । रत्ताकाण्डेण शक्तपगमादित्याशयः ॥

(१२९) वाक्य इति । अन्वेत्यादि । अन्व क एव मां पुत्तकेत्ति सखेहमाविङ्गति ।
अन्व मातः । सुभ्रुहीह्रजन्मार्थानामिति सम्भ्रुवौ ह्रस्वः । पुत्तकेत्ति सम्भ्रुतेति शयः ॥

(१३०) राजेति । प्रिये त्वयि प्रयुक्तमाचरितं कौर्यं स्वयंसत्वमपि मे मम सम्बन्धे अत-
नुकूलः सुखहेतुः परिणामः शेषो यस्य तत् तथोक्तं संवृत्तम् । सपुत्रायास्तो कालेन समागता-
दिति भावः । तत् तस्मादिदानीमात्मानं त्वया प्रत्यभिज्ञातं परिचितमिच्छामि ॥

(१३१) शकु इति । स्रगतमनतिस्मरम् । द्विअएत्यादि । हृदये समाश्रित्वादि सना-
श्रित्वादि प्रहृद्य परित्रक्तमत्यरेण अन्नकम्पितामि दैवेन । आर्यं पुत्र एवैवैः । मङ्गल

राजा ॥ प्रिये (१३२)

सृष्टिभिन्नमोहतमसो दिद्या प्रसुखे स्थितासि मे सुसुखि ।

उपरागान्ते ययिनः समुपगता रोहिणी योगम् ॥ (१३३)

यज्ञ ॥ बहर्षम् ॥ जम्बु जम्बु अज्जलत्तो । इत्यङ्गोक्तं वाप्यवदच्छो

विरमति । (१३४)

राजा ॥ प्रिये (१३५)

प्रहारात्परम् । परीति । परित्यक्तो मत्सरः । शुभहेप. शोधो ना वेन तयोक्तेन । मत्सरो-
ऽन्यशुभहेप इत्यमरः । क्वचित् शोधोपि मत्सर इति रत्नकोष. ॥

(१३२) राज्ञेति । प्रिये इति स्त्रीकीयविशेषण्येन सह क्लिवायामन्वेति ॥

(१३३) सृष्टीति । दिद्या आनन्दे । हे सुसुखि प्रिये सृष्ट्या पूर्ववत्ताम-

स्येन भिन्नं खण्डितं मोहद्वयं तमो यद्य च तयोक्तस्य मे मम प्रसुखे ससुखे
त्वं स्थितासि तावद्गोहिणी उपरागान्ते राजयोगान्ताने ययिनश्चन्द्रमसो योगं
वभ्यर्क्ष्यपगता । कार्तिक्यास्तपरागे वतीति भाष. । उपरागो पञ्चोराज्यपक्षे
तिन्द्रीष इष्यि चेत्यमरः । यत्नं यज्ञान्नायास्तमःशुभ्यराजवद्वयोगो रोहिण्या
समं शुभ्यवन्तुवद्वयोगवद्वय इति विम्बातुविम्बतप्रदर्शनादिदर्शनाबद्धात् ।

वाप्यात्तं समुपगतास्तुवन्मन्निभन्वना । यदुक्तं वग्धवन् वस्तुवन्मन्वोऽवग्धवन्
वापि कुलचित् । यत्नं विम्बातुविम्बतं दर्शयेत् सा निदर्शनेति । आयां जातिः ॥

(१३४) यज्ञ इति । जम्बु इत्यादि । जयति जयति आर्यैश्च । नाप्येव

वधो वद वच्छो यथा वा । संयोगोपधत्ताःकृत्वाचिनर्दपो निषेधात् ससुखन्द्यात्
क्वाङ्गान्नेपोऽप्राप्रासि अक्वाद्यानामांशोषादौ पठितानेन शोषादितादीप । अक्वा-
दयस्तु अक्वाभदन्वच्छुद्धं मरुद्वर्षोर्नमित्यपि । प्रयोनेत्तन्मया गातुक्त्वात् यज्ञा-
दिरोटिन् इत्यङ्गाः । विरमति अन्यथादत्तव्यादिति शेष ॥

(१३५) राज्ञेति । प्रिये इति पूर्वोऽदन्वयः ॥

वाप्येण प्रतिबद्धेऽपि जयशब्दे जितं मया ।

यत्ते वृष्टमसंस्कारपाटलोष्ठपुटं मुग्धम् ॥ (१३६)

बालः ॥ अस्व को एसो । (१३७)

शकुः ॥ भागधेयार्द्धं पृच्छ । इति रोदिति । (१३८)

राजा ॥

सुतसु हृदयात् प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते

किमपि मनसः समोहो मे तदा बलवानभूत् ।

प्रबलतमसामेयंप्रायाः शुभेषु हि वृत्तयः

स्वजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्त्वा धुनोत्वच्छिशङ्कया ॥ (१३९)

(१३६) वाप्येति । जयशब्दे वाप्येण नेत्रजलेन प्रतिबद्धे क्षिप्तिपि मया जितं मम जयोभूत् यत् यस्मात् ते तत्र असंस्कारेण अलङ्कारसविरहेण पाटल इन्द्रवर्षं ओष्ठपुटं ओष्ठपुटको यत् तथाभूत् सत् इष्टम् । श्वेतरेणसु पाटल इत्यमरः । "शरीरसंस्कारनिषेधानुपादानात् धाध्वापारत्वनिषयादिदृष्टकम् । पाटलोष्ठेति वीष्टोलोत्स्विकारयोप ॥

(१३७) बाल इति । अस्व को एसो अस्व कं एसः ॥

(१३८) शकु इति । भागधेयादि । भागधेयानि पृच्छ । भागधेयानि भाग्यानि । तथाच भार्ग्यैवायमिहानीत इति तान्येन प्रष्टुं सूचितानीति भावः ।

(१३९) राजेति । सुतन्विति । हे सुतसु प्रत्यादेशेन भक्तप्रत्याख्यानानेन व्यलीक पीडा ते नव हृदयादर्पणं व्यपसरत् पीडाद्येपि व्यलीकं खादित्वमरः । तदा तत्काले किमपि अन्निर्बन्धनीयो बलवान् मे समस समोहो भ्रमोऽभूत् । हि यस्मात् प्रबलं बलवत् तमो सोहो ध्वान्तं वा वेधा तेषां शुभेषु भङ्गेषु विषयेषु वृत्तयः प्रवृत्तयः । इतिर्विवरणाजीव कौषिक्यादिप्रवर्त्तन इति मेदिनी । एवं-प्राया प्रायेण बाहुल्येन एवमिदम्भुकारा । प्रायोभून्नान्तगमन इत्यमरः । व्य-पूर्वमित्येवद्धारस्य पूर्वनिपातः । अत्र इष्टान्तयति स्वजमित्यादि । तथाहि

इति पादयोः पतति । (१४०)

यज्ञः । उत्थेदु उत्थेदु अञ्जत्तो यूर्णं मे सुहृष्यडिवन्धयं पुराकिदं
नेसुं दिन्नएसुं परिणामसुचं घासी जेष सायकोसोवि अञ्जत्तो
मद्द विरसो संवुत्तो । (१४१)

अथो मास प्रवृत्तमा गिरसि चिन्तामर्षितां सत मातामपि अहिषद्वया सज्ज-
संशयारोपेण धुनोति कम्पयति । अत्र प्रवृत्तमवाभित्वादिमाऽथोन्नरन्याव धृ च
सलमित्वादिदृष्टान्नाङ्कः । इदं इरिषी नाम वृत्तम् ॥

(१४०) इतीति । इत्तुक्त्वेत्यर्थः । पादयोरिति । कोपमान्वर्थमिदम् । तदु-
क्तम् । सामभेदोऽथ दानञ्च ननुमेवे रसान्तरम् । तद्वद्वय पतिः कुर्यात्पदु-
मायानिति क्रमात् । तत्र प्रियवाचः साम भेदस्तत्पर्युपाङ्गनम् । दानं व्याजेन
भूषादेः पादयोः पतनं नति । सामादी त परिचीये साङ्गमेवावधारणम् ।
रभसत्वावृषादि कोपभ्रंयो रसान्तरमिति ॥

(१४१) यज्ञ इति उत्थेदुइत्यादि । उत्तिष्ठत् उत्तिष्ठत् व्यायेऽप्यः नूनं मे
सुखप्रतिबन्धकं पुराकृत तेषु दिवसेषु परिणामसुखमासीत् येन सातुक्रोमो-
ध्यायैऽप्युत्तो मयि गिरस सञ्जत् । नूनमित्यादि । परिणामे परिपाकदशाया
सुखयतीति परिणामसुखमयच तेषु अतीतेषु दिवसेषु सुखप्रतिबन्धकं सुखव्याप-
तकं मे पुराकृतं मौर्वदेहिककर्मजन्वपापं नूनमभ्यस्तमासीत् । प्रत्यचीभूतेऽपि
मदीयदोषरूपे भवत्सुखप्रतिबन्धके षच सपुटाकृतानुमानमिति राजप्रभ्रपरिजिही-
र्षयाह येनेत्यादि येन जेतना । सातुक्रोमोपि अतुरागातिमयेन सातुबन्धोपि ।
अतुबन्धः सातुक्रोम इत्यमरः । गिरसो गिरतरागः । शृङ्गारादी गिरे दीर्घे
युष्णे रागे इवे रस इत्यमरः । तथाच वृष्टायामपि सुखप्रतिबन्धजैतस्थाने भव-
दतुरागच्युती निर्निदानायाश्चक्षा उत्पादावधनेन भापुटाकृतीनुमानमाभ्यस्त-
मिति भावः । यदाह मत्तमुराणम् । पुटाकृतानि पापानि फलन्त्यक्रियामे-
धनाः । रोगदीर्घत्ववृषेण तदेवेदधेन भेति ॥

राजा ॥ उत्तिष्ठति । (१४२)

यजु ॥ अध कथं अज्जउत्तेण सुमरिदो दुक्खभाए अरु
जयो । (१४३)

राजा ॥ उद्धृतविषादशल्यः कथयिष्यामि । (१४४)

मोहान्मया सुतनु पूर्वमुपेक्षितस्तो

यो वाप्यविन्दुरधरं परिबाधमहनः ।

तन्नावदाकुटिलपद्मविलम्बमद्य

कान्ते प्रसृज्य विगतानुशयो भवामि ॥ (१४५)

इति वयोक्तं करोति ॥ (१४६)

(१४२) राजेति । सुगमम् ॥

(१४३) यजु इति । अधवादि । अध कथमर्थपत्रेण सुतो इ सभागे
अयं जनः । अथयन्द मथे ॥

(१४४) राजेति । उद्धृतशूलिक विषादशल्यं हृदयनिहितमोक्षयद्गुणैः
ए तयोक्तं सन् कथयिष्यामि आसूय वक्ष्यामि । वा उंसि मल्ल महु नो
इत्यधरः ॥

(१४५) विषादशलोद्धारप्रकारमाह मोहादिति । हे सुतनु अधरं परिबाध-
मानः परिपीडयन् ते तव सो वाप्यविन्दुरशुविन्दुर्नया मोहात् प्रमादभ्रमात् पूर्व
शल्यादेश्वाले अपेक्षितः न मोक्षित हे कान्ते अद्य आकुटिलेषु रूपत् कुञ्चितेषु
पद्मेषु अक्षिभ्योभय विषमं स्थितम् । कुञ्चितं नतम् । आविद्धं कुटिलमित्यधरः ।
तं वाप्यविन्दुं प्रसृज्य मोक्ष्य तावत् विद्यतातुशयो गतातुतापो भवामि ।
अथातुशयो दीर्घहोहातुतापयोरित्यधरः । वसन्तिकक नाम इत्यम् ॥

(१४६) इतीति । वयोक्तमशुविन्दुममार्जनम् ॥

यज्ञ ॥ मन्त्रव्याख्या अङ्गुरीयकं विचोक्त्य ॥ अज्जउत्त तं एदं अङ्गु-
लीअभं । (१४७)

राजा । अयकिम् अस्मादङ्गुतोपलभान्मया अतिरुप-
लब्धा । (१४८)

यज्ञ ॥ विसमं किदं क्खु इमिणा जं तदा अज्जउत्तस्स पञ्चाअण-
काले इल्लहं आसी । (१४९)

राजा ॥ तेन चि अट्टसमागमच्चिह्नं प्रतिपद्यतां कता
कुसमम् । (१५०)

(१४७) यज्ञ इति । मन्त्रव्याख्या राज्ञेति शेषः । अज्जउत्तत्वादि । आर्य-
इत्त तदिदमङ्गुरीयकम् । तदिति यदपायान्मनेयं दुर्हयेति भावः ।

(१४८) राज्ञेति । अस्मादङ्गुरीयात् । अङ्गुभूत आचर्यं उपलभ्यते इति
वक्ष्यते तत् तस्मात् । उपलब्धा जाता ॥

(१४९) यज्ञ इति । विसममित्यादि । विषमं जतं खलनेन यत् तदा आर्य-
पुत्रस्य प्रत्यायनकाले दुर्हममासीत् । विषममन्यायम् । यत् अङ्गुरीयकम् ।
तदा प्रत्यदिष्यती । प्रत्यायनकाले विश्रायनकाले । दुर्हमम् अनासप्तम् ॥

(१५०) राज्ञेति । तेन इदानीमाधादितत्वेन कता वक्षी अट्टसमागमस्य
वसन्तेन च ह सम्पन्नस्य चिह्नं चिह्नभूतं कुसमं पुष्पं प्रतिपद्यतां धारयति । एतेन त्वं
कताऽहमसि वसन्तोऽङ्गुरीयकश्चेदं कुसमनिवेति दयितम् । तथाच कता यथा
वसन्तसमायोगात् कुसमं धारयति तथा त्वमपि मत्समायोगात् इदमङ्गुरीयकं
धारयेत्यर्थः । अत्राप्यस्मृतैः अट्टसमागमकताकुसमैः वदथैस्त्वभिः प्रस्तुतस्य त्वं
मत्समागमोचितमङ्गुरीयकं प्रतिपद्यसेत्यर्थेण गम्यमानत्वादप्रस्तुतप्रसंवाप्तो-
ऽवहारः । वड्डं दृष्ये । क्वचित् विशेषः समान्यात् समान्यं वा विशेषतः ।
आर्यादिभिर्यत् कार्यं च हेतोरेव समाह्वयम् । अप्रस्तुतात् प्रस्तुतश्चेत् गम्यते
वक्ष्यता तदा । अप्रस्तुतप्रसंवा आदिति ॥

शकु ॥ ए मे विस्त्रेसेमि अज्जलत्तो जीव यं धारेडु । (१५१)

तत प्रविशति मातलिः । (१५२)

मात ॥ दिद्या धर्मापत्नीसभागमेन पुत्तसुखदर्शनेन चाद्युपाह्व
वर्द्धते । (१५३)

राजा ॥ सुहृत्सम्पादितत्वात् साधुतरफलो मे मनोरथः मातले
न खलु विदितोऽयमाखण्डलस्यार्थः । (१५४)

मात ॥ शकितम् ॥ किमीश्वराणां परोक्षम् एहि भगवान् मारी-
चस्ते दर्शनमिच्छति । (१५५)

राजा ॥ प्रिये अवलम्ब्यतां पुत्रः त्वां पुरस्कृत्य भगवन्तं द्रष्टु-
मिच्छामि । (१५६)

(१५१) शकु इति । येत्यादि । नास्य विश्वसिनि पार्थपुत्र एवमं भार्यात् ।
न विश्वसिनि अद्भु विगतं स्थास्यतीति न प्रत्येति ॥

(१५२) तत इति । सुगमम् ॥

(१५३) मातेति । दिष्ट्या आनन्दे । वर्द्धते अम्यु देति द्विद्विरभ्युदयोऽस्त्रिया-
मित्यमरः । पत्नीवाभस्य पुत्रसुखदर्शनस्य चाभ्युदयरूपत्वादिति भावः ॥

(१५४) राजेति । सुहृदा भवता सम्पादितत्वात् परिष्कृतत्वात् मेः सन
मनोरथोऽभिवाद्य । साधुतरमतिशयेन साधु फलं यस्य स तथाभूत् । यतः
शकुन्तलाभिवाद्यात् सपुत्रशकुन्तलावाभ इति भावः । खलुः प्रथे । अथमर्थः
शकुन्तलाधभागम व्याघ्रण्डलस्य महेन्द्रस्य न विदितः । अत्र वर्त्तमाने त्तः ॥

(१५५) मातेति । ईश्वराणामैश्वर्यवतां किं परोक्षमगोचरम् किमपि
नेत्यर्थः ॥

(१५६) राजेति । अवलम्ब्यतामहमारोप्यताम् । पुरस्कृत्य अथे तत्ता भगवन्तं
मारोपम् ॥

अदितिः ॥ सम्भावणीष्यप्यहावा से आकिदी (१६३)

मात ॥ आयुषान् एतौ पुत्रप्रीतिपिशुनेन चक्षुषा दिवोकसां
पितरावायुषान्तमवलोकयतः तदुपसर्प । (१६४)

राजा ॥ मातले (१६५)

प्राङ्गर्वाद्दग्धा स्थितस्य मुनयो यत्तेजसः कारणं

भर्तारं भुवनत्रयस्य स्रुपुवे यद्व्यघ्नभागेश्वरम् ।

यस्मिन्नात्मभुवः परोऽपि पुरुषश्चक्रे भवायास्पदं

द्वन्द्वं दक्षमरोचिसम्भवमिदं तत् स्रुष्टुरेकान्तरम् ॥ (१६६)

(१६३) अदितिरिति । सम्भोत्यादि । सम्भावनीयप्रभाषास्याकृतिः । सम्भावनीयो
वन्तस्यः प्रभावः शक्तियंस्याः सा ॥

(१६४) मातेति । पुत्रेति । पुत्रेण प्रीतिः स्नेहः पुत्रप्रीतिस्तपिशुनेन तत्-
क्षुषकेन । पिशुनो खलक्षुषकाविलम्बरः । दिवोकसां देवानाम् । माता च पिता च
तौ पितरो अदितिभारोचो । उपसर्पं उपगच्छ ॥

(१६५) राजेति । सुगमम् ॥

(१६६) प्राङ्गर्वादि । मातले मुनयो पञ्चमयो यद् द्वन्द्वं नियुनं कर्म द्वादशधा
द्वादशमकारेण द्वादशमत्वकतयेति यावत् । स्थितस्य वसमानस्य तेजसः सूर्यस्य कारण-
स्तत्प्रतिस्थानं प्राङ्गः । चक्रं मङ्गाभारते । अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भ्रता स्रुपुनेश्वरा
इति । तथा यत् द्वन्द्वं कर्तुं भुवनत्रयस्य स्रुपुपातालात्मकस्य भर्तारं दृष्ट्वादिभिः पाल-
यितारं यज्ञस्य भागो वेदां ते यज्ञभागा देवास्तेवाभीश्वरं प्रभुं यज्ञं स्रुपुने अदपादि ।
तथा यस्मिन् द्वन्द्वे आत्मभुवः स्वयम्भवात् प्रकृत्यः परोऽपि । परगणितोऽपि । अश्वत्थि-
पिबेभु विश्वोमैश्वर्यः परस्तुतवादिनि भावः । श्रेयोपीति ध्वनिः । पुत्रस्य पुत्रान् ।
पुंसि चात्मनि वृक्षाने विश्वो च तिलकद्रुमे इति यन्दाध्विः । भवाय अश्वने आस्पदं
पर्दं स्थानमिति यावत् । आस्पदं पदस्यत्वयोरिति यस्याध्विः । अश्वे जतवाम् । तदाश्
विष्णुपुराणम् । तत्र विष्णुप यज्ञस्य जघ्राते पुनरेव इति । दक्षमरोचिसम्भवम्
अतएव स्रुष्टुर्दक्ष एवान्तरमेकेन पुत्रत्वेन अन्वहितमिदं तत् द्वन्द्वं अदितिभारी-
चात्मवक्षोपुंसो । श्वीपुंसोऽनियुनं द्वन्द्वमित्यपरः । मन्त्रमयोऽर्थं श्लोकः । अश्वस्यः

पात ॥ अथकिम् । (१३७)

राजा ॥ प्रथिपत्य ॥ उभाभ्यामपि वा वासवनिवोज्यो बुध्नतः
प्रकृतमिति । (१३८)

भारोच ॥ वत्स चिरं जीवन् पृथिवीं पालय । (१३९)

अदिति ॥ अप्यदिरघो होहि । (१४०)

यजुल्लया यजुल्लया पादयो पतति । (१४१)

भारोच ॥ यत्ने । (१४२)

सुतात् दद्यात्पत्न्येयमदितिः भारोचचार्यं ब्रह्मसुतान्भारोचे सम्भूत इति पीत्नी पीतक्ष्मयो
रदितिभारोचयोर्द्वयोरेव सप्तदशपुरव्यवहितत्वं प्रागभिहितविष्णुपुराणवशात्भारत
प्रमाणादवगन्तव्यम् । यादूँषविष्णोदितं उक्तम् ॥

(१३७) भारोचि । सुगमम् ॥

(१३८) राज्ञेति । प्रथिपत्यन्धीभूय । यं युवाभ्याम् । उद्देश्यतामात्रविषयायं
चतुर्थी । वासवनिवोज्यो महेन्द्रकिङ्कर । निवोज्यकिङ्करमेवमुज्ज्वलपरिचारका इत्यमरः ।
वह्निताना साहित्येनेति न्यायात् एकासनगतयोस्तयोः साहित्येनेव नमस्तारो न्याय्य-
त्वात् आदित्या पादपङ्कजबाधादभिवादन परिहृत्य चतुर्थोरेव प्रथिपातः कृतः । तदुक्तं
पतुना । युरपज्ञोऽथ युवतीनां भिवाद्याह पादयोः । पूर्णव्यतिवर्षेण युष्मदोषो विजा-
नता । तथा । कामन्तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि । विधिपदन्तं कृत्यादसारवृ-
त्तित्यनुवचिती । अतएव यजुल्लया पादपङ्कजपदमेव वक्ष्यति ॥

(१३९) भारोचि । सुगमम् ॥

(१४०) अदितिरिति । अप्यदीत्यादि । अमतिरघो भव । अमतिरथ नास्ति
मतिरथ प्रतिषेधो यस्य स ॥

(१४१) यजुल्लयेति । सुगमम् ॥

(१४२) भारोचि । सुगमम् ॥

आषण्डलसमो भर्ता जयन्त्यप्रतिमः सुतः ।
 आशीरन्या न ते योग्या पौलोमीमङ्गला भव ॥ (१७३) ।
 अदितिः ॥ जादे भक्तुणो वज्रमदा होहि अश्व दीहाऊ उह्य-
 मयखं अलङ्करोदु एध उवविसध । (१७४)
 सखे प्रजापतिमभित उपविशन्ति । (१७५)
 मारीच ॥ एकैकं निर्दिश्यन् । (१७६)
 दिद्या शकुन्तला साध्वी सदपत्यमिदं भवान् ।
 अज्ञा यिज्ञं विधिञ्चेति त्वितयं तत् समागतम् ॥ (१७७)

(१७३) आषण्डलेति । भर्ता ते आषण्डलसमो वासवसमः सुतो जयन्त्यस्य पाक-
 शासनेः प्रतिभा सादृश्यं यस्य स तथोक्तः । अतस्ते तव सम्भवे अन्या वक्ष्यमाणोत्तरा आशीर्न
 योग्या उपयुक्ता त्वं पैलव्याः पुलोमदुहितः मर्त्याएव नङ्गलमवैधव्यं यस्याः सा तथोक्ता
 भव । पुलोमजा मघोन्द्राषीत्यमरः ॥

(१७४) अदितिः इति । जादे इत्यादि । जाते भक्तुर्वज्रमता भव अयञ्च दीर्वायुहभय-
 यक्षमलङ्करोदु एध उपविशत । अयं सखेदमनः । सभवपत्वं मातापित्रकुलम् । अलङ्करोत
 शोभयत । एतेति सखाभिप्रायेण ॥

(१७५) सखे इति । प्रजापतिं मारीचम् । अभ्युभयपरिसंज्ञेन इति द्वितीया । अभितः
 अभिसृष्टे ॥

(१७६) मारीचि । निर्दिश्यन् अङ्गुल्या दधेयन् ॥

(१७७) दिष्टेति । दिष्टाः आनन्दे । इयं साध्वी पतिव्रता शकुन्तला इदं सदपत्यं
 सत्युतः अयं भवान् तत् तस्मात् अज्ञा साक्षात् इदमन्वयः । मत्प्रथो धर्मजायेदु तथा-
 अदेतप्रदाश्रुतेति देखः । वित्तं धनं विधिः प्रसक्तं कथाव्यमिति कत्तव्यता एषं कर्मातुर्गर्न
 वा इति त्वितयं समागतं उपस्थितम् । प्रायुक्तवितयमेतन्नितयसदमन्वयः । तथाच
 शकुन्तला अज्ञा सदपत्यमिदं वित्तं भवान् विधिरिवेति भावः । यद्यपि यथेदमन्वयं शकु-
 न्तादुपलब्धमन्वयं तथा वित्तं अज्ञाविधिभ्यां न ज्ञानत इति महत्वेयम्यं भवति तथापि यथा
 अज्ञा विद्ययोगात् विधिर्वाद्याविधेयः कर्मातुर्गर्न वा लोकप्रतिष्ठते तथाशकुन्तलातदपत्य

राजा ॥ भगवन् प्रागभिप्रेतार्थसिद्धिः पश्चाद्दर्यनमित्यपूर्वः खलु
बोऽनुग्रहः । कुतः (१७८)

उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं

धनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।

निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रम-

साव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥ (१७९)

मात ॥ आसुप्तान् एवं प्रसीदन्ति विश्वगुरवः । (१८०)

राजा ॥ भगवन् इनामान्नाकरीं वो गान्धर्व्येण विवाहविधिना-
पयस्य कस्यचित् कालस्य बन्धुभिरानीता श्रुतिशैथिल्यात् प्रत्यादि-

सम्बन्धाङ्गवानेपि भास्यपतिवसस्तत्पेयस्यं द्रष्टव्यम् । तथाचोक्तं देवसेन । नास्ति
ह्यथदधानस्य यस्मात्तन्मे प्रयोजनमिति । यत्प्रपात्रं परिमिष्टेन च । वित्तेहि सम्भवे-
दिव्येति ॥

(१७८) राजेति । अभिप्रेतस्य अभिलषितस्य सिद्धिर्निष्पत्तिः । सिद्धिर्निष्पत्तिर्योग्यो-
रिति विश्वः । दर्येन युष्माकमितिशेषः । इति जेसो वेी युष्माकमनुपपन्नोऽपुर्वो विंशित्वा ॥

(१७९) वैविकं दमयति उदेतीति । पूर्वं प्राक् कुसुमं प्रपद्यतेति उद्वृत्ति ततोऽनन्तरं
फलं भवतीति शेषः । तथा प्राक् पूर्वं धनोदयो भेषोदय आदनन्तरं तत्पश्चात् पयो वादि
जायत इति शेषः । निमित्तं जेसु. नैमित्तिकं निमित्तजन्यं तयो. कारणकार्यभावयोरयं
क्रम पोष्योपर्यक्रम सर्वत्र दृष्ट इति शेषः । तत्र प्रसादस्य त्वदनुपपन्नस्य पुरो अथो सम्पदः
पुत्रकलत्रादिलाभरूपा. सम्पत्तयो. भवन्तीति शेषः । अत्र दृष्टान्तोऽनुद्धारः । दंयस्यविर्द्ध
वृत्तम् ॥

(१८०) मातेति । प्रसीदन्ति अदृष्टं कुन्ति । विश्वगुरवो विश्वेषां निवृत्तानां गुरवो अन्व-
सेनवः । उक्तं कथ्यपात्यकथं अगदिति ॥

यत्रपराहोऽग्निं तत्रभवतो युष्मत्गोत्रस्य कस्यस्य पश्चादेनामद्गुरीयं क-
 द्यं नाकृदभ्यतिरूढपूर्वामवगतोऽर्षं तच्चित्रमिष मे प्रतिभाति । (१८१)

यथा गजे साधुसमघरूपे

कश्चिन्नपि क्रामति संशयः स्यात् ।

पदानि वृद्धाय भवेत् प्रतीति-

सायाविधो मे मनसो विकारः ॥ (१८२)

मारीच ॥ यस्य अलभाजापराधगद्गया सम्मोहोऽपि त्वय्युपपन्न
 एव श्रूयताम् । (१८२)

(१८१) राजेति । आग्नाग्नीं दासोः शकुन्तलाविश्वसं । गान्धर्वेषु कस्योन्म-
 दमयपूर्वकम् । विराड्विधिना विराड्वेति कर्तव्यतया । उपयस्य परिषीय कस्यचित्
 कावक्षेति चनन्तरमिति शेष । शत्रुभिर्निजवर्ष्यैः । षट्तिथौषित्यात् षट्तिथंयात् ।
 अपराध- जतापराधः । कस्य सम्बन्धे इत्यत आह युष्मदित्यादि । युष्मद्गोत्रस्य
 भवतुश्चनते । चनतिर्तोऽप्यननशुभानीत्यवरः । अथ युष्मद्गोत्रस्येति ईदुरन्ते
 तद्वत्प्रापयति षड्भाषणम् । यथा उद्गन्तोयाध्याने मर्हन्ति काव्यसं द्रष्टव्य
 कस्य' तपोधनम् । ध्वजिनोमदसंवाधां पदातिगजसङ्कुलाम् । अरस्याप्य वनहादि
 सेनाभिदस्यत्र च इति । अथ कस्यपापवत्पशुते सवान' गोत्रवादिपुरुषोऽस्येति
 समोत्रमन्वाचोसङ्कतिः । एतौ शकुन्तलां जटपूर्वामवगत इत्यन्वयः । जटपूर्वो परि-
 षीतपूर्वाम् । तन् षट्तिथैषित्यं पुनरद्गुरीयदशेनात् अरप्यमित्येतत् । चित्रमिष
 आचर्यंमिष । प्रतिभाति प्रकाशते ॥

(१८२) यथेति । साधुसमघ प्रलङ्घनव्यर्थं रूपं यस्य स तस्मिन् कश्चिन्नपि कश्चिन्नपि
 गजे च्छिन्नि क्रामति गच्छति सति संशयो गजोयं न वेति सन्देहः स्यात् अथानन्तरं गजे
 गते सतीत्यर्थः । पदानि पदविज्ञानि वृद्धा यथा प्रतीतिगंजतया प्रत्ययोभवेत् मम मनस-
 सेतसो विकार ऊघादिभक्त्यकारः । उपजातिर्दत्तम् ॥

(१८२) मारीचि । यद्वा भवम् । सम्मोहो भ्रमः । उपपन्नो युष्मद् । श्रूयता सम्मोह
 वोजमिति शेषः ॥

राजा ॥ अवहितोऽसि । (१८४)

नारीष ॥ यदैवाश्वरस्त्रीर्यावतरण्यात् प्रत्याख्यानविक्रवा शकु-
न्तला भादाय दात्रायणीमुपगता मेनका तदैव ध्यानादवगतवृत्ता-
न्तोऽस्मि दुर्व्याससः शपादियं तपस्विनी सचधर्मचारिणा त्वया
प्रत्यादिष्टा स चाङ्गुरीयदर्शनावसानः शप इति । (१८४)

राजा ॥ शोक्तासमात्मगतम् ॥ एष यचनीयान्मुक्तोऽस्मि । (१८६)

शकु ॥ एगतम् ॥ दिष्टिषा अश्वारणपञ्चादेसी य अज्ज-
उत्तो य एण सत्तं आत्ताणं सुमरेमि अधवा य सुदो सुख-
हिअभाए मए अअं सावो जदो सहीहिं अञ्जाअरेण सन्दि

(१८४) राजेति । अवहित- साभिनिवेशः ॥

(१८५) नारीति । अश्वरस्त्रीर्यावतरण्यात् अपतीर्णाश्वरस्त्रीर्यात् लदभिहितो भावो
द्रव्यवत् प्रकाशत इति न्यायात् । भूमिपतीर्षादस्त्रीयोनेरित्यर्थः । तीर्थं योनौ
जलावतारेवेति जलायुयः । आदायेत्यनेनान्वयः । तथाच मेनकादेयात् कावि-
दशरथोनि स्तु सखी प्रत्याख्यानं समये भूमिपतीर्थं शकुन्तलामानीय मेनकासुपनीत-
यतिमेनकातृत्तस्या सकाशात् तामादाय दात्रायणीमुपगतेतितात्पर्यम् । अतएव
नयस्य क यतिव्रतां तामन्व परामर्शं सुतुसङ्गते मेनका किञ्च सख्याको अन्वप्रतिष्ठेति
तत्सखीजनादभिज्ञं नृतवान् तत्सङ्घचरीभिस्तवानानीतेति हृदयमायङ्गते इति राज्ञा
अनुमिता । सम्बोद्धे विविङ्ग अणोबोवखु इत्यस्य पतिबोधो इत्यनेन मिथ्यबोधापि
राजकृतात्तुमानस्य तत्तुक्त्व मङ्गीकृतां । प्रत्याख्यानेन भवत्कृतनिराकरणेन विक्रवां
विक्रुताम् शकुन्तलाभादाय मेनका यदैव दात्रायणीमदितिमुपगता तदैवप्यानात् चिन्त-
नात् अवगतवृत्तान्तो विदितसाकल्योऽस्मि किमित्याकाङ्क्षायाभाए दुर्व्यासस इत्यादि । तप-
स्विनी अष्टकम्पाज्ञा । सचधर्मचारिणा भद्रा । प्रत्यादिष्टा प्रत्याख्याता । अङ्गुरीयेति
अङ्गुरीयदर्शनावसानं समाप्तिर्यस्य सः ॥

(१८६) राजेति । शोक्तासं सहीयंनिश्चासम् । एषोऽहम् । यचनीयाधिन्दाभादात् ॥

दृष्ट्वा सो राधा जहृ तमं य समरेदि तदा एदं अङ्गुलीअमं
दंसेसित्ति । (१८७)

मारीच ॥ शकुन्तलां विधोव्य ॥ यत्ने विदितार्यासि तदिदानीं
सहधर्मचारिणं प्रति न त्वया मन्युः करणीयः । पश्य (१८८)

शामादसि प्रतिहता स्मृतिलोपरुचे

भर्त्स्यपेततमसि प्रभुता तवैव ।

आया न मूर्च्छति मणोपहतप्रसादे

सुहे ठ दर्पणतले सुलभायकाया । (१८९)

राजा ॥ यथाह भगवान् ।

(१८७) शकु इति । दिदृष्वा इत्यादि । दिष्ट्वा अकारणप्रत्यादेशी नाय्य-
पुत्र । न पुनः शम्भुनात्मानं आरामि अथवा न श्रुत अन्यहृदयया मयाइयं
याप । यत सखीभ्यामन्त्यादरेण सन्दिष्टासि स राजा यदि त्वं न अतिव्यति
तदा एतद्वरीयकं दग्धियसीति । अकारणेति । अकारणपरित्यागीत्यर्थं ।
सम्प्रापनादविषयम् । अन्यहृदयया असिचितहृदयया । भर्त्सं प्रेरितमनसेत्यर्थः ।
न श्रुत इति । कुतोऽवधारितमित्यत आह यत इति । सन्दिष्टा उपदिष्टा तत्रकार-
स्वित्यन्त ॥

(१८८) मारीचि । विदितार्यां विदितवाक्यायां । सहधर्मचारिणं भर्त्सारम् । मन्युः
श्लोभः मन्युर्न्ये क्रतोः क्रधीत्यमरः ॥

(१८९) शामादिति । शामात् दुष्वाससः शामात् भर्त्सि स्मृतिलोपात् विस्मरणात्
रुचे स्नेहान्ये सति त्वं प्रतिहता प्राप्नोतिप्रतिघातासि तत्र नलिगनासीत्यर्थः । भर्त्सि
अपेतमपगतं तमो भोजो तस्य स तथोक्ते सति तवैव प्रभुता योग्यता भर्त्सुसहवासविषये
इति शेषः । तथाहि मन्वेन उपहतो विनष्ट प्रसादे स्मर्यता यस्य तत् तथोक्ते दर्पण-
तले दर्पणसहृदे । अध स्मरूपयोरुचो तत्रचित्यमरः । आया प्रतिविम्बं । आया
स्मर्यप्रिया कान्दि प्रतिविम्ब भवातप इत्यमरः । न मूर्च्छति न पतति शुभे निम्नले त
दर्पणतले आया सुलभायकाया सुलभोऽव्यावातलभ्यो अथकायः स्थानं यथा सा तथोक्ता
भवति । अत्र इष्टान्तोऽलङ्कारः । वसन्तिलक इत्यम् ॥

मारीचः ॥ बन्ध कञ्चिदभिनन्दितस्त्वया अस्माभिर्विधिष्वदनुष्ठित-
जातकर्मणादिक्रियः पुत्र एव याकुन्तलेयः । (१८१)

राजा ॥ भगवन् अत्र खलु मे वंशप्रतिष्ठा । इति वाक्यं वृत्तेन
ब्रूयाति । (१८२)

मारीचः ॥ भाविनं चक्रवर्त्तिनमेतमवगच्छतु, भवान् ।
पश्यतु । (१८३)

रथेनानुह्रातस्त्रिमितगतितानां तीर्थं जलधिः

पुरा सप्तद्वीपां जयति वसुधामप्रतिरथः ।

ब्रूहायं सत्त्वानां प्रसभदमनात् सर्वदमनः ॥ १

पुनर्यास्यत्याख्या भरत इति लोकस्य भरणात् ॥ (१८४) ॐ

राजा ॥ भगवत्कृतसंस्कारेऽस्मिन् सर्वमायंसे । (१८५)

(१८०) राजेति । सुगमम् ॥

(१८१) मारीचि । कञ्चिदितोत्पन्ने । कञ्चित् कामवेदन इत्यमरः । अस्माभि-
विधिष्वत् त्रयाविधि अनुष्ठिता कृता जातकर्मणादि क्रियायस्य स एव याकुन्तलेयः यज्ज
नतामसूत्रं पुत्रस्त्वया अभिनन्दितः कञ्चित् ॥

(१८२) राजेति । अत्र खलु अत्रैव पुत्रोऽद्वयम् । वंशप्रतिष्ठा कुलस्य गौरवम् ।
प्रतिष्ठा गौरवे चित्ताविति मेदिनी ॥

(१८३) मारीचि । भाविनं तद्विद्यन्तम् । चक्रवर्त्तीं भविष्यतीत्यवगच्छदित्यर्थः ॥

(१८४) रथेनेति । अनुह्रातेन अनुह्रातस्यार्थादच्छब्देन क्षिपिता अदृष्टता गति-
र्यस्य स तेन रथेन । क्षिपितोऽचक्षुषे क्षिप्ते इति विश्वः । विमानेनेति यावत् ।
तीर्थं जलधिरिति वाच्यं ; अप्रतिरथोऽप्रतिहन्दी च संन् अर्थं याकुन्तलेवः पुरा अथे सप्त-
द्वीपां वसुधासुभ्यां जयति । यावत् पुराभ्या मध्य इति भविष्यति ऋषिः । तथा राज
सत्त्वानां प्राणितो प्रसभदमनात् वलेषु शासनात् सर्वदमनः सर्वदमनसंप्रयोगं पुनर्लोकस्य
ध्वनस्य भरणात् भरत इति आख्यां संज्ञां यास्यति प्राप्स्यति । इदं विश्वरिषी नाम
वृत्तम् ॥

अदिति ॥ इमाए दुहित्मनोरहसम्पत्तीए कखो दाप सुदवित्तारो
करीअद्दु दुहित्मिवच्छला मेणआ उण इध मं परिचरन्ती सखिहिदा
ओव । (११६)

यजु ॥ आत्मगतम् ॥ मणोगदं मे वाहरिदं भववदीए । (११७)

मारीच ॥ तपःप्रभावात् सर्वमिदं प्रत्यक्षं तत्रभवतः
कण्वस्य । (११८)

राजा ॥ अतः खलु ममानतिक्रुद्धो मुनिः । (११९)

मारीच ॥ तथाप्यसौ दुहितुः सपुत्रायाः पत्या परिग्रहप्रिय-
मस्माभिः आवधितव्यः । कः कोऽत्र भोः । (२००)

(११५) राजेति । भगवता भगता कतसंस्कारे सञ्जते अग्निं पुत्रे सर्वं भवदुःख
भायंसे सम्भाषये ॥

(११६) अदितिरिति । इमाए इत्यादि । अस्या दुहित्मनोरहसम्पत्ते कण्व-
स्तावत् श्रुतविस्तार क्रियताम् । दुहित्मवत्त्वा मेनका पुनरिह मा परिचरन्ती सखि
हितैव । दुहित्मनोरहस्य प्रियसमागमाभिलाषय्य सम्पत्ते परिणामस्य श्रुतो विस्तारो
येन स तथोक्त क्रियताम् । अस्या दुहित्मनोरहसम्पत्ते विस्तारः आव्यतामित्यर्थः ।
दुहित्मवत्त्वा दुहित्मस्त्री इवती परिचरन्ती श्रुतुपमाणा सखिहिता अपस्थिता ॥

(११७) यजु इति । मणो इत्यादि । मनीगत मे व्याहृत भगवत्या । भगवत्या
अदित्या ॥

(११८) मारीचि ॥ तपः प्रभावात् तपः शक्ते । प्रत्यक्षमनुभूयमानम् । मत्रभवतो
नैविकमस्माचारित्वेन स्थाप्यस्य ॥

(११९) राजेति । अतः तपः प्रभाषनिदिताखिलदृष्टान्तत्वात् । अतः सम्बन्धे ।
अनतिक्रुद्ध इत्यांसं प्रापकृतत्वेन मदपरामाभावादिति भावः ॥

(२००) मारीचि । तथापि तपः प्रभावप्रत्यक्षीकृततायेषदृष्टान्तत्वेऽपि । दुहितुः सखि-
न्मखाया । पत्येत्यादि । भर्तृकृतपरिग्रहस्य प्रियमित्यर्थः । कः क इति । भोः अतः
कः क वक्षते इति शेषः ॥

प्रविश्य शिष्य ॥ भगवन्त्रयमस्मि । (३०१) •

भारीच ॥ वक्ष्ये गालव महचचनादिदानीमेव वैहायस्यागत्या
तद्वृभवते कण्वाय प्रियमावेद्य तथा पुत्रवती यकुन्तला दुर्वाससः
शापनिवृत्तौ श्रुतिमता दुष्मन्तेन परिगृहीतेति । (२०२)

शिष्य ॥ यथाज्ञापयन्ति गुरुवः । इति निष्क्रान्त । (२०२)

भारीच ॥ राजान प्रति ॥ वक्ष्ये त्वमपि सापत्यदारः सश्वरा-
षण्डलस्य रथमारुह्य स्वा राजधानीं प्रतिष्ठस्व । (२०४)

राजा ॥ सप्रणमम् ॥ यदा ज्ञापयति भगवान् । (२०५)

भारीच ॥ सम्प्रति हि (२०६)

तय भवतु विडोजाः प्राज्यवृष्टिः प्रजासु
त्वमपि विततयज्ञौ वज्रिणं प्रीणयात्तम् ।
युगयतपरिवृत्तैरेवमन्योन्यकृत्ये-
र्जयतसुभयलोकानुग्रहश्चाधनीयैः ॥ (२०७)

(२०१) प्रविश्येति । शिष्यश्चरति चेप ॥

(२०२) भारीति । वैहायस्या आकाशोविगया । उंस्याकाशविहायसी इत्यमर ।
आवेदनीयमात्र यथेयादि इत्यन्तम् ॥

(२०३) शिष्य इति । सुगमम् ॥

(२०४) भारीति । सापत्यदार अपत्यदारै सहित । आषण्डलस्य इन्द्रस्य । राजधानी
प्रधाननगरीम् । प्रधाननगरी राज्ञा राजधानीति कथ्यते इतिशब्दात्परं । प्रतिष्ठस्व गच्छ ॥

(२०५) राजति । सुगमम् ॥

(२०६) भारीति । सम्प्रति एवमेव भवति त्र्योकीयेनात्वय ॥

(२०७) तर्हि । वेदेष्टीति विट् विट् व्यापकमोजस्तेजो यस्य स विडोजा इन्द्र ।
इन्द्रो मरुत्तान् मघवा विडोजा • पाकयासन इत्यमर । तर्हि प्रजासु प्राञ्छा प्रपुरा
वृष्टियस्मान् स तयोक्तो भवद् । प्रभूय प्रभुर प्राज्यमित्यमर । त्वमपि विततो विहितो
यज्ञो वेन स तथाभूत सन् वज्रिण वासव ष्वय पर्याप्तं प्रीणय यज्ञभागैस्तपैः ।

राजा ॥ भगवन् यथाशक्ति श्रेयसे यतिष्ये । (२०८)

--- भारीष ॥ वत्स । किन्ते भूयः प्रियसुपहरामि । (२०९)

राजा ॥ अतः परमपि प्रियमस्ति तघायेतदस्तु । (२१०)

प्रवर्त्तता प्रकृतिहिताय पार्थिवः

सरस्वती श्रुतिमहती न हीवताम् ।

ममापिच क्षपयतु नीललोहितः

पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥ (२११)

इति निष्क्रान्ता सर्वे । सप्तमोऽङ्कः ॥ (२१२)

इति महाकविकाशिदासविरचितमभिज्ञानशकुन्तल नाम

नाटक समाप्तम् ॥

युगयत् व्याप्य परिवृत्तैर्जातविनिमयेक्षया उभय लोकयोः स्वर्गमन्थंयोरनुपप्लेष्य
हितचेष्टया ज्ञावनीये प्रशंसनोद्यैः । तत्र कृत्यै स्वर्गाहितचेष्टया वञ्चिणस्तु प्रकृत्यहित-
चेष्टया ज्ञावनीयैरित्यर्थः । एवमुक्त प्रकारैरन्योन्यकृत्यैः परस्परकम्पमिजयतस्तत्कर्षण-
वर्त्तया युवानिति शेषः । माहिनि नाम वृत्तमिदम् ॥

(२०८) राजेति । शक्तिमनतिप्रस्य यथाशक्ति । अनतिप्रसार्थैः व्यधीभावः । श्रेयसे
कल्याणाय ॥

(२०९) भारीति । भूय पुनस्ते तत्र सम्भवे किं प्रियसुपहरामि उपनयामि ॥

(२१०) राजेति । अतः सापत्न्यदारसमागमान् परमिनरत् । अपि, मन्त्रे । इदानीं वृत्त-
राजभूमिक एव निजवचनमाह तथापीत्यादि । एतदारभ्य वस्तुतो दुष्प्रत्यय तदानीमेव-
सुक्तानितिन मन्त्रव्यभ । तथापि दुष्प्रत्येतर प्रियस्थानभ्ययनीयत्वेपि । एतत् वक्ष्यमाणम् ॥

(२११) प्रवर्त्ततामिति । पार्थिवः क्षितिपः प्रकृतीनां प्रौरवगांषा हिताय प्रवर्त्ततां
प्रवर्त्तमान् भवत्तु । प्रकृतिर्गणसाम्ये स्यादमात्तादिस्वभावयोः । योनौ लिङ्गे पौरवर्गे इति
शेदिनो । तथा श्रुतौ श्रवणनिमये महति प्रयत्ना सरस्वती वाणी कविकृतभारतीयत्यर्थः ।
न हीवता लोकनन्दक्यताम् । अपि एषं आत्मना भवतीत्यात्मभूरकृतजनप्रपरिपक्ष । अतः
परिगतो प्राप्तः शक्तिजननिवारणसामर्थ्यं यस्य स । परिगतः त्रिषु प्राप्ते निष्कृतघात

चेदिते इति मेदिनि । अथवा परिगताः परितःस्थिताः यत्कथोवाञ्छयाद्या संसृज । यद्वा परिगतयत्किंर्गीरीयुक्तः । यत्किरखान्तरे गौर्यामिति मेदिनि । नीलकोङ्कितः शिपो मम च पुनर्मंभं पुनश्चरित्तं लपयत् अत्रवदिराकरोत् । नान्दिन्देतेनापि भरतः कविश्याभि-
मेतायंभाषास्तेष्वेति ब्रूव्यम् । रुषिरा नाम दृष्टमेतत् । तदुक्तम् । जभो सजौ गितिरुषिरा चतुपंहेरिति । सङ्केतस्तु मखिगुरुखिलवचनकारो भादिगुरुः पुनरादिलभुम् । जोगुरु-
नप्यगतोखंभुमथः सोऽन्तगुरु कथितोऽन्त लघुस्तः । गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेकक
' इत्युक्तः ॥

(२१२) इतीति । एवमुक्ती सत्यामितथं । सर्वे भरताः । अहं परिच्छेदः ॥

नवाटसप्तगुभ्रांशुनितान्दे यकभूपते ।

नञ्जानयस्यां टीक्षेयं समाप्तिपदमागता ॥ ७

नवद्वीपासप्तभूमौ श्रीमङ्गागीरथीतटे ।

प्यार्धं पूर्वस्यखी नाथ विधि वासस्थली मम ॥

इति श्रीलक्ष्मणाथ यम्लतायामभिज्ञानशकुन्तलटीकायां

मनेपिकाख्यायां सप्तपाङ्कविवरणम् ।

समाप्तोऽयं पद्यः ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	...	४	.. अन्योऽपि
२	...	१८	.. सुखेन्दु
२	...	२४	... वत्तमात्रे
३	..	१९	... वापिस्तरेषु
३	...	२९	... तस्मादमी
४	...	११	... वध
५	...	११	... नले
५	...	१४	... नले
६	...	२०	... पुष्वन्वे
१४	...	१	... सोष
१४	...	९	... यासां
१७	...	१२	... दीनो
१७	...	२४	... मद्भूत
१८	...	१६	.. रत्नाल्ल
१९	...	२७	.. मन्त्रयसे
१९	..	२९	... निमात्वरः
१९	...	२९	... साभ्या
२०	...	११	... सुड
२०	...	१८	.. ममे
२२	...	१८	... मणमिव
२२	...	१७	... उभय
२५	..	११	.. योवन
२९		११	.. भ्रष्टर

४७		५७		अपुत्रम्		गुह्यम्
१०	...	१०		अपुत्रा		अपुत्रा
११	.	२०		पदेदि	..	पदेति
११		२१	..	मासमनु		मासनु
१२		८	...	जोष	..	जोषे
११	...	२१		इतिपय्यं	...	इतिपय्यं
१६		१२	.	विरहय्यं		विरहय्यं
१०		११		अथवप.	..	अथवप.
१०		२४		मनुष्य	.	मनुष्यं
५०		१		सुयो	.	सुयो
५०	...	२०	...	अनगंभ.		अनगंभः
५१	...	१२		निवेदि		निवेदि
५४	...	१०		नाभ्यां		नाभ्यां
५२	...	२४		अथापि		अथापि
५०	...	२४		तस्मिन्		तस्मिन्
५१	...	०	.	मनुष्ये		मनुष्ये
५४	...	१०	..	उन्ना		उन्ना
५४	...	२५	.	इक्षोद्यमे		इक्षोद्यमे
५५		२१		अन्यताम्		अन्यताम्
५५	...	२१		यथोक्तेन		यथोक्तेन
५५	.	२८	...	तथाभू		तथाभू
५५	..	१	..	क सुता		क सुता
५५	...	८		गमने		गमने
५६	...	२८		दयिता		दयिता
६०		१५		पैशुन्यं		पैशुन्यं
६०		१५		सूयाथ		सूयाथ
६१	..	१०		विश्वम्		विश्वम्
६१		१०	...	विश्वम्		विश्वम्
६१		१२	..	मप्यवत		मप्यवत

८४	पञ्चौ	असुखम्	शुखम्
८५	२४	उपेन्द्र	इन्द्र
८६	१२	रत्ननियोग	सुनियोग
८७	१	वडदविस्त्र	वडदरस्त्र
८८	१३	तिद्रु	किद्रु
८९	२१	समुस्था	समुपस्था
९०	२	श्रभावा	स्त्रभावा
९१	१६	निमित्तेन	निमित्तेन
९२	२१	भाव	भाव
९३	४	दत्तव्या	ददत्तव्या
९४	२६	भूजे	भुजे
९५	१२	अत्रापा	अत्राप्रा
९६	०	आणत्तिहदो	आणत्तिहते
९७	२४	मलम	भूलम्
९८	२८	समदान	समदना
९९	१३	इन्द्र	इन्दु
१००	०	भवितव्यम्	भवितव्यम्
१०१	२२	ननून	नणून
१०२	२३	ऽभ्युचता	ऽभ्युचता
१०३	१८	स्त्रिर	स्त्रिर
१०४	१८	निध्यान	निध्यान
१०५	१०	मण	भण
१०६	२२	रुपद्रुत	रुपद्रुत
१०७	१	वखु	कखु
१०८	२६	स्थाने	स्थाने
१०९	२१	इत्याति	इत्यादि
११०	१५	मायात	मायत
१११	२८	अभ्युप	अभ्युप
११२	३	अवद्वेन	उवद्वेण

दृष्टे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१००	...	१ ... से	नः
१००	...	२६ ... तन्मषेयत्	मषेयत्
१०२	...	८ ... दति	इति
१०७	...	४ ... कठिनं	कठिनं
१०८	...	१० ... अन्व्युको	अन्वुको
१०८	...	२० ... पिय	प्रिय
१०८	..	२१ ... दयन	दयन
१०७	...	३ .. पिपासा	पिपासा
११०	...	२२ ... दवेन	दैवेन
१११	..	२२ ... उक्ता	उक्ता
१११	...	२४ ... गगण	गगन
११५	...	५ ... एटं	एटं
११५	...	७ ... दाषि	दाषिं
११५	...	२५ ... कोपगर्भो	कोपगर्भो
११६	...	२३ ... आनन्वये	आमन्वये
११०	...	२५ . जुनादिना	जुष्टनादिना
११८	...	२२ ... रङ्गमे	रङ्गभूमे
१२१	...	१२ ... पिचयन्ति	पिचयन्ति
१२१	...	१४ .. प्रतिपत्स्यते	प्रतिपत्स्यते
१२१	...	२१ ... नीयेत्यर्थं	नीयेत्यर्थं तापत्
१२३	...	१ ... भोड	भोड
१२३	..	६ ... कथमिति	कथमिति
१२५	...	१४ ... षड्भोषति	षड्भोषति
१२६	...	१ .. आगच्छसिद्धं	आगच्छसिद्धं
१२६	..	६ ... आगतः	आगतः
१२६	...	१० ... एष	एष
१२६	..	१० . समादासिद्धं	समादासिद्धं
१२७	...	१२ ... अभेति	अभेति
१२८	...	२४ ... प्रति	प्रति

शुद्धे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्			
१२८	...	२८	...	वंधा	...	वुंधा
१३०	...	२४	...	दणु	...	दठ
१३१	...	३	...	दति	...	इति
१३४	...	४	...	सवियस्यम्	...	सविस्सय
१३५	...	१३	...	तखिनी	...	नखिनी
१३७	...	२०	...	कष	...	कष्
१३८	...	८	...	मह्वीषी	...	महिषी
१३८	...	१८	...	निषीदताम्	...	निषीदतम्
१४१	...	१४	...	काटादि	...	काभादि
१४१	...	१५	...	पुष्कारा	...	पुष्करा
१४३	...	११	...	गृह्णिषी	...	गृह्णियो
१४३	...	१६	...	भूषण	...	भूषण
१४४	...	८	...	शाम्भितेव	...	शम्भितेव
१४४	...	१७	...	नियतेष	...	नियतेष
१४५	...	१	...	कृम	...	कृम
१४५	...	७	...	कृमानि	...	कृमानि
१४५	...	८	...	समिहन्ती	...	समिहन्ती
१४५	...	२१	...	कपोक्तस्वा	...	कपोक्तस्वा
१४६	...	१	...	वत्से	...	वत्से
१४६	...	४	...	वत्सी	...	वत्सी
१४६	...	०	...	भोभो	...	भोभोः
१४७	...	५	...	सविस्सया	...	सविस्सया
१४८	...	१२	...	मत	...	मत
१५०	...	२३	...	पन्थन	...	पन्थान
१५१	...	१	...	वुपेत्	...	वुपेत्
१५२	...	१२	...	एषा	...	एषा
१५१	...	१५	...	वचनम्	...	वचनम्
१५२	...	१०	...	तुषं	...	तुषं

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५२	१०	मिन्वाभि	मिखाभि
१५३	१	वत्से	वत्से
१५३	१३	तथा	तथा
१५४	२३	नालिकिनी	नालीकिनी
१५५	१०	पुरस्कृत्य	पुरस्कृत्य
१५६	५	शुश्रूपस्त	शुश्रूपस्त
१५६	२२	जनयेति	जनयेति
१५६	२४	प्रतिपोन्य	प्रतीपोन्य-
१५७	१३	व्यसन	व्यसन
१५७	१८	एत	एत
१६०	७	मान्य	मान्यै
१६२	६	शोका	शोका
१६३	१२	स्त्रीकार	स्त्रीकार
१६३	१५	परिषेष्ट	परिषेष्ट
१६५	१६	निशयो	निशय
१६५	१८	वृद्धि	वृद्धि
१६५	२२	रूपमति	रूपमति
१६७	२०	मवते	मुपते
१६८	११	जन्म	जन्मु
१६८	१२	दे घो	ड घो
१६८	२१	घत्तर्वेष	घत्तर्वेष
१६८	२१	तान्	ताम्
१७०	१	विषमग्न	विषमग्न
१७०	१०	सास्य	सास्य
१७१	२	अन्वापन्नो	अन्वापन्नो
१७१	१८	इत्स	इत्स
१७२	१२	भूत	भूत
१७२	१८	विष्णे दत्ता	मष्णे दत्तो

श्लो	पङ्क्तौ	अक्षरम्	शुद्धम्
१०३	...	४ ... तत्रं	...
१०३	...	८ ... गृहीत	...
१००	...	३ ... विरुधा	...
१००	...	२३ ... ब्रह्म	...
१०८	...	२० ... तधामि	...
१०३	...	४ ... विप-	...
१०८	...	३ ... ष्यमो	...
१०८	...	२४ ... देह	...
१८०	...	१४ ... व्यन्	...
२८०	...	१८ ... भूसे	...
१८३	...	३ ... मिदि	...
१८३	...	१४ ... प्रकागम्	...
१८४	...	५ ... भाव्यं	...
१८५	...	१८ ... त्वादी	...
१८५	...	२२ ... सप	...
१८०	...	८ ... च्यस्सन्	...
१८०	...	१४ ... थंयाः	...
१८८	...	६ ... भच्चित्र्यं	...
१८८	...	१६ ... तनं	...
१८८	...	१८ ... रुचं	...
१८८	...	२३ ... यस्या	...
१८८	...	२४ ... पवसे	...
१८८	...	१८ ... दस्य	...
१८८	...	१८ ... सुता	...
१८०	...	८ ... खगत	...
१८०	...	२६ ... षव्यय	...
१८१	...	१२ ... शाशे	...
१८१	...	१० ... मली	...

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अक्षरम्	शुद्धम्
१८१	...	२३ .	शून्या ... शून्या
१८२	..	२५ .	तथात ... तातत्
१८३	.	१४ .	दीर्घांपाङ्क्तौ .. दीर्घांपाङ्क्तौ
१८३	.	२३ .	भधु .. भधु
१८३	..	२४ ..	भृत्तं ... भृत्तं
१८३	..	८ .	सर्वं .. सर्वं
१८४	...	२२ .	मत्पत्य .. मत्पत्य
१८६	-	१६ ..	मष्ट .. मष्ट
१८६	.	२१ ..	यस्या ... यस्याः
१८८	..	१ ..	साक्षर्यम् .. साक्षर्यम्
१८८	...	७ ..	सन्धाय .. सन्धाय
२००	...	२४ ...	मित्यर्थं ... मित्यर्थः
२०१	...	२ ...	योत्रने .. योत्रने
२०१	...	२४ ...	स्नातन्त्र्य ... स्नातन्त्र्य
२०२	...	८ ..	पराङ्मुखी ... पराङ्मुखी
२०३	...	२० ...	त्रिकल्प .. त्रिकल्पे
२०४	..	१६ ..	द्युक्ते .. द्युक्ते
२०५	..	१ ...	मङ्गलशा : मङ्गलशा
२०५	...	१ ..	विचिन्तयति .. विचिन्तयति
२०५	...	१३ ...	कर्णं ... कर्णं
२०७	...	८ ...	सिद्धि .. सिद्धि
२०८	..	१८ ..	न्मुषा ... न्मुषा
२०८	.	१४ ..	गरिष्य ... गरिष्य
२०८	..	१० ..	पुष्पि .. पुष्पि
२१५	..	१६ ..	आशीतिति ... आशीतिदि
२१५	...	२५ ...	षट्कक्ष ... षट्कक्ष
२१६	.	११ .	इरेय्य .. इरेय्य
२१६		१४	गरुडः .. गरुडः

पृष्ठे	मन्त्रौ	अथुचम्	शुचम्
२१८	१	मसन्ता	समन्ता
२१८	११	तथा	तथा
२१८	११	सत्तपूर्व	सत्तपूर्व
२१८	२०	मच्छत्र	मच्छत्रा
२१८	१	दृष्टे	दृष्टे
२१८	१६	दत्तं	दत्तं
२२१	२०	अकौतूहलं	अकौतूहलं
२२५	८	मयात्तापसद्वय	मयात्तापसद्वय
२२५	१७	दुन्मस्वात्वात्	दुन्मस्वात्वा
२२६	८	हेतु	हेतु
२२६	११	क्षय	क्षयं
२२६	१४	धारयन्	धारयन्
२२८	८	प्रति	प्रति
२३०	२४	इष्टि	इष्टि
२३०	२६	आदिष्टा	आदिष्टा
२३१	८	प्रतिद्विति	प्रतिद्विति
२३१	१०	खेस्य	खेस्य
२३१	१६	स्वप्न	स्वप्न
२३१	२१	तथाच	तथा
२३१	२१	मास्तेन	मास्तेन च
२३५	१	परामष्टु	परामष्टु
२३५	११	परामष्टु	परामष्टु
२३५	१८	प्रतिबधो	प्रतिबधो
२३५	२०	समाश्रयित	समाश्रयित
२३५	२५	चिर	चिर
२३५	२५	तत्पत्र	तत्पत्र
२३६	१६	स्वपत्रो	स्वपत्रो
२३७	४	चत	चत
	२		

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२१०	...	११ .. ममागम	समागम
२१०	...	१८ .. ध्वभवि	ध्वभवि
२१०	...	२२ ... मखीति	सखीति*
२१०	...	२६ ... ममापि	ममापि*
२१८	...	१५ ... अलङ्घयते	अलङ्घयते
२१३	..	१ .. नातुष्टितम्	नातुष्टितम्
२१८	...	३ .. इदस्य	इदस्य
२४०	...	८ ... भयभीलस्य	भयभीलस्य
२४०	...	१२ ... केष	केष
२४०	...	२१ ... निमग्नं	निमग्नं
२४१	...	१ ... अचेतनं	अचेतनं
२४१	...	१८ ... सर्वं	सर्वं
२४२	..	२५ ... देशेषु किं	देशेषु किं
२४३	...	१० .. स्वाड	स्वाड
२४३	...	१२ ... वद्या	वद्या
२४३	...	१८ ... रूपं	रूपं
२४४	...	२१ .. मङ्गा	त्यङ्गा
२४५	...	१६ .. खलुषः	खलुषः
२४६	...	८ ... पक्षय	पक्षय
२४६	..	१२ .. विति ।	विति
२४६	...	१८ .. निर्वेद्या	विनिर्वेद्या
२४७	..	६ .. श्रूयताम्	श्रूयताम्
२४८	..	४ .. लेखित	लेखितं
२४८	...	१८ ... आचार्यं	आचार्यं
२५०	...	२४ .. प्रतिपद्यो	प्रतीपद्यो
२५१	...	१६ .. भ्रगर	भ्रपर
२५१	..	२४ .. इव	एव
२५२	..	१२ .. विमलम्बो	विमलम्बो

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अक्षरम्	शुद्धम्
२५२	२१	स्यम्	स्यम्
२५२	२१	कर्मणामनु	कर्मणामनु
२५३	१८	वाप्यस्तु	वाप्यस्तु
२५३	२२	सर्वथाभ्यम्	सर्वथाभ्यम्
२५३	२३	प्रिय	प्रिय
२५४	४	वेदिष्याए	वेदिष्याए
२५४	१०	नियुक्त	नियुक्त
२५४	११	भवा	भवा
२५४	२२	खतापिटपोखतापिटपो	खतापिटपो
२५६	१०	कार्योप	कार्योप
२५७	१६	पङ्क्तः	पङ्क्तः
२५७	२२	शिष्ययो	शिष्ययो
२५८	७	पङ्क्तः	पङ्क्तः
२५८	१२	ऽनिर	ऽनित
२५८	१३	उत्पत्तौ	उत्पत्तौ
२६०	१	घोष	घोष
२६१	१४	असंसय	असंसय
२६१	१६	सप्त	सप्त
२६२	८	सदक	सदक
२६३	४	भविष्यदि	भविष्यदि
२६३	१५	भङ्गा	भङ्गा
२६३	१६	पितेन	पितेन
२६४	३	इव	इव
२६४	७	भक्तं	भक्तं
२६४	७	खल्वेनं	खल्वेनं
२६४	१५	खोत	खोत
२६४	२०	कश्मल	कश्मल
२६४	२१	प्रतिषे	प्रतिषे

श्रुते	पङ्क्तौ	अक्षरम्	शुद्धम्
२६५	... १४	मित्येति	मित्येति
२६५	... २१	पथोदुग्म	पथोदुग्म
२६०	... १८	निष्पा	निष्पा
२६८	... ७	भूतन्ते	भूयन्ते
२६८	... १५	नीय	नीय
२७०	... १२	एषेहं	एषोऽहं
२७१	... ६	स्विरो	स्विरो
१०१	... २४	शस्त्रं	शस्त्रं
२०१	... १७	मित्यस्य	मित्यस्य
१०६	... ८	रथा	रथा
२७८	... १	शर	शर
२७८	... १२	रिन्द्रस्य	रिन्द्रस्य
२७९	... ३	सोभाभ्य	सोभाभ्य
२७९	... १६	सुर	सुर
२८१	... १९	पत्तिन	पत्तिन
२८२	... ५	शिखरा	शिखरा
२८३	... १६	सव्यंतः	सव्यंतः
२८५	... १३	क्रुतोः	क्रुतोः
२८८	... १५	दृष्टेवे	दृष्टेवे
२८८	... २१	दाक्षा	दाक्षा
२८९	... ५	परिवर्त्तते	परिवर्त्तते
२८९	... १५	लक्ष्मणो	लक्ष्मणो
२९०	... ९	इव	इव
२९३	... १	समद्रुपं	समद्रुपं
२९३	... २३	तेत्	तत्
२९५	... ५	कथयति	कथयति
२९५	... ९	निर्वृतिं	निर्वृतिं
२९५	... २६	मन्त्रोद्देश्य	मन्त्रोद्देश्य
२९६	... १०	कारिण	कारिण

श्लो	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२८०	...	१४ ... यतिरत्रतं	यतित्रतं
२८८	...	१ ... अतुमे	अतुमे
२८८	...	२० ... रीति	रिति
३००	...	१३ ... असाथा	असाथा
३०१	...	१० ... गद्गतं	गद्गतं
३०२	...	२० ... न त्वम्	न त्वम्
३०३	..	२४ ... सा ष्ठी	सा ष्ठी
३००	...	१ ... साण	साण
३०३	...	१० ... बाधः	बाधः
३०८	...	१३ ... अस्तनेन	अस्तनेन
३१०	...	१ ... विद्मसेति	विद्मसेति
३११	...	१८ ... खोप्य	खोप्य
३१४	...	१ ... अयन्य	अयन्य
३१४	...	११ ... पौलोम्याः	पौलोम्याः
३१४	...	२० ... तथा	तथा
३१४	...	२५ ... विधि	विधि
३१५	...	११ ... धम्मं	धम्मं
३१५	...	१४ ... इपूर्वोक्तिं	इपूर्वोक्तिं
३१५	...	१८ ... सम्पत्तयोः	सम्पत्तयोः
३१६	...	१० ... तथाः ।	तथा ।
३१०	...	१ ... तोऽधि	तोऽधि
३१०	..	१५ ... वति	वती
३१०	...	१६ ... परामर्त्	पराकर्त्
३१०	...	१८ ... मितं ।	मितम् ।
३१०	...	१८ ... कतं ।	कतम् ।
३१८	..	८ ... शुद्धे	शुद्धे
३१८	...	२० ... लिम्ना	लिम्ना
३१८	..	१८ ... तनि	भवि

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३१६	२३	सद्य	सत्ता
३१७	१६	शुद्धमाथा	शुद्धमाथा
३२१	३	तथा	यथा
३२१	६	सक्यु	सख्यु
३२१	११	यत्तौ	यत्तौ
३२२	३	भक्ति	भक्ति
३२२	३	तथा	तथा
३२२	५	हीयताम्	हीयताम्
३२२	२१	प्रौर	पौर
३२२	२२	प्रवित्ति	प्रवृत्ति
३२२	२२	पकदि	प्रकृति
३२२	२२	मात्तादि	मात्यादि
३२२	२३	श्रुतौ	श्रुतौ
३२२	२५	ज्ञात	ज्ञात
३२३	१	मेदिनि	मेदिनी
३२३	३	नान्दि	नान्दी
३२३	३	कविश्या	कविशा
३२३	५	घुखेः ।	घुर्धः ।
३२३	६	गुरु	गुरुः
३२३	८	वितर्थाः ।	मित्यर्थः